אונדזער לאדזש

אויסגאבע פון לאנדסלייט־פאריין פון לארזש און אומגעגנט

זיכרונעס, פאַרצייכענונגען און דאַקומענטן וועגן לאָדזש און די אַרומיקע שטעטלעך.

נומער 3
סעפטעמבער 1954
בוענאס אירעס

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אינהאלט:

א. ל. מאַנדראָוויטש / צען יאָר — — — — — — — — — — — — — 3
לייבל קופּערשמידט / פון דער אמאליקער לאַדוש ביז דער היינטיקער — 5
מאַרי גאַלד / צו דיר, טוווים — — — — — — — — — — — — — 7
נויעד טייך / לאַדושער וידישע שרייבער — — — — — — — — 8
אַוראַם מאַשקאָוויטש / לאַנדסמאַנשאפטן — — — — — — — — 21
רעפּאָל פּאַזנער / באַלוטער טיפּן — — — — — — — — — — 22
בער פּיקן / ט בּאַג — — — — — — — — — — — — — — — — 24
אַוראַם זוייסלפיש / לעבן און אומקום פון שטעטל אזארקאוו 32
מוישע פיינקינד / די כעוואָרץ קאַדישע אין פּיטעריקאוו — — 33
מוישע פּלאַמבוים / עפּיזאָדן פון דער 1טער וועלט־מילכאַמע 34
כיל אַראָן / העגעד קאָן — דער לאַדושער מייסטער פון וידיש, ליד — 39
הילעל גאַלדרינג / שאבאָסים אין יאַנטוויהים אין באַלוט — 41
בער ג׳אַרק / די אומגעקומענע שרייבער פון לאַדושער געטא אין זייערע ווערק — — — — — — — — — — — — — — — — 44
בויעז יאַנג / דער קאַדעש ייצבאָק קאַצענעלסאָן — — — — — 55
ז. סענאַלאָוויטש / פרילינג אין לאַדוש — — — — — — — — 56
לאַניע בימקע / מיין רייזע פון לאַדושער געטא צום פּארניכטונגס־לאַגער אוישוויץ — — — — — — — — — — — — — 57
י. מעלמאָן / דאָס אנטשטיין פון יידישן פּראָלעטאַריאַט אין לאַדוש — 61
לאַטע אייזענשלאָס שטיינבערג / מיין היים — — — — — — — 63
א. ווי. יאַסני / די לעצטע כאַדאָשים פון לאַדושער געטא — 68
י. י. טרונק / מיין ערשטער אריינפאָר קיין לאַדוש — — — — 77
י. מ. פּוקאַטש / די לאַדושער שפּינער פון גלויבן אין שמידער פון מאַרגן — — — — — — — — — — — — — — — — — — 78
לעאָן גאַלדבערג / די שטורעם־טעג פון 1905 אין לאַדוש — 80
ישראל־כמיעל בריקס / זוערטער געשאַפענע אין לאַדושער געטא 82
מ. ל. מאַנדראָוויטש / א סרייפע אין אזארקאוו — — — — — 84
נ. בלומענטאַל / דאָס ליטעראַרישע לעבן אין ליצמאַנשטאַט־געטא — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 85
ג. לאַסאַטא / צוריק מיט 30 יאָר איז אין לאַדוש דערשאָסן געוואָרן סאַמועל ענגעל — — — — — — — — — — — — 88
ר. גערשענזאָן / די היינטיקע לאַדוש — — — — — — — — — 89
ייצבאָק העירש מאַנדראָוויטש / מאַלבעס האהענשטיין־ערנס־טאל — 91
רעפּאָל פּאַזנער / יידישע יאַנטוויהים אין אַמאָליקן לאַדוש — 93
באַגאַט / פון לאַדוש קיין אַרגענטינע — — — — — — — — — 95
לאַנדסלייט שרייבן — — — — — — — — — — — — — — — — — 95
מ. פּלאַמבוים / פון אונדזער פאַריינס־טעטיקייט — — — — — 96
אפריפן וועגן צייטן נומער „אונדער לאַדוש" — — — — — — 101

רעדאקציע קאָלעגיע: **מוישע פּלאַמבוים אין כיל ראָזען**

טעכנישער רעדאקטאָר: **ב. קאַמאָווסקי**

אויסגענעבן בא דער נאַענטער מיטהילף פון דער פינאנץ־קאַמיסיע, אין באשטאנד פון די כאַווירים:

מ. ל. מאַנדראָוויטש, הילעל גאַלדרינג אין הערשל מיכאַלסקי

און די לאַנדסלייט אין פריינט:

מענדל בושיסטאָווסקי, הערמאן סענדעראָוויטש, דאָוויד נאַפּטאָלי־ווימש, מענדל קאָזלאָווסקי און די פריינד־קאַמיסיע.

אונדזער לאדזש

אויסגאבע פון לאנדסליט־פארײן פון לאדוש און אומגעגנט

מ. ל. מאנדראוויטש

צען יאר

(אונדזער דערמאנונג צום צענטן יאָרטאג זינט דער ליקווידאציע פון לאדזשער געטא)

שוין צען יאָר דורכאנאנד ווי מיר טראכטן אין טרויער און מיט גרויל ווען די לעצטע רעשטן יידן וואָס זיינען, דעם 30טן אויגוסט 1944, פֿרויסגעפירט געוואָרן פון לאָדזשער געטא. יעדן טאָג פון יאָר טראכטן מיר אין געדענקען זיי. און ווען עס קומט אונטער אָט די דאַטע, און מיר טראָגן זיך איבער מיטן געדאַנק צו יענער צייט, און צו יענער לאַגע, אין וועלכער אונדזערע נאָענטסטע זיינען געטריבן געוואָרן צום אומקום, שוידערן מיר אויף אין מיט פרעגן זיך: וואָס קענען מיר איצט טון פֿאַר זייער אָנדענק?

און אויך איצט, צום צענטן יאָרטאָג, פרעגן מיר זיך די פראָגע: ווי אַזוי זאָלן מיר באַוואָרן זייער אָנדענק?

מיר האַלטן אַז די אויסגאַבע „אונדזער לאָדזש", וועלכע דערשיינט שוין איצט צום דריטן מאָל, איז אַ טייל פון אונדזער ענטפֿער: זאַמלען מאַטעריאַלן, פֿרויסבראַנגען זיכרונגען וועגן זייער פאַרלאָשן לעבן, וועגן זייערע איבערלעבונגען, זייערע פרוידן, זייערע זאָרגן, און שפּעטער — זייער שרעקלעכער אומקום.

שוין צום דריטן מאָל ווי מיר, די לאָדזשער אין אַרגענטינע, גיבן אַרוים אין אַ געזאַמלטן באַנד, אַלץ וואָס מיר וויסן צו דערציילן וועגן אונדזער היימשטאָט לאָדזש, און די אַרומיקע שטעטלעך, וואָס זיינען אַ טייל פון לאָדזש.

מיר וויסן, אַז דאָס אַלץ וואָס מיר ברענגען און זעלן וויטער זאַמלען און ברענגען פֿאַר אונדזערע לאַנדסלייט וועגן זייער היימשטאָט, איז בלויז אַ טראָפּן פון אָט דעם ברויזנדיקן לעבן פון לאָדזש. מיר טוען עס אָבער מיטן באַווּסטזיין, אַז יעדער בייטראָג אונדזערער איז נאָך אַ ציגל צו דער קאָלעקטיווער מצבֿה, וואָס מיר, לעבנגעבליבענע, דאַרפן אזיפשטעלן אונדזערע אומגעקומענע ברידער.

דורכגעדרונגענע מיט אָט דעם באַווּסטזיין האָבן מיר, לאָדזשער אין אַרגענטינע, גיפירט אונדזער אַרבעט אין אונדזער פאַריין, וואָס גרייט זיך צו פייערן זיין צענטן אַניווערסאַר. אין פאַרלויף פון די יאָרן עקזיסטענץ פון לאָדזשער לאַנדסלייט־פאַריין האָבן מיר גיפירט אונדזער טעטיקייט אַף דעם וועג פון גרויסמאַכן

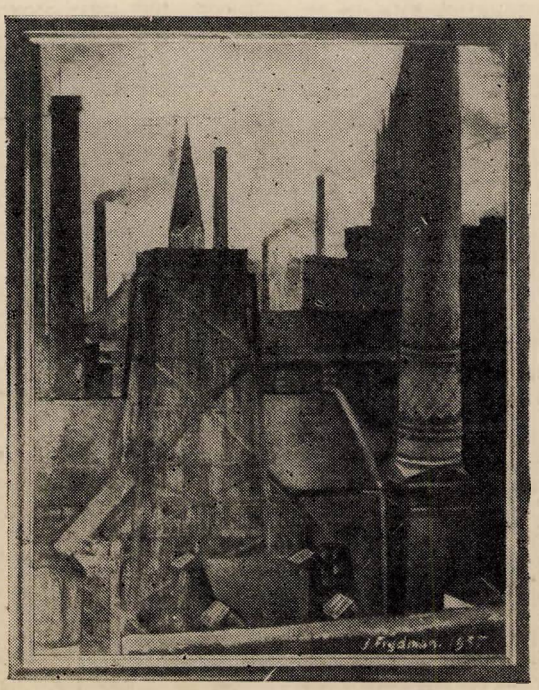
דעם נאַמען פון אונדזער היימשטאָט, אויפֿלעבן אין אונדזער זיקאָרן אירע שיינקייטן און מאַילעם און פאַרייניקן אַלע לאָדזשער ארום אָט דער ארבעט.

צום גרויסן באַדויערן האָבן נית אַלע לאָדזשער דאָס פאַרשטאַנען. זיי האָבן נית באַנומען אזא פֿאשעטן עמעס, אַז מיר זיינען אַלע קינדער פון איין און דעם זעלבן אָפּשטאַם. מיר האָבן אַלע גלייך געקענט דאָס אָרעמקייט פון לאָדזשער באַלוט פונקט ווי די קאַמפן פון לאָדזשער וועבער־ארבעטער צו פאַרבעסערן זיין לעבן. מיר האָבן אַלע גלייך געקענט אונדזער היימשטאָט, און די ארומיקע שטעטלעך, אין זייער גאַנג צו מאַכן דאָס לעבן שענער און אינהאַלטרייכער, און — צום סאָף — אַלע אונדזערע נאַענטסטע האָבן דורכגעמאַכט דעם זעלבן גרוילנדיקן סאָף, אָן אונטערשייד פון אידיאישער אָנשויונג צו פֿאַליטישער אָנגעהעריקייט.

מיר האַלטן דעריבער, אַז אונדזער ארבעט פון אויפשטעלן דעם קאַלעקטיוון מאָנומענט פאַר אונדזערע קעדוישים דאַרף געמאַכט ווערן פון אַלע לאָדזשער אָן אויסנאַם, ווו זיי געפינען זיך.

און ווען מיר טראָגן צו אונדזערע לאָדזשער דעם 3טן באַנד פון אונדזער אויסגאַבע, טוען מיר עס מיט דער זיכערקייט, אַז בעיים עס וועט דערשיינען דער פערטער באַנד „אונדזער לאָדזש", וועט די גרויסע לאָדזשער משפּאָכע זיין אַ פאַרייניקטע, און די ווע'לט אַ באַרויקטע און עס וועט זיין פאַרזיכערט דער שאָלעם, אַז קיינמאָל מער זאָל זיך ניט איבערכאַזערן דאָס וואָס עס איז געשען צו אַ דריטל פון אונדזער פאָלק, און צווישן זיי אונדזערע לאָדזשער און די ייִדן פון די ארומיקע שטעטלעך, ווועלכע זיינען אַזוי אַכזאָריעסדיק אומגעברַאכט געווָארן.

אינעם אָנדענק פון אונדזערע קעדוישים — קעדיי צו באַערן זייערע נעמען — דאַרפן מיר, די איבערגעבליבענע לאָדזשער, זיין פאַרייניקט, פונקט ווי זיי זיינען פאַרייניקט געווָארן דורך זייער טויט, און אין זייער לעצטן גערַאנגל.

לייבל קופערשמיד (לאָדזש)

פון דער אַמאָליקער לאָדזש ביז דער הײַנטיקער

דער פרײַהײַט־פּלאַץ אין לאָדזש איז בײַזן ערשטן סעפּטעמבער, 1939 געווען די גרענעץ צווישן פּאַבריקאַ־טישן און סאָכרישן שטאָט־טייל פון דער פֿיאָטרקאָווער גאַס און דער אַרעמקייט פון דער אַלט־שטאָט און באַלוט. אָבוץ הויז־וועבטער האָט אין דער גאַנצער „וויל־קער געגנט" (פֿיאָטרקאָווער און די שכיינעסדיקע גאַסן) קיין איין אַרבעטער־מישפּאָכע ניט געווווינט (אָבוץ אין די קע־לערן און אַף די בוידעמער).

אין די פּרימאַרגן־שאָען האָבן צו דער פֿיאָטרקאָווער גאַס אַהערגעשטראָמט פון צאָפּן־טייל־שטאָט מענטשן מיט געלע פּענימער און אַראָפּגעלאָזטע קעפּ — בוכהאַלטערן, מאַגאַזין־פֿאַרקויפּערנס, דינסטן, טרעגער, און „רופּער", יונגע פֿאַרקויפּערנס, טעכטער פון לוין־וועבער. די יונגע, בלײַכע מיידלעך האָבן דאָ, באַם בופּעט געמוזט „האַלטן פֿאַסאָן", קעדיי אָנצולאָקן די קליענטעל, די רײַכע לײַדי־גייערישע זינדלעך און טעכטערלעך. נאָך א צוועלף שאָעדיקן אַרבעטס־טאָג זײַנען זיי אַוועק מיט מידע, צע־בראָכענע גלידער צופּום אַף מאָרדכע גאַבעם גאַס, אַף דער „פּייפערוווקע" אין ראַדאָגאָשטש.

אין די פּרייטיק־צונאַכטסן און אין די זונטיק־אָוונטן זײַנען זיי ווידער אַריבערגעשריטן די גרענעץ פון „פּרײַ־הייטס־פּלאַץ" אָפּן „דעפּטאָק" (די פּיאָטרקאָווער גאַס). דאָ האָבן א סאָך „פֿאַרבראָכט" אין די יאָנטוווים שאָען אַף אומלעגאַלע בערזעס, אַנדערע האָבן געפֿלירטעוועט און געשלונגען מיט די אויגן די ליכט־רעקלאַמעס פון די שוי־פענצטער אויסגעשטאָטע מיט לוקסוס־מאַנטלען, באַצירט מיט גראָנאָסטיי, ביכער און קאַראָקול. וועגן דעם „שטאָט" דאָט מען געקענט באַלעמען אין די נעכט אזוי לאַנג, ביז דער קראָנקער טאָטע האָט מיט זײַן הוסט אויפגעוועקט און ארויסגעטריבן אַף אויסמאַטערנדיקער ארבעט פון צוועלף שאָעדיקן שמייכל הינטערן בופּעט.

אין די ראָגן האָבן פֿאַליציי־לייט מיט גומענע „פֿאַראָג־ראָפּן" רעגולירט די גאַסן־באַוועגונג — געווײַן שוואַרצע און גרינע לימוזינעס דעם וועג צום „גראַנד־האָטעל" און „פֿאַרדעכטיקע מענטשן" מיט אויסגעריבענע עלנבויגנס אָפּגעפּיוט אין דער „דעפּע".

אַף דעם „פּרייהייטס־פּלאַץ" האָבן די לאָדזשער פּאַב־ריקאַנטן אויפגעשטעלט א דענקמאָל קאָסטשושקאָן און אים, דעם קעמפּער פּאַר דער פרײַהײַט פון פּוילישן פֿאָלק און פּאַר די נעגער פון אַמעריקע — אויסגעדרייט מיט דער פּלייצע צו דער אַלט־שטאָט און מיטן פּאָנים צו דער גאַס פון עקספּלואָאַטאַציע, אומרעכט און פֿאַרשוועגדערײַ.

אַף דעם „פּרײַהײַטס־פּלאַץ" האָט קאָנסטאַנטינאָו אין פּינפטן יאָר געגעבן פרײַהײַט די צאַרישע קאָזאַקן צו שיסן אין די אַרבעטער־דעמאָנסטראַציעס, אין וועמענס שפּיץ ס'איז געגאַנגען דער יונגער קעמפּער פעליקס דזשער־דזשינסקי.

אין די ערשטע יאָרן פון דער אומאָפּהענגיקייט פון פּויל'ן האָט אַן אַמעריקאַנער פּירמע פון א וואַש־פּולוועך, וואָס האָט גערייניקט דעם שמוץ דערמיט, וואָס זי האָט פֿאַרברענט דעם געוועב, ארויפּמאָנטירט אָפּן שפּיץ פון דער העכסטער מויער א גרויסע עלעקטרישע רעקלאַמע: „־אַדיאַן וואַשט אַליין!" די רעקלאַמע איז געווען פון א געדיכטן טיף־רויטן קאָליר ארומגעשטאָכן מיט לאַנגע דינע שפּיצן און האָט דערמאָנט א פאַרלוטיקטן קאָפּ פון אַרעסטאַנט אינעם קאַרצער פון דער שכיינעסדיקער טפּי־סע אַף ראָג גראַנסקע און קאָנסטאַנטינער (הינט די גאַס פון די פֿאַרטיידיקער פון סטאַלינגראַד).

די בוכשטאַבן זײַנען געווען פֿאַרשיבט פון הינטן ארויף, ווי אַן אויפגעהויבענער סעמאָפֿאָר. האָבן טאָקע דאָ, באַ דעם בלוטיקן שײַן פון דער וואַש־רעקלאַמע פֿאַרבײַגע־מאַרשיט אַלע מיעסקייטן פון פּילסודסקישן רעזשים.

דאָ, אַף דעם „פּרײַהײַטס־פּלאַץ" האָט פרי געהוליעט אינעם יאָנטעוו פונעם „נעם באַ דער ווײַסל" דאָס גאַנצע ענדעקישע מיסט פון לאָדזש און דער אומגעגנט. דאָ האָבן „שטילעטן" „פּאַטריאָטן" געזונגען לויב־לידער דעם מער־

באַלוט אַמאָל און הײַנט

א ווינקל פון דער אַמאָליקער באַלוט

ווויונוגען פּאַר אַרבעטער אין הײַנטיקן באַלוט

דער ניעוויאדאמאוסקין און יוזעף האלערן.

די קלעפיקע שקיע־רויטע וואש־רעקלאמע האט באלויכטן דעם מאגיסטראט־קאבינעט פון פרעזידענט צי־נאסקי אין די צוואנציקער יאָרן, בעיים יענער האט ארייי־געשריגן אין ארבעטלאזן אין פאנים ארײַן: „דו כאם! צו וואם האסטו אנגעפלאדיעט קינדער אף מײַן בעשבן"? די ליכט־רעקלאמע האט באלויכטן די שיקערע פענימער פון די, וואם האבן צעקליעטשעט די קעפ פון שייע הארנם און טוויוויע אייזען אין דער נאכט, וועו די היטלעריש מא־ריאנעטקע רידז־שמיגלי האט זיך אליין געקרוינט פאר א העלד און פאר א פאליציייאישער „ליאבע" אויכגעמיס־טערט א מארשאל־בולאווע. דא אפן „פרײַהײַטס־פלאץ" האבן קאוואלסקים צערעמאניע־מייסטערס דערהארגעט נאך אן ערשטער מײַ־דעמאנסטראציע דעם מעטאל־ארבע־טער וואראבייטשיק, דא, באם בלוטיקן ליכט פון דער אמעריקאנער וואש־רעקלאמע האט מען געשפילט אף פיד־לען און טראמפייטן, וועו גערינג איז געקומען קיין פוילן אף יאגד אפן פוילישן פאלק.

דער קלעפיקער וואש־פראשעק האט אזוי לאנג געוואשן דעם פרײַהײַטס־פלאץ, ביז די היטלער־יונגען זײַנען ge־קומען און באם אויפגעהויבענעם רויטן סעמאפאר געגומען אין די אייגענע הענט די מעלאכע פון אפווישן די פרײַ־הייט און אומאפהענגיקייט פון פוילן. דעמאלט איז דער קאשטשושקא־דענקמאל געפאלן מיט דעם קאפ צו דער אלטער שטאט.

הײַנט איז דער פרײַהייטס־פלאץ באלויכטן ניט מיט קיין וואש־רעקלאמעס, וואם וואשן די מיעסקייטן פון שיקערע ט־אמפייטן־שפילער, טפיסע־פיניקער און פאלק־פארער־טער. מיר האבן דא הײַנט עמעס ליכט, וואם האט אפגע־וואשן די גרענעץ צווישן אלט־שטאט און „ווילקע". דא הערט מען בעיים די פוילישע פאלקס יאנטוויוים די פוילי־שע יוגנט, די דערמונטערנדיקע פאשיסטע רייד פון דעם פוילישן פרעזידענט ביערוט, רייד, וואם באלײַכטן אונד־זער וועג צום מארגן. דא קומט די יוגנט זיך צונויף אין ערשטן מײַ, נאך די דעמאנסטראציעס, טאנצן און זיך ווייזן, בא עמעסער ליכט פון וויַסע פראזשעקטארן און רויטע פענער און אין די זאלן פון קאנסטאנטינאוו און בראטפישם מאגיסטראט איז געעפנט געוואָרן אן עטנאגרא־פישער און ארבאלאגישער מוזיי.

די עקספאנאטן וויַזן אונדז דאָם לעבן פון די פאלאנער פאסטעכער אין די פרעהיסטארישע צײַטן. א גרויס קונסט־בילד פון אן אומבאקאנטן מאלער וויַזט אונדז א פרייסישן סויכער אין א דארף אף פאמאזשע. דער סויכער, וואָם לאקט די נאַיוועע פויערישע מיידלעך מיט גלעזערנע פאטשערקעס און בלומען־וואסערלעך איז א לעבעדיקע קאפיע פון קראוושעווסקים „סטארא באשן", א שווינדלער, וואָם נארט אוים באַ די ארעמע פויערים דאָם לעצטע מעסטל גערשטן און שפיאָנירט פאר די פרײַסישע ריטע־רישע הינט.

אין א צוויטן אפטייל, נעבן הויל־נעצעלטן פון די אמאליקע הוצולן זעען מיר א גרופע ארעמע בינען־צוכט־לער, וואם גיבן אף מיט געבויגענע קעפ דעם וווילגעבוירע־נעם שיצער און האר די זיסע פרוכט פון זייער שווערער האַרוואנע, די ליימענע קריגלעך מיט האניק און א קא־לעקציע פון מאטבייעס פון די צײַטן פון רוסיש־טערקישן קריג. לודוויק גייער, איינער פון די עלטסטע און גרעסטע לאדזשער אינדוסטריעלער פון יענער צײַט, האט אפגע־קלאפט באנקנאטן אף שטײַף געקראכמאליעטע ביינוול־שמאטקעלעך, אונטערגעשריבן האט די טשעקלעך דער צא־רישער שפיאן און לאדזשער בירגערמייסטער רעמביעלינס־קי. מיט דעם האט מען געצאלט די ארבעטער פאר זייער שווערער פראצע.

די שמאטע־מאטבייעלעך האט קיין שום שפײַז־קרעמער נישט געוואלט נעמען און אין די זומער־טעג זײַנען זיי אין די טאשן געוואָרן צעקנייטשט און פארלוירן דעם שטעמפל און די אונטערשריפט. אזוי ארום האט גייער אפגעשפארט זײַן קאסירער — טירכע, און זיך — טויזנטער טאן זיסן האניק אויסגעקנאטן פונעם שווייס און מארך פון די אונטערטעניק שקלאפישע בינען.

דער האניק פון הײַנטיקן פוילן האט זיך דערוואָרט א בעסערע דאליע: ער בלײַבט בא די, וואם האבן אין די אייגענע היימישע גאסן אפגעוואשן דאם גאנצע מיעסקייט פון די גייערס, רידז שמיגלים, רעמביעלינסקים און אנדע־רע, און דאם, אן דעם וואש־פראשעק פון די שמוציקע טאליאנים פון קאָרעישע קינדער און פון עטל און דזשוליוס ראזנבערג. דעם ליכטיקן זיסן האניק וועלן מיר זארגפעלטיק היטן ווי דאם אייגענע לעבן, ווי די ליכ־שאפט צום באפרייטן לעבן, צום באפרייטן לאנד.

א גרופע יידישע שרייבער אין היינ־טיקן פוילן, ווו אונדזער היימשטאט לאדזש פארנעמט אן אנגעזען אָרט. פון רעכטס: ד. ספארד, מ. מירסקי, ה. סמאליאר, ב. העלער, ב. מארק, ל. אליצקי, האדאסע רובין, ו. ה. איוואן, מ. שקליאר און מ. זאלצמאן.

מאַרי גאָלד

צו דיר, טוווים

כ'האָב מיט ליבשאַפט אויפגעשריבן:
„צו דיר, טוווים" אין אַ ליד,
ווי ס'האָט דער טרויער זיך צעקלונגען,
אַז וועלט איז איצט פאַרוווּנדיקט טיף.

נישט דערשריבן איז מיין ליד שוין,
נישט דערזאָגט געבליבן ס'וואָרט,
ביזט אַוועק פון וועלט, אָ, דיכטער
פון מיין לאַנד, מיין פרילינגס אָרט.

געבליבן איז מיין דורשט צו ריידן
צו דיר, דיכטער פֿאָלאַק־ייד,
זאָל צו דיר דורך בערג און טעהאָמען
שוועבן שטיל מיין פֿאָשעט ליד.

ס'שוועבט צו דיר מיין וואָרט געהיליקט
אין דער שפּראַך פון אונדזער שטאַם,
האָבט דיין פעלד צעפלאַנצט אין פּוילישׂ
און איך אין יידיש זינג מיין גראַם.

איבער יאַמים, אָקעאַנען,
אינעם כאָלעל וויט צוריק,
כ'זע מיין היימשטאָט און אין רויכן
אָט אַ גאַס, אָט אַ פאַבריק.

ס'כוואַליען מענטשן אין די גאַסן,
ס'שפּאַרן קוימענס זיך אין הויך,
איבער גאַס און דאַך זיך ציען
אַרבעטסלאָזע העענט צום רויך.

ס'קנוילן פינגער זיך אין פויסטן,
ס'פֿלאַצן טפיסעס, ס'וואַקסט די נויט,
קאָשטשושקאָם דענקמאָל קוקט צו באַלוט,
מיט אומרו גייערס מאַרק עס ברויזט.

נישט וויט פון נאַלאַץ פון פאָזנאַנסקים,
אין שכיינעס פון די שיבלערס הויז,
וויגט אַ וועבשטול זיך און הוידעט,
ער קלאַפּט פאַר לונגען שווינדזוכט אויס.

אין אָט דער שטאָט, אָ, גרויסער מיסטער,
איז געבוירן דיין געזאַנג,
דאָ האָבן סטראָפן, ווי די פּלוגעס
געאַקערט פוילנס ערד מיט קלאַנג.

צום פּראָסטן מענטש געוועדט די בליקן,
אים אָפּגעגעבן האָסט דיין ליד,
און מיר — דיין מעלאָדי צעטאַנצט האָט גאַסן,
ווו געשטאַנען איז מיין וויג.

אָ, די גאַסן, לאָדזשער גאַסן:
שמאָלע, בריייטע, פּאַראַלעל,
קלינגנדיק וויי דיינע סטראָפן
שפּרינגען, שפּרינגען ריטמיש שנעל.

און זע: אין אַ מאַי־טאָג אַ צעשיינטן
גייסט פאַרטראַכט פאַרבי מיין הויז,
—טוווים! — רוף איך אוים מיט ציטער
און פון באַלקאָן כ'וואַרף דיר אַ רויז.

דורך יענער גאַס געפירט האָט מען אַ מענטשן,
דיין מענטשן פֿאָשעטן געשמידטערהייט,
דיין בליק מיט צאָר געפאַלן איז אַף קייטן
און אַף מיין בלום פון פרילינגס קלייד.

פאַרשוווּנדן איז איצט פון פּוילנס שוועלן,
אַף אייביק זיינען קייטן שוין פאַרבי,
און ס'האָבן בלומען פּוילישע אין ליד דיינם
דאָס פּוילישע פעלד פאַרזויט אַפּסניי.

נאָר איצט... נישט מער דיר בלום צו ווַארפן,
איך שטיי צומאָל דאָרט אַף באַלקאָן...
מאַמע פּוילן! דערלויב דיין קינד פון וויטן
דעם זוים צו קושן פון דיין דיכטערס פּאָן.

נויעך טייך

לאדזשער יידישע שרייבער

(פּאָרטרעטן און סילועטן)

לאָדזש —

בריוט און ווייט איז זי ווייל באַווּסט ווי א ווּיכטיקער געשיכטלעכער פאַקטאָר און איז זינט לאַנגע, לאַנגע יאָרן אַריין אין דער „ביאָגראַפיע" פון פאָלקישע באַוועגונגען אין אייראָפּע, זי איז געוואָרן א דעציזירנדיקער פונקט אין דער סטראַטעגיע פון פירנדיקע ווירטשאַפטלער. לאָדזש איז אויך ס'פילעוודיקע ציינגל אין דער וואָג פון אַמביציעזע קריגספירער, אויב עס האַנדלט זיך אין דאָמינירנדיקע צוגן אין אומקרייז פון די וויסלשע בריטאַמען.

ביכלאַל: לאָדזש ווערט קוידעם קאַל געוומען ווי דער רעזערוואָר פון קאַנצענטרירטער מענטשלעכער ענערגיע, פון פּראָדוציר־קראַפט און בריוט־פּאַרנעמיקער אונטערנעמערישקייט.

אין דער לאָגיק פון פאַקטן, ווּאָס זוכן אַן אויסטייטשונג, פאַרשטייט מען אַז די יונגע לאָדזש האָט אַזוי צו זאָגן זויבע געווען צו אַזא ראָל מאַכמעם דעם, ווּאָס זי ליגט — אין מיזרעך־אייראָפּע — אין מיטנוועג צו דער גרויסער וועלט. און די וועלט איז קעיעדוע הונגעריק נאָך בילקער אַרבעט־קראַפט. אונטער די היסטאָרישע באַדינגונגען פון איר אויפקום און אימפּעטיקער אַנטוויקלונג איז לאָדזש ווי אזעלכע געוואָרן אויך די הייוון פאַר דער סטימולירנדיקער, שאַפערישער פאַנטאַזיע פון דעם מענטש פון גייסט.

בא שרייבערס אין פאַרשיידענע שפּראַכן איז ביז גאָר פאַרשטענדלעך דער אינטערעס פאַר דער ט ע מ ע ל א ד ז ש; איז זי דאָך דורכגעוועבט מיט די שאָטנס פון דער ווייטער, לאָקנדיקער לעגענדע און מיט דעם ראָמאַנטישן אָפּקלאַנג פון הערזישע קאַמפן. עס בעטן זיך צו דערמאָנען לעפאַכעם וולאַדיסלאַוו רייַמאָנטס ווערק אין פּויליש „דאָס צוגעזאָגטע לאַנד", אלפרעד דעבלינס „רייזע אין פּאָלען", אין דייטש, שלום אַש קאַפּיטלען אין זיין טרילאָגיע, י. י. זינגערס „ברידער אשקענאַזי", י. י. טרונקס באַנד וועגן לאָדזש אין זיין עפּאָפּיי „פּוילן" און א סאַך אַנדערע.

דער שאַפערישער נייגיר איז צו פאַרדאַנקען דעם אומשטאַנד, ווּאָס לאָדזש איז נאָך אירע ערשטע גילגולים אויסגעוואַקסן אין אַרענע, אַף וועלכער עם האָבן צווישן זיך זיך גראַנגלט פאַרשיידענע לעבנס־פאַרמען, קעדיי לעסאַף אַנצונעמען אין אייגענעם אויסגעשפּראָכענעם פאַרצעף־פּאָנים. דער שאַרפער וואָרסרויצעצו צווישן מיטגעבראַכטע שטייגערס, מינהאָגים און אייגנשאַפטן, אויסגעשטאַלטיקטע אין לויף פון דוירעס אין קאַלערליי לענדער און באַדינגונגען, — דער וואָרסרויצעצו האָט אין די נייע פאַרהעלטענישן אויפן לאָדזשער באָדן ארויסגעבראַכט א באַזונדערן, לאָדזשעריש לעבנס־סטיל. וואָס שייַך יידישע פירונגען אין לאָדזש זיינען זיי גאָרוואָרן דער סינטעז פון שטעטלשער פירונג און דעם מעטושטעשן באַלעם וועגן דער גרויסער וועלט, דער טרוים צו דערגרייכן די שפּיצן פון דער פאַנטאַסטישער אוממעגלעכקייט, וואָס צינדט זיך און לייכט אויף פּאַרן מענטש פון אַלע טאָג.

די האַסקאַלעם פון דער גייַסטיקער יידישער שעפּעריש־קייט אין לאָדזש גופּא וואָרצלען נישט אין סאַמע לאָדזשער באָדן. אויך זיי זיינען אריבערגעטראָגענע פלאַנצן. די מייַסלעך פון יאַנקל לערער — מאָרגנשטערן, דעם ערשטן לאָדזשער יידיש-מעכאַבער פון מאָרדכע גאָבע־גאַם, זיַנען בעפּירעשע רעפּלעקסן פון די כסי־דישע פאַנטאַסטן; זיי זיַנען ליטעראַריש פאַרקוקט אויף די פאָלקישע כאַראַקטעריסטיקס, די עפּראָמ גריידיקערס און הערשלע אסטראָפּאָליערס, וואָס האָבן פאַר דער בידע פון האַמוין-אַם געזוכט א טרופע אין בייסיקן אויסלאַכן דעם געוויר און אין נעקאָמע אין דעם טאָקוף.

דער ליטעראַרישער נוסעך פון די שפּעטערדיקע, מאָדערנע יידישע שרייבערס און דיכטערס האָט זיך שוין אויסגעצייכנט מיט אַן אייגנקייט, וואָס איז אָנגעמאַסטן ראַך אַף לאָדזש; עס איז דער פאַרסאַכאַקלדיקטער סטיל פון לאַנגיאָריקן טרוים (איבערגעזעצט אויף יידישער היינטיקייט אלא הערצל און מאַרקס) און צילבאַווּסטן נייַצייטיקן באַגער, דאָס גייט געפּאָרט מיט דער פּאָרוים־שפּאַנענדיקער מענטשהייט, לויט דעם פּאָעטישן אויסדרוק פון דאָוויד האָפשטיין.

עס איז, נאַטירלעך, נישט צו ריידן וועגן די נאַווּע שרייַבצן פון צופעליקע מעכאַברים וואָס האָבן געדרוקט אין לאָדזש זייערע פאַרפאַסונגען. דעם טאַמצים פונעם עכטן יידיש־ליטעראַרישן, פון דעם לאָדזשערישן, גיפּענען מיר אין די לירישע און שארף געטעסעטע סטראָפן פון די לאָדזשער יידישע פּאָעטן ביזן היטלער־כורבן, אין די עקסטאַטישע און רעאַליסטיש־דערהויבענע בלעטער פון די לאָדזשער יידישע פּראָזאַיקער.

קיין באַזונדערע לאָדזשעריש יידישע ליטעראַטור, ווי מ'קען עם אָנרופן, איז נישטאָ; אזא וואָלט די יידיש־שאַפונג צעשפּאָלטן אויף ענגער רעגיאָנאַלקייט, וואָלט דעם לאָדזשער ליטעראַרישן צושטייער אָפּגערענעצט פון דעם גאַנצן ליטעראַטור־פאַרמעג. און דאָס איז די גליקלעכע מאַראָנע פון דעם גייסטיקן רעכוש, מיט וועלכן דאָס

ג ע ו ע ז ע נ ע לאָדזש האָט זיך אריינגעשריבן אין אונדזער געדעכטעניש. אפֿגאנגענעצטקייט מיינט דאָך פֿראָ־ווינציעלקייט, אָבער איינגעטימלעכער כוסעם לאָדזש איז פֿאראַן. דער דיכטעריישער פֿאַטאָם פון דעם לאָדזשער האָט נישט אויסגעמיטן די אַלגעמיינע, די גאַנצע יידישע לי־טעראטור. אדעראבע, לאָדזש האָט טעמאטיש, קינסטלע־ריש זיך אריינגעשניטן אין דער טיפֿ פון דער ליטעראטור, געגעבן לאָדזשער יִדישער ספּעציפֿיק, לאָדזשער רייַך. עס איז די כסימע, וואָס איז געלייגט געוואָרן לִישוואַך פון לאָדזש און ווי אזא איז זי נישט אפֿצומעקן.

יִדן אין לאָדזש האָבן דורכגעמאכט פֿאַרשיידענע עטאַפּן, זיי האָבן געקעמפט און געכאָלעמט, און כאָלעמעדיק זיך געשטרעקט צו ברייטערע האָריזאָנטן. לאָדזשער יִדן האָבן אויסגעשמידט גרויסע וועלטן און גייסטיק אויסגעפֿורעמט זייערע אַן אייגענע פיזאָנאָמיע. אַן אייגענע און אַן אומ־פֿארבייטלעכע.

ליטעראַריש האָט מען זי אונטערן צייכן פון מוישע בראָדערזאָן און יִסראָעל ראָבאָן און מיריאָם אולינאָווער, כאָטש וויזועל קען זי זיך אויסווייזן א פילפֿענעמדיקע. נאָר אויבנאויפיק איז עס אזוי, מאכמעם אירע טרעגערס ווינען מערצאָליק און די שטים פון זייער געמיטער איז נישט איינציק, ווי עס איז נישט אייניקאַרטיק דאָס פֿאָנים פונעם הימל, וואָס באַלייכט און באשאטנט דעם מענטשנס געמיט. אינדערעמעסן האָבן זיי אַלע מיט זייערע באזונ־דערע קינסטלעריש אינסטרומענטן אריינגעשפּילט אין דער יִדישער ליטעראטור דעם מאָטיוו לאָדזש.

פיל אין צאָל זינַען זיי גע ווע ן, די לאָדזשער באזונגער און באשרַיבער: ס'פֿארמעג וואָס זיי האָבן אָנגעלעבט אין ליד, אין נאָוועלע און דראמע איז דאָס פֿארמעג פון לייבלעכע בריידער, פֿארלוירענע אין דער שטורעמדיקער נאכט, וואָס מיר האָבן אָקערשט הינטער זיך געלאָזן, זייער יערושע דארפן מיר אינזאמלען און אָפּהיטן.

אָבער ווי לאַנג מיר האָבן נישט איינגעשפּייכלערט דאָס נערעטעניש, וואָס איז דאָ און דאָרט פֿארבליבן נאָך זיי, לאָמיר פֿאר אונדזער געדעכטעניש פֿארצייכענען די פֿאר־טרעטן און סילועטן כאָטש פון א טייל פון זיי. און גע־וועז זינַען צוויישן זיי:

מיריאָם אולינאָווער, יִצכאָק קאַצענעלסאָן, מוישע בראָדערזאָן, פייוול וואַרפינקל, יִסראָעל ראבאן, יאָסל סמאלאזש, מישא טראיאנאָוו, פערעץ אפֿאטשינסקי, יוסף זעליקאָוויטש, מוישע עקשטיין, יאנקל־בער גיפּס, סימכע בונעם שאיווויטש, יִסראָעל טראנק, אַלטער האָפֿ־מאַן, אברהם סאלאָוויטש, עלימעלעך שמולאָוויטש, יעראכמיעל נייבערג, הינדע לעווי, הערש פלאקסער.

מיט די מיסע־משונעס פון די דייטשע יאָרן זינַען אומ־געקומען דאָס ראַוו פון די אויסגערעכנטע: וועך פון הונ־גער, וועך פון גאַזן דערשטיקט, וועך דערשאָסן, וועך פֿאר־ברענט אין קאָלכאוויוון און וועך עס איז פֿארפאַלן גע־וואָרן אָן שפּורן.

אין שווערער נויט האָבן געצייכנט זיך אָפּגעראַטעוועט פון די אַלע טויטן: יעשעיע שפּיגל, שלוימע בערלינסקי, כאַיִם לייב פוקס, יאָסף אקרוטני, מייער האַלפֿערן, לייבל קופּערשמידט, יִצכאָק גאָלדקאָרן, יִצכאָק יאנאסאָוויטש, יִצכאָק גוטערמאַן.

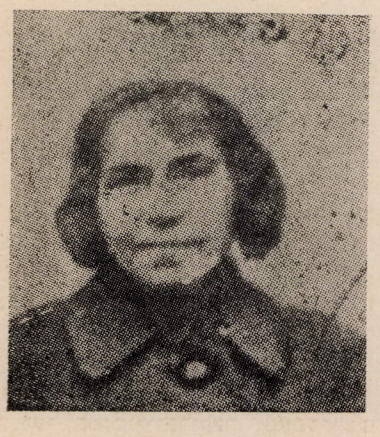
אַלע האָבן זיי ביז דעם בלוט־מאבל — יעדער אַף זיין שטייגער — מיט שאַפּעריזן וואָרט באלויכטן די לאָדזשערישע גראָקייט און לאָדזש פון איר זייט האָט זיי אַלעמען באַלעבט מיט איר מאָמעס אומדערפֿינירטן, מיס־טעריעזן קויעך.

ביז סאָף 1939, ביז די גזיירעם פון היטלערן.

ביז דעמאָלט האָט יִדיש לאָדזש נעגעבן דער יִדישער וועלט וויכטיקע ליטעראַרישע געשטאַלטן, באַוווּסטע נע־מען. פון א סאָך פון זיי איז געבליבן נאָר דער וווייטיק־לעכער ווידערשיין פון זייערע ווערק.

1. – מיריאם אולינאָווער

א זעלטענע דערשיינונג אין דער לאָדזשער פאָלקסטים־לעכער יִדישקייט. מיט איר אויסערלעכקייט ווי ביכלאל מיט איר פירונג האָט מיריאם אולינאָווער פאַרגעשטעלט מיט זיך דעם קערן פון אלט־יִכעסדיקער פרומקייט, וואָס האָט אין גרויסטאָט נישט געווייכט פון דער דערלאָזלע־בער היינטווועלטישקייט. זי האָט געפֿראָווען כסידישן

מיריאָם אולינאָווער

שטאָט, וואָס אין גאָס איז ער ארוים אביסל פארפּוצט, אָבער נישט פֿארשטעלט.

ווי א דיכטערן איז מיריאם אולינאָווער אנטפּלעקט ג־וואָרן אומגעריכט און א מין אומגעריכטקייט איז געבליבן איר דיכטונג.

מיריאם אולינאָווער, די יִדישע טאכטער וואָס האָט אָפּגעהיטן ס'יִדישקייט מיט צינדן שאבעס־ליכט, איז אויך אין איר אייגנארטיקער דיכטונג געבליבן טריי דעם פֿאָלקסטימלעכן, טיפֿ־יִדישן מאָטיוו. פֿאַשטעסדיק האָט זי באזונגען די יִדישע טראדיציאָנעלקייט, דעם שטייגער און די שאבעס־יאָנטעוודיקייט פון דער יִדישער היים, וואָס האָט וואָרצלען אין שטעטל און אין זינַע פירונגען. מיריאם אולינאָווערס געטאָקטע לירישע לידער האָבן צוויישן בוך־טאָוולען פארבאהאלטן די כיינען פון די פרו־מע יִדישע באָבעס און מומעס, וואָס זינַען אוועק אין די אייביקייטן און זייער אָפּגעהיטנקייט איז באַוואָרנט אין די צענערענע־מיסעס און אין דער צניעסדיקער שעמעוודיקייט פון דעם יונגן מיידל.

וואָס פֿאַרא ציכטיקייט עס וווייעט פון מיריאם אולינאָ־וווערס ליד „אנטיקעלעך":

אנומלט האָבן מיידעלעך דריי שיינענקע וויי גאָלד

מיט טייערע אנטיקעלעך זיך זאלבעדריט געפראלט:
— איך האב א שטערן־טיכעלע — האט איינע זיך באריימט —
נאך פון מיין עלטער־באבעשי, געקעסטלט און געבלימט.

איך האב א ציטער־נעדעלע — די צווייטע האט שטאלצירט —
נאך פון מיין עלטער־באבעשי מיט דימענטלעך פארצירט.
און נאר דאס דריטע מיידל האט שטיל אין זיך אריינגעלאכט
און שטיל דאס שויבנטירעלע פון אלקער אויפגעמאכט:
— דאס טיערסטע אנטיקעלע פארמאג איך איינע נאר —
די עלטער־באבעשי פון איבער הונדערט יאר!

אקעגן דעם דיקן שטויב, וואס ליגט זיך אויף אונדזער זיקארן — אויב עס האנדלט זיך אין גלויבונגען, וואס דאבן געבליט אין פאלק — זיינען בעלי סאפעק ליכט־זיילן מיריאם אולינאווערס אזעלכע לידער ווי „פוטערן־ברויט" און „האוודאלע־וויין". זיי שטראלן מיט מענטשלעכער גוטסקייט. אין קורצע שורעלעך, מיט פאשעטע שפראכלעכע מיטלען ברענגט די דיכטערן אונדז אריין אין דער וועלט, וועלכע איז לעפאנים שוין לאנג אווק און דאך איז זי אונדז נאענט.

וועז ס'פוטערן־ברויט פאלט אויף דער ערד אראפ,
דא נעמט זיך צעשאקלען דער באבעשים קאפ:
— א סימען, מיין לעבן, א סימען, מיין קינד,
דער כאסן איז ערגעצווא הונגעריק אצינד.

א, ווידער זען וואלט איך דער באבעשים קאפ
אך שאקלען, וועז ס'פוטערן־ברויט פאלט מיר אראפ,
דער באבעשים כיינדל, אין שטערן דעם קנייטש,
צו הערן דעם ליבן, דעם היימישן טייטש!

דאס נעמלעכע איז מיטן „האוודאלע־וויין". ס'פאלק האט עס אפט איבערגעכאזערט, מיריאם אולינאווער האט דעם מאטיוו געגעבן א פאעטישן טיקן:

טרינקען אלע פון האוודאלע,
טרינק איך אויך א טראפן וויין,
מאכט די באבע צערטלעך־ערנסט:
— קינדלעב, זאלסט געווארנט זיין.

אז פון טרינקען פון האוודאלע
קריגט א מיידל באלד א בארד —
אזוי שטייט עס אנגעשריבן
אין דער ספארים־שענקל דארט.

פאל איך אונטער מיר פאר איימע,
טאפ איך ס'גאמבעלע ביים עק:
גאט צו דאנקען! ווייך און מיידלש,
אויסגעשפיצט נאר בלויז פאר שרעק.

אין דער יידישער דיכטונג איז מיריאם אולינאווער א חד־במינה. קיינער האט נישט אזוי ווי זי געזונגען פון דער אלטפרענקישער יידישקייט און קיין אינציקע פון די מאדערנע יידישע דיכטערנס האט מיט אייגענעם פער־זענלעכן לעבן אזוי עכט זיך נישט צונויפגענאסן מיט איר פאעטיש וואלט. איר ליד האט געהאט פולע דעקונג אין מ. אולינאווערס גאנצן מעהום. זי איז געווען דורכאוים יידישלעך און פאלקסטימלעך אין איר עכטקייט. אין יאר 1920 האט דאוויד פרישמאן, דער „בייזער בייסנדיקער" פרישמאן זי אריינגעפירט אין דער יידישער ליטעראטור. דער שטרענגער יידישער ליטעראטור־קריטיקער האט זיך באגייסטערט מיט מיריאם אולינאווערס אוממיטלבארקייט, מיט איר פיינער, פאעטישער קונסט, וואס איז אן אומ־צוויפלהאפטיקער קענזאץ צום הערשנדיקן געשרייי פון דער מאדע אין דער יידישער ווי אין דער נישט־יידישער פאעזיע פון יענער איבערבראך־צייט. „עס הויבט אונדז אין פאנים אריין די אטמאספערע פון עפעם א ווינטן, ווינטערדיקן כאנעקע־אוונט אינעם קליינעם שטעטל בא אן עלטער־זיידע און פון עפעם א ווינטער ווינטער פורים־סודע אין אונדזער ליכטיקע קינדער־יארן בא אן עלטער־פעטער, ווער געדענקט עס נאך הינט? ווער פילט עס נאך הינט?".

א שווערער הימל איז געווען דער הימל איבער לאדזש, א שטיק רויע מארעננא — מיריאם אולינאווערס ליד האט אונדז אוועקגעפירט אין דעם שטעטלשן היימישן אמאל, וואס האט שוין פאר צענדליקער יארן זיך צונויפ־גענאסן מיט דער שטאט פון פאבריקן און שטיקנדיקער לופט. מיריאם אולינאווערס איידעלער סטראף דערנענ־טערט אונדז צום פארגאנגענעם ווי צו אן אנטיקוואריאט, וואס איז פול מיט יידישער פאעזיע, יידישע שיינקייטן, ווי עס זיינען שיין די בענקשאפטן צום אמאל.

ווי א פרום סייפערל איז מיריאם אולינאווערס איינצי־קער בוך לידער „דער באבעם אויצער", עס האט אין דער יידישער ליטעראטור געעפנט א פענצטער צו א וועלט פון באזונדערער יידישער אפגעשלאסנקייט, כאטש עס האט גע־אטעמט מיט פאלק, מיט ביטאכן און איינגעגליבטקייט אין אלעם וואס עס האבן געזאגט און געטאן די גוט־יידישע זיידעם און גאטספארכטיקע באבעם. א וויטערער גאנג אולינאווערס אין דער דיכטונג איז געווען דער כומעש־מא־טיוו. אזא בוך האט זי צוגעגרייט; עס האט זיך אבער נישט דערווארט די ליכטיקע שיין. ווי א מארטירערן איז אומגעקומען די דיכטערן אין די גאזקאמערן פון ענגעם־ארט אשוויענטשים. אין לאדזשער גטאָ זיינען פארווישט געוואָרן די לעצטע קאנטורן פון דער וועלט, וואס האט גע־נערט מיריאם אולינאווערס ליד. צוזאמען מיט דער דיכ־טערן איז געפאלן א וויזיע וואס וועט זיך שוין נישט אי־בערקאזערן.

דער אויסדריקלעכער הייפעך פון דער זעלטענער באזינגערן פון דער „באבעם אויצער" איז מוישע בראדערזאן דער לאדזשער.

2. – מוישע בראדערזאן

דער דאזיקער ווירטואז פון יידיש ליד איז געקומען אין דער דיכטונג ווי א מעטעאר פון דער פרווצייט פאר א דאר. ארויסגעפאלן קיין לאדזש מיטן שטראם פון די רו־סישע יידן, האט דער מאסקוויטש אין טכילעם יינגלעריש געשטאמלט אין פראזע און אין געראמטן פערז. ער איז, נאך נאר יונג געווען דעמאלט, אבער די אקטאבער־רעוואָ־לוציע, וועלכע האט אים ווידער פארשלעפט קיין רוסלאנד, האט אין אים אנגעצונדן דעם דיכטערישן פלאם. פון

מוישע בראָדערזאָן בא דער אַרבעט

מוישע בראָדערזאָנען האָט ערשט אין יענע יאָרן א פּראָל געטאָן מיט פּאָעטישן קויער. אַפּאָנים, עס איז נייטיק געוואָרן דער טיפער אויפטריסל אז דער דיכטער זאָל ד ע ר ־ ז ע ן און באַגרייפן דעם זין פון אַלעם אומזיניקן, וואָס איז אויפגעצוווּנגען געוואָרן די מענטשן. אַפּאָנים ער האָט זיך אויך אָנגעשטעקט מיטן מעכטיקן אויפברויז פון א מאיאַקאָווסקי, וואָס האָט געריסן מיטן פולן מויל, מיט אויפגעאָטעמטער ברוסט. אָפּ זיין אויפן האָט מוישע בראָדערזאָן א זינג געטאָן אָפּ „יונג יידיש". ער האָט געפּוּנען זיין נוסעך.

דאָס זינען געווען יאָרן אָפּן בראכשטול פון א נייער ערא. עס איז געווען דער בעריישים פון דער עפּאָכע, וואָס איז אַריין אין אונדזער נייסטן צײַט־מעסטער ווי דער פּעריאָד „צווישן ביידע וועלט־מילכאָמעס". מעלוכעם זינען געפּאָלן, מעלוכעם זינען אויפגעקומען און פעלקער האָבן זיך געטרונקען אין יאָמים אייגענעם בלוט. דער דיכטערישער אומרו האָט זיך צעפּלאַקערט אין אָנ־בליק פון די גרויל־ן. אָפּ טונקל־ברוינעם פּאַק־פּאַפּיר איז מיט פּעט שוואַרצער שריפט און היראגליפיק פון מאָדערנסטישע האָלצשניטן אַרויסגערופן געוואָרן די געבורט פון א נייעם פּאָעטישן לאָשן. מוישע בראָדערזאָן איז געווען איינער פון זינע בעסטע טרעגערס און פּלעגערס. לאָמיר געדענקען: דאָס וויגעלע איז געשטאַנען אין טריבן לאָדזשער דעמער, און מוישע בראָדערזאָן באַם צוקאָפּנס פון דעם נייגעבוירענעם. פון לאָדזש האָט בראָדערזאָן געגרייט פּאַר דער וועלט דאָס וואָכע פּאָעטישע וואָרט אין יידיש.

מיר יונגען, מיר— א פּריילעכע צעזונגענע
כאַליאַסטרע,
מיר גייען אין אָן אומבאַוווסטן וועג,
אין טיפע מאָרע־שבוירעדיקע טעג,
אין נעכט פון שרעק —
PER ASPERA AD ASTRA!

און ס'וועלן שטערן — טרערן,
און טרערן וועלן — שטערן,
און טויבע הייבן אָן הערן,
און טויטע הייבן אָן באַגערן —
און אַל דאָס גוט — מעקויעם וועלן:
— ס'איז שווער דער וועג וואָס פירט צו שטערן?!

העי, וויניקער אַביסל קלערן!
וואָס ס'איז באַשערט, וועט אונדז באַווערן!

די פרייד ט'זיך פרוכפּערן און מערן,
און הערן וועלן הימלען גערן
און ביקדושע טרייַהייט שוועבן:
כאַ־כאָ, — דערווייל טאָנצן בערן!

דער דיכטערישער פּענאָמען מוישע בראָדערזאָן האָט נישט נאָר א לייכט געטאָן און זיך פאַרנאָנגען אין שטיי־ניקייט, ווי א מעטאָר; ער האָט דיכטעריש זיך צעש־טראָלט און אייניצייטיק געווייטיקט און געזונגען אויף דער צעשטערערישקייט, וואָס שפּרייט זיך פּאַר זיינע אויגן.

עס איז געווען די מעזיעמדיקע צײַט, וועלן האַרגענען מענטשן איז געווען א העלדישקייט. יידן־שכיטעם אין גאַליציע און די פּילסודסקישע באַנדעם הוליען אָפּ די פּוילישע פּלייגען. דער דיכטער פּאַרשרייבט עס אין פּינקטעם פון זיכרון.

אין די וועלדער, אָפּ די פעלדער האָט מען טייכן
אויסגענאָסן,
קוואָלן גאַנצע פון קאָרבאָנעם־בלוטן אָפּגעשלאָסן!
יאָרנלאַנג גענאָסן האָט מען פורפור־רעגן!
אָפּ די וועגן, אָפּ די שטעגן
איבער אַלע מאָסן, איבער ברעגן
און דעם הימל און דעם בלויען
אויסגעצירט מיט רויטע, רויטע טויען...
איז אַצינדערט בלייענדיקער מײַ!
און עס לייאַרעמט אומדערבאַרעמט מיט די קוילע־
קוילעם יעדער ראַיען
און מאַכשאָוועם פונעם טרויער מיט די בלוטן
שפּייען
אינעם שווינדזיכטיקן זינגען פון א ליאָדע ליד:
בליט בלוט, בלוט בליט!

— — — — — — — — — — — — — —

איך זינג מיין בלוט און טרערן־קלינגענדיקע
ייעש־לידן
און בלוט וויסט נאָרנישט? בלוט בליט!
בלוט ברית, בלוט זידט!
כ'הער נאָר קוילעם נאָנט און ווײַט.
זייט זשע שטילער איצטער אַלע: בלוט שרייט! —

עס איז דאָס אויסגעשריי אפן ווילנער מאָרד איבער א. וווייטערן. אָבער נישט בלויז די רעציכע איבער דעם שרייבער א. וווייטער ברית און זידט אין בראָדערזאָנס געצוימטן וואָרט.

עס יוירט אינעם דיכטער דער האָס צו די אומגערעכ־טע, די העפקערע; עס קלאָגט אין אים דער פּאַרווונדיק־טער מענטש.

די זון האָט זיך אָפּ לאָנגע יאָרן מיט שלייערן פּאַר־האָנגען, באַמערקט זי נישט דעם וווייטקדיקן צאָר פון דער ערד — זאָגט דער דיכטער אין זיין בוך „איבער־גאָנג", לאָדזש, 1921 — דערהערט זי נישט די טרויע־דיק־לעווייעדיקע ראָב־געזאָנגען און ס'איז די ערד אין בלוטן־טויען פּאַרטרערט. דערנאָך, אין אויסניכטערונג, זעט ער אינעם כורבן פון זיין אָרום דעם כורבן פון בייס־האַמיקדעש.

עם זינגען טויערן פון בייס־האַמיקדעש מיט כאָזיר־
בלוט פאַרשוועכט,
עם זינגען טויערן פון בייס־האַמיקדעש
אויפגעפּראַלט
און אויסגעשאָכטן אַלע קויהאָנים, לעוויאים יונג און
אַלט

און ס׳איז דאָס פאַלק פאַרפירט, פאַרקנעכט.
און ס׳זײַנען אײמעדיק, ווי שטיל די שוואַרצע
לאַנגע כורבן־נעכט
וואָס דוערן אין יאָמער־טרויערן, ווי אייביקייטן
לאַנגע —

און ערגעץ הערט זיך פון שיגאָען א געזאַנג.
דאָס לעבן האָט דאָך מענטשייעך געוועזן. ס׳זײַנען אַוועק
אַלע טרויערן, דער מענטש האָט פון ס׳ניי פארנומען דעם
אויבנאָן, דער מענטש מיט זײַנע שוואַכקייטן און קלײַ־
לעכקייטן. אין מוישע בראָדערזאָנען ווערן וואָך אַלע זײַנע
כושים, און ער זעט, ער לאַכט אויס, שפּאָט פון דאָס
מיעסע, באַזינגט דאָס שיינע, געפינט אויס אַלע רייצן
פון ייִדיש־לאָשן און באַווייזט מיט אים וווּנדער אין
יײַן פאָעטישן ווערק.

אין פּראָט פון פאָרעם איז בראָדערזאָן דערגאַנגען צו
הויכער מײַסטערשאַפט. אומציילעקע פון זײַנע בעלי גוזמע
שעדעווּרען פון פאָעטישער קונסט, פון שרײַבערישער אינ־
וועניע און שפּראָכלעכער אישרעס. בעעמעס — בענעגייע
דיכטערישן לאָשן איז מוישע בראָדערזאָן איינער פון
די גרעסטע אשירים בא אונדז; אויך רײַך אין מאָטיוון
און אין דיכטערישע זשאַנערס.

מוישע בראָדערזאָן האָט אין זיין דיכטערישן פארמעג
סיי דאָס עפּישע ליד („פאַננא יוסטינע"), סיי דעם לי־
רישן סאָנעט, סיי דאָס עפּיגראַמאַטישע ליד וווּ אויך דאָס
ציײַט־ליד. באַזונדערס שאַרף איז זײַן סאַרקאַסטישער
סטראָף. פאַר א מוסטער בעטן זיך א סאַך פאָרמען און
ריטמען פונעם פאָעט, וואָס בלעטער אויך מיט ווערדיקער
גאַלאַנטקייט. מירן בערנגען שורעס פון דעם ליד „זײַן
עקסעלענץ דער נאַר":

און ס׳איז אַזוי אין אוממאַכט פון דער צייט, פון
אונדזער צייט געשען:
העכער איבער זיבן הימלען ריזיק איז געוואָרן גרויס
דער מענטשן־נאַר.
מאַדרייגעם אַלע איבערגעשפּרונגען, איבערגע־
וואַקסן, גאָט,
געלייקנט שטיין און ביין און אויסגעשפּאָט פון
יעדן סאָד —
פון ניכטערקייט פאַרשיקערט, פון די טויטע קוואַלן
איז ער איז שוועבן שלאָף אַריינגעפאַלן —
דער מענטשן־נאַר.
און אין די שוועבע וועגן, פון כאַלוימעס
אויפגעשטויבט,
אין קויכעם פון זיין ווילן איינגעלויבט
האָט ער געשפּיגלט זיך, און זיך פאַרקערט געזען —
דער שטאַרקער נאַר — —
און ס׳איז, אַזוי צו זאָגן, אין דער גרויזאַמקייט
געשען:
אַן קויער־נאַוואָרא —
אין בייזן כאָלעם אויפגעריצט, אַן אויפגעפלאַג־
טערטער צענטאַוור
פון האַסטיקייט אין דרײַען איינגעבויגט
האָט ער אין שטורם־פויק געפּויקט,
האָט ער מיט פויסטן אויפגעבייטלט, געקלאַפּט אין
קאַמף־ליטאַוורן,
האָט ער געקלאַפּט זיך קאָפּ אַן הימל, קאָפּ אַן
דר׳ערד —
האַלב מענטש, האַלב פערד!

און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן ווילד דער מיסים־
טאַנץ
אין היסן, שטרוימענדיקן בלוטן־גלאַנץ —
מיט ברידער־קוואָרים, זיגרייכע לעוואַיעס, לאָרבער־
קרענץ.

דער טויט האָט כניפּעדיק געגלעט,
פון פרי ביז שפּעט געיאָמערט רייבנדיק די הענט,
געשניטן זיין נערעטעניש, זיין שניט.
מאַגייפּעם האָבן צו דער ערד געקניט.
האַ־האַ, געשרייגן... לעבן זאָל זיין מאיעסטעט
דער גרויסער מענטשן־נאַר!

ניין, נישט קיין שורעס, ס׳גאַנצע ליד האָט זיך אויפ־
געשריבן, ס׳ליד פון זיין מאיעסטעט דער נאַר. מוישע
בראָדערזאָן פאַרכאַפּט מיט זײַן פאָעטישן רייַן, מיט
דער קלאַנגפולקייט פון זיין סטראָף, מיט דער פערפעק־
טער פאָרם, וועלכע איז ווי א קישעף א פּאָר צום אינהאַלט.

אָבער נישט בלויז אין ליד, אין דער אומקאָמפּראָמיס־
לעכער, שטאַרק דיסציפּלינירטער פאָעזיע. אויך אין
זײַנע דראַמאָלעטן, ווי ער האָט אָנגערופן זײַנע פיין־
קאָנסטרויִרטע קלייניע דראַמעס אף פּארשיידענע געשיכ־
טלעכע ווי פּאָלקלאָריסטישע מאָטיוון. א באַזונדערע,
פּאָעטיש אימאַגינירטע וועלט מיט געשטאַלטן, באַהויכטע
פון בראָדערזאָנישן וועלטבאַנעם, האָט דער דיכטער
אַרויסגעפירט אין זײַנע מיניאַטור־דראַמעס, וועלכע
טראָגן אין בוכפּאָרעם דעם באַשיידענעם נאָמען „פּאָר־
שטעלונגען". אַנדערע — זיין טשוקע צו דראַמע האָט
מוישע בראָדערזאָנען געבראַכט צו דער אָפּערע „בת־
שבע", וועלכע ער האָט אָנגעשריבן אין די דרייסיקער
יאָרן. די ערשטע יידישע אָפּערע, און דערווייל די איינ־
ציקע. פון דער אָפּערע איז מ. בראָדערזאָן דערגאַנגען
צום טעאַטער. אַוואָדע, אויך דאָ איז ער דער אַריגי־
נעלער דיכטער. עס איז גיך באַרימט געוואָרן אין דער
יידישער וועלט מוישע בראָדערזאָנס קאָמער־טעאַטער
„אַראַראַט", וואָס ער האָט אויפגעשטעלט מיט פּיאָנעריש
ברען אין קלייניעם וויסן זאָל פון האָטעל „מאַנטויפעל"
אין לאָדזש, אף זאַכאַדניע גאָס. „אַראַראַט" האָט אויסע־
רוישעם געוועזן מיט זײַנע וווּנדערלעכע אויספּירונגען פון
כּצענזירטן פאָלקלאָר, וועלכער האָט אונטער בראָדער־
זאָנס פּען באַקומען אַלע כיינען פון יידישער טעאַטרא־
לישקייט און אַלע טאָמים פון קינסטלעריישער רייַנקייט.
„יישעווניקעס", „באַלוט־באַלעט", „זקיינים" און הונדער־
טער אַנדערע זאַכעלעך בראָדערזאָנס זײַנען אין אַראַא־
טיש געמעל אַריבער אין פאָלקס־זיקאָרן. זייערע ריטמען,
זייערע ליכטיקע מאָטיוון וועלן געזונגען וווּ הארציקע יידי־
שע פאָלקסלידער. א סאָך פון זיי וועלן שוין הײַנט צו
טאָג פאַררעכנט צו די פּערל פון בעסערן יידישן פאָלקס־
ליד. אָפּט וועלט פאַרווישט דער נאָמען פון זייער מעכא־
בער, בראָדערזאָן, און דאָס איז א גרויסע שולד.

היפש איז די צאָל פון מוישע בראָדערזאָנס פאָעזיע־
ביכער, נאָך גרעסער איז די פאָעטישע שפּעט זײַנע וועל־
כע איז נאָך נישט צונויפגעזאַמלט אונטערן דאַך פון
ביכער. זײַן לעצט בוך האָט מוישע בראָדערזאָן, אין
1939, באַטיטלט מיטן אייניקן אויס „י" (יוד). אין
דעם־אָ בוך האָט דער דיכטער שוין פאַרויסגעזאָגט דאָס
אומגליק, וואָס איז דערנאָך אָנגעשטאַנען אף אונדזער
פאָלק. און כאַראַקטעריסטיש: נאָך אין 1933, וועו דער

פֿאשיסטישער מאשבים האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ אין אייראָפּע, האָט מ. בראָדערזאָן געפּיבערט אין זיין צייט־ליד „אלארם":

אין שטעכל־דראָטן פון פּארפּלאָנטערטע באגריפן
זיצנען מיר פּארפּלאָנטערט.
ווער ווייסט, ווג ס'הייבט זיך אָן און עס לאָזט זיך
אוים דאָס שלעכטס.
צי קאָן מען רוּק זיין וועג אומרו הייבט פון אלע
ערטער?

א בפיירעשן נאָמען האָט שוין דעמאָלט געהאט דער יידישער אומרו: ה י ט ל ע ר. דער דיכטער האָט אפּ דער פּוילישער ווירקלעכקייט שוין געזען, ווי עס גייט אויף די זריע פון שלעכטס.

...מוישע בראָדערזאָן האָט אלע זיצנע רעלאָטיוו בעסטע יאָרן (האָנאָם נישט שטענדיק האָבן זיי אים גע־שמייכלט...) געלעבט אין לאָדזש, אויסגעקאָכט זיך אין דער לאָדזשער אטמאָספער פון קעסיידערדיקער עקס־פּערימענטאָלישקייט. באשטימט, אויך אין דער קונסט איז די לאָדזשערישע „לופט" געווען גענייגט צו עקספּערי־מענטן, צו אינאָווּאציעס. מ. בראָדערזאָן דער דיכטער איז שטענדיק געווען א זוכער. ער איז געווען וואָרט־שא־פּעריש, ער איז געווען פּאָרעם־אנטפּלעקער. ער האָט א סאָך אויסגעפּרוווט אין זיצנע שרייבערישע און מעאטרא־לישע קונסטן, און אלץ מיט האצלאָכע. ער איז געווען אפּ אלעמענס ליפּן מיט אָנערקענונג, אָבער אין טאָך איז ער אין לאָדזש געבליבן א פּרעמדע פלאָנין. אזוי, דאכט זיך, האָט ער זיך אליין געפילט; אזוינס לאָזט זיך אַרויסלייענען פון זיין שטייגנדיקן ליד. נאָר א דאנק זיצנע אויסנעמלעכע פעיקייטן, האָט ער זיך גוט אָנגענו־מען אפן לאָדזשער באָדן, ער דער מאָסקווּיטש, דער דיכטער פון „יונג יידיש", „פון שוואַרץ שאבעס". דער מענטש בראָדערזאָן איז געווען ווייט פון צו זיין גליק־לעך אינעם גרויסן געבראָזג, וואָס איז געשטאָנען אַרום אים דעם קינסטלער — אפילע בא זיצנע גרעסטע דער־פּאָלגן.

לאָדזש איז עס געווען די סיבע פון אט־דעם טיף גראָבנדיקן אומעט? מעגלעך, אז טאָקע די אָפּגעריסנ־קייט בראָדערזאָנס פון דעם שטילן נעסווידזש, ווג ער האָט זיך דערצוּוגן ביי א זיידע, מעגלעך די אָפּגעריסנ־קייט האָט צעשטערט די רו פון מענטש און קינסטלער — פון דעם אספּעקט בלייבט פאר אונדז מוישע בראָ־דערזאָן א טראָגישע געשטאלט, וואָס פּארהוילט הינטער זיין מאסקע א שטיל לידנדיקן מענטש, האָנאָם מיט אן אָנגעצילטן שמייכל, מיט א ליבלעכן בליק. אנדערש איז זיין דיכטער־ברודער יצחק קאצענעלסאָן, דער קאָרע־ליצער, וואָס איז געוואָרן אליין א שטיק יידיש לאָדזש.

3. – יצחק קאצענעלסאָן

יצחק קאצענעלסאָן איז דאָס באלידטע, קאפריזנע קינד אין שוים פון דער מוזע. לאָדזש האָט אים באזונ־דערס צעפּיעסטשעט. יונגערהייט אריבערגעקומען פון אן אנדער לאָנדשאפט האָט יצחק קאצענעלסאָן גיך זיך פּאריינגט דעם אזוי נערופענם לאָדזשער קלימאט. וואָרצל־דיק האָט ער אָנגענומען אין דער נייער לאָדזשער סוויווע.

די שטאָט האָט אים ליב געקריגן און זיך געצאצקעט מיט יצחקאָקלען. אזוי האָט מען אים נערופן.

וועג מוישע בראָדערזאָן איז אויפגעקומען אפן לאָד־זשער ברוק ווי א שטיק צאָפּנדיקער עקזאָטיק מיט באָק־

יצחק קאצענעלסאָן אין יאָר 1911

בערד און מיט א פּאָפּאכע און מיט האָזעדיקער דיכטע־רישער נייקייט — איז יצחק קאצענעלסאָן שוין געווען א באקאנטער העברעישער און יידישער דיכטער, א דראָמאטורג פון א פּיעסע, וואָס איז אויפגעפירט גע־וואָרן אף די טעאטער־ברעטער. עס איז געווען די דרא־מע „קאריאָטורן", וואָס האָט קאצענעלסאָנען פּארשאפט א געווּיסע פּאָפּולאריטעט. די דראָמאטישע פּארעם האָט ביכלאָל פארכאפט קאצענעלסאָנס שרייבערישע אמבי־ציעס און די דערמאָנטע דראָמע איז נישט געווען דאָס אייניציקע ווערק זיצנס פון סצענישן זשאנער. „פאָטימא" געהער אויך צו זיצנע דראָמאטישע פרוּוון. דאָסגלייכן אין העברעיש האָט יצחק קאצענעלסאָן געשאפן דראָמא־טישע ווערק. אנעוו: מיטכילעס, ווען ער האָט זיך אָנ־געהויבן ווייזן ווי א מעכאָבער, האָט יצחק קאצענעל־סאָן געשריבן ראָק העברעיש. אין העברעיש איז ער געווען פריער אף זיין פּאָעטישער פּאזיציע. שפּראָכלעך בונט און געמיטלעך לירישׂ האָבן געמיניעט די פערזן פון זיצנע העברעישע שירים. לויט זיין נאָטור האָט דער דיכטער אין קאצענעלסאָנען זיך געבויגן אונטער אלערליי שטימונגען, זיך געצונדן אונטער עמאָציעס און ער האָט זיך לייכט געטראָגן איבער די שטאָפּלען פון פּאָטע־טיק. עס איז געווען אונטערן הייסן רוישעם פון דער ביאליקיאָדע, וואָס האָט דיכטעריש מענאָצייעך געווען אין „נעוויאיש", אין „שכיטע-שטאָט". יצחקאָק קאצענעל־סאָן איז געוואָרן געבענטשט מיט דער אייגנשאפט גיך אויפצופלאָמען אין באגיסטערונג. די פאָנטאזיע האָט זיך געטוויולט אין טאָנאכישע בילדער, דאָס הארץ האָט זיך צוגעהערט צו ווייטקייטן, וואָס זיצנען מיט אמאָל געוואָרן נאָנט. ווי א קינד האָט קאצענעלסאָן זיך פאר־שפּילט מיט דער פאָנטזיע און שפּילנדיק געטרוימט זיצנע טרוימען. געפּירט פונעם אינטעלעקט האָט דער דיכטער געווּוסט זיצנע מאָטיוון אף דער קאָנווע פון געשיכטלעכע געשעענישן און איז טעמאטיש אויך נישט געווען ווייט פון דער לעבעדיקער ויאָליטעט.

„אונדזער לאָדזש"

העברעיש און ייִדיש ווי אינסטרומענטן פון זייך דיכטעריש וועלק, זיינען אין א גלייכער מאָס געווען נאָענט ייִצכאָק קאָצענעלסאָנען אין די אָנהייב־עטאָפּן פון זייך לִיטעראַרישער שעפערישקייט. אין יענע צייטן האָט ער, ווי מ'זאָגט, צוליב ברויט, צונויפגעשטעלט אַף העברעיש כרעסטאָמאטיעס פאַר שולן, א סאָך געשריבן לייכטע העברעיִשע פערזן פאַר די קינדער, צו וועלכע ער האָט געדינט ווי א לערער פון דער העברעיִשער שול, וואָס זיין פאָטער ר' ביניָאמין קאָצענעלסאָן האָט געפירט אין לאָדוש. שפעטער, אין זיינע רייפערע יאָרן, ווען י. קאָצענעלסאָן גופע איז אין לאָדוש געווען אייגנטימער פון א גרויסער שול מיט העברעיש ווי די הויפטשפּראַך, דעמאָלט האָט באָם דיכטער קאָצענעלסאָן געמוען דעם אויבנאָן — ייִדיש.

עס איז בעמעם אינטערעסאַנט די עוואָלוציע פון העברעיש און ייִדיש בא קאָצענעלסאָנען דעם פאָטן, וואָס איז בהאַדראָגע אריבערגענגען צו ייִדיש און קימאָט אין גאַנצן זיך אָפּגעגעבן דער דיכט־קונסט אין ייִדיש.

אָנגעהויבן האָט זיך דער דאָזיקער פּראָצעס שוין אין די שפעטע צוואַנציקער יאָרן; ייִצכאָק קאָצענעלסאָן, דער מאָלט שוין א פאַרמעגלעכער מענטש, האָט זיך צום ערשטן מאָל אַרויסגעלאָזן אַף א גרויסער נעסיע קיין ערעץ־ייִסראָעל און זיינע רייזע־בילדער האָט ער פאַרעפנטלעכט נאָר אין ייִדיש, האָבאָם דער דיכטער האָט אין זיין רעשוס געהאַט אויך די מעגלעכקייט צו פאַרעפנטלעכן די רייזע־בריוו אין דער העברעיִשער טאָגצייטונג, וואָס איז גראָד דערשינען אין וואַרשע. י. קאָצענעלסאָן האָט ליב געהאט די מאַסע, געפרייט זיך צוזאַמען מיט איר, אויב אזא געלעגנהייט איז געווען און ער האָט זיך קרעפטיק אויסגעדריקט אין איר אַלטעגלעכן לאָשן. קאָלירדייך ווי עם זיינען די לענדער און פעלקער, וואָס קאָצענעלסאָן האָט געזען אין וועג, אזוי זאַפטיק איז געווען דער ייִדיש פון זיינע באַשרייבונגען. פון די שמאָלע בלעטלעך, אָנגעפּיקעווטע מיט דריבענעקן, לויטערן קסאוו האָט מיט ליכטיקן מאַמע־לאָשן ארויסגעקוואָלן דאָס גרויסע האַרץ. יעדעס קאַפּיטל פון ייִצכאָק קאָצענעלסאָנס וועג־שילדרונגען איז געווען א נייַ אָנטפּלעקטער אָנטיקער פערעק פון א פאַרגעסן ייִדיש לעבן, געזען מיט די אויגן פון א פּאָעט און אָפּגעמאַכטן, אָפּגעשאַצט פון א באַל־מויער, וואָס ציטערט איבער די זעלטנקייטן פון זיין פאָלק. „דער וועג קיין ברינדיזי" בלענדט נאָך הײַנט אין אונדז ווי אַן איידלשטיין פון פּאָעטישן סטיל און ייִדישער וואַרעמקייט. צו העברעיש **פלענט דער דיכטער** זיך צוריקקערן אמאל, צוליב ער וואָלט זיך דערמאָנט אַן עפעס פאַרגעסנס. ייִדיש איז געווען אייגן זיין מוזע, העברעיש איז געווען זיין ליבע מאכמעם דער דערציִונג, מאכמעם דער געווויינשאפט, אָבער אין ייִדיש האָט געדייעט זיין קינסטלעריישער קויעך: אין ייִדיש האָט זיך טיף פאַראנקערט דער דיכטער ייִצכאָק קאָצענעלסאָן, ייִדיש האָט אים געגעבן שווונג און אינספּיראַציע. נאָך מער: אין ייִדיש האָט ער זיך געשפּירט אומגעצוונגען, פרַי. אַף ייִדיש האָבן איבערצייגעוודיק און עכט געקלונגען אפילע זיינע אימפּראָוויזאַציעס, וועלכע ער האָט אין אַן אינדיווידועלן פּאָעטישן פארמעסט, אָנגעשריבן באַגלייך מיט מוישע בראָדערזאָנען און פאַרעפנטלעכט אין ב. קאַרליניוסעם „אילוסטרירטע וועלט", א וואָכנשריפט וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אין 1919-1920.

די טעמע פון ליבע, פון בענקשאפט, פרוי און נאטור האָט זיך מיט דיכטערישער גראַציע פונאַנדערגעלויכטן אין די אימפּראָווויזאַציעס פון די ביידע כאָשעווע לאָדזשער פּאָעטן פון יענער טקופע. וואָסערע פּאָעטישע עלאַסטיקייט און שפּראַכלעכע נייקייטן ייִצכאָק קאָצענעלסאָן דער העברעער האָט אַנטפּלעקט אין דעם דאָזיקן לידער־פאַרמעסט, וואָסער קויעך ארויסגעווויזן אין זיין ייִדיש!

אזא, א ייִדישער דיכטער אין יידיש, איז ייִצכאָק קאָצענעלסאָן געווען און געבליבן ביזן סאָף פון זיינע טעג, ווען ער איז געוואָרן דער ייִעוו פון אונדזער ייִדישן דאָר, וואָס איז געוואָרפן געוואָרן אין די בראַנדן פון אויבערמענטשלעכע פרוון.

אָבער דאָס איז געווען באַם סאָף פון גרויסן ייִדישן לעבן אין פוילן, ווען ייִצכאָק קאָצענעלסאָן האָט אין אָנגעזיכט פון אַבזאָריעסדיקן טויט, אָנגעשריבן זיינע מעגילעס: „דאָס ליד פון אויסגעהאַרגעטן ייִדישן פאָלק" און די „קלאָלע־לידער".

און דאָ דאַרף מען שטעלן דעם טראָפּ: בעמעשעך פון זיין גאַנצן דיכטערישן לעבן איז ייִצכאָק קאָצענעלסאָן נישט געווען קיין מעקוינען. פאַרקערט, ער איז געווען לעבנסלוסטיק, זיין וואָרט האָט געגליט פון ליבשאפט צום מענטש און צום לעבן; זיינע ריטמען האָבן געשלאָגן מיט אן אימפּעט. די אייביקע באַניוּנג פון דער נאטור איז געווען דער מעדיום פון זיין לִיריק; בענקשאפט און יוישער און גוטהאַרציקייט צו מענטשן אונטער די בלאָע הימלען פון דער ביבלישער אידיליע זיינען געווען גאמעם, וואָס האָבן אין אַלערהאנט פארמען זיך ארויסגעהערט פון י. קאָצענעלסאָנס פּאָעזיע. דאָכט זיך, א זון פון דוירעם מיסנאָגדים האָט י. קאָצענעלסאָן געהאט אין זיך אן אויצער פון כסידישן היסלאַיווועס. זען קאָצענעלסאָנען א באַגייסטערטן פון א שיינעם אויפטו, פון עמעצנס א גוטער שורע, א גראָטן בוך, האָט נישט געהערט צו די זעלטנקייטן. פון אים האָט געשטראָלט לִיבשאפט צו מענטשן, ביפראט צו טאָלמידי כאָכאָמים, צו קינסטלער. ייִצכאָק קאָצענעלסאָן האָט זיך צעלויכטן פון יעטוועדן ייִדישן דערפאָלג. בא אים איז געווען אן עמעסע סימכע אז עם איז צוגעקומען א נייער ייִדישער שרייבער, אזעלכן האָט ער סטימולירט בעכאָל אויפאָנים, געשאפן ארום אים די נייטיקע אטמאָספער. א יונג געווויקס דאַרף האָבן לִיכט און וואַרעמקייט, און קאָצענעלסאָן האָט אומעטום זיך אויסגעדונגען פאר אזויעם. מישא טראָיאַנאָוו, א דיכטערישער שפּראָץ פון גרויסשטאָטישן עלנט, האָט אין ייִצכאָק קאָצענעלסאָנען געפונען א שטאַרקן מאַראַלישן און אויך מאָטריאַלן אָנלען. דער באַווּסטער פּאָעט, וואָס האָט געמוזט זיין אריינגעטאָן אין די איניאָנים פון זיין פונאַנדערגעוואקסענער שול, האָט אָפּגעשפּאָרט פון זיין טייערע ציִט קעדיי מיטן נייטיקסטן צו פארזאָרגן דעם טאָלאַנטפולן קליינשטעטלדיקן באָכער, וואָס איז געקומען קיין לאָדזש זוכן שרייבערישן טאָכלעם. ייִצכאָק האָט געהאט גרויס אָנזען, און וווּ ער איז געקומען מאָנען, האָט ער אויסגעפּויעלט. ייִצכאָק קאָצענעלסאָן פלענט נישט בעטן, נאָר מאָנען, מאכמעם ער אליין האָט אויך נישט געשפּארט פון זיינע מיטלען. אזוי פלענט ער בעטן שטיצן דעם באיאָרטן העברעישן שריפטשטעלער מייער פּאָנער, געהאָלפן אים אפילע ארויסלאָזן זיינע א דראָמע. דער נעמלעכער מייער

פאנער, אויך דער אנגעזעענער פארשער ד"ר א. קאמיע־
נעצקי זײַנען געווען שטענדיקע טיש־זיצערס ביי יעצטיקע
קאצענעלסאָנס טאלמיד־כאכאמישן טיש. און דער מאכנים־
אויערבדיקער באלעבאָס האָט געשפּרייט געמיטלעכקייט
ארום „זיינע מענטשן". דער צוגעלאָזענער יעצטיקע קאצע־
נעלסאָן איז געווען מאָלע־קאָס, ער האָט זיך נישט געשעמט
צו שטראָפן, אויב עמיצער האָט ארונטערגעריסן די כשי־
ווע פון א קלאַל־טויער אדער פאַרלעצט דעם קאָווע פון
אן איידע. יו. קאצענעלסאָן איז געווען א ציענישט, אים
האָבן אבער ליב געהאט בונדישטן, פּויאלע־ציענישטן און
קאמוניסטן. אין אלעמען האָט ער געפונען א ניצעץ שיינ־
קייט, א שטיקל מענטשלעכקייט. אידעאלאָגישע סימפּא־
טיעס האָבן נישט דעצידירט אף די באציונג פון יעצטיקע
קאצענעלסאָנען צו מענטשן. אים איז געווען ליב די פּער־
זענלעכקייט פון יסראָעל ליכטנשטיין, דעם לאָדזשער
בונדישן פירער, ער איז געגאַנגען הערן זײַנע לעקציעס
איבער פערעצן, און אים האָט אונטערגעקוימפט די ליבע
ארנטלעכקייט פון מולטע עדלמאן, איינער פון די אנגעזעענ־
סטע פּויאלעציענישטישע טוערס אין לאָדזש. יידן, יידיש
פאלק איז באם דיכטער געווען דער העכסטער באגריף,
וואָס האָט באשטימט זײַנע מענטשלעכע סימפּאטיעס. דער
יידישער קינסטלער איז דער צום מערסטן באַוואוסטער
מיצאַד דער געזעלשאפט, פּאר אים דארף מען זיך שטארק
אנגעמען — דאָס איז געווען אן אקסיאָם בא קאצענעל־
סאנען. סאקאנעס האָט ער ליב געהאט אן עכטן טאלענט,
צי ער איז געווען א שרייבער אדער א מאלער. און איז
קאצענעלסאָן געקומען צו א באשיידענעם פּארמעגן פון
זײַן לעראריי, האָבן יידישע קינסטלער געהאט א היים בא
אים. אין אן אויסשטעלונג פון די ווערק פון יידישע מא־
לער איז פּארוואנדלט געוואָרן קאצענעלסאָנס הויז.
איטשל ברוינער, יאנקל אדלער, נאטאן שפּיגל, טויוויע
האבער, ארן האָבער, יסראָעל לייזעראָוויטש, אדאם הער־
שאפט, הירשפאנג, הענעך כיימאָוויטש, הענעך בארטשי־
סקי און אנדערע האָבן מאלעריש אראָפּגעריסן פון י.
קאצענעלסאָנס ווענט. „נאט אײַך, קינדערלעך, ס'גלעט איז
נישט מיינס, גענישט, שאפט!" נישט פון פאזראָנעם ווענן
איז געווען קאצענעלסאָנס גלעט־נעבן פאר די ווערק פון
די פלאסטיקערס — ס'איז געווען א פאטערלעכע, א ברו־
דערלעכע זארג פאר דעם קינסטלערס שאפן און די ליב־
שאפט צו די שאפערס. און קעדיי נישט צו נעמען ווי
נעדאָווע, האָבן די קינסטלער באהאנגען אלע ווענט פון
קאצענעלסאָנס הויז מיט בילדער, צייכענונגען, אקווארעלן,
שטודיעס, לאנדשאפטן, פּארטרעטן, עטיודן. האָט ווער
געדארפט עפענען אן אייגענע אויסשטעלונג, האָט יצכאק
ווידער ווי א פאטער געטריבן: „נעמט, קינדערלעך!" ער
האָט פון די ווענט אראָפּגעקליבן די שענסטע פייסאזשן,
די בעסטע צייכענונגען, די גערעטנסטע אקווארעלן. און
ער איז געווען א מיוון. קאצענעלסאָן האָט אויך ארגאני־
זירט די עפנטלעכע מיינונג, געבראכט אין סאלאָן ארײַן די
בארופענע רעצענזענטן, האָט אונטערגעוואָרעמט געווירים,
זיי זאלן באשיינען זייערע דירעם מיט ווערק פון יידישע
פלאסטיקער. „מיר האָבן וואזשנע קינסטלער, פלעגן
בלישטשן זײַנע אויגן; בא די גויים וואָלט מען אזעלכע ג־
טראָגן אף די הענט!" פון צוויישן די פלאסטיקער איז
געווען קאצענעלסאָנס „שוואכקייט" דער פיינער מאָלער
הענעך בארטשינסקי. בארטשינסקים ווערק האָבן פאר־
כאפט די ווענט פון קאצענעלסאָנס באשיידענעם שרייב־
ציימער, פון קינדער־ציימער, די אינטימסטע ווינקלען פון
זיין גערוימער ווווינונג. אין הענעך בארטשינסקין האָט
יצכאק קאצענעלסאָן געפונען אן עמעסן דיכטער פון דער
פאלעטרע. פון בארטשינסקין דעם קינסטלער האָט קאצע־
נעלסאָן געוואָלט דערלעבן נאכעם ווי פון אן אייגענעם. דער
בלאָנדער בארטשינסקי איז אבער געשטראָפט געווען מיט
דער קרענק פונעם קינסטלער־שטאָם — ער איז געווען מא־
טעריעל ארעם, און ער האָט זיך נישט אויסגעטויגט אף
צו פארקויפן זײַנע לעוונטן. יצכאק קאצענעלסאָן האָט
אין זײַן הויז אפּגענעבן בארטשינסקין א הים ער האָט
אים געגעבן פון זײַן גלעט, געגעסן מיט אים באם הויפּיש
טיש און געטאָן אלץ אף אונטערצוהאלטן דעם קינסטלער.
א שטיק צייט איז דער מאָלער בארטשינסקי געווען אין
מינכענער קונסט־אקאדעמיע אף דער טיילווייזער אוים־
האלטונג פונעם דיכטער קאצענעלסאָן.

דאָס אלץ איז שייך דעם פּארטרעט פון יצכאק קא־
צענעלסאָן דעם מענטש. יצכאק קאצענעלסאָן דער פּאָעט
האָט פולקום דערגאנצט דאָס פּארטרעט פון קאצענעלסאָן
דעם פיינפילנדיקן מענטש, דער פריינט, דער ליבהאבער
פון יידישער קונסט און קינסטלער. עס איז נישט געווען
ווי געווויינטלעך, קיין דיסהארמאניע צווישן די ביידע קא־
צענעלסאָנס.

עס איז שווער צו ברענגען ראיעס־ציטאטן פון קאצע־
נעלסאָן דעם זינגער, וועלכער האָט געדינט דער פּאָעזיע
לעיירעך פערציק יאָר. דער פּאָעט קאצענעלסאָן האָט זיך
קינסטלעריש אויסגעשפּרייט אין פּארשיידענע שטראָמען:
אין ליד, אין פּאָעמע, אין דראָמע און עסיי. אומעטום
האָט ביי אים דאָמינירט די לירישע גאָמע. אים איז געווען
לייבלעך נאָענט דאָס קינדערליד און עס איז אלבאָווויסט
זײַן עלגיע, וואָס איז, אין וואריאציעס, אווען אין פאלק
ווי א פּערל פון יידישן פאלקסגעזאנג:

די זון פארגייט אין פלאָמען,
די זון מען זעט זי קוים;
אזוי פארגייט מיין האָפענונג,
אזוי פארגייט מיין טרוים.

עם געהערט צו יצכאק קאצענעלסאָנס יונגט־לידער;
יונגווויז האָט ער זיך אונטערגענעבן פּעסימיסטישע שטי־
מונגען. אין קלאל גענומען געהערט נישט פּעסימיזם צו
קאצענעלסאָנס שאפונגס־טאָן. דא איז ער לירישׂ־שפּילעוו־
דיק, דארט לירישׂ־פּארטראָכט. קאצענעלסאָן האָט נישט
נשווייכט פון פּראבלעמען־דיכטונג און אים איז געווען
היימיש געשיכטלעכער שטאָף. דער הויפּטשטריך וואָס האָט
מאכריע געווען אין קאצענעלסאָנס שאפן איז — די בא־
זיניקטע שטימונג. שטימונג האָט דעם דיכטער געפירט
צו דימיונעם, צו זעגנג, מעמיילע צו דער אויספורעמונג
פון זײַן יידישלעכן וועלט־באגעם.

כאראקטעריסטיש פאר קאצענעלסאָנען דעם דיכטער פון
סוביעקטיוון גזאנג, פון זײַן דינעם לירייזם, זײַנען א
טייל פון זײַנע יאם־לידער.

דו זאָגסט: דער יאם צעשיידט,
איך זאָג: דער יאם פארבינדט;
זײַן טעאָם איז טאקע טיף
און שטארק, א, שטארק זיין ווינט.

וועלכער אבער ריין ווי ער,

ווי זײַנע ווינטן פֿריי,
דער יאָם, דער ווינט און דו —
איר זײַנט צוזאַמען דריי.

דער יאָם איז פֿול און ס׳רעדט
און ס׳שרייט פֿון אים אַרויס;
עם קען נישט שטומען דער
ווער פֿול איז, טיף און גרויס.

דער יאָם רײַסט אויף דײַן אויג,
און האָט דײַן בליק באַפֿרייט.
קוק אָן די וועלט! — דער יאָם
ער לערנט קוקן ווייט.

נעם, הענג זיך אויפֿן ווינט
און ווּ ער פֿליט — ניט פֿרעג;
ער רייסט פֿון ברעג דיך אָפֿ
און ברענגט דיך צו א ברעג.

דו זאָגסט: דער יאָם צעשוידט,
איך זאָג אז ער פֿאַרבינדט;
ער רייסט מיך אָפֿ פֿון דיר
און בינדט צו דיר מיך, קינד.

אומצאָליק זײַנען די מאַטיוון אין וועלכע דער דיכטער האָט אייסגעזוכט זיין פֿילעוודיק האַרץ. אין אַלע איז ער לירישׂ, פֿול מיט לעבנסגלי, האָנאָם נישט אָן דעם הויך פֿון פֿילאָזאָפֿישן אומעט. צום שטאַרקסטן, אין גאַנצן פֿולן, האָט יעקאָק קאַצענעלסאָן זיך אַרויסגעזאָגט אין די שאַפֿונגען, וועלכע זײַנען בא אים אַנטשטאַנען פֿאָנים אַל פֿאָנים מיטן פֿאָלקס־אומגליק בימיי־היטלער. דאָ האָט דער דיכטער זיך אריבערגעוואָקסן, דאָ האָט באַקומען ס׳וואָרט די אומעהייערע מאַכט, וואָס איז געטריבן געוואָרן צו אומפֿארמיידלעכן אומקום. מיט אמאָל האָט אויסגעטריקנט דער לירישקער, דער סובייעקטיוואר זענער — פֿון קאַצענעלסאָנען האָט דאָ געערדט דער צווייפֿלער און — אייגצייטיק — דער דיכטער כראָניקער וואָס איז זיך באַווּסט פֿון זײַן אַכראָיעם און דער ראָלע צו זיין ד א ס מ ו י ל פֿון די, וואָס גייען דעם לעצטן גאַנג.

שטאַרק און ריינדיק ביטער זײַנען די גראָאציעם פֿון דער שטימונג, וואָס באַהערשט דעם וואָס איז פֿאַרשאָלטן מיטן קוויעך פֿון אַז זענען ווי קאַצענעלסאָן האָט געזען דעם בראָך.

כ׳האָב אויסגעטראַכט א יידיש פֿאָלק!
כ׳האָב
אויסגעטראַכט אָן זיי!
ניטא זיי! און זיי וועלן דאָ אפֿ דר׳ערד מער ניט
זײַן!
איך האָב זיי אויסגעטראַכט, יאָ, אזוי זיין איך און
איך טראַכט זיי אוים! —
נאָר עמעס זײַנען זייערע אינויִם, וואָס דו זעסט, די
פֿיין, די פֿיין.
פֿון זייער אויסגעהאַרגעט ווערן איז דאָך וואָר און
גרויס...

— — — — — — — — — — — —

יעבעזקלען, אים, ניין, ירמיאָהון... אים אויך, איך
דאַרף אים ניט!
איך האָב גערופֿן זיי: אָ, העלפֿט מיר, העלפֿט אַרויס!
נאָר כ׳וועל אפֿ זיי ניט וואַרטן מיט מיין לעצטן ליד—
זיי מיט נעוויעם און איך מיט ווייטיקן אין מיינע
גרויס.

ווייטיקן! אָ, ווייטיקן איר מיינע... ווויל, יידן אײַך,
ווויל אײַך, ווויל!
ווויל אײַך, עלנטע, אײַך, איבערבליבענע אפֿ יענע
זײַטן,
וואָם איר וויסט עם ניט, אַך, ווען עם עפענען מיינע
ווייטיקן א מויל.
זיי וואָלטן אײַך דאָם לעבן אײַנערם, אײַך די וועלט
פֿאַרפינצטערט און פֿאַרסאָמט.

— — — — — — — — — — — —

אָ, הימלען אויסגעלידיקטע און ווייסטע, הימלען ווי
א מידבר ווײַט און ווייסט.
מיין אינציקן גאָט אין אײַך פֿאַרלוירן, און זיי איז
ווייניק האָבן אין אײַך דרײַ:
דער יידישער דער גאָט, זײַן גייסט און דער
גאָליל־יוד
פֿין זיי געהאַנגען איז זיי קנאַפּ;
זיי האָבן אַלע אונדז אין הימל אָפּגעשיקט — אָ,
עקלדיקע און געמיינע געטערדינערי!

כ׳בליבט אוממעכטיק אַנטקעגן אָט־דעם ביטערן, סקע־
לעטיש־אויסגעדייוורטן געטאָ־נאַווי, וואָם וואַרפט זײַן
טיינע פֿון געטאָ־בארג אראָפּ; מ׳וועט צונישט אין אָנגע־
זיכט פֿון דעם באַוועלטענדיקן קויעך פֿונעם טויט, וואָם
האָט געגנומען די אויבערהאַנט איבער אַלץ וואָם האָט
אָקערשט געפירט מיט אונדז אין לעבן. כאָטיש גייט אויף
דער פֿלאַנטער פֿון ווידערשיין און כוישער, וואָם וואַרפט
אונדז פֿון די פּיס; אין עמעסן איז עס דער קנויל פֿון
היץ און קעלט, וואָם טרייסלט אונדז ראַפּטעם, שפּרינגנדיק
ווי אין באַצווינגענדיקער קאַנווּלסיע: עס טויכן פֿלוצלינג
אויף ליבע געשטאַלטן, עס שטעכן פֿונקען אומגעריכטע
דערמאָנונגען, עס אנעז קענטלעכע רייכעס — — עס פּינ־
צטערט, ס׳שרייט צו דיר ס׳געשרייַ פֿון דעם כראָניקער:

— וווּ זשט איר מ$נע ט$ערע כאָלוצים, איר בונדיסטן,
מיינע פֿויאָלע־ציענישטן, איר קאָמוניסטן! האַלווּי וואָלט
איר זיך ווייטער געקרינגט!

פֿון יעקאָקס קאַצענעלסאָנס מעגילע־קאַפּיטלען גיט זיך
אָפּ א מוירעדיקע באַזינקייט, מאַכמעס טיפער רעזיגנאַציע.
נישט ער קלאָגט, נישט ער בעט ראַכמים בא דער האַש־
גאָכע. אף דער שוועל פֿון די טויטן, צוגעקלערטע פֿאר
יידן, שטייט דער דיכטער און מעדיטירט, און פֿארשרייבט:

מיר האָט געכאָלעמט זיך דער ערגסטער פֿון דער
וועלט,
עם האָט זיך מיר געכאָלעמט היטלער.
— איך דאַרף דיין לעבן ניט, דיין בלוט ניט, ניט
דײַן געלט;
ביסט נאָר א מיטל מיר, דער אויסגעפֿרווטער פֿון
אלע מיינע מיטלען.
כ׳הייב אפֿ דיר שטויב א וואָלקן מיט מיינע גראָבע
טריט,
און אלץ פֿארמאַכט די אויגן און דעם מויל
צופֿרידן;
יאָ, דו ביסט דער שטויב פֿון וועלכן איך פֿארשיט
די אויגן פֿון דער וועלט: ער מיינט נאָר יידן, יידן!
קלוג יידישלעך האָט מעדיטירט דער לירישקער, וואָם
האָט מיט אומיידישן, אומטראַדיציאָנעלן צוויייפל געוואָרפֿן

זיין באשולדיקונג צו די הימלען די אויסגעלייזיקטע און ער האָט מיט פארהייליקונג פונעם מענטשלעכן אינעם מענטש געמוטיקט די פארמישפעטע צו לעצטן אויסדויער — אין נאָמען פון דער ווערדע פון פאָלק.

יא, מיט פולן געמיט, וואָס איז אָנגעשטעקט פון קאצע־געלסאָנס וויי, גלייבן מיר אויך די עדי־ראיה, דעם דיכ־טערס ברידער פון אומגליק, וועו זיי דערציילן פון דעם דיכטערס גרויסע יעסורים; אָבער שארפער שוידערט ארויס דעם יעש פונעם יונד ייצכאָק קאצענעלסאָן, דער יעש וואָס איז באָלאָדן מיט דער פינצטערער רעטאָריק אין נעוויאימשן נוסעך.

געווען באָם דיכטער מינוטן פון נעשאָמעדיקער וואק־לונג, — מאכמעם פערזענלעכן בראָך — דעמאָלט האָבן זיך פון אים ארויסגעריסן די „קלאָלע־לידער". זיי זיינען דאָקומענט. פאר דער גאנצקייט פון ייצכאָק קאצענעלסאָנס דיכטערישער געשטאלט אין דער ראָם פון דער פרוי־צייט 1939־1944, זיינען זיי א פראָט, נישט קיין איקער. דער באדייטעוודיקסטער שטריך פאר י. קאצענעלסאָנס דיכטערישער, מענטשלעכער ביאָגראפיע איז די גרויסע פאָעטישע כראָניק „דאָם ליד פון אויסגעהארגענטן יידישן פאָלק". מיט דעם דאָזיקן וועלק האָט ער דיכטעריש פאר־אייביקט די אוממענטשלעכע פיין פון יידן אף פוילנם ערד אונטער דער לאָנגער דיטשער ליקע־כאָמע און אף דוירעם האָט ער געגרייסט דעם נאָמען פון יידישן פאָעט־קאָדעש אף דער גאלגאטע פון זיין פאָלק.

טראָכטנדיק וועגן דעם לאָדזש וואָס געווען, קען מען זיך בעשום אויפן נישט באפרייען פון דער מוירעדי־קער פיין, אף וועלכע עם איז במעשה פון לאנגע יאָרן אויסגעשטעלט געוואָרן מיין און דיין היים. און טראכט מען פון לאָדזש, קומען מיר אף די שפורן פון ייצכאָק קאָ־צענעלסאָנס בלוטנדיקע טריט אף דער געטא־ערד. מיר פאר־נעמען זיין וואָרענענדיקע, זיין דראָענדיקע שטים:

וויי דיר, א פאָלק פון קינדער־מערדערס און פון אלטע!
האָסט מיינע קינדער און די אלטע מיינע
אויסגעהארגעט;
וויים, א געהארגעטער זאָקן לאָזט זיך ניט
באהאלטן
און קינדער רייסן זיך פון קוואָרים וויי פון א
מאמעס טראכט.

וויים, וויים עם שטארבן יידן ניט, דערהארגעטע
אומזיסטן
און ס'וועלט א פאָלק ניט אומגעבראכט אן א
פארוואָם...
וויים מערדער־פאָלק, מען קען ירושאָלאימס ניט
פארויסטן —
שים, שים אין הארץ מיר אוים. עס אין דיין
לעצטער שאָם.

פון דעם דיכטערס יעמערלעך געשריי ויי פון זיין קלאָלע טראָגט זיך צו אונדז דאָם וויימוטיקע ווידער־קאָל; פאר די וואָם וועלן קומען נאָך אונדז וועט זיך פון יצכאָקס קאצענעלסאָנס טויטן־ליד לאָנגע, לאָנגע יאָרן טראָגן דער הארבסטער אָנקלאָג אף דער אומפארגיבלעכסטער זינד פון א פ א ל ק וואָ סהאָט זיך באוואָפנט מיט פיין און אייזן מאכמעס לוסט צו הארגענען פרויען, קינדער און אלטע לייט.

יזכאָק קאצענעלסאָן וועט אייביק שטיין אף דער זיין פון די אָנקלאָגערס.

4. – יסראָעל ראבאָן

א ווילד געוויקס פון דער יידישער נויט.

פון די באלוטער געלעך האָט ער באלד בא זיין שרייבערישן אָנהייב זיך ארויסגעריסן אין דער רוישי־קער, פרינציפיאלנער גאָם ארץ. שעמעוודיק, אומדרייסט, אבער געוואָגט. קליינווייז געבראכט אים פון א פארלוירן יידישקייט אין דער ענגשאפט פון פעפער־גאָם, האבן די קלאנגען פון דער צערוישטער שטאָט אים א צי געטאָן. און דער קויעך פון וויזיע האָט אים ארויסגעשטויסן. ער האָט זיך געווויזן א שרייבער. מיט בריט־פארנעמי־קער אומהיימלעכקייט האָט ער געשטעלט טריט און געצייכנט זיך א וועג מיט שארפקייט. אויסטערליש אין זיין ערשטן בוך מאמעס אנגרייפעריש אין בלי־כטן דעם מענטש און זיין טאט.

ארוים פון דער פעפער־גאָם און געזונט. מ'האָט דער־פילט: א נייער שרייבער איז געקומען מיט יסראָעל ראבאָן; מיט יונגן אימפעט און מיט אייגנם, מיט דיכ־טערישן פארמעג אין זיין נעבעדיקן לעבן.

עס רעדט זיך נישט — נאטירלעך — פון די פריער־דיקע, קנאפּ אָנזעעוודיקע שריט זיינע, וועו ער איז נאָך געווען יסראָעל רובין, דער בלייבער, דאָרער באָבער מיטן לאנגן געשטופלטן פאָנעם, וואָם האָט געקוקט מיט הונגעריקע אויגן. די סאטירישע לידלעך אף צייט־טע־מעס אין די פרייטיק־נומערן פון לאזאר קאהאנס „פאָלקסבלאט", די אומבאדייטנדע סקיצעס אין רויט־קעפלדיקן וואָכנבלאט „פרייטיק" (פון דעם זעלבן לאזאר קאהאן) אין די יארן פון דער ערשטער וועלט־מילכאָמע. לאָדזש איז געווען אקופירט פון דער וויילהעלמישער סאלדאטשינע און אין לאנגן בויך־האשמאשעם פון יידישן לעבן האָט אף דער יידישער פרעסע ארויפגע־לייגט די שווערע לאפּע דער קייזערלעכער־דייטשער פאָ־ליציי־פרעזידיום. געווען פאר־צענזור, געווען זשאנדארי־שער וויליקיר און ס'האָט געוועלטיקט פיינלעכע נויט. סרולקע, וויי ער האָט נעהייסן פאר דער מאמען, איז נאָך געווען זייער יונג, אבער שוין אויסגעשטעלט אף אייגע־נעם באראָט. אלע קינדער פון שטוב זיינען זיך צעלאפן קעדיי אויסצוגעפינען ס'ביסן ברויט, ער, איינער פון די יינגסטע, האָט נישט געקענט זיין קיין מויריינו. דאָם שטיקל קארטן־ברויט, דער טעלער יושקע ווערט דער כא־לעם פון יעדן וואָם קען זיך נישט קיין אייצע געבן „אין אזא צייט". היענעם לעבן אויף, דער מענטש אין זיין מענטשלעכער געשטאלט גייט אונטער. א יאָסעם נאָכן טאָטן, האָט סרולקע פון פרי ביז שפעט אויפדערנאכט ארומגעשלאָנדערט אין גאָם, געזוכט זיין נישטיק אוים־קומעניש. ער האָט געמאלן פלאקאטן פאר דער „הער־פע", פאר דער ארבעטער־קיך, זיך אָנגעזאפט מיט די רייכעם פון די געקעכטסן, וואָם האבן דערקוויקט אנדע־רע; מיינסטנס האָט ער באקומען אָנפאלן פון הונגער־קאָנווולסיע און — האָט זיך גענערט מיט קינע צו די עסנדיקע. די סלינע איז אים געקומען אין מויל ארץן, אין די אויגן האָט געפינצטערט. האָט עמעצער אפּגעש־

פּאָרט א ביסן פון מויל און געוואָלט עס געבן דעם פּאר־
שמאכטן באָכער, האָט סרולקע זיך אַוועקגעדרייט. נישט
זעלטן האָט סרולקע געוויינט פון הונגער. די גראָשנדיקע
האָנאָראַרן פון לאָזאר קאַהאַנען, זײַנען דעם אומוויכ־
טיקן מעכאָבער צוגעווארפן געוואָרן ווי נעדאָוועס, הא־
גאם לאָזאר קאַהאַן האָט בעפיירעש געהאַלטן פון סרול־
קעס ליטעראַרישער באַגאַבונג. פון ראַכמאָנעס האָט מען
אים אויך געגעבן צו קסיבענען די פּלאַקאַטן פּאר דער
אַרבעטער־קיך, וואָרן כאָטש לייב פוקס איז שוין דע־
מאָלט געווען באַוווּסט ווי א גוטער שילדן־מאָלער און
ווי א בונדיסט איז ער געווען נאָענט צו די טוערס פון
דער „הארפע", וועלכע האָט אויפגעהאַלטן די אַרבעטער־
קיך אַף פאַלודניאווע 20. נישט מער, יסראָעל רובין איז
א באָכער, וואָס איז ווערט מ'זאָל אים נישט לאָזן פאַלן
און כאָטש לייב פוקס קען פארדינען, און ער פארדינט
אָן דעם אויך. יאַסאַף מאָרגנטאַלער, דער סעקרעטאַר פון־
נעם שמאַטע־קלייבער־פאַרײַן האָט זיך באַזונדערס גע־
זאָרגט פאַר סרולקען, א גוט וואָרט וועגן אים געזאָגט,
וווּ נייטיק; אויך ראַכמיעל פערגאַמענט האָט געהאָט א
געפיל פון סימפּאַטיע צו סרולקען און געווּוסט זיין דאָ־
ליע: א יינגל פון א פאַרוואָרלאָזטער היים...

אַזוי, אין הונגער און אָרעמקייט „ווי גאָט האָט
געבאָטן" האָט יסראָעל רובין געשטעלט זײַנע ערשטע
שרײַבערישע טריט. באַוווּסט פון זײַן אינעווייניקדיקן
קויעך האָט ער אין גיכן אָרגאַניזירט אין לאָדזש פּעריאָ־
דישע ליטעראַרישע אויסגאָבעס, אין וועלכע ער האָט
געהאָט אַן אָנפירנדיקע ראָלע. עס איז געווען האַרט נאָך
דער מילכאָמע פון 1914-1918. אַרום רובינען און דעם
זשורנאַל „ס'פּעלד" האָבן זיך געזאַמלט די דיכטערס
פון לאָדזש: דאָוויד זיטמאַן, כאָטש קרול, י. ה. ראַדאַשיצ־
קי, יצחק בערלינער, מיריאם אולינאָווער, סאָרע בוים,
ראָזע יאָקובאָוויטש; עס זײַנען אויך צוגעשטאַנען די
עלטערע, די אָנערקענטע יצחק קאַצענעלסאָן, מוישע
בראָדערזאָן, הערשעלע. „ס'פּעלד" האָט געטראָגן דעם
כויסעם פון יונגשרײַבערישע פרווון. שפּעטער איז אויפ־
געקומען די אויסגאָבע „שוועלן", פון וועלכע יסראָעל
רובין האָט זיך אַרויסגעהויבן. דאָ איז יסראָעל רובין
שוין רייפער שרײַבעריש, ער ווײַזט זיך שוין אויך ווי א
טאַלאַנטירטער עסייִיסט, ער שרײַבט אקטועלע, פּאָלע־
מישע נאָטיצן אַף ליטעראַרישע טעמעס, אָבער ער איז
אַלץ נאָך נישט — יסראָעל ר א ב א ן .

יסראָעל רובין האָט זיך באַוויזן אין אָנהייב דרײַ־
סיקער יאָרן. מיט בויעטקייט פון אן אויסגעצייכנטן
שריפטשטעלערישן טאַלאַנט האָט ער קימאָט אין איין
צײַט זיך פאַרגעשטעלט מיט צוויי ביכער: „הינטערן
פּלויט פון דער וועלט" (לידער) און „די גאָס" (ראָמאַן).
דער דיכטער ווי דער דערציילער יסראָעל רובין האָבן
אָנגעשלאָגן א שטאַרקן, באַדאַכטן טאָן. א שלאָל אייגנס
און א געבענטשטע האָזע האָבן באַגלייט דעם יונגן דיכ־
טער, און ער האָט באָקומען פּוילע אָנערקענונג. די לי־
טעראַרישע קריטיק האָט אין אים אויפגעדעקט וואָגניק
מײַעם, סײַ זײַן ליד סײַ זײַן פּראָזע איז אומגעהייער
צאַפּלדיק, איז אָנגעזאַפּט מיט א קלעפּעדיקן אומעט און
טייל מאָל אויך מיט א דינעם, ברייענדיקן סארקאזם. אין
בילד איז ער שארף, נישט זעלטן שאַקירט ער מיט א
פּארגלייך און אפּילע מיט א טעמע. ער שעמט זיך נישט
צו נעמען פאַר א טעמע א „יידענע מיט פּליי אין די
זאָקן", און דאָס אין ליד. דער סינטעז פון דער יידישער
פּאָלקסטימלעכקייט מיט דער ראַפּינירטקייט פון א רימבאָ
האָט אין יסראָעל ראַבאָנען געפונען א וואַרהאַפּטיקן
פּירשפּרעכער. וואָס שײַעך טעמע איז ער טאָמיד פּראָסט
און פּאָשעט, די מיטלען נישט קיין אויסגעזוכטע, נאָר
זײַנען עפּעס פרישע, און וואָס דער איקער — ראַבאָן
איז אַזוי צו זאָגן נייגעריק אַף די געוויינטלעכע דער־
שײַנונגען פון לעבן און מיטן ארײַנקוקן אין זיי אין ער
אַנטפּלעקערעריש. אויך פּורעמלעך איז ער אָנציענדיק, נײַ.
אין יסראָעל ראַבאָנס סטיל און זײַנע געמעלן שפּילט
זיך אָפּ די נעוואָראַלגיע פון דער גרויסשטאָט, ווי ז' ווירקט
אַף דער סענסיבלקייט פון די דערנידעריקטע און באַלײ־
דיקטע, וועלכע דאָקטאָיעווסקים באַוווּסטער באַצייכ־
נונג. לעהאַבעסדיקייט איז קענטיק אין שרײַבערישן מעטאָד
פון ראַבאָנען, אויך פּארבינטערונג, וואָס איז אָנגעקלײ־
דעט מיט האַנדלונגען פון זײַנע פּערסאָנאַזשן, די דיכ־
טעריש אויספּאַנטאַזירטע ווי די רעאַליסטיש געצייכנטע.

אָן גוזמע: דער סאָציאַלער עלעמענט לײגט אויבנויפיק
אין יסראָעל ראַבאָנס ליד און אין זײַן דערציילונג. דער
עמעס איז אויך אז דער מעכאָבער ווערט אָפט אויך
פּארכאָפּט פון דער פּאַנטאַזיע און אהין וווּ אים ציט
זײַן קינסטלעריש סטיכיע ער מיט דעם לייענער,
וועלכער ווערט א שוטף צו די געשיכטדערטע איבערלע־
בונגען. יסראָעל ראַבאָן דער קינסטלער איז — אויב
מ'קען זיך אזוי אויסדריקן — באַזעסן פון א מאַגיע
וואָס איז אָלעל מיטן קויעך פון אויפטרייסלענדיקן
בילד, פון טרעפּלעכן וואָרט אַנדר מיטצורײַסן.

קינדווייז ארוים פון קליינשטעטלדיקן פּיסאָזש אין
א גאָווטשאָוו, האָט דער דיכטערישער אומרו באַם
וואַקסנדיקן דיכטער צעשפּאַרט דעם דימיען און ער האָט
אים ארײַנגעפירט אין דער ספערע פון אימפּעטיקן,
היים־אָטעמדיקן לאַנדשאַפט פון דער גרויסער שטאָט.
אַף דעם היינטצײַטיקן באָוול גייען קאָלערלי אוממעג־
לעכע אוממגלעכקייטן, עס פּליצן אַף אים אויסטערלישּ־
קייטן אין קאָלירריכער אנקלײדונג. ראַבאָנס ערשטער
ראָמאַן „די גאָס" איז בעכיין אַן אויסטערלישער, פּארבי־
קע געשיכטע, וואָס איז אויסגעשפּונען אַף דער קאָנווע
פון גרויסשטאָטישן טרויער נאָך דער מילכאָמע. אינ־
וואַלידשאַפט, נויט, קעלער־שטובן, צירק, ס'אַזעוו־
דיקע אויג פונעם קינאָ־אָפּעראַטאָר אייגלט צוזאַמען מיטן
מעכאָבער צו ווײַזן אלצדינג, וואָס עס קען טרעפן אין
דער אויסטערלישער שטאָט אין דער אויסטערלישער
צײַט, וועו עלנט טריפט צו סאָס אַף אָפּענע מענטשלעכע
וווּנדן. און דאַרף ראַבאָנס העלד געפינען א נאַכטלענער
אין ווינטערדיקן אָרעמען אינדרויסן, געפינט ער עס אין
אויפגעטרייבערטן בויך פון א פערד, וואָס איז ערגעץ
געפאַלן אונטער דעם שטאָטישן יאָך. אין בויך פון דער
פּערדישער נעוויילע איז וואַרעם און דעם היימלאָזן
מענטש טוט האַנאָע אפּילע אזא געלענגער. אויסטערלישּ
זײַנען אויך די פּאַסירונגען מיט ראַבאָנס אַנדערע
מענטשן פון בוך. אלץ אזוי אינטערעסאַנט, אזוי צאַפּל־
דיק אז מ'איז דעם מעכאָבער אָפּט מאָל מויכל אפּילע
אומגלייבלעכקייטן.

פּול אויסטערלישקייטן, באַזירטע אַף דער הארטער
ווירקלעכקייט פון באַלוט און זײַן שטייגער, איז אויך
ראַבאָנס צווייטער (צום באַדויערן), לעצטער ראָמאַן
„באַלוט", א ראָמאַן פון א פּאַרשטאָט, ווי עס זאָגט
דער אונטערקאָפּ פון דעם בוך. ער אקצענטירט פּאָר־
שטאָט מאַכמעס דעם וואָס די שילדערונגען זײַנען אָפּ־

געגעבן מערסטנס דער יידישער אונטערוועלט, די דעק־
עלעמענטן וועלכע עס איז נישט פרעמד ווילד געשלעג,
אפילע א מעסער און זייער ליבע איז א ליבע אן די
טרעפארעטע שלייערן, מיט וועלכע די אלבארימטע נע־
זעלשאפט איז געווויינט צו פארהילן דעם שפיל פון
סעקס. יסראעל ראבאן ברענגט די אלע זאכן מיט
די הארבסטע קינסטלערישע מיטלען. אין „באלוט" זעען
מיר ווידער ארעמקייט, פארגרעבטע פארשוינען און
פארשוינטעם. טייוול און ס'געשריי פון מענטשנס שוולע
הערן זיך פון די בלעטער פונעם בוך.

אומפארגלייכלעך מיט אנדערע פראזע־קינסטלער איז
דער יידישער ליטעראטור זיינען יסראעל ראבאנס קאנ־
דענסירטע שילדערונגען, שטארק איז אבער אויך זיין
געמעל אינעם ליד. דערציילעריש און בילדעריש איז
קימאט די גאנצע פאעטישע שאפונג פון יסראעל ר־
באן; סאמע בילד זיינען אפילע זיינע שטימונג־לידער,
א לירישער געבעט וועגן רו און די שילדערונג פון א פאר־
נאכט: „איך בין הינט אויפגעשטאנען פיר נאכמיטיק".

צום בעסטן וועט וועגן דעם ריידן ראבאן גופא, זיין
צימצעמדיקע שורע אין ליד, מאכמעם בא זיין פראזע
קען מען נישט יויצע זיין מיט סטאם ציטאטן, בעיים דאס
געבראכטע ליד אדער סטראף וועלן אונדז ברענגן אי
די פיזאנאמיע פון דעם דיכטער, אי זיי וועלן וועקן אונד־
זער פארשטעלונג פון דעם שוין אפגעמאלטן יידישן בא־
לוט, זיינע טיפן און די פארשוועדענע ערטער ווי די
„גראבינקעם".

ד י ה ו ש ט א ו ק ע

זונטיק. הינטער לאדוש: קוימענס, סלופעס,
פאבריקן.
א וואסער — רינשטאק. א הימל ווי א טיפוס רויט.
ארבעטער אין ליאק־שיך. א שטריק אף צוויי ביימער:
אף א הושטאווקע הוידעט זיך א יונג מיט א מויד.
הודזשא־הא!
לאדקעם שווימען. א פארל מיט ביינערנע, ברוינע
פענימער
עסן קוכן: גרויסע האניק־בייגל און זינגען א
שלעפעריק ליד.
און איבער זייערע קעפ אלץ העכער און העכער —
די הושטאווקע ווי א טייוול פליט!
הודזשא־הא!

עס פייפט די שטריק, די ביימער קרעכצן. ס'שרייט
די מויד.
דער יונג איז רויט. עס שלאגט א שווייס. עס רייסט
דער ווינט
די האר, דאס קלייד, די שטרימף. דער יונג ער
ברומט:
העי, מיידל מיינס, איך פלי מיט דיר צו גאט
אציגד!"
הודזשא־הא!

זיי זיפצן, שווייגן. ס'פליט שוין האלב אנטבלויזט
א פרוי; עס מישן אוים זיך קעפ מיט פיס, מיט בויך,
און הענט מיט פלייצע, האלדז און שיך:
צוויי מענטשן־פלעקן שווינדלען אין דער הויך
הודזשא־הא!

עס פייפט די שטריק, די ביימער קרעכצן; צוויי
ארבעטער
זיי הושטשען ווילדן ווייטיק איבער וואסער־פלאך.
דאס בלוט צעברענט, אין אויגן האס, פליען
קערפערס צוויי,
נאך א רענג פלאצט די שטריק און — טרראך!!
הודזשא־הא!

דער דיכטער באַ וועמען עס שפילט די צעווארעמטע
פאנטאזיע, איז נישט אפגעריסן פון דער ווירקלעכקייט.
ער זעט זי, עמעס, אביסל גראטעסק, היפש לעבערלעך
און נישט ווינציק פארדראבן, אבער ער מעסט איר אן
דאס ריכטיקע היטל. ראבאן שילדערט אירע גרימאסן.
אט איז א שטיק יידישע וואר אין דעם דיכטערס שארפן
ליכט:

א כאסענע

פינף יידענעם מוט לאנגע שוואַרצע שלומפערן
מיט הויכע שיטלען אף געגאלטע קעפ,
מיט דיקע בעכער, ווי פולע שאבעס־טעפ,
מיט דרייַ מאל געדרייטע שוואַרצע שנורן קרעלן
וואס בלישטשען גרין און קלימפערן
אף העלדזער, גוידערס, ביוסטן,
ברוסטן —
פינף יידענעם מיט לאנגע שוואַרצע שלומפערן
פירן א מיידל בלייך און בלאס,
נאס
די אויגן, נאז, ווימפערן.
און די פידל: צעפ־צעפ־צעפ...
און דאס פויקל: קלעפ־קלעפ־קלעפ.
דער כאסן — א געלער יונ,
א בריים, א דיק, א הויך.
די באַרד און די וואַנצעס — פעט
פון ראסל־יוויך.

ער קוקט אף דעם מיידל־קינד
ווי פון א גראבן טייסטער מיט געלט.

ער קוקט אף דעם מיידל־קינד
און די סלינע פון זיינע ליפן רינט.

ער קוקט אף דעם רויטן שלייף אין אירע האר
און ער עסט איר די בריסטלעך פון זיבעצן יאר.

ער עסט איר דאס מיילעכל, דאס נעזל, די באקן,
ער עסט איר די בעקלעך, דעם האלדז און דעם נאקן

און ער מורמלט מיט שוואַרצע, פארפוילטע ציין:
— קאלע — קאלע — ביסט —ש י ן !

און די פידל: צעפ־צעפ־צעפ...
און דאס פויקל: קלעפ־קלעפ־קלעפ...

הונדערטער שטרימלעך, יופיצעס, קופקעס,
גארטלען באַ א לאנגן טיש,
צוויי הונדערט הענט, ווי שפיזן, כאפן צימעס,
פלייש און פיש;
העכט און פלאדן, קאטשקעס, אינדיק, יוך.

עס קלינגען וואַזעס, בעקנס איבער קעפ ארויבער
הויך, הויך.
עס קלינגען טעלערס, לעפל, גאפל, העי, לעבעדיק,
איר כאסענע־געסט!
אן איידע יזדן מיט היסלאיוועס פרעסט!

און אין ערגעץ אין אַ כיידער אַליין:
אַ געלעך, ווילדער יונד און אַ קינד פון זיבעצן יאָר;
אַ שטיל און שניידנד געווייַן
און אַ נאַסע בּאָרד גראָבט זיך אַרַין אין אַ קאָפּ
מיידלשע האָר — —

יסראָעל ראָבאָן וואָס איז קולווי פּאָעט ווערט געפּירט פון שטימונגען — האָט אָבער אויך אַן אויסגעשאַרפטן כוש פאַר דער רויער ווירקלעכקייט; ער זעט דעם קויער פון אַבערגלויבן, ער האָט אַן אייגענעם, קריטישן קוק אַף די דערשיינונגען וואָס בילדן דעם גרויסן קאָמפּלעקס פון די קלייניקייטן און קלייניקייטן, וואָס ווערן אָנגערופן מיטן קלאַנגמען „לעבן". פּאַר דאָס האָבן מיר בּא אים אַזעלכע רעליעף־גשטניטענע געלע יונד וואָס זיַנען מעסונגעל וועלפיש אויפצופּאַסן אַ מיידל־קינד, וואָס איז פּאַרמישפּעט אַרַיַנצועסן אין זיך פּאַרציעס עקל. דערפּאַר ראָבאָנס צעשמעטערנדיקער ביטל פּאַר אַלע די יואָס ווילן באָם לעבן ווי נאָכן טויט אויסקומען נאָר מיט — מאַסקע. עס איז קעדאַי צו פּאַרגעדענקען די מאַמש קלאַסישע לעוויַע אין ראָבאָנס צייכענונג:

דרַיצן העררן אין ציליַנדערס האַרטע ווי בלעך.
און אין ליאַק־שיך וואָס זיַנען שוואַרץ ווי טינט,
און מיט פּאָמאָדע דער שרינט —
גייען נאָך אַ לעוויַע,
אַ שטילע לעוויַע.

אַ רעגן קלאַפּט אַף דרַיצן ציליַנדערס ווי בלעך
און שוועניקט אָפּ דעם פּודער און ווישט אָפּ די פּאָמאָד.
די דרַיצן העררן גרין און בלאָם,
ווי קריַד.

טריט באַ טריט גייט די לעוויַע.
אָן טרער, אָן שאָרך, אָן וואָרט.
אַ גאָם אַהער, אַ גאָם אַהין —
דאָס „גוטע אָרט".

דער מעם — אַ גראָבער הערר:
אַ בויך, אַ גוידער, פעט, שמאַלץ.
פינף טויטן־יונדלעך קומען אָן,
טאָפּן אים דעם הינטן, נאָפּל, האַלדז.

פינף טויטן־יונדלעך פלינק ווי מיַז,
אין כאַלאַטלעך טאַנצן אום,
קנייַפּן, דרייען, נייען, צופּן
דעם מעם אַרום.

די דרַיצן העררן אין ציליַנדערס האַרטע ווי בלעך
בייגן ביז אַ העלפט זיך אַרַין
און יעדער נעמט אַראָפּ פון אויג אַ טרער
און וואַרפט זי אין דעם גרוב אַרַין.

דער מעם — דער ריז,
די וואָנצעם — פּאַרשפּיצט,
די האָר געפּוצט,
ראָזירט,
פּריזירט,
ער לויגט און שמייכלט זיס:

— דאַנקעשען!
דער ראָפּינירטער לוריקער יסראָעל ראָבאָן האָט זיַן מוזע געשטעלט אין רעשום פון דעם לעבדיקן לעבן, ביטער געלאַכט פון זיַנע אויסקומענישן, אַז ער האָט בייסיק רעאַגירט, דיבטעריש רעאַגירט אַף אַלץ וואָס רירט אָן די מענטשלעכע וועלדע — באַוויַזט אויך זיַן קרעפּטיק ליד „יידנפּרעסערס". עס איז די רעאַקציע פונעם יידישן דיבטער אַף דער וויסטער וואקאַנאַליע, וואָס די צעוישעטע באַנדעם פון יידנמערדערס האָבן אין דרַיסיקער יאָרן אויפגעהויבן אין פּוילן, געהעצט און רַאַבירט יידן אין שטעט און שטעטלעך און דער סיים מיט דער סאַנאַציע־רעגירונג האָבן געענטפּערט מיט אַ „אַוושעם" — שלאָגן יידן? אַדערַאַבע!

י י ד נ פ ר ע ס ע ר ס

פינף מענטשן מיט שפּיציקע וואָנצעם ווי שפּיזן,
מיט רויטע פּיסקעס, גרייט צום פּרעם,
מיט רויטע פּויסטן, גראָבע, ווי באַ ריזן,
מיט פעסטע בייכער ווי קאַלבאַסן,
מיט באַקנבערד ווי לאָמפּאַסן —
טאַנצן אַ ראַד אַרום אַ מעס;
טאַנצן און טאַנצן און ווערן נישט מיד,
פּאַטשן מיט די הענט און זינגען מיט כויזעק אַ ליד:

„איי־ווי! צימעס, פיש!
מאַזעל־טאָפּ, אַ גיטע פיש!
אַ פריַנע שנאַפּסע, באָזשע דאי!
איי־ווי, איי־ווי!

דער מעס — אַ יידל, קליין ווי אַ הערינג,
מיט פייעס דינע, ווי וואָנצעם פון קעץ;
ער לויגט אַף אַ רויטן קופּערנעם ראַנדעל
און פּרעגלט זיך אין כאַזיר־פּעטס.

אַ גוויע מיט אַ לאַנגן קאַלטן,
מיט אַ נאָז אַ רויטע פון שפּירט,
די האַלקע פּאַרשאַרצט ביז צום בויך,
דאָס פּאָנים פּאַרסמאַליעט פון פּלאָם און רויך,
שאַרט מיט אַ נאָפּל אין ראַנדעל
און דרייט דאָס יידל און דרייט
אין שרַיַט:
„פּרעגל דיך, פּרעגל דיך, זשיד!"
קוויקט און קוואָקעט דאָס פעטס אָפּן פייער.
די גוויִם שלינגען די פּאַרע מיט אָפּעטיט אַרַין.
אין די ווינקלען פון שטיבל שטייען פייער שטשורעס
און רייבן מיט נאָסע נעז פייער ריבַיזנס כריין.

אויסטערליש, בייסיק און גראָטעסק זיַנען די מיטלען און די פּאַרבן, וועלכע ראָבאָן ניצט פּאַר זיַן ווערק איז אַלע פּאַרמען און זשאַנערס. נישט ווייניקער שאַרף, אַריגינעל און טרעפּלעך איז ער אין זיַן עסיי, אין זיַנע ווינציקע פּאָלעמיקעס. יסראָעל ראָבאָן איז געקומען צו דער ליטעראַטור מיט אַן אייגן פּאַרצוף, אַזא איז ער געבליבן, כאָטש פיזיש האָט די בעסטיאַלישע כאָיע בעצוּרעם דרַיטש אים אומגעבראָכט אין אָקופּירטן ווילנע, וווּ ער האָט געזוכט זיַן מאָקום מיקלאָט אַף איבערצולעבן. יסראָעל ראָבאָנען איז נישט באַשערט געווען איבערצולעבן דאָס גווויסער. זיַן ווערק, קליין אין קאָמעס אָבער גרויס אין אייכעס, פּאַרזיכערט אים אַ בעקאָוועדיקע פּאָזיציע צווישן די בעסטע יידישע שרייבערס פון יינגערן דור. לאָדזש האָט אים אַרויסגעבראָכט און לאָדזש וועט לאַנג געדענקען ראָבאָנס וויכטיקן צושטייער פאַר דער יידישער ליטעראַטור.

אוראָם מאָשקאָוויטש

לאנדסמאנשאפטן

לאַנדסמאַנשאַפטן, קאַליידאָסקאָפּ פון היימישע שטעט און שטעטלעך,
פאַרביקע געמעלן אין ליכט פון שאָטן פון קאַליר,
טויכן אויף אין דימיען אַזוי וואַרעם, אַזוי צערטלעך,
און וווּנדערלעך עם עפּנט בענקשאַפט אויף אַלע אירע טירן — — — — — —

און ס׳קישעפן זיך וועגן, שליאַכן היימישע, און דו, אַף זיי טוסט שפּאַנען;
באַ די וועגן, וויסע בעריאָזעס שמעקן. דער בעז בלויט זיינע בליטן.
ווי ריזן שוימרים די טאָפּאָלן וואַכן איבער פּוילנס לאַנען.
דופּטנדיקע סעדער זאַפּטיקן און צייטיקן זייערע צווייטן.

און ליב איז דיר אַצינד דער גאַנג אַף היימיש שמעקעדיקע וועגן;
עד, ווען דו וואָלסט איצט מיט דיינע הענט אַלץ אַרומנעמען נאָר קאָנען,
אַז אַלץ איז אַזוי היימיש דיר, אַלץ איז אַזוי אייגן,
און עס בלויען אויף דערמאָנונגען ווי בלומען אין וואַזאָנען — — — — — —

אָט וואַקסט פאַר דיר דיין שטעטל אויס, ס׳פאַרהאַלט דיך אין דיין שפּאַנען,
וואָס איז פאַר דער צייט דען אָפּגעלאָפענע שוין ווייטע יאָרן;
אַז אין יעדן וווינקל דיין קינדהייט איז דאָך פאַראַנען,
און וו׳ דו קערסט און וועגדסט דיך, דערקאָנסטו דיינע שפּורן — — — — — —

אָט קלינגט אַריין אין אויער דיר אַזאַ מין דינער, ווייכער ניגן.
יאָ, ס׳איז דאָך דיין קינדער־לידל. דאָס געזאַנג, דיין מאַמעס.
יאָ, ס׳איז דאָך דיין מילטער־ווינג. פילסט דיין מאַמעס וויגן,
און ווידער ביסטו אין דיין היימיש שטיבלס ענגע דאַלעדאַמעס — — — — —

אָט איז דיין גאַס די היימישע, דיינע טריט, די באָרוועסע, זיי לויפן.
דערקאָנסט יעדן שטיין אירן אַף יעדן דאָ גאַלאָזטן צייכן...
אַ גאַנצע כאָפּטע כיידער־יינגלעך, שכיינים פון די הויפן,
און דו מיט זיי פאַרשמאָדערטע, פאַרטון אין שפּיל פון טשויכן — — — — — —

וואַקסט. — — — אין געמיט אין דיינעם עפּעס הייבט אָן יערן...
וועקסט מיט „אַכדעס־יונגען" איינער פון זייער קליקע;
אין וועלדל אַף סכאָדקע טוסטו מאַרקסן זיך אַ לערן,
אין בוזעם פּראָקלאַמאַציעס באַם חאַרצן טראָגסט בעשטיקע — — — — — —

וואַקסט. — — — אין ענגער וועלט שוין אינעם שטעטלע אין קליינעם,
אַ וועלט אַ גרויסע איז דאָך ערגעץ וו׳ פאַראַנען;
מען געזעגנט זיך מיט טאַטע, מאַמע, ברידער, שכיינים — — —
— — — און שיפן שניידן וואַסערן — — — און ס׳יאָגן באַנען — — —

פירט מען העלע טרוימען פאַרן לאַנד געאַנטן,
און אין חאַרצן האָפענונגען גרינע;

באַלומער טיפּן

לאָדזש, ווי מינאָסטאָם אַנדערע גרעסערע שטעט, איז ניט געווען „איינהייטלעך". כאָטש גרויסשטאָטיש, האָט עס געטראָגן אַלע סימאָניט פון אַ קליין פֿאַרשיידנארטיק שטעטל. פֿרומע יידן האָב אום סימכעס־טוירע געטאַנצט אין די גאַסן. פֿאַר זיי איז דער הימל גע־ווען קלאָר, אָן פלעקן. פֿאַר אַנדערע האָט זיך דער הימל געבוישעבט. די שטאָט איז געווען, ווי אַן אָר־קעסטער פון פֿאַרשיידנאַרטיקער מוזיק: פֿאַר איינעם גליק, פֿאַר אַ צווייטן טרויער — דאָלעם, קאָמיש, שטרענקס פֿאַר ברויט, — יעדעם ווינקל אַן אייגנארטיק שטעטל פֿאַר זיך.

עס שווינדלט אַזש אין זיקאָרן, ווען מען נעמט זיך דערמאָנען די אַלע טיפֿן פון דעם קנאַפֿן פערטל מיליאָן יידן דאָרט. ווער קאָן פֿאַר־געסן די דאָרטיקע יידישע טרע־גער? פֿאַר צען קאָפּיקעס האָט אַזאַ איינער אַריבערגעטראָגן אַף איין מאָל דאָס גאַנצע הויז־ווירטשאַפט אַף זיינע פֿלייצעס פון איין עק בא־לוט צום צווייטן. ווען ער האָט זיך באַוועגט, האָט זיך נישט געזען קיין געשטאַלט — בלויז צווי פֿים האָבן זיך געשאַרט אַפן אַספאַלט. געווען זיינען די טרעגער ערלעבט, האַרע־פֿאשנע מענטשן, וואָס האָבן בא־דאַרפט מעפֿארנעם זיין וועג און קינד.

אָט זע איך נאָך דעם „קאַצאַפּ", וועלכער איז געשטאַנען בא די גרינע טישלעך אָנגעטאָן אין א מאָדנעם הוילעך. אפּילע זומער, אין די גרעסטע היצן, אין א הויכן, וואַטאָוון ווינטער־מיצל. אָנגעהאָנגען איבער די אַקסל און גלעזערן קעסטל מיט אויסלענדישע קאַרמעלן, צו־קערלעך, מאַנדלעך, האָט ער אוים־געזונגען מיט א „טערקישן" ניגן: „אייצים באָק, צימבאָק!"

א יד, וואָס איז געווען באַקאַנט בא יונג און אַלט אין באַלוט, איז געווען שניע מיטן „ליאָק". איין אויג איז בא אים געווען האַלב פֿארמאַכט, דאָס פּאָנים געשטופּלט, קלייננעוויקסיק, אָבער קרעפּטיק. אונטערהיקנדיק, האָט ער אין זיין „געהאקטע זשופּיצע" געשפּאַנט אי־בער גאַסן און ליקלעך, איבער הייזער און הויפן, זיך אָפּגעשטעלט, ארויסגענומען פון זעקל זיין בלע־כענעם אינסטרומענט, דעם „ליאָק", און אזוי לעבעדיק אויסגעשפּילט מיליטערישע מארשן, ליבעס־לידער אָון סטאַם ניגונים. בלאָזנדיק מיט פולע באקן אפן טראָ־פֿייט, האָט ער ארײַנגענומען זיין גאַנצע נעשאָמע אין אָט־די ניגונים, און עס האָט זיך געדאַכט, אז אפילע זיין בונ־טע, געדיכטע בארד פרייט זיך מיט אים. די גראָשנס, וואָס זיינען גע־פאַלן פון די פענצטער, האָט ער צוזאַמענגעקליבן ערשט, וועו ער האָט אויפגעהערט שפּילן, מאַכמעם ער האָט ניט געוואָלט מאַפּסיק זיין אינמיטן.

מען האָט אפילע געשמועסט, אז ער איז א רייכער פון דעם „פרו־טע-יוד", וואָס פארמאָגט עפּשער הונדערט רובל און גייט אלין איבער די הייזער מיט זיין געמאכט לאָם הענטל... אָבער וועמען ארט עס וואָס מען זאָגט, אז זיין שפילן אפן טראָמפּייט פארטרייבט די מארש־כוירע פון באַלוטער ווילגאטשער הייזער און ברענגט פרייד צו די בארוועסע, הונגעריקע בלייבע קינ־דערלעך.

צווישן די „בארימטע" טיפּן איז אויך געווען „בערעלע וועשער", א

קומען שיפן צו די ברעגן, קומען אימיגראַנטן,
אינעם נייעם לאַנד, אין יונגן ארגענטינע. —

בויט מען דאָ נייע היימען, און אויפסניי און ווידער,
הייבט מען אָן פון אַלטער היים, דאָס שטעטעלע צו ברענגען;
קומען אייגענע צו אייגענע, און ברידער צו די ברידער,
און מען קושט זיך, און מען האַלדזט זיך, און די טרערן הענגען — — — — — —

טרעפט זיך שטעטל דאָ מיט שטעטעלע פון די אַלטע היימען,
הייבט מען אָן זיך צו דערמאָנען און מען גיט אַ פּלאַפּל;
איינער מיטן אַנדערן קאָן דאָך דאָ אַ יעדן איינעם,
און אַ לאַנדסמאַן מיט אַ לאַנדסמאַן פֿארבריידערן זיך דאָפּלט.

און אַזוי אָ לאַנדסמאַנשאַפֿטן דאָ אַף נייער ערד צעוואַקסן,
שלאָגן וואָרצלען טיפע, בריים צעצווייגטע צווייגן;
און אַזוי אינייעם, אַקסל ענג מיט אַקסל,
וועלן קויכעם שטאַרקערע, העכער דאָ נאָך שטייגן!

זיך אין די דרײַסיקער. ער פֿלעגט וואַשן וועש פּאַר א מאָלצײַט, פּאַר א שטיקל ברויט, א פּאָר קאָפּיקעס. א סוואָרע, ער האָט אַמאָל געהאַט א ווײַב. וועג די קינדער האָבן אים געפֿרעגט: בערעלע, וווּ איז דײַן ווײַב? — פֿלעגט ער א געשריי טאָן: דו ראָצער, סמאַרק, ווילסט שוין וויסן פון א ווײַב? אָט וועל איך דיר באַלד דערצײלן וויי אַזוי איך האָב כאַסענע געהאַט!...

אָבער ער פֿלעגט זיי אָפּוואַרטן, וועג זיי זײַנען געגאַנגען אין כיידער מיטן זעמל, ברויט, עפּל פּאָר אַנבײַסן, און דעמאָלט פֿלעגט ער זיי אַליין צורופן: „קומט, איצט וועל איך אײַך דערצײלן אַלע סוידעם פון א ווײַב"... פּאָר א ביסן ברויט פֿלעגט ער זיי זינגען פֿאַרשיטע לידלעך.

אין באַלוט האָבן געווווינט מאַרע-ווייכערס, קונצנמאַכערס, קאַטע־רינ־שטשיקעס, גלאַט ווויל יונגען, פֿראָסטיטוטקעס, און צווישן זיי האָט געהויזט א כיידער, א טאַל-מעד-טוירע, מיטלערע, באַלעבאַטי-שע יידן און אויך אינטעליגענץ.

דאָ איז געווען בארימט „שיַע מאַנאַט", א פרויען-העגדלער, אַף ווילכן מען האָט געזאָגט, אז ער שיקט אַריבער מיידלעך אין די וואַרעמע לענדער. ער איז געווען יונג, געזונט, פֿיַן אַנגעטאָן, גלאַט ראַזירט, מיט א ווײַסער וועסט און א גאַלדענע קייט איבער דער בריים פון בויך, און געטראָגן רינגען אַף אַלע פינגער. יעדער איינער האָט אים אָפּגעטראָטן דעם וועג, אָפּילע פּאָליציי. וועגן שײַען און די פרויען, וואָס ער האָט פּאַרנארט און אָפּגע-שיקט קיין ארגענטינע, האָט מען געזונגען:

„מיט אייניקע מאָנאַטן שפּעטער
פֿאַרגעסט זי דעם מאַן, וואָס זי
האָט,
עס מאַכט זיך אַן אַנדערס
וועטער —
דעם שייגעץ האַלט זי פֿאַר דעם
גאָט.
„דער שייגעץ זאָגט איר צו
מאַטאָנעס,
נאָר פון נעמען וועט ער נישט
מיד;
דער הולטאַי האָט גאָר קיין
רַאכמאָנעס,
רַאכמאָנעס האָט נאָר אַ יד"...

נישט ווייניקער בארימט איז דאָס געווען „מאַטעס קאַצעוו", א הויכער פֿאַרשוין, געזונט ווי אַן אָפּס. פֿלעגט אַרומגיין מיט צוויי גרויסע הינט, ווי די קעלבער, אין האַנט — א פּיַן געשניצטער גראָבער שטעקן מיט א זילבערן הענטל. זײַן „פֿארנאָ-סע" איז געווען „פֿרעטענציע־גלאַט": ווען א באָכער איז געגאַנגען מיט א מיידל, און מאַטעסעס „אויסשפּי-רער" האָבן אויסגעפונען, אז עס איז א פֿארמעגלעך יינגל, איז באַלד אונטערגעקומען איינער פֿון מאַטע-סעס כוועורע און א זאָג געטאָן: „ווייסטו, אז איך בין מיט איר נע-גאַנגען?".

און אָך-און-ווי איז געווען צו דעם יונגערמאַן, וואָס האָט זיך אָפּ-געזאָגט צו צאָלן...

„היינעק פערגע" איז געווען קורץ און רונדיק, מיט רויטע, גלאַנציקע באַקן און קליינע אייגעלעך. זײַן כאַווער „מייער שפּאַנצער" איז גע-ווען העכער און דאַרער. זיי האָבן געהאַט די אויבער-מאַכט איבער די „בלאַטע" געשעפטן און זײַנען גע-ווען אויסגעקאָכט מיט „נאַטשאַלס-טוא". ווען עס האָט זיך געמאַכט כאָגע און דאָס גויעשע געסל האָט זיך געגרייט שלאָגן אוף ראַבירן, האָט פערגע מיט אַלע ווויל-יונגען צע-מיימעסט די כעוורע, אז בלוט האָט גערונען פון זייערע „טרייפענע לײַבער".

הערשעלע מאַרעוויכער האָט „געאַרבעט" אפן אַלטן מארק, צווישן די פויערים, יעדן דינסטיק און פרײַטיק. אַלט איז ער געווען מינאַס-טאָם א יאָר צען, און זיך געכא-ווערט מיט גרויסע. זײַנע הענטעלעך זײַנען געווען פֿלינק, ווי געבוירן פאר „זײַן פאַך". הערשעלעם כעוורע פֿלעגן פאַרפירן „א געשלעג", אַרײַנגענומען א פויער אינמיטן, און איידער וואָס-וועג, איז הער-שעלע פאַרשווינדן מיט וואָס עם האָט זיך געמאַכט.

אין די „פרײַע טעג" פֿלעגט הער-שעלע אַרבעטן אפן וואַרשעווער וואָקזאל. יידן אין קאָפּאָטעם און כאַלאַטלעך, אָרעמע און רײַכע יידן, זײַנען געלאָפן, געשטופט זיך, ג-שלעפּט פּעק, קוישן, זיך אָנגעש-טויסן איינער אין אַנדערן, א בור-טשע געטאָן און ווײַטער געלאָפן — — צווישן זיי האָבן פרויען פאר-קויפט בייגל, פֿלעצלעך, זאָדא-וואַ-סער, „א קאַלטס און א גוטס", — פֿלעגט שוין הערשעלע זײַן אין דער מיט. מיט זײַנע שארפע אייגעלעך האָט ער פֿלינק אויסגעזוכט א קאַרבן, זײַן „פארטיצער" האָט אים געהאָלפן און געשיצט, — און אזוי האָבן זיי זיך „צוזאמענגעשטויסן" מיט א יידן, וועלכער איז „צופּ-ליק" אומגעפאלן און הערשעלע האָט אים געהאָלפן אויפשטיין, און באַלד האָט שוין דער יונג געמאכט א ג-וואָלד: „איך וועל זיך א מײַסע אָנ-טאָן! געזע מיר ס'באַטעלע, מען האָט מיך באַגאַנווען"..

די

אַלעקסאַנדראָווער

גאַס

(אין באַלוט)

אַ טאָג באַ די טיטנמאַכערס

בא יאנקל טיטן־מאכער איז די גאנצע שטוב אָנגע־
לייגט מיט ברעטער, אַף וועלכע עס ליגן אויסגעסיידערט
לענגלעך צעשניטן פּאַק־פּאַפּיר. דאָס פּאַפּיר איז אזוי
פאנאנדערגעלייגט, אז פון יעדן בלעטל שטייט ארוים
נישט מער ווי א צוויי צענטימעטער. די עקן ווערן מיט
א בארשט באשמירט מיט קלייסטער, וועלכע ווערן דער־
נאָך געקנייטשט און פארקלעפט.

דאָס גאנצע הויזגעזינט איז באשעפטיקט בא דער
מעלכע. דער אלטער יאנקל איז א גאנצן טאָג פאר־
נומען מיטן שניידן דאָס פּאַפּיר אף פארשידענע גרויסן.
פון אונטער זיין שארפן מעסער גייען טעגלעך ארוים
צענדליקער קילא פערטל־האלבע איין־און צוויי־קילאדיקע
טיטן. דער עלטסטער זון אוורם, צעשארט קונציק די
בייגלעך פאפּיר אף די ברעטער אז זיי באקומען דעם
אויסזען ווי שמאלע, צוויי צענטימעטערדיקע טרעפּע־
לעך. זיין איינציק געצייג איז א שפּילעט, וועלכן מיט
איין האנט האלט ער פעסט דאָס פּעקל געשניטן פּאַפּיר
און מיט דער צווייטער רוקט ער עס פאנאנדער. דער
צווייטער זון, בערעק, צעשמירט דעם קלייסטער מיט
א הארטער בארשט און דערלאנגט עס דער עלטע־
רער שוועסטער, ראכל, וועלכע קלעפּט צוזאמען די בא־
שמירטע עקן. רוזשקע, די יינגסטע פון זיי, א מיידלע
פון צען יאר, טוט גיך און קונציק פארקנייטשן די ge־
קלעפּטע „לענגלעך". אירע קלייניע פינגערלעך באווגן
זיך דערבי אזוי געשיקט, אז עס איז פאשעט נישט מע־
לעך אויפצוכאפן עס מיטן אויג. זייער שאכנטע פון
קענגאיבער פלעגט טאקע טאמיד, שוין צום וויפלסטן
מאל זאגן, אז ווען איר יורעק זאל האבן אזעלכע ge־
שיקטע פינגערלעך וואלט ער זיכער אויסגעוואקסן א
גרויסער פיאניסט, עפשער דער גרעסטער אף גאנץ
לאדזש.

די לייכטסטע ארבעט איז צוגעטיילט געווארן דער
מאמען. צוליב איר אסמאטישן הוסט און פארעלזיזירטן
פום קאן זי נישט טון קיין שווערע ארבעט. פון גאנץ
פרי זיצט זי אף א הויך בענקל איבערגעבויגן באם
טיש. מיט אן אינגעטונקענעם אין קלייסטער וויז־פּינ־
גער גיט זי א לעק איינעם פון די צוויי אויסגעקנייטשטע
שפּיצן פונעם דנא־ מיט א קלאפ מיט דער פויסט קלעפּט
זי זיי צוזאמען און דער טיט איז פארטיק. פריער פלעגט
זי האבן נאך ארבעטן, צוגרייטן דעם קלייסטער און
אדורכצולעכערן אויבן די טיטן מיט אן אל און אויפ־
ציען זיי אף א שפּאנאט. נאר לעצטנס, זינט זי האט זיך
אנגעהויבן באקלאגן אף די הארץ וויטיקן, האט מען
איר די ארבעט צוגענומען. איצט איז די ארבעט צוגע־
פאלן דעם פופצן יאריקן מאניעק. דער אינציקער פון
דער מישפּאכע, וועלכן טאטע־מאמע האבן באשלאסן
לאזן לערנען. ער גייט אין שווייצערם גימנאזיע. אינ־
דערפרי, איידער ער גייט אווענ אין שול פארגרייט ער
דרי שעפלעך קלייסטער און וועט ער קומט אהיים ציט
ער אויף די פארטיקע טיטן אפן שפּאנאט.

לעצטנס פלעגט מאניעק אפטער אהיימקומען פון שול
מיט א פארזאָרגט און טרויעריק פּאָנים. וויפל די על־
טערן האבן זיך נישט אנגעשטרענגט צו דערגיין בא
אים די סיבע איז עס זיי נישט געלונגען. מאניעק האט
פארשקשנט געשווינגן און געזאגט: „ס'איז גאָרנישט".
איינמאל אינדערפרי, וועו מאניעק האט אין אייניש
צוגעגרייט די שעפלעך מיט קלייסטער האט די מוטער
זיך צו אים צוגעשארט און ארומנעמענדיק אים געפרעגט.

— וואָס איז דיר מארדכעלע, דער מאמען וועסטו
אויך נישט זאגן? זאג מיר — האט זי אפגעזיפצט —
עפשער גייט דיר נישט גוט מיטן לערנען?

ער איז געשטאנען איבערגעבויגן איבער א שעפל
און ארײנגעשיט שיפלעם מעל מיט קלײַען און עם
אויסגעמישט מיט וואסער, דער מעל־שטויב האט זיך
אים איינגעגעסן אין די אויגן און אין דער נאז. די
האר אויפן קאפ און די ברעמען זיינען פול געווען מיט
מעל. וועו די מוטער איז ווידער צו אים צוגעשטאנען,
האט ער נערוועז געכאפט א בליק אפן וואנטזייגער און:

— ס'איז שפּעט, מאמע— האט ער איר קורץ ge־
ענטפערט.

ער האט אף גיך אפּגעשטויבט דעם אנצוג און אפּגע־
וואשן דאָס פּאנעם, געכאפט די ביכער און געלאזט זיך
צו דער טיר. די מוטער האט אים פארשטעלט דעם וועג.

— עפשער מארדכעלע מאטערט דיך טאקע צופיל
אוים דאָס לערנען? טאמער ווילסטו נישט, איז אוים...
דארף מען נישט... פּאטער אן אייסעק... האסט געזען...
אסער צי עס לוינט זיך אזוי צו מאטערן...

זי האט אים געלעט דעם קאפ און ארײנגעקוקט אין
די אויגן. און וועלנדיק איינגאנצן זיין זיכער האָט זי
פארשנדיק צוגעגעבן:

— איך האב באלד געזאגט דעם טאטן, אז מען דארף
דיך נישט שיקן אין גימנאזיע.

מאניעק האט ליבלעך זי אנגעקוקט. ער געדענקט
גאנץ גוט ווי זי האט זיך פאר אים איינגעשטעלט באם
פאטער. זי האט מאמעש איינגעלייגט וועלטן, זיך פּא־
שעט אוועקגענומען פון מויל, ביכדיי צוזאמענקלאפן
די פאר הונדערט זלאטעם, וועלכע זיינען נויטיק געווען
אף איינצוצאלן פארן ערשטן האלבן יאר און אף צו
קויפן א מונדיר און ביכער.

— טאמער וויסטו? — האט זי ווי צו זיך אליין ge־
זאגט, און ווייטער אים געפארשט מיט די אויגן — איך
וועל לאזן אויסמאטערן ס'קינד — צו וואס?

— מאמעשי, איך האב ליב דאָס לערנען ווי ס'לעבן,
ער האט זיך אויפגעשטעלט אף די שפּיץ פינגער איר
דערלאנגט א קוש, א כאפ געגעבן די ביכער און די צוויי
פעק טיטן, וואס זיינען געלעגן אנגעגרייט בא דער טיר
אף צוצוטראגן צו א קוינע. און איז גיך ארויסגעלאפן.

די מוטער האט מיט א פארקלעמט הארץ נאכגעקוקט
מאניעקן, ווי ער לויפט איבער דעם לאנגן, שמאלן הויף
ביז ער איז פארשוווגנדן אין טויער. מיטן קיישל אונטערן
ארעם האט זי אנגעהויבן איר פרימארגנדיקן מיואמען

גאַנג צום דערציאיקן בודקעלע מיט גרינצייג. נאָכ־שלעפּנדיק פּאַמעלעך דעם פּאַראַליזירטן פּום האָט זי צייַט צו טראַכטן, וואָס זי זאָל הייַנט צושטעלן צו קאָכן. עס וואָלט גוט געווען ווען זי קריגט הייַנט אַביסל ביל־קע פּאָמידאָרן, טראַכט זי, וואָלט זי געמאַכט א פּאָמי־דאָרן־זופּ מיט רייז. מאָניעק האָט דאָס זייער ליב. נעכטן האָט זי געזען דאָרט אַביסל צוגעלעגענע פּאָמידאָרן, וואָס אַף א זופּ וואָלט מען זיי געקאָנט נוצן, נאָכן קאָכן זיינען זיי וואָס אַן עמעס א ביסל זויערלעך, נאָר עס שאַדט נישט. זי האָט זיי געקענט צונעמען פּאָר א שי־בעש, איז איר אָבער נאָכן אײַנקויפן נישט איבערגע־בליבן קיין גראָשן. פּאַרקערט, עס האָט איר נאָך אויס־געפעלט געלט אַף צו קויפן א ביסל ציבעלעס אַף אנצו־ריישן די קאַרטאָפל. דער גוי, דער אַלטער וואָלענטי, וועלכער קאָן זי שוין א יאָר פּופצן, וואָלט איר אַפילע געגעבן אָן געלט, אַף באָרג, נאָר עס פּאַסט איר נישט. שטענדיק טראַכט זי פון די אַלטע צייַטן, וועו זי האָט זיך דאָ אַרײַנגעצויגן, נאָך פּאָר דער מילכאָמע, יעדן טאָג פּלעגט זי קויפן בא וואָלענטין פון שענסטן און פון בעסטן; גאַנצע קופּעס פּרוכטן און גרינצייג, אז עס איז קוים אַרײַן אין דעם גרעסטן קויבער, וואָס וואָלענטי האָט געהאַט.

— מ'שטיינט געזאָגט, וואָס איך גיב אים הייַנט צו לייזן — זאָגט זי צו זיך. עס פּאַלט פון איר שטיקער, וועלכער קאָן זי שוין א יאָר פּופצן, וואָלט איר אפילע געגעבן אָן געלט, אַף באָרג, נאָר עס פּאַסט איר נישט. שטענדיק טראַכט זי פון די אַלטע צייַטן, וועו זי האָט זיך דאָ אַרײַנגעצויגן, נאָך פּאָר דער מילכאָמע, יעדן טאָג פּלעגט זי קויפן בא וואָלענטין פון שענסטן און פון בעסטן; גאַנצע קופּעס פּרוכטן און גרינצייג, אז עס איז קוים אַרײַן אין דעם גרעסטן קויבער, וואָס וואָלענטי האָט געהאַט.

— מ'שטיינט געזאָגט, וואָס איך גיב אים הייַנט צו לייזן — זאָגט זי צו זיך. עס פּאַלט פון איר שטיקער, וועלכער קאָן זי שוין א יאָר פּופצן, וואָלט איר אפילע געגעבן אָן געלט, אַף באָרג, נאָר עס פּאַסט איר נישט. שטענדיק טראַכט זי פון די אַלטע צייַטן, וועו זי האָט זיך דאָ אַרײַנגעצויגן, נאָך פּאָר דער מילכאָמע, יעדן טאָג פּלעגט זי קויפן בא וואָלענטין פון שענסטן און פון בעסטן; גאַנצע קופּעס פּרוכטן און גרינצייג, אז עס איז קוים אַרײַן אין דעם גרעסטן קויבער, וואָס וואָלענטי האָט געהאַט.

נאָר שלעפּנדיק זיך איבערן לאַנגן הויף און דערנאָך אַף דער גאַס קאָן זי נישט בײַשטיין דעם ניסאָיעז און זי טוט צוטראַכטן פּאַרשיידענע געקעכצער, וואָס זי וואָלט געקאָנט צוגרייטן פון די אַלע זאכן, וואָס זי וועט באַלד זען בא דעם אַלטן וואָלענטי. אַביסל גרינע ארבעסלעך מיט א פּאָר מייערלעך וואָלט זי געקויפט און דערצו א געפּילט העלדזל מיט א ביסל אינערם, צוגע־פּראָוועט מיט א ביסל צוקער, א פּאָר שטיקלעך צימע־רינג און א האַלבע ציטרין, גוט אײַנגעדעמפט, וואָלט אַרויסגעקומען א צימעס, אז קיין שום סויגע זאָל נישט וויסן דעם טאַם פון דעם.

—וי לאַנג איז שוין, וי איך האָב מײַן יאָנקעלעלן נישט געמאַכט אזא ביסל צימעס? — מאַכט זי זיך א פּאַרווורף און זי פּאַרענדיקט מיט א זיפּץ — ער האָט עם דאָך אזוי שטאַרק ליב... צי נאָר אַביסל זיסע בעבע־לעך... זי וואָלט פּאַרקנעטן א טייג אַף א ביסל שילגער־לעך... זאָל זײַן אָן א יויך. זי וואָלט צוגעברענט אַף דער פּאטעלניע אַביסל מעל מיט א שטיקל אינערם מיט א ביסל וואסער אַף צו באַגיסן די שילגערלעך מיט די בעבעלעך קאָן מען זיך דערמיט אויך נישט קרעקן. „אַף אַלע מײַנע גוטע פרײַנט געזאָגט געווארן". און עפּשער נאָר... אַביסל גרויסע צוקער־באַבעס? יאָ, צו־קער באַבעס מיט רייז. צו דעם דאַרף מען נישט קנעטן קיין טייג מיט אייער. מען דאַרף נאָר צוקויפן א פּערטל קילא לעבער, צעשניידן עס אַף קליינע שטיקע־לעך, צושטעלן א טאָפּ וואסער און אָנשלאָגן עס מיט אַביסל מעל און די קינדער וואָלטן געלעקט דערפון די פינגער.

אין דימיען האָבן זיך איר געגומען פּאַרשטעלן די פּאַרשיידענעארלי מאַכאָלים, וואָס מען קאָן צוגרייטן פון וואָלענטינס זאכן, נאָר זי האָט זיך געכאַפּט, אז זי איז אומבאַמערקט שוין צוגעקומען צו דער בודקע.

— שוין. געענדיקט — האָט זי פּעמט בא זיך באַש־לאָסן — אויב עס זאָלן נאָר נאָך זײַן די נעכטיקע פּא־מידאָרן, נעמט זי צו דעם צו א ביסל פּיעטרושקע, א צווויי מייערלעך מיט א ביסל נײַטל און — שוין.

מיט גרוים מאַטערניש האָט זי אַרויפּגעשלעפּט דעם פּאַראַליזירטן פּום אויפן טרעפּל פון דער בודקע. דער אַלטער וואָלענטי איז איר אַקעגנגעלאָפן מיט א בריטן גוט מאָרגן, פון וועלכן זי האָט זיך טאָמיד געפילט גע־קרענקט. עס האָט זיך איר ראַק אויסגעדאַכט, אז דער אַלטער כויזעקט א ביסל פון איר.

— מיט וואָס קאָן איך דינען דער גנעדיקער פּרוי?

— גאָרנישט, וואָלענטי, אייגנטלעך פעלט מיר היינט גאָרנישט — האָט זי זיך אַביסל צעמישט פון זײַן אי־בערגעטריבענער העפלעכקייט — גייט באַדינט אײַערע קוינים.

— וועו איר קומט אַריין, פּרוי צוויג, בין איך אוים־שלימלעך צו אײַער דינסט. די אַנדערע קאָנען וואַרטן, אויב עס שטייט זיי נישט אָן אז וולאַדעק, מײַן אייניקל זאָל זיי באַדינען, איר זענט דאָך עפּעס אייגע פון מײַנע עלטסטע קוינעטעס — האָט ער זי געמוטיקט, דרייענדיק זיך פּראַנטיש די גרויע וואָנצעס.

— איר געדענקט מאַדאָם, וויי עס איז געווען אמאָל, וועו איך האָב זיך דאָ אַרײַנגעצויגן? עך, געווען צייטן... צײַטן.

— יאָ, וואָלענטי, אָבער הייַנט קום איך דאָ נאָר אַף צו דוקן אײַך דעם קאָפּ.

— וואָס רעדט איר, מאַדאָם צווייג, עס איז פּאַר מיר דער גרעסטער קאָוועד און א פּאַרגעניגן אײַך צו דינען

— האָט ער אויסרעציטירט, ווי טאָמיד, אויסציענדיק זיך ווי א סטרונע. וועו איך האָב געדינט באַם מאַסקאַל בין איך צען יאָר געווען א דענשטציק באַם פּאָלקאָווניק דאַבראַליובאָוו, איז איין מאָל אַרײַנגעקומען א יונגע דאַמע מיט א שוואַרצן וועאל אפן פּאָנעם...

— וואָלענטי — האָט זי אים איבערגעריסן די דער־צייַלונג, וועלכע זי האָט שוין צענדליקער מאָל געהערט — לאָמיר דאָס איבערלאָזן אַף א צווייט מאָל, איך אייל זיך. זי האָט מיט די אויגן געמומען אַרומנישטערן איבער דער בודקע.

— וואָס ווילט איר הייַנט קויפן מאַדאָם?

— נעכטן האָב איך אייליניש פּארגעסן צו קויפן פּאָמידאָרן. דאָ א באַם פענצטער איז געשטאַנען דאָס קעסטל, איר האָט זיי שוין פּארקויפט?

— א, די פּאָמידאָרן, זיי שטייען דאָרט הינטערן טאָמבאַנק, איך האָב זיי אַוועקגענומען, ווײַל זיי זײַנען שוין אַביסל צוגעפּוילט — האָט ער זי געפרוווט אָפּ־רעדן.

— עס מאַכט נישט אוים וואָלענטי, זײַט אזוי גוט און ברענגט מיר אַהער דאָס קעסטל, עפּעס וועל איך

נאָך פון דאָרט אויסקלויבן און איר גייט דערוויסן באַ-דינען די קוינים.

וועלן זי האָט שוין געהאט אויסגעקליבן עפּשער א טוץ פּאָמידאָרן האָט זי זיך פּלוצלונג א כאַפּ געטון:

— וואָס עפּעס מיצקע דערינען פּאָמידאָרן, און פּוני-וואַנעט וועל איך נעמען שמאַנד? א פּאָמידאָרן זוּפּ איז דיר נישט קיין שטשאוו-באָרשט, וואָס מען קאָן אָנשלאָגן מיט וואָס עס זאָל נישט זיין. אָדער, מיט שמאַנד, אָדער— אינגאַנצן נישט. און זי האָט צוריק ארײַנגעשיט די אָפּגעקליבענע פּאָמידאָרן אין קעסטל. איר בליק איז געפאַלן אַף א שטוים רויטע בורעקעס. זי שלאָגט זיך א ווייַלע מיט דער דייע. הײַנט ווי זי אָפּקאָכן א מיטיק, וואָס מאָניעק האָט ליב. פּאַרוואָס טאָקע נישט מאַכן א רויטן באָרשט מיט אנגערייסטע קאַרטאָפּל? זי פּאַלט צו צו די בורעקעס, זי וועגט אין די הענט איטלעכס בינטל. זי האָט אויסגעקליבן צוויי בינטלעך און זי קאָן זיך נישט אנטשליסן וועלכעס פון די צוויי זי זאָל נעמען, ביידע זײַנען שיין און שוואר. נאָר איינס וועגט עפּשער מיט צוואַנציק דעקא מער. איז אָבער א צאָרע, וואָס אינדערמיט איז דער גרויסער בורעק מיט א פּאַרדעכטיק, א ביסל צוגעפּוילט לאָך, וואָס אן עמעס קאָן מען דאָס אַוועקשנײַדן, נאָר גיי וויים, אז מען הויבט אָן אַוועקצושנײַדן, שנײַדט מען טיילמאָל אזוי לאַנג ביז עס בלײַבט גאָרנישט פון אים און מען מוז אים אינגאַנצן אַוועקווארפן.

דער אלטער וואָלענטי האָט פונדערווײַטנס זיך צוגעקוקט און — זעענדיק ווי זי פרוווט מיטן נאָגל פון גראָבן פינגער דערגיין דעם סאָד פון דעם בורעקס אינגעווייד — איז באַלד אויסגעוואַקסן לעבן איר. ער האָט פון א צווייט בינטל ארויסגעצויגן נאָך א גרעסערן בורעק, ארויסגענומען דעם אָנגעפּוילטן און איר דערלאַנגט דאָס בינטל.

— באַמיט אײַך נישט וואָלענטי — האָט זי פּלוצלונג אַוועקגעלייגט דאָס בינטל — איך האָב זיך דערמאָנט, אז די קינדער האָבן מיך געבעטן, אז אף הײַנט זאָל איך זיי אָפּקאָכן עפּעס אנדערש. זי האָט זיך דערמאָנט, אז זי האָט נישט קיין ריכטיק, א רויטן באָרשט קאָן מען מאַכן אָן שמאַנד. מען קאָן זיך אפּילע באַגיין אָן א געלכל און אים אָנשלאָגן מיט א ביסל מעל, נאָר א פעטער מאַרך-ביין מוז זײַן און עס פאַסט איר נישט צו גיין אין יאָטקע קויפן בלויז א ביין, זי וועט שוין ליבערשט נעמען א קילא קאַרטאָפּל, א צוויי מייערלעך מיט א פּיעטרושקע און אָפּקאָכן א פּערל גריץ...

מאָניעק איז ווי א וויכער ארוים פון טויער, אף יעדן ארעם האָט ער געהאַט ארויפגעצויגן א גרויסן פּאַק מיט טיטן. עס איז שוין געווען א ביסל שפּעטלעך. עס האָט אינגאַנצן נאָך געפעלט א פּופּצן מינוט צום שול גלאָפּ. נאָך דאָס וואָלט אים געפעלט, טראַכט ער, ער זאָל זיך פּאַרשפּעטיקן. ער האָט שוין דעם וועג פון וויידנעוועך זעקסאונאַכציק, וווּ ער האָט געווויינט ביז צו דער שול אף שרעדניע, אַדורכגעמאַכט לויפּנדיק אין וויניקער ווי פּופּצן מינוט. נאָר איצט האָט אים דער ווינט געשמיסן אין פּאָנעם ארײַן און די טיטן האָבן זיך געבארגלט אפן ווינט און געשלעפּט אים אף צוריק. פריער וועלן עס האָט זיך אים אמאָל געמאַכט שפּעט פּלעגט ער מיט פּושעיאזד צולויפן צו דער פיעטריקאָווער און מיטן פירטל צופּאַרן צו דער שול, נאָר לעצטנס לאָזן אים די טראַמווייאזשעס נישט ארויף מיט א זעלכע גרויסע פּעק. ער האָט זיך מיט די גאַנצע קויבעס אָנטקעגנגעשטעלט דעם ווינט וואָס האָט זיך איבער אים איזדעקעוועט, ער האָט זיך פּאַרטיידיקט אף פּאַר-שידענע אויפּאַנים. דאָ האָט ער געפרוווט גיין מיט א זײַט אף פּאַרוים; דאָ ווידער מיטן פּאָנים גלײַך אָנט-קעגן דעם ווינט, נאָר דעם קאָפּ און דעם גאַנצן אויבער-שטן טייל קערפּער שטארק אײַנגעבויגן. דער ווינט אָבער האָט זיך גאָרנישט געמאַכט דערפון. ער האָט געצילעוועט אין די טיטן. דאָ האָט ער מיט א ווירבל א בלאָז געטון פון אונטן אף ארויף און אינגאַנצן פּאַר-דעקט מאָניעקס קאָפּ, אז ער האָט פּאָשעט נישט געזען וווּ צו גיין; דאָ ווידער האָט ער געצווינגן אף ארויף און טעטע וועלבע. מאָניעק האָט צוזאַמענגענומען זײַנע גאַנצע קויבעס און געשארט זיך פּאַרוים. ער האָט פעסט צוגעהאַלטן די שטריקלעך אין דער מוירע, אז אט-אט וועלן זיי נישט אויסהאַלטן און זיך איבערריסן. ער טראַכט נאָר וועגן איין זאַך: אָנקומען אין ציַט אין שול. אין וועג שטייען אים דער בייזער ווינט און דער נאָך מער בייזער מינק. ער וואָלט טשיקאַווע געווען צו וויסן: ווי ער וועט הײַנט בא אים אפּשניין. נעכטן איז זײַן מיעטעק וואָס זיצט נעבן מאָניעקן אף דער שול באַנק, ווידער אדורכגעפאַלן. דאָס מאָל — פון געאַגרא-פיע, ער האָט אהיימגעבראַכט א צוויי, כאָטש מאָניעק קאָוועט מיט אים צוויי דרײַ שאָ יעדן טאָג און זאָגט אים אפּילע אונטער בעיסן אויספרעגן — העלפט עס נישט. פּאַרן אונטערזאָגן האָט שוין מאָניעק מער ווי איינמאָל אַליין ארײַנגעכאַפּט שלעכטע שטופן, נאָר פּאַר מינקן איז עס אלץ נישט יויצע. יעדעס מאָל, וועלן ער קומט ארײַן מיט א פּעקל סכוירע מאַכט ער אים פּאַר-וווּרפן, אז צוליב אים לעבט זיך זײַן זון שלעכט. מיט די א טראַכטענישן האָט ער זיך צוגעשלעפּט צו מינקס געווענלב אף דער וואַכאדניע, באַ שרעדניע. ער איז ארײַנ-געפאַלן א פּאַרסאַפּעטער און אף גיך זיך ארויסגעפּלאַנ-טערט פון די פּעק.

מינק, אָנגעטון אין טאַלעס און טפּילן האָט פונקט זיך אויסגעריקט שמענעסרע. מאָניעק, אן אומגעדולדי-קער האָט לײַכטער אָפּגעאָטעמט. אנומלט איז ער ארײַנ-געקומען, וועלן ער האָט געהאַלטן בא מוידים אנאכנו האָט ער געמוזט וואַרטן א גוטע פערטל שאָ!

— גוט מאָרגן, פּאניע מינק — האָט מאָניעק זיך גיך דעצידירט — איך וועל שפּעטער צו אײַך ארײַנקו-מען.

— נו, א — מיט א פינגער און מיט די אויגן האָט מינק אים ווי באַפּוילן, ער זאָל צוואַרטן.

מאָניעקן האָט זיך יעדע רעגע וואַרטן אויסגעווײַן אן אייביקייט. אף צו פּאַרטרײַבן זײַן אויפרעגונג האָט ער אפּילע געוואָלט זאָגן מינקן נאָך וואָס ער וועט שפּע-טער צו אים ארײַנקומען, נאָר אָנטערעפּנדיק זיך אף זײַנע בייזע אויגן איז אים באַפאַלן אן אומהיימלעכקייט. ער האָט פּאַרבײַסן די ליפּן און באַמיט זיך אויסצומײַדן זײַנע בליקן. אף נישט צו טראַכטן וועגן זײַן מאַמעד דאָ, סטאַרעט ער זיך צו טרעפּן אין וואָסערע שטימונג וועט הײַנט זײַן דער פּראָפעסאָר פון געשיכטע און ווי

ער וועט אפֿשניידן אויב דער פּראָפעסאָר וועט אים הײַנט אַרויסרופֿן. נאָר דאָס געשפּאָלטענע קאָל פֿון מינקן האָט אים איבערגעריסן זײַנע טראַכטענישן.

— זאָג נאָר, סטודענט מײַנער, וואָסערא סכוירע ברענגסטו מיר? אַלע טיטן זײַנען דאָך אינגאַנצן צע־קנייטשט! זאָג דעם טאַטן דײַנעם, אַז אַזא סכוירע זאָל ער שיקן אף דער אַלטשטאָט. פֿאַר זייער היערשט און קישע זײַנען די טיטן אויך גוט נאָר פֿאַר מינקס קא־ראַמאַלעקעס און צוקערלעך איז דאָס נישט קיין סכוירע.

— האָט ער פֿאַמאַלעך און בענימעס געזויגן די ווער־טער, ווי ער וואָלט טאַקע אין מויך געהאַט אַ קאַרא־מאַלקע.

טיטן דאַרפֿן לײַגן גלײַך צוגעפֿרעסט, אַזוי אַ — ער האָט אָנגעווויזן אפֿן טאַלעס, וועלכן ער האָט גלײַך צו־געלייגט און צערטלעך אים צוגעפֿרעסט מיט דער האַנט

— פֿאַניע מינק — האָט מאָניעק בא אים זיך בעטן — איך וועל נאָך צוליב אײַך פֿאַרשפּעטיקן אין שול.

— צוליב מיר? — האָט ער נאָך פֿאַמאַלעבער גע־זויגן די ווערטער, קלאַפּנדיק זיך אין דער ברוסט מיטן נאָגל פון אויסגעצויגענעם ווײַז־פֿינגער.

— איך האָב דאָך שוין וויפל מאָל געזאָגט דיר טאַטן, אַז איך בין אים מויכל דעם גרויסן קאַוועד, און זאָל ער מיר נישט שיקן די טיטן מיט קיין סטודענט. שטענדיק אײַלסטו זיך און דו צוקנייטשט זיי. זאָל בע־סער זײַן אַן א סטודענט, נאָר גלײַכע, צוגעפֿרעסטע טיטן... די לעצטע דרײַ ווערטער האָט ער ווי אונטער־געשטראָכן דורכן צוקלאַפּן בא יעדן וואָרט אפֿן צוגע־לייגטן טאַלעס. — דאַכט זיך — האָט ער נאָך א ווײַלע צוגענעבן — בויערנדיק מאָניעקן מיט זײַנע קלײַנע גרינע אייגעלעך — אַז איך האָב דיר דאָס לעצטע מאָל נאָך ווירושנע געזאָגט, אַז אויב דו וועסט מיר נאַכאַמאָל ברענגן אזעלכע צעקנייטשטע טיטן, וועסטו זיי גאָנץ שיין מעגן צוריק אהיימנעמען. האָסט פֿאַר־געסן? אזא שוואַכן קאָפֿ האָסטו? טא ווײַזוי — האָט ער אים אָפּגעמאָסטן שפּאָטיש — קאָנסטו מיט אזא קאָפֿ גיין אין גימנאַזיע? ער האָט צערטלעך ארײַנגע־לייגט דעם טאַלעס און טפּילן אין דעם טאַלעס־זאָק, טראַכטנדיק מיט פֿאַרדרום וועגן דעם פֿאַרשטאָפּטן קאָפֿ פֿון זײַן אייגענעם זון.

מאָניעק האָט דערפילט א שטאַרקע היץ, וואָס האָט אים פֿלוצים א זעץ געטאָן אין קאָפֿ ארײַן. די גאַנצע ציַט איז ער אומגעדולדיק גשטאַנען און געוויגט זיך, אַנשפּאַרנדיק זײַן קערפֿער דא אפֿן לינקן פוס, דא אפֿן רעכטן. נאָר דערפילנדיק, אז מונק ווײַל אים מיט א קיוון ווי טון האָט ער מיט איין פוס געמאכט א האַלבן טריט אף צוריק. די האַנט וואָס ער האָט געהאַלטן אין קעשענע האָט זיך אים געבויגן אין א פויסט. ער האָט גאָרנישט געפילט, ווי די נעגל פון פיר פינגער בײַם זיך אים ארײַן אין פֿלײש ביז בלוט. פון זײַן ריע איז פֿלוצים פֿאַרשווונדן די געשטאַלט פון מונקן. עס האָט פֿאַר אים אויפֿגעטויכט א מיראזש פון איינעם פון די שילער, וואָס פֿלעגן פון אים כויזקן. ער האָט אָנגע־בויגן אַביסל דעם קאָפֿ. דער פוס, וואָס ער האָט גע־האַלטן אף הינטער, שטאַרק אָנגעדריקט אין דער פּאָד־לאָגע איז גרייט געווען צו מאַכן א פֿלינקן שפּרונג און פֿאַרפֿאָרן אים א קעפּקע גלײַך אונטער דער גאָמבע.

מונק האָט געמאַכט צוויי טריט אף הינטערווײַלעכץ. און אין דעם אויגנבליק האָט זיך פֿאַר מאָניעקן ווידער אויסגעשיילט מינקס פֿארצוף. דאָס האָט אים געהאַט אָנגע־דערמאָנען, וואָס דער פֿאָטער האָט אים געהאַט אָנגע־זאָגט, אז ווען ער וועט צוריקגיין פון דער שול זאָל ער אָפּטרעטן בא מונקן און בעטן א ביסל געלט; א קאָנטאָ אף דעם, וואָס ער איז שולדיק נאָך פון אלטן כעזשבן. און ער זאָל צוגיין צו אָסטראָווסקין און קויפן עטלעכע ריזלעך פאפּיר אנדערש וועלן זיי נישט האָבן נאָכמיטיק וואָס צו טון... ער האָט זײַן אָנגעבויגענעם קאָפֿ אַראָפּ־געבויגן קימאַט ביז צו דער ערד, ארויסגענומען די מיט בלוט פֿארפֿלעקטע האַנט פון דער קעשענע און אויפֿגע־הויבן דאָס פּעקל ביכער.

— פֿאַניע מונק — האָט ער ארויסגעשטאַמלט — איר ווייסט דאָך נאָנץ גוט... איך האָב דאָך שוין אײַך מער ווי איינמאָל געזאָגט, אז נישט מײַן טאַטע און נישט מײַנע ברידער האָבן אין מיטן טאָג צײַט אף צו גיין אָפּטראָגן ארבעט. וואָרעם אז איינער גייט אַוועק מוז מען אָפּשטעלן די גאַנצע ארבעט, ווײַל יעדער איינער גיט צו צוטון פֿאַר דעם צווייטן.... איז וואָס שטערט אײַך, אז איך ברענג אײַך די טיטן?

— כאָליע, ווער זאָגט, אז דאָס שטערט מיר? איך האָב צו דיר גאָרנישט. וועגן מיר קאָנסטו צו מיר שלעפּן די טיטן ביז הונדערט און צוואַנציק יאָר — האָט ער זיך באַמיט אף אן אָנגעשטעלטע גוטמוטיקייט — נאָר אָן דעם מונדירל און אָן די ביכער, פֿארשטאַנען?

— פֿארשטאַנען, פֿאַרשטאַנען. פֿאַניע מונק — האָט מאָניעק אײַליק זיך דערנענטערט צו דער טיר.

— און די טיטן? — האָט מונק אָנגעוויזן אף די צוויי פּעק — מען האָט דאָך עפּעס געשמועסט, אז דו זאָלסט זיי צוריק אהיימטראָגן...

— וואָס רעדט איר, פֿאַניע מונק — האָט מאָניעק אויסגעדרייט צו אים דעם קאָפֿ, שוין זײַענדיק בא דער טיר — איך מוז דאָך איצט גיין אין שול.

— דו מוזט? — האָט ער ווידער געמומען זייען די ווערטער דורך די ציין — ווי שטייט דאָס געשריבן, אז יאַנקל טיטנמאַכערס יונג מוז גיין אין גימנאַזיע, הע?

מאָניעק האָט זיך מיטן גאַנצן פערפֿער צוריק אויס־געדרייט צו מינקן און געמאַכט א באַוועגונג, וואָס האָט מונקן אַביסל איבערגעשראָקן, נאָר פֿלוצעם האָט ער זיך האַסטיק א דריי אויסגעגעבן און ארויסגעלאָפן פון געווינקל. העגדום, פֿענדום האָט ער געמומען לויפן אין שול. נאָר דער גרויסער זייגער פון שטאָט-ראָט אף דער שרעדניע האָט אים געוויזן, אז עס איז שוין היפּש צו שפּעט. עס האָט אים א טיאַקע געטון באַם האַרץ, ווי עס וואָלט זיך אים אינעווייניק עפּעס אָפּגעריסן. ער האָט פֿאַרביסן די ליפּן און געוואָלט צוריקלויפן צו מונקן, נאָר ער האָט פֿארלאָנגזאַמט דעם נאָנג און זיך פֿארנומען מיט פֿאַלנע. בא נומער צען האָט ער, אליין נישט וויסנדיק, זיך אָפּגעשטעלט און ארײַנגעקוקט דורך דעם אָפענעם פענצטער. דער געלער מינסקי איז גע־זעסן באַם וועבשטול און ריטמיש געצויגן די שטריק־לעך, וואָס האָבן באַוויזן דאָס שיפל מיט די שיצן הין און צוריק. באַם צווייטן שול איז געזעסן א לערן יינגל און געמאַכט די זעלבע באַוועגונגען. מיט איין האָט האָט ער באַוויזן די ליאדע און מיט דער צווייטער — דאָס שיפל און בא יעדן צי האָט ער צוגעזונגען צום טאַקט: „נעם א טאַרבעלע און גיי אין די חײַזער; נעם א טאַרבעלע און גיי אין די חײַזער". פון אונטער דער וועבשטול האָט מאָניעק מיט ערגערניש געקוקט אף דעם געשטרײַפטן טאַליסים געווען. דאָס האָט אים

מיטן געדאנק צוריקגעפירט אין מונקס געוועלב ארײן. עם האָט אים פּאַרפּאַלגט א געדאנק. ער האָט נישט גע־קאָנט געפינען קיין שייכעסן צווישן דאָם גלעטן דעם טאָלעם מיט דער רישעסדיקער האַנדלונג.

דער גלעזער מינסקי, וועלכער האָט געקאָנט מאָניעקס פּאָטער נאָך פון אמאליקע יאָרן, וועז זיי האָבן גע־דאָונט אין דעם זעלבן בעסמעדרעש האָט דערזעענדיק מאָניעקן — אים צוגערופן — וואָס מאכט דער טאטע? שוין נישט געזונ אים א שאָק מיט יאָרן. וואָס שטייסטו דאָרט? קום ארײן און קוק ארויס.

— אלדאָס גוטס. איך בעט אײַך, זאָגט מיר, וואָס איז דאָס פּאַראַ לידל, וואָס ער זינגט דאָרט — האָט ער געווײזן אפן לערן־יונג — וועגן א טאָרבעלע מיט די חײַזער?

— דאָס איז דיר נישט קיין לידל, דאָס זינגט מען נישט. עך, אוראָם — האָט ער א זיפּץ געטון, אריבער־בייגנדיק זיך איבער דער ליאדע צוזאמענצובינדן אן איבערגעריסענעם פאָדעם פון דער קעטע — דיך רופט מען אוראָם? ניין, אוראָם איז דער עלטסטער זון, ווי הייסטו? פּאַרשטייסט, די אלטע לוינוועבערס, פלעגן דאָס ברומען בא דער ארבעט. דאָס איז געווען א רע־מעז, אז פון דער ארבעט האָט מען נישט פּאַרדינט אף קיין כאיונע, האָט מען אונטערגעברומט: „נעם א טאָר־בעלע און גיי אין די חײַזער, נעם א טאָרבעלע און גיי אין די חײַזער". אבער דו, האָב איך געהערט, וועסט נישט דאַרפן אנקומען צו אזא ברויט. ביסט א גאנצער סטודענט. וואָס וועסטו זיין א דאָקטער, אן אינזשעניער? איך וואָלט דיר געאייצעט, אז דו זאָלסט ווערן אן אר־וואָקאט. ווערעם, עס איז דאָך א סייכל־זאך, די גאנצע וועלט שטייט הינט בלויז אף געניווע און שווינדל. הינט פּאַרשטייסטו דאָך שוין אליין: וואָס מער גאנא־ווים און שווינדלערס, אלץ מער אדוואָקאטן וועט מען דארפן. זאָג דעם טאטן דינעם, אז ער זאָל לעמאנא־שעם, דיך מאכן פאר אן אדוואָקאט. יא, און זאָג דעם טאטן, אז איך האָב פאר אים א גוטן און בילקן טא־לעס. ער האָט נאָך מיט שיינע יאָרן צוריק געדארפט א נייעם טאָלעס. און אויב ער האָט נישט געקויפט בא מיר, דאוונט ער נאָך אוואדע אין אלטן טאָלעס. זאָל ער זיך ארײנכאפן צו מיר.

— איך וועל אים זאָגן. נאָר מיין טאטע דארף נישט קיין טאָלעס, שיקט אים ליבערשט צו מונקן. ער דארף א טאָלעס, א גוטן טאָג!

ער האָט האַסטיק זיך ארײנגעדרייט אין דער פּול־נאצנע און זיך פּארנומען מיט פּראנצישקאנער. ער האָט געוואָלט פּאַרשנעלערן די טריט, נאָר אין זינע אויערן האָט זיך געבאמבלט דער לאנגזאמער ניגן: „נעם א טאָרבעלע, גיי אין די חײַזער"... די פּים האבן פון זיך אליין פּאַרלאנגזאמט זינע טריט פון ניגן. ער איז צוגע־קומען צו בידערמאנס פאבריק. דער מאשינען־געוויש פון דער מעכאנישער וועבערייַ האָט אים ראפּטום ווי אויפגעוועקט. דאָס פּאטשן פון די לעדערנע טראנספמי־סיע פאסן און דאָס קלאפן פון דעם שנעלן געלויף פון די שיפלעך מיט די שיצן האָבן מיט א גיכן טעמפּ און פּארשנעלערטן ריטם אויסגעזונגען, ווי עם האָט זיך אים אויסגעדאכט, גאָר אן אנדער ליד. אין די אויערן רוישן אנדערע ווערטער: מיר ווילן עסן. שטרײַקן, קעמפן, שטארקער האסן. ארוים אין די גאסן. באצווינ־גען, זינגן...

מיט דער סמיגאווע איז ער דורך א פעלד־שטעגל, דורך אומועגן צוגעקומען צום העלענאוועד פּארק, וועל־כער האָט זיך געפונען נאָענט פון דער שול. ער האָט אפּגעקערט זיין פּארומערטן בליק פון שול־דאך און איז ארײן אין העלעניוו.

אף א באנק אין אפּגעלעגט ווינקל פון פּארק האָט ער זיך פּארטיפט אין דער בראָשור „די געשיכטע פון פּראָלעטאריאט". ער האָט זיך נישט געקאָנט אפּרײַסן פון לודוויק ווארינסקים בילד, דעם שעפער פון דער באוועגונג. ער דערמאָנט זיך מיט שטאָלץ, ווי דער פּרא־פעסאָר פון געשיכטע האָט אים אנומלט ארויסגעשיקט פון קלאָס, דערפאר, ווײַל בא אן אויסרוף, האָט ער איבערגעבנדיק א קיצער וועגן די קאמפן פּאר פּוילנס אומאפּהענגיקייט אונטער דער צארישער הערשאפט — דערמאָנט די אומגעקומענע אף דער טלית ווארינסקי, מיט זינע דרײַ כאווירים.

— זעט נאָר ווער עס זיצט דאָרט — דער בעקער!

— ווירקלעך, אן אויסערגעווײנלעכע פּאסירונג, אויב ער האָט פּארפעלט צו קומען אין שול. מאניעק, גישט אויסדרייענדיק דעם קאפּ, האָט דעמקענט דאָס קאָלי פון מאניעק זייבערט. ווי געווינלעך, האָט ער מיט נאָך א פּאָר פּאבריקאנטישע זינדלעך זיך ארויסגעגאנגווען פון שול בעיים דער גרויסער פויזע. ער איז גאָרנישט געווען אויפגעלייגט ארײַנצולאָזן זיך איצט מיט זיי אין א שמועס. דאָס זײַנען די זעלבע כוערע, וועלבע טוען אים אן אין קלאָס געברענטע צאָרעס, זיי רוקן זיך אף מיט ווידערווילן מאכמעס עס פילט זיך פון אים, ווי זיי זאָגן, א זויערקייט.

דערפאר האָבן זיי אים געקרוינט מיט דעם צינאָמען „דער בעקער". — לאָזט אים צורו — כויזעקט א צווי־טער — מינאסטאם האָט ער געהאט הינט א סאָך ברויט צו באקן, אויב ער האָט פּארשפּעטיקט און נישט גע־קומען אין שול.

— ווילדע ברואים, וואָס איר זענט — האָט מאניעק זיי צוגעווארפן — איר מיינט טאקע, אז באקן ברויט איז א כארפּע און פרעסן ברויט, אזוי ווי איר אן צו ארבעטן איז א גרויסער שטאָלץ? ער האָט זיך אויפ־געהויבן פון באנק, וועז זיי האָבן זיך הארט צו אים דערנענטערט.

— וואָס לייענסטו — איז אינער צו אים צוגעשטא־נען — עפּעס אן אינטערעסאנטער ראָמאן?

— איך לייען וועגן מענטשן וואָס ווילן איבערמאכן די וועלט אף אזא אויפן, אז אזעלכע לידיקגייערס, ווי איר מיט אײַערע טאטעלעך זאָלן זיך נישט קאָנען באָדן אין שווילטאק אפן כעזשבן פון יענעמס בידע. — און ער האָט זיך האסטיק פון זיי אוועקגעדרייט.

וועז מאניעק איז ווי טאמיד, אהיימגעקומען מיטיק צײַט האָט ער אין שטוב געטראפן א גאנצע סומאטאכע, קיינער האָט אים אפּילו נישט געפרעגט פּארוואָס ער האָט נישט געבראכט די פּאָר ריזלעך פּאפּיר. אלץ איז געגאנגן ווי אף רעדלעך. די מוטער איז געלעגן אף דער אלטער קאנאפּע, ארומגעבונדן דעם קאפּ מיט א נאסן האנטעך. ראכל איז געשטאנען נעבן איר אריבער־געבויגן און אײַנגעריבן אירע שלייפן מיט א האלבן ציטרין. בערעק איז געשטאנען אין מיטן שטוב מיט א געשניטן פּעקל פּאפּיר און ארויסגעיאגט דעם רויך, וואָס האָט געזעצט פון דעם קאפּטשנדיקן קוילן־אייוווע־לע. אוראָם איז געווען פּארנומען מיטן קעסיידע־דיקן אווקשלעפן די מומע לייע פון פענצטער און צו פּאר־רוקן יעדעם מאל די פּארהענגלעך. די מומע לייע, יאנקלס שוועסטער, וועלכע איז פונקט הינט „אזויאביס"

ארײַנגעקומען האָט אין א קריגערישער פֿאָזע פֿאַרנומען א סטראַטעגישע פֿאָזיציע באַם פענצטער און מיט די הענט, פֿאַרשאַרצט די אַרבל ביז צו די עלנבויגנס האָט זי אַרויפגעדראָעט צו די פענצטער פון צווייטן שטאָק פון דער קענאיבערדיקער אפיצינע.

— וואָס לאָזטו מיך נישט — שרײַט זי אַף אַווראָ־מען — איכל איר ווײַזן... אַזא נישטאָל, אַזא שטיק אָקס... דאָס ווילן זײַן א מאַדאָם! ווי לאַנג איז נאָר אין דעם, ווי זי איז געשטאַנען אין דער מאַנגל און גע־מאכט וואלקעם? יעדעם מאָל, ווען כ'האָב צו דער מאַנג־לערקע אהינגעשיקט די וועש אויסצומאַנגלען, האָט מיר שטענדיק געמוזט עפֿעם פעלן. און עץ מיינט, אז בלויז מיר האָט געפעלט? אָלע האָט זי באַגאַנווען. ווילן מאָל האָט מען זי שוין געוואָלט נעמען אין אנטלאסטעק? אַזא פֿאסקודסטווע... און איר שטייט נשט אָן די כא־ווערשאפט פון אירע קינדער מיט מײַנע... דאָס אלץ האָט זי אַרויסגעשיט אין איין אָטעם און אײַנאָטעמען־דיק א פול מויל מיט לופט, האָט זי באַנײַם אַרויסגע־שאָסן — אוי, געוואָלד מענטשן! אז... ס'אז דאָך עק ווילט. אז... אזא שטיק גיוונע, אז... טפו זאָל זי ווערן!... און זי האָט אויסגעשפּיגן האַלטנדיק דעם קאָפּ פאַרײַן צום צווייטן שטאָק אַרויף.

די אויפגעקומענע געווירטע, ווי די שכיינים האָבן געהופן די שאָכנטע פון צווייטן שטאָק האָט אָנגעזאָגט אירע קינדער, אז זי זאָלן זיך נישט כאַווערן מיט די טיטנמאַכערס. צוערשט האָט עם געהייסן, אז זי טאָרן דאָרט נישט אַרײַנגיין, ווײַל זי שמירן זיך אויס די בגאָדים מיט קלייסטער. דערנאָך האָט זיך אַרויסגע־ווינן, אז איר געפעלט נישט, וואָס איר עלטסטער זון גייט צו אָפּט אַרײַן צו ראַכלען און דאָס, וואָס ער נעמט זי אין קינאָ און אף שפּאַציר. א כוץ דעם, האָט זי גע־לאָזט פאָלן א ווארט פּאר א שאָכנטע, שטייט איר טאָכטער אין שידוכים, פּאַסט דעריבער נישט, אז זי זאָל זיך צופֿי זאַדאַוונען מיט אוראָמען און מיט בע־רעקן. קיין טוויווע, זאָל זי האָבן געזאָגט, קאָן איר פון דעם נישט אַרויסקומען. אפֿילע דעם קליינעם יורעק לאָזט זי נישט שפּילן זיך מיט רוזשקען.

מאָניעק האָט די נײַעם אויפגענומען אָן איבערראַ־שונג. צו די בריידער האָט ער געזאָגט, אז אזוי דאַרף עם זײַן און אַנדערש האָט גאָרנישט געקאָנט געמאַלט זײַן.

— איר דאַרפט איינמאָל פּאר אַלעמאָל וויסן — האָט ער צו זיי געזאָגט מיט א באַפֿעלערישן טאָן, ווי זיי וואָלטן געוועון זײַנע יינגערע ברידער — אז מיר גע־הערן צו צוויי פֿאַרשיידענע געזעלשאַפטלעכע קלאַסן.

די מומע לייע האָט זיך אַרײַנגעכאַפּט אין קיך א קוק טאָן ווי עם האָלט דאָרט מיטן שאָבעס. זי האָט אַרײַנ־געשמעקט אין יעדן טעפּל. און שאָקלנדיק מיטן קאָפּ האָט זי א זיפֿץ געטון: „אוי, זיך אַבים אויסגעארבעט, מײַן איינציקער ברודער". זי האָט זיך אַרומגענומען א פּארטעך און אָנגעהויבן צו פֿאַרן זיך בא די טעפּ.

— אוי, — האָט זי יעדעם מאָל אַרויסגעלאָזט א זיפֿץ — אז צו וואָס מען גייט צו איז נישטא, אף איר אויבן געזאָגט געוואָרן ריבוינע שעלוילאָם! האָט זי אַרויפגעשיקט ווינטשעוואניעם אפן צווייטן שטאָק.

דער אלטער יאַנקל האָט צוואַמענגענומען פון אלע ווינקעלעך די פּעקלעך און זיי צוזאַמענגעבונדן אין גרויסע פּעק. ער האָט אונטערגעיאָגט די זין.

— אײַלט זיך צו, כעוורע, הײַנט איז א קורצער פרײַטיק, אײדער מירן זיך אַרומקוקן, וועט מען לכט ציגדן, און מונקן קאָן אײַנפאַלן הײַנט פריער צו גיין דאַוונען. ער וויסט דאָך, אז איך דאַרף הײַנט קומען נאָך געלט.

די זין האָבן שוואַנגדיק געמומען אַרויפציען אף זיך די פּעק, זיי זײַנען נישט געגאַנגען צו מינקן. זיי האָבן געוואָלט, אז דער פֿאטער זאָל אלײן צופירן די טיטן מיט א דראָשקע, נאָר ער האָט געזאָגט, אז דאָס איז אויסברענגערײַ און אז פון די הײַנטיקע פֿאַרדינסטן סטאַרטלעט נישט אף קיין דראָשקע.

— דו, מאַרדכע — האָט ער נאָך א ווײַלע שלאָגן זיך מיט דער דייע געזאָגט — וועסט דא בלײַבן מיט דער מאַמע... עפּשער וועסטו דאַרפן צולויפן אין אפּ־טייק... ער האָט פֿאַרשטאַנען, אז אויב מאָניעק האָט נישט געבראַכט קיין פּאַפּיר, האָט ער שוין מיסטאָמע געהאַט הײַנט געניג אַנמעסנעפעש בא מונקן.

באַלאָדנט מיט די גרויסע פּעק איז דער פֿאטער מיט די צוויי זין געגאַנגען, איינער הינטערן אַנדערן, מאַכ־מע יעדערער האָט פֿאַרנומען די גאַנצע ברייט פון טרא־טואר. זיי האָבן אויסגעזען, ווי גרויסע אָנגעבלאָזענע אינדיקעס מיט אויפגעשטעלטע פעדערן. דעם גאַנצן וועג זײַנען זיי געגאַנגען שווייגנדיק, ווײַל איינער פון אַנ־דערן האָט געמוזט גיין היפּש אָפּגערוקט. ערשט באַם אַרײַנגאַנג צו מונקס געוועלב, וועו זיי האָבן פון זיך אַראָפּגעוואָרפן די פּעק האָט דער פֿאטער צו זיי אויס־געערעדט:

—דו, בערעק, ווי נאָר מיר וועלן קריגן אַביסל געלט פון מינקן, וועסט צולויפן צום סטוו און קויפן א פּאָר כאַלעס. און דו אוראָם וועסט זיך אַרײַנכאַפּן צו שי־קערן און קויפן א האַלב ליטער האַלב געצערטן ווײַן. דא האָסטו די פלאָש. ער האָט אַרויסגעצויגן פון דער קעשענע א באַטשינקע מיט א פלעשל פון אונגער-ווײַן און עם דערלאַנגט אוראָמען.

— די מאַמע האָט הײַנט געהאַט א טרויעריקן ערעוו שאַבעס, טא זאָל זי כאָטש האָבן א פריילעכן שאַבעס. דו געדענקסט אוראָם — האָט ער אײַנגעהאַלטן א זיפֿץ און אָנגעווײַזן אים אף דער פלאָש — וועו מען האָט צו קידעש געעפּנט די פלאָשן עכטן אונגער־ווײַן? נישט געזאָרגט, קינדער, נאָט וועט העלפן און מיר וועלן נאָך ווידער מאַכן קידעש איבער עכטן אונגער-ווײַן...

מונק האָט יאַנקלען, ווי טאָמיד אויפגענומען א ביסל בייזלעך:

— וועו דאַרף פרייטיק פאַרנאַכט טיטן?

— איר אלײן, רעב מוישע, האָט דאָך אָנגעזאָגט, אז איך זאָל די וואָך אויסליפערן די גאַנצע באַשטעלונג — האָט אים יאַנקל געפֿרוווט דערמאָנען.

— איר האָט מוירע געהאַט צוצוווארטן ביז מאַנטיק, טאָמער וועלן זיי אַבים עכטן אויסטריקענען. איר ברענגט מיר נאַסע טיטן, זיי זאָלן מער וועגן.

— וואָס רעדט איר, רעב מוישע — פֿרוווט אים יאַנקל באַרוקן — איר ציילט דאָך סײַווי די טיטן; און אויב עם גייט נישט אַרויף קיין זעקסאונזעכציק אף דער קילקָ רעכנט איר מיר דאָך אַראָפּ פון דער וואָג.

מע וויים שוין, מען וויים שוין — האָט ער זיך נאָך אלץ געבייזערט — איר גיט זיך שוין אן אייצע, איר רוקט מיר אַרײַן דינער פּאַפּיר...

— אָבער, רעב מוישע, אז סע מאַכט זיך אַמאָל א ביסל דינער פּאַפּיר, דעמאָלסט צייגט איר דאָך נישט נאָר איר ווענט. מע אפֿילע אף דער קילקָ אַרויפגיין הונדערט טיטן, גיט איר דען איין גראָשן מער? איך בעט אײַך — האָט ער זיך בא אים געבעטן — גיט מיר

דערווײַל די פּאָר זלאָטעס פון דעם אַלטן כעושבן, זיי —— האָט ער אָנגעווויזן אַף די זין — אײַלן זיך צו גיין עפּעם קויפן.

וואָס איז דאָס בא אײַך? שטענדיק אײַלט איר זיך. אײַער סטודענט אינדערפרי, אײַלט זיך. איר פּאַרנאַכט — אײַלט זיך און שטענדיק דאַרפט איר האָבן געלט. און וואָס וואָלט איר געטון ווען עס קומט אײַך נישט בא מיר? אויב איר האָט נישט קיין צײַט, גייט אײַך גע־זונטערהייט אהיים. איך מעג דאָך אויך אַמאָל נישט האָבן קיין צײַט. און אויב איר ווילט וואַרט. אָפּגעזאָגט, איז ער פּאַרשוווּנדן דורך דער טיר, וואָס פירט פון גע־וועלב צו דער ווויינונג.

דער טאַטע מיט די זין האָבן זיך איבערגעקוקט, ווי אָפּגעפּאַטשטע. יאַנקל האָט געמומען זוכן אין אַלע קע־שענעם און אויסגעקראַצט א פּאָר זלאָטעס.

— איר האָט גאַרנישט בא זיך כעוועך? גיט נאָר א זוך אין די קעשענעס — האָט ער זיך אָפּגערופן צו די זין.

אַוואָס און בערעק האָבן אים צוגעטראָגן זייערע לעצטע מאַטבייעס.

— נעם שנעל בערעק און קויף די כאַלעס, אײַל זיך. זעסטאָך, אז מען צינדט שוין ליכט. בערעק איז אַרוים־גאַלאָפן ווי א פײַל אויסן בוינן.

— מיילע — זאָגט ער האַלב צו זיך און האַלב צו אַווראָמען — וועט אויך הינטיקער שאַבעס זײַן אָן ווײַן...

מונק האָט זיך באַוויזן אין דער טיר מיט אָן אויס־געשטרעקטער האַנט. דערלאַנגדיק יאַנקלען א פּאָפּיר.

— דאָ האָט איר קוידעם די זעקס הונדערט און אַכט־אונצוואַנציק זלאָטעס פון פריערקן כויוו.
יאַנקל איז אינגאַנצן בלאַס געוואָרן.

— וואָס טוט זיך דאָ א וועקסל נאָר? רעב מוישע, דאָס לעצטע מאָל האָט איר מיר ווידער אַראָפּגעריסן פון פּרײַז, מיטן טנאי, אז איר וועט מיר יעדע וואָך אויסצאָלן אין מעזומען... איצט, נאָך מער ווי צוויי כאַדאָשים וואַרטן גיט איר מיר א וואָקס?

— מונקס וועקסל איז פונקט אזוי גוט ווי געלט — האָט ער געלאַסן אָפּגענטפערט.

— אַוואַדע איז אײַער וועקסל, רעב מוישע, פונקט אזוי גוט ווי געלט, נאָך עפּשער בעסער ווי געלט. אָבער־וואַר וועט דאָס בא מיר נעמען?

— וואַר, פרענט איר? גייט אַרײַן צו וועמען איר ווילט נאָר, דאָ אף נאַוואָמעסקי, וועט איר זען, ווי מען וועט עס צוכאַפּן בא אײַך קושנדיק. איר קאָנט אַרויפגיין צו מאַראָקען אָדער מילגרוימען און איר קאָנט אײַך אויסקלויבן פון די בעסטע שטאָפּן פּאַר אײַך אף א פּאַלטן, צי פּאַר דעם זון אף אן אנצוג; וואָס איר ווילט נאָר אַליין הערן און געדענקען.

— אָבער דערבאַרימט אײַך, רעב מוישע — האָט יאַנקל געמומען בעטן — וואַר האָט איצט אינזינען פּאַלטענעס מיט אָנצוגער! איך דאַרף קויפן פּאַפּיר; איך דאַרף דעם ווירט באַצאָלן דירע געלט; איך דאַרף באַצאָלן אין שפּײַז־געוועלב... איך וועל דאָך נישט נע־מען צעשנײַדן און יעדן גאַבן א שטיקל וועקסל...

— עס איז דאָ אן אייצע — רופט זיך מונק ווידער אף געלאַסן — נאָר קאָכט זיך נישט. צו וועלכן דים־קאַנטער איר וועט צוגיין אף נאַוואָמירסקע וועט ער אײַך מונקס א וועקסעלע מאַכן פּאַר איינס פּראָצענט. העכסטנס — איינס און האַלב.

יאַנקל האָט ווי א צעמישטער געקוקט דאָ אַפן וועקסל, דאָ אף אַוואָמען און כאַפּנדיק מיט פּאַרביטערונג א דערנאָך אַריינגעקומען מיטן געלט און עם דערלאַנגט דער האַנט און געלאָזט זיך צום אַרויסגאַנג.

— קומט נאָר אַהער — האָט אים מונק צוריקגערופן שוין פון דער טיר — וואָס לויפט איר אזוי, מען וועט דאָך נאָך מיינען, אז איך האָב אײַך געקוילעט. ווײַזט נאָר אהער דאָס וועקסעלע. וואַרט צו א ווײַלע. איך וועל גאבן א קוק. עפּשער וועל איך עס מאַכן — און ער איז מיטן וועקסל אַרײַן צו זיך אין דער ווויינונג.

— הער נאָר דעם צאַדיק — רופט זיך אף יאַנקל צו אַוואָמען — ער האָט מוירע, ער האָט מוירע אז מען וועט מיינען, אז ער קוילעט. אזא גאזלען, אזא רויציי־עך. דאָס פּאַרמאָגט דאָך נישט קיין ברעקל יוישער...

מונק האָט זיך א שפּאַרע ווײַלע געזאָמט און איז דערנאָך אַרײַנגעקומען מיטן געלט און עם דערלאַנגט יאַנקלען.

—אז איר דאַרפט אזוי נייטיק האָבן — זאָגט ער צו אים ראַכמאָנעסדיק — איז פּאַרפאַלן. ווו וועט ער איצט גיין זוכן א דיסקאָנטער?

יאַנקל האָט איינמאָל און נאָכאמאָל איבערגעציילט דאָס געלט. די הענט און דאָס גאַנצע לײַב האָבן אים געציטערט. ער נעמט רעכענען מיט דער בלײַ.

— רעב מוישע! — האָט ער אויסגעשריגן — איר האָט נישט געמאַכט קיין טאָעס? איר האָט דאָך אַראָפּ־גענומען גאַנצע פינף פּראָצענט!

— פינף פּראָצענט. עס איז נישט קיין טאָעס.

— וואָס הייסט — האָט יאַנקל געפּאַכעט אינדער־לופטן מיטן צוזאַמענגעקניטשטן געלט\— איר אַליין האָט דאָך נאָר וואָס געזאָגט, אז מונקס א וועקסל מאַכט מען פּאַר איינס פּראָצענט!

— יאָ — האָט אים מונק מיט מעסיקעס געגעבן צו פּאַרשטיין — יאָ, אָבער נישט פרײַטיק פּאַרנאַכט נאָך לײַכטצינדן...

יאַנקל האָט נאָך מער אָנגעהויבן צו ציטערן. ער האָט שוין געוואָלט צוריקווואַרפן דאָס געלט מונקן אין זײַן צורע אַרײַן. באַלד האָט ער זיך אָבער דערמאָנט פון דירע געלט, פון דאָקטאָר פּאַרן קראַנקן ווײַב, ער האָט א כאַפּ געטון אַוואָמען פּאַר דער האַנט.

— קום! — האָט ער אויסגעשריגן און זיי זײַנען אַרויס אף דער גאַס.

— דער מאַמע, אַוואָס קיין איין וואַרט נישט וועגן דעם. און וויַן וועסטו שוין מוזן קויפן אין א גויש געשעפט. די אוווירע פון יאיען נעמעך וועט דער ריבוינע־שעלוילעם זיך מוזן מאַטריעך זײַן און פּאַרשרײַבן אף

מינקס קאָנטע. איך פון־מײַן זײַט — האָט ער זיך גע־ווּיצלט — קאָן אים צונעמען פּאַר א שוטעף צו דער מיצווע פון קידעש־מאַכן. עפּשער וועט ער זיך אַזוּיערנאָך אָפּקוויטעווען. און דו אַיליק זיך צו. די מאַמע וועט אי־בערקלערן. הײַנט בין איך דיר מאטיר אַהיימצופֿאָרן מיטן טראַמווײַ. זאָל דאָרט, אויבן פּאַרשריבן ווערן נאָך אַן אַווירע אף מינקס קאָנטע. איך ווינטש עס אים פון גאַנצן האַרץ. נו, ריר זיך. זאָג דער מאַמע, אז איך וועל באַלד אַהיימקומען.

אַוראָם איז געבליבן אַבּיסל געפֿלעפּט. ער האָט גע־קענט דעם פּאָטער פון זײַנע האַלאַצלעך. ער האָט אויך געווּוסט, אז ער איז נישט קיין איבעריק פרומער, ספּע־ציעל די לעצטע יאָרן, נאָר פּאַר די קינדער האָט ער גע־האַלטן פאַסאָן.

— איבעריקנס — האָט ער געטראַכט — „איז עס גאָרנישט קיין ווּוּנדער. אז עס איז אים אַזוי אַנגעזאַלצן, קילט ער זיך א ביסל מיט א האַלאַצע". — „א שאָד — זאָגט ער צו זיך — ווּאָם מאָניעק איז נישט גע־ווען דערבּיי, ווּאָלט ער געשעפּט נאָכעם פון טאַטן".

באַם טיש האָבן אַוראָם מיט מאָניעקן, שעפּטשנדיק, אז די מוטער זאָל נישט הערן, איבערגערעדט צווישן זיך ווּוּנען מונקן. דער פּאָטער האָט אַלעמאָל מיט די אויגן זיי געגעבן צייכנס, זיי זאָלן שווּיגן אָנווּיזנדיק אף דער מוטער, אז זי קאָן זיך נאָך אָנשטויסן, ווּוּנען דעם פּאַר־לאָפענעם.

— עפּעס סוידלט מען זיך דאָ צופיל — האָט די מוטער פֿלוצים זיך אָנגערופֿן — ווּאָם באַהאַלט מען אויס פּאַר מיר? איך טאָר נישט ווּיסן? דערצייל, אַוו־ראָם!

— גאָרנישט מאַמע — האָט אַוראָם אראָפּגעלאָזט די אויגן, קנעטנדיק נערוועז א קיילעכל פון כאַלע-ברויזן.

— און דו יאָנקל — האָט זי אויפּגעהויבן די אויגן צום מאַן — ווייסט אויך נישט? דו מיינסט אז איך האָב נישט געזען די גאַנצע צײַט, ווי דו ווינקסט זיך איבער מיט די קינדער?

— אז ס'גאָרנישט, סאָרע לעבן. ווּאָם פאַלט דיר אײַן?

— ס'איז טאַקע גאָרנישט, מאַמע — האָט זיך מא־ניעק אויפּגעשטעלט און צוגעגאַנגען צו דער מוטער — איך האָב איבערגערעדט מיט אַוראָמען אז איך, אז איך — ער האָט געטראַכט, און צוגעקליבן ווערטער — אז איך וועל טוישן די שולע. אנשטאָט צו גיין אין־דערפרי אין שווייצערס גימנאַזיע, וועל איך זיך אײַנ־שרײַבן אין דער אָוונט-גימנאזיע אף דזשעלנע. און — דערזעענדיק די עלטערנס געפֿלעפּטקייט, האָט ער גע־נומען גלעטן דער מוטערס הענט — און באַטאָג... בא־טאָג — איך בעט אײַך איר זאָלט מיר גאָרנישט זאָגן, ווײַל דאָס איז מײַן פּעסטער באַשלום — באַטאָג, וועל איך גיין אַרבעטן אין א פאַבריק זיך לערנען מעכאַנישע־ווּעבערײַ.

א נעטאָמיע — צייכענונג פון לאָדזשער קינסטלער מאָריס מענדזשעצקי

אוראָם ווייסלפיש (אוליץ־ייסראָעל)

לעבן און אומקום פון שטעטל אזארקאָוו

בעיירעך 22 קילאָמעטער פון לאָדזש געפינט זיך די שטאָט אזארקאָוו, וואָס האָט ביז צום קריגס־אויסברוך אין 1939 געציילט אַן אלגעמיינע באפעלקערונג פון 18 טויזנט נעפאשעס, דערפון 4500 יידן.

קימאט אלע שטעטלעך ארום לאָדזש: פאביאניץ, זגערזש, אלעקסאַנדער, זדונסקא־וואָלא, אזארקאָוו א"וו. זיינען אין גרעסטן טייל געווען אינדוסטריעלע ארבעטס־שטעט. לאָדזש, די גרויסע באַרימטע אינדוסטריע־שטאָט מיט אירע פאַבריקן און וואַרשטאַטן, האָט זי אויך אירע ארומיקע שכיינים אָנגעשטעקט מיט איר אויסזען. זענען מיר פאביאניץ מיט אירע טעקסטיל סכוירעס, דאָס זעלבע זדונסקא־וואָלא און זגערזש. אלעקסאַנדער, א גרויסע זאָקן־פֿראָדוקציע. עס מוז פארשטענדלעך באַמערקט ווערן, אז די גרעסטע טיילּ פאַבריקאַנטן און וואַרשטאַטן זיינען געווען אין יידישע הענט, און פארשטענדלעך מיט יידישער אונטערנעמערישקייט האָבן זיי באַריבערט די דערמאָנטע שטעט. ווי שוין געזאָגט איז אזארקאָוו געווען אין איר כאַראקטער א ריינע אינדוסטריע־שטאָט וווּ דער ראָוו מיטיען אוביניען פון דער אינדוסטריע, און קלייַדער פאַבריקאַציע איז געווען אין יידישע הענט.

וועגן מען וויל דערמאָנען א ביסל געשיכטע פון דער שטאָט זיינען געווען דיַטשע אימיגראַנטן, געקומענע פון דייטשלאַנד.

אין יאָר 1880, נאָך קימאַט א דערפל, קומען די 2 גרויסע אינדוסטריעלער שלעסער, און גראָמאַן, און בויען די באַרימטע גרויסע פאַבריק פון ווייסוואַרג און אַנדערע בוימוואָל־אויסארבעטונג א"נ „שלעסער" (אין די לעצטע יאָרן פאַרן קריגס־אויסברוך וועגן מיט דער פאַבריק האָט אָנגעפירט דער יידישער פאַבריקאַנט פאָגעל האָבן דאָרט געארבעט 400 ארב.). פארשטענדלעך אז גלַיַך געפינען יידן אין דער שטאָט באַשעפטיקונג. פון דער צַיַט פארגרעסערט זיך אין שטאָט די יידישע באַפעלקערונג.

דעם באַשעפטיקונגס ־ כאראקטער פון דער שטאָט קאָן מען איינטיילן אין צוויי טיילן, דער טייל אינדוסטריע פון ווייסוואַרג און אַנדערע בוימוואָל־אויסארבעטונגען, זיינען ביי דעם געווען באַשעפטיקט פאָלאָקן, (אין דער לעצטער צַיַט, ווי שוין דערמאָנט, וועגן די פאַבריקן זיינען גלַיַך אין דער הענט פון יידישן פאַבריקאַנט פאָגעל, איז שוין גלוגען זיך ארַיַנצוכאַפן צו ווערן באַשעפטיקט אויך א קלַיינע טייל יידן). אין דעם צווייטן טייל די אזוי באַרימטע קלַיידער אינדוסטריע און האַנטווערקער פראָדוקציע, זיינען אויסדרַיקלעך באַשעפטיקט געווען נאָר יידן.

כ' ד וועלן זיך בא דעם א ביסל לענגער אָפּשטעלן, אויב מער ווייניקער שילדערן די קלַיידער פאַבריקאַציע, וואָס דאָס איז געווען דער גרעסטער פאַרנאָמס־קוואל פון די אזארקאָווער יידן העכער 20 יאָר, און איז איינס פון די הערלעכסטע קאָפּיטלען פון דעם טייל יידיש־אזארקאָוו.

נאָך אין דער צַיַט פון דער ערשטער וועלט־מלחמע בויט זיך אוים אין דער שטאָט א פראָדוקציע פון פארטי־קע קלַיידער אין גרעסערן מאַסשטאַב, וואָס האָט נישט בלויז געליפערט פאַרן לאַנד, נאָר איז אויך שוועק אין אויסלאַנד, אפילע אין ווַיַטן ענגלאַנד האָבן אָנגעקלאַפּט אזארקאָווער פאַלטנס און אָנצוגען, וואָס האָבן קאָנקורירט מיט ענגלישע אויסארבעטונגען.

מען קען הַיַנט נישט פעסטשטעלן די ענווע באַשעפטיקונגס צאָלן אין דעם פאַך, אָבער מער ווייניקער קען מען אָפּשאַצן זיינען געווען צווישן הונדערט וואַרשטאַטן מיט 1000 באַשעפטיקטע נעפאַשעס. אין יעדן צווייטן אָדער דרַיטן הויז זיינען געשטאַנען שנַיַדער מאשינען אָנגעפירט פון געניטע הענט פון יידישע כאַלופּניקעס און שנַיַדער־געזעלן, וואָס האָבן געשיקט געווארפן צענדליקער פארטיקע מאַלבושים א טאָג.

באַרימט זיינען געווען די שטרייקן וואָס כאַלופּניקעס, האָבן געפירט קעגן זייערע מאַנאַזינער־באַלעבאַטים אָדער פארקויפט געזעלן קעגן זייערע כאַלופּניקעס־באַלעבאַטים, וועגן אזא שטרייק איז אויסגעבראָכן איז דאָס געווען די טעמע פון טאָג בא אלע יידן און אפילע קריסטן.

אזארקאָווער געדענקען נאָך ווי קימאט פון יעדן פענצטער, האָבן זיך צום טאקט פון מאשינען אָדער פֿרעס־אַיזנס געהערט יידישע געזאַנגען. א צַיַט, איבערהויפּט ביז די יאָרן 1932, איז דאָס געווען די הויפּט באַשעפטיקונג פון די יידן אין שטאָט, אפילע כסידישע און אויך אָנגעזעענע מישפּאָכעס האָבן אוועקגענעבן זייערע קינדער אין דער לער צו א שנַיַדער, ווַיַל עס האָט געהייסן אז דאָ ווערט מען א מענטש מיט א צוקונפט.

ארום דער שטאָט זיינען געווען פיל לאַנדווירטשאפטלעכע פוילישע דערפער, האָבן יידישע באַלמעלאָכעס פון אַלערלַיי פאַכן, הענדלער און דאָרפס־גייער מיט זיי געמאַנדלט, געארבעט, צוגעשטעלט זיי פארשיידענע קעגנשטאַנדן און וואָס א פויער האָט זיך געוויטיקט. באַרימט זיינען געווען די טארג־מערק, ביז צום אָנגעוואָקסענעם אַנטיסעמיטיזם און ארויסשטויסונג־פּאָליטיק פון די פוילישע מאכטהאָבער, האָבן יידן בא א מארק טאָג געשפּילט די ערשטע פידל און דעם פויער צוגעשטעלט אלץ. אין יאָר 1932 וועגן די שנַיַדער פראָדוקציע פאַלט צוליב דער קאָנקורענץ פון נישט וויַטן בזשעזשין אָדער לאָדזש, אויך צוליב דאָס אָפּשטעלן זיך פון עקספּאָרטירן אין אויסלאַנד מאַלבושים, פאַלן ניט אראָפּ בא זיך די אזארקאָווער. מען וואַרפט זיך גלַיַך אַריבער צו דער וועבער־פראָדוקציע. אין שטאָט האָט אויך עקזיסטירט א האַנט־וועבער פּרימיטיוו אינדוסטריע, וואָס האָט עקזיסטירט נאָך פאר 1905 (אַגַוו וועגן 1905 איז דאָ צו דערציילן א רומפּול קאָפּיטל וועגן קאַמפּן פון אזארקאָווער יידן קעגן גרויזאַמען צאָר).

מען שטעלט־צו נאָך וועבערַי־שטולן, עס קלאַפּן שוין אפן אָרט פון די אָפּגעשטעלטע מאשינען וועבער־שטולן, ווידער הארעווט מען שווער ביכדיי אַרויסצוציען דאָס כיסל כעוונע, וואָס וויַטער באַגונגט מען זיך נישט נאָר מיט האַנט שטולן, מען וואַפט ארויס די האַנט־וועבער

שטולן, און עס קומען ארײן קראפט־וועבער־שטולן, מען בלײַבט נישט הינטערשטעליק די שכיינישע שטאָט זגערזש אָדער די גרויסע שטאָט לאָדזש, וועלכע ארבעטן אויס אין גרעסטן טייל וואָל־שמאָפן. אזארקאָוו ברענגט ארויס פאָפּוּלערע שטאָפן נישט צו טײַער און אויך נישט צו ביליק; דאָס איז א ניים אפן מארק און וועלט גערן געקויפט. בא דעם אנטשטייען א רייע פאבריקן, פאבריקלעך מיט גרויסע פאבריקן פון אייזענבערג און בלאנקעט בעראָש.

א גאנצע גאס, די אזוי גערופענע מאשקאָוויצער, האבן יידן איינגעשפאנט צו דער וועבער און קראפט וועבער־פראדוקציע. א פיל פארבריק בילד איז דאס געווען.

אין דער צײַט וועו מען האָט יידן פארגעוואָרפן, דאָס נאָר צום אנדל־וואנדל זײַנען זיי פיעיק, האבן אזארקאָווער יידן אין גרעסטן טייל זיך פארנומען מיט ארבעט, און האבן מיט שוויים און פלײַס ארויסגעשלעפט זייער בעקאָוועדיקע כעיונע. ווי מיר האבן שוין געזאגט איז אזארקאָוו געווען א שטאָט פון מיינסטנס ארבעטער און כאָופּניקעס, דאָס האָט, פארשטענדלעך, מאשפיע געווען אפן גייסטיקן און קולטורעלן מאצעוו פון אזארקאָווער יידנטום, מען קען מיט רעכט זאָגן, אז אין קולטורעלן און אין גײַסטיקן זינען אזארקאָווער יידן געשטאנען העכער ווי וועלכעם איז אנדערם שטעטל אין דעם זין. דא האבן עקזיסטירט קימאט אלע פארטייען און פארטייעלעך פון רעכטס ביז לינקס, אלע האבן געקעמפט פארא־קשנט און מיט באווופסט־זינן אנגעווייזן אז נאָר זי איז גערעכט.

יידן זיינען געווען אקטיוו באטיליקט אין דער ארבעט פון דער אלגעמיינער שטאָט פארוואלטונג. א דריטל פון די ראטמענער זיינען געווען יידן, און אין מאגיסטראט איז די גאנצע צײַט א יידישער לאוניק. שטארק קעמפע־ריש און פיל טעמפּראמענט האבן יידן ארײַנגעלייגט אין די פארשיידענע וואל־קאמפּאניעס, וואָס אין פארמילכ־מעדיקן פוילן איז דאס געווען אן אפּטע דערשיינונג. די פארבליבענע אזארקאָווער זיינען געווען אפּ דעם שטאָלץ, אז דאס באווופסטזיין איז געווען אפּ א הויכער מאדרייגע, און האבן אין די אלע וואל־קאמפּאניעס ארײַנ־געגעבן א אינהאלט און אפּ א קולטורעלן אויפן אויסגע־דריקט די פארלאנגען און אויך טוויעס.

עס איז אויך קעדײַ צו דערמאנען, אז די שטאָט האָט ארויסגעגעבן א ריי פערזענלעכקייטן פון מוזיק, קולטור און ליטעראטור. דער בארימטער יידיש־אמעריקאנער שאך־מײַסטער שמוע רעשעווסקי שטאמט פון אזארקאָוו.

מיכל גלבארט אן אנגעזעענער יידיש - אמעריקאנער קאמפּאזיטאר איז אן אזארקאָווער, דער אמאל אזוי־בארימטער יידישער שוישפילער הערשל שעראדסקי, דער וועלט־בארימטער דאקטאר אין פילאָסאָפיע שמוע נאכעם זעליקמאן. אין פאריז געפינט ז י ך הײַנט א יונגער יידישער דיכטער (ער גיט דאָרט ארויס א קינדער־זשורנאל) מויש וואלדמאן וואָס שטאמט פון אזארקאָוו.

די גרעסטע גײַסטלעכע, קולטורעלע און פארטי־טוער פון פוילישן יידנטום האבן זיך געריכט צו קומען קיין אזארקאָוו, ווײַל דא האבן זיי געפילט, געפינט זיך א מאסע וואָס הערט זיך־צו מיט אינטערעס. אלץ האָט דאָס שטעטל פארמאגט, געלעבט, געקעמפט, געווירקט, זיך גערענגלט אף צו קענען עקזיסטירן — אבער דער היטלער־שטורעם האָט אלץ אומגעבראכט, פארניכטעט, צעטרעטן, אפּגע־ווישט איז אלץ וואָס האָט געהאט צו טאן מיט יידן. גרויזאם איז געווען דעם אומקום פון שטעטל־יידן וואָס האָט אויך נישט אויסגעמיטן דעם גורל פון אלע יידן.

מוישע פיינקינד

די כעוורע קאדישע אין פיעטריקאָוו

די כעוורע קאדישע אין פיעטריקאָוו איז אויפגע־קומען נאָך דעם יאָר 1679, וועו יאן סאָביעסקי האָט די יידן אין פיעטריקאָוו געגעבן די פריווילעגיע צו ווויענן אף „פאדזאמזשע" א. א. וו. ווי אויך אויסבויען זיך א שיל, אײַנארדענען א בייסלמען וואָס געפינט זיך אף דער מיזרעך־זייט פון דער שיל.

געוני פעסטשטעלן די דאָטע פון דער גרינדונג איז אוממעגלעך, וואָרעם דער ערשטער פינקעס פון דער כעוורע קאדישע איז פארברענט געוואָרן אין יאָר תקי"ב (1752) ווי ס'איז באמערקט אין דעם פינקעס, דאטירט פון יאָר תצ"ו (1736). בעכאל אויפן איז די כעוורע קאדישע אויפגעקומען א געוויסע ציים פאר דעם יאָר תצ"ו, וואָרים תצ"ז (1737) האָט נאָך געלעבט דער גרינדער פון דער כעוורע קאדישע און פון בייסלמען, וועלכער האָט געהייסן ר' ברכיה בירך.

די גאבאָים פון דער כ"ק פלענן אויסגעקליבן וועו דורך אזוי גערופענע „בוררים כשרים". א „בורר" האָט געקענט זיין נאָר א כאָוער „מן המנין".

צוויי מאל אין יאָר, כאלעמועד פייסעך און כאלע־מויעד סוקעס, און שפּעטער נאָר איין מאל אין יאָר — חוה"מ סוכות, האָט מען ארײַנגעלייגט אין דער קאלפע קוויטלעך לויט דער צאל פון די חברים מן המנין. אף דרײַ איז געווען אנגעשריבן דאָס וואָרט בוירער, און וועו ס'האָט זויכע געווען בעגוירל, איז געוואָרן „בורר".

די דאזיקע דריי בוירערים האבן אויסגעוויילט 3 גאבאָים.

פריער האָט עקזיסטירט בא די כעוורע קאדישע אן אפּ־טייל־נונג פאר ביקער כוילים. ווי מיר זעען פון די פארשיי־דענע טאקאנעס איז די כעוורע קאדישע בכל תפוצות יש־ראל געווען פארייניקט מיט ביקער כוילים. אבער אין יאָר תקס"ז (1807) האָט אויסגעבראכן א מאכלויקעס צווישן דער כעוורע קאדישע און ביקער כוילים, האָט זיך דער ביקער כוילים אפּגעטיילט און איז געוואָרן א זעלבסט־שטענדיקער כעוורע. א יאָר שפּעטער (תקס"ח) האבן זיך ביידע כעוורעס ווידער פארייניקט, אבער ס'האָט נישט לאנג געדויערט, און די ביקער כוילים האָט זיך אויפסניי אפּגערישן פון דער כעוורע קאדישע, און פון דעמאָלט אן איז זי שוין געוואָרן זעלבסטשטענדיק.

אין יאָר 1672 האבן זיך אפּגעריסן עטלעכע כעוורע לייט פון דער כעוורע קאדישע און געשאפן א צווייטע כעוורע־קאדישע. די ראשע האקהילע זיינען שטארק ארויסגע־טראטן קעגן דעם פירוד (שפּאלטונג) און האבן ארײַנגע־לייגט אין כיערעם אריין יעדן וואָס וועט זיך פארשרייבן אין דער נייער כעוורע קאדישע.

האָט זיך געמאכט א מיסע אין סאמע פיעטריקאָוו, אז עמיצער האָט אנגענעבן דעם גובערנאטאר יאטשעקאָווסקי אן אנקלאגע אף דער כעוורע קאדישע, אז זי רייסט א סאך געלט פאר קויוער זיין די מיסים. דער גובערנאטאר, אונטער סטראשונקעם פון שטרענגער שטראף האָט ע ר פאקטיש לי קווידירט די פיעטריקאָווער כעוורע קאדישע אין יאָר 1910, און קהילע האָט געדונגען מיסאסקים וואָס זי האָט זיי געצאלט וואכנגעלט.

עפיזאדן פון דער ערשטער וועלט־מילכאמע

1. – דער שוואַרצער וואָלף

פּאַראַנען פּאַסירונגען אין לעבן, וואָס קריצן זיך אזוי אַזוי אין אונדזער זיקאָרן, אז זיי לעבן אין אונדז פּאַר אַלע יאָרן פון אונדזער בידנע דאָ־זײַן. מען פּאַרגעסט אמאל וואָס מען האָט הײַנט געמעסן, אדער מיט וועמען מען האָט ערשט נעכטן געראדט, און עפיזאדן פון די סאמע פּריסטע קינדער־יאָרן בלײַבן אזוי לעבעדיק, ווי זיי וואָלטן ערשט איצט פּאַסירט. מען דאַרף בלויז א פּאַרמאַך טון די אויגן און מען קען זיי מאמעש מיט דער האַנט אָנטאַפּן...

יעדעם מאל ווען מיר קומט אויס אָנצוטרעפן דאָ אין לעבן ווי אין דער ליטעראַטור, טעאַטער אדער קינא א צוזאמענגעבראַכענעם העלד, א געפאַלענעם ריז, וואַכט אויף אין מײַן זיקאָרן א פּאישעטער לאדזשער פּאלקס־ייד, איינער וואָס האָט שוין אין דער ערשטער וועלט־מילכאמע דערפילט די גאנצע אכזאריעם און ברוטאליטעט אף וואָס דער דײַטש איז נאָר פּעיק. איך פיל מאמעש אף זיך א כויוו דעם דאזיקן עפיזאד צו בערענען אפן פּאפּיר ווי א דערמאנונג וועגן איינעם פון א סאך טויזנט מער אומבאקאנטע סאלדאטן וואָס זײַנען שוין מיט א דרײַ צענדליק יאָר צוריק געווען די ערשטע פּאַ־פּאסטנס פון אונדזערע הײַנטיקע זעקס מיליאן קעדוישים, וואָס זײַנען אומגעקומען דורך דער נאצישער בעסטיע, קאָר־באַנעם פון פּאשיזם און מילכאמע.

דעם זומער פון 1914 ווען עס האָט אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מילכאמע, האָבן מיר, דאָס הייסט מיינע עלטערן, געווויינט אף זומער ווינונג אין דאַרף ראדא־גאשטש, בא לאדזש. ראדאגאשטש — ליגט אפן האַלבן וועג צווישן לאדזש און זגערזש, דער וועג וואָס פירט פון לאדזש קיין זגערזש, לענטשיטץ, אזארקאוו קוטנע א. ז. ו.ו.

צווישן די צווייַ צענדליקער יידישע פּאמיליעס, וואָס האָבן זיך געפונען אין דאַרף אף דאטשע, וווּ קימאט אַלע האָבן זיך שוין געקענט פון לאדזש האָט אבער זיך דאָרט געפונען איין פּאמיליע, וואָס האָט אף אלעמען גערוזינן זייער אויפמערקזאמקייט, דאָס איז געווען א מעגושעמדיקער יונג, וואָס אַלע האָבן גערופן מיטן נאָמען „דער שוואַרצער וואָלף", אדער וואָלף פּאקער. דער שוואַרצער וואָלף איז געווען א יונג א גוואַר. יעדער טיל פון זײַן קערפּער, יעדער אייוועך, איז בא אים געווען ווי דאָפּלטע, אדער מער־פּאַכיקע אויפלאַנג, ווי פון יעדן באסערוועדאָם... הענט האָט דער יונג פּאַרמאָגט, וואָס האָבן געקענט דערגרייכן דעם העכסטן סופּיט. יעדער פינגער איז מינדסטן געווען דאָפּלט אזוי ברייט ווי פון דעם דיקסטן מענטשן. פּיס? אין יעדן פון זײַן שטיוול האָבן זיך ברייט געקענט זמיעשטשן צוויי פון די גרעסטע פּיס... אויגן, א נאָז, ליפּן און מויל, ווי מען זעט אמאל אז איבערגעטריבענע קאַרנאַוואל מאסקע... דאָס גרויסע פּאָנים זיינען איז געווען אַזינגעראמט אין אזא געדיכטער פּעך־שוואַרצע באַרד, אז מען וואָלט פון איר זיכער גע־קענט צוגרייטן פּאַרוקן פּאר א גאנצער מאָרים שוואַרץ־אויפירונג....

דרײַ באָנים האָט דער שוואַרצער וואָלף געהאט זײַנען זיי אין גאנצן געווען געראָטן אין טאטן, כוץ בלויז דאָס וואָס זיי האָט געפעלט די שוואַרצע באַרד. אוֹן זי, די וואָלפּעכע, איז גראָד געווען א קליינע אבער א זייער בריטע. א יידענע וואָס איז גאנצע טעג געשטאנען בא דער קיך און צוגעגרייט ריזיק גרויסע טעפּ מיט אכילע פּאר פּאַרנאכט וועז דער מאן מיט די באָנים זײַנען אָנ־געקומען מיט דעם גרינעם טראמווײַ פון לאָדזש נאָך דעם טאָג אַרבעט.

וואָלף פּאקער האָט מען אים גערופן לויט זײַן פּאך. די לאָדזשער וויסן גוט וואָס איז אזוינס א פּאקער. ווי באקאנט איז לאָדזש מיט אירע ריזיקע טעקסטיל־פּאבריקן, וואָס האָבן געוואָרפן אפן וועלט־מארק ריזיקע סכומען מיט מאנופּאקטור סכוירעם, וואָס זײַנען זיך צעגאנגען איבער די ווײַטסטע וועלט מערכאָקים, איז אין לאָדזש געווען א ספּעציעל אנערקענט פּאך דאָס פּאקן די גרויסע באלן סכוירעם צוגרייטנדיק זיי גלײַך צום טראנספּאָרט אף די ווײַטסטע וועגן. און אין דעם פּאך איז דער שוואַרצער וואָלף מיט זײַנע ריזיקע באָנים ge־וועז פון די בארימטסטע. צו א באלן סכוירע וואָס דער שוואַרצער וואָלף געכאפט מיט איין האָנט און ווי א באלם ארויפגעוואָרפן אף די שוועך וועגענער האָבן אנדערע פּאקער געדארפן אנקומען צו צוויי געהילפן. די זעלבע גוווּרע האָבן נאָר געקענט באַווײַזן וואָלפּס דרײַ באָנים אין וועלבע דער טאָטע האָט זיך מאמעש געש־פּיגלט...

א ספּעציעל פּאַרגעניגן האָט פּאַרשאפט דאָס צוקוקן, ווי דער שוואַרצער וואָלף מיט זײַנע בעניי־באים האָבן זיך געזעצט צו דער אכילע. מען האָט מאמעש געשטוינט צוזעענדיק ווי שנעל, ווי דורך א קישעף־שטעקעלע זײַנען אויסגעלידיקט געוואָרן די ריזיק גרויסע שיסלען און מיט וואָסערע בעריעשקייט און שנעלקייט די וואָלפּעכע האָט זיי ווידער אָנגעפּילט...

יעדעם מאל ווען עס איז מיר אויסגעקומען צוצוקוקן אזא טיש־פּירעכטיג האָב איך זיך דערמאנט ווען די מא־דעבע האָט מיט אונדז געלערנט אין כיידער ווען די מא־לאכים זײַנען געקומען צו אונדזער שוואָם אויינע און; וואויכלו... האָט ער אונדז געטײַטשט עס איז געוואָרן פּאַרבראָנט...

נאָך אזא עס־טראַנזאקציע האָט זיך ר' וואָלף געפילט אכיל מידלעך אבער אויפגעלייגט, דעמאלט האָבן די באָנים גענומען באַווײַזן קונצן פון זייער געווּרע און דער טאָטע האָט געשאפט נאכעם.

מען האָט באַווײַזן אויפצוהויבן די שווערסטע מאסע מיט אין האַנט. מען האָט איינעם ארויפגעזעצט אף א

שטול, און מיט איין האַנט אויפגעהויבן שטיף אויסגע־
שטרעקט און דאַן ערשט געגומען אף די ציין און ארום־
געטראַגן ווי א שפּענדל. מען האָט זיך געבאָרעוועט מיט
די שטאַרקסטע דאַרף־שקאָצים און זיי אוועקגעלייגט ווי
די קעלבער. דער ספּעקטאַקל האָט אזוי אָנגעהאַלטן ביז
דער שוואַרצער וואָלף האָט א ברום געטון: גענוג, לאָ־
בוסעם!

ווויי איז אָבער געווען צו די שטאַרקע וועז זיי האָבן
נישט אזוי שנעל אויסגעפאַלגט דעם טאַטנס געבאָט. דעם
מאַטנס א פּאַטש האָט אים געמאַכט פּאַר אויס שטאַרקן...

וועז די מילכאָמע האָט אויסגעבראָכן און די ציגן
זיינען געוואָרן אומנארמאל און העפּקערדיק. דאָס פּעבל
אף דער אַלטער שטאָט און באַלוט האָבן דערפילט זיי־
ערע אינסטינקטן קגען דער יידישער באַפעלקערונג האָבן
זיי אזוי לאַנג געקענט וואיעווען, ביז עס האָבן זיך בא־
ווויזן דער שוואַרצער וואָלף מיט זיינע יונגען, דאמאָלס
איז שוין צו זיי געווען אָך און ווי ווען זיי האָבן זיך
נישט באצייטנס אָפּגעטראָגן, זיינען זיי שוין נעבליבן
ליגן מיט צעשפּאַלטענע קעפּ קרעבצנדיק מיט טיינעס צו
נאָט און צו דער הייליקער מוטער...

ווען די דיטשן זיינען אריין אין שטאָט און געגומען
באַלאבאָטעווען און אויסראבעווען אלץ וואָס איז געקומען
אין האַנט. ארויסגעפירט אלע רויע און אויסגעפּאַרטיקטע
סכוירעס, דאָס נאַנצע מעש און קופּער, אראָפּגענומען די
ראַנדלעס פון די ווענט, די קליאַמקעס פון די טירן, די
לייכטער פון די טישן, און ווָאס נישט? דאָס נאַנצע
לעבנס־מיטל, די בעהיימעס פון די לאָנקעס, די טוווג פון
די פעלדער, דאָס מעל און אפילע דאָס פּאַרטיקע ברויט.
דאָס ביסל לעבנס־מיטל ווָאס איז געבליבן פּאַר דער בא־
פעלקערונג און פּארטיילט געוואָרן אף גראָמען און ערשט
אף באַנאָס. ווייס מעל איז ביכלאַל געווען פּארבאָטן.
דאָס ברויט איז געווען אזא נעמיש, ווָאס האָט קראַנק
געמאַכט. א כוץ דעם איז געווען איינגעפירט צוויי פלייש־
לאָזע טעג יעדער וואָך. דאָס זיינען געווען די טעג מאָנ־
טיק און פרייטיק. אלס מעמונע, אז דאָס געזען זאָל
פינקטלעך אָפּגעהיט ווערן האָט די דיטשע מאַכט בא־
שטימט א געווייסן אויסווורף מיטן נאָמען פרויענרייך.

דער פרויענרייך איז געווען, צו יענער צייט, דאָס
גשפּענסט פון די לאָדזשער יידן.

דער דאָזיקער פּאַרשוין פלעגט זיך פּארקליידן אין עכט
יידישע בגאָדים מיט א לאַנגער קאפּאָטע און אן עכט
יידיש היטל, זיך פּארשטעקט אין די גאַסן, אויבערגעפאלן די
פרויען בעיים זיי זיינען ארויס אין מארק, זיי באַזוכט
זון קאף ביז די פים צי זיי שמוגלען נישט אונטער די
קלייידער מעל אדער פלייש. אן אנדערש מאל פלעגט ער
זיך ארײַנשלייכן פרײַטיק צו נאכטס אין די שילן און
באָטעמדראָשים און פון דאָרט אין די יידישע שטי־
בער אראָפּגענומען דאָס פלייש און די כאלעם פון טיש,
און די יידן מיטגענומען און זיי געפּיניקט טעג און
אמאל וואכן, און דאן אף זיי ארויפגעלייגט גלט שטראָפן.

איין מאל אין אזא פרײַטיקצונאכטס האָט דער פּאר־
שוין געמאכט א שפּאציר איבער דער לאדזשער אלט־
שטאָט און זיך אונטערגעהערט ווי דער שוואַרצער וואָלף
מיט זיינע זין זינגען זמירעס, און נישט לאַנג טראכטנ־
דיק זיך ארײַנגעכאָפּט מאכן א וויזיט... דער פּאַרשוין
האָט געטראָפן ווי די נאַנצע וואָלף־מישפּאָכע איז געזעסן
באם עסן וויַיסע כאלעם אין פרײַטיק מיט פלייש אפן
טיש. דער אויסווורף האָט באלד ארויפגעלייגט זיין לאפע

אף די צווויי פּארבאָטענע „טרייפענע" זאך, ווייס מעל
און אום פרײַטיק פלייש... דער שוואַרצער וואָלט האָט א
ברום געטון: לייג אַנידער, עס איז נישט דיינס! איך האָב
שווער געהאַרעוועט האַרויף. און וועז דער פּארשוין האָט
זיך צינים אָפּגעזאָגט, האָט ער אים אזא דערלאַנג געטון,
אז דאָס בלוט האָט זיך פון אים געגומען גיסן ווי פון א
געקוילעטן אָקס... איואדע איז דאָס הויז באלד ארומגע־
רינגלט געוואָרן מיט דײַטשן און מען האָט דעם שוואַרצן
וואָלף א געקאַוועטן אין קייטן אוועקגעפירט. לייכט איז
אבער די יעקעם נישט אנגעקומען. א האלבע נאכט האָבן
זיי געקעמפט ביז זיי האָבן אים בייגעקומען. ער האָט
שוין פּארשטאַנען אז זיין גזאר איז א געכאַסמעטער. דער
ריז האָט פּארבאָטן די באַנים זאָלן אים קומען צוהילף.
א סאך פון די יעקעם זיינען געבליבן מיט צעביסענע
הענט און געשוואָלענע מאַרדעס..

נאָך גאַנצע דרײַ וואָכן צייט, ווען די נאַנטע פון
שוואַרצן וואָלף זיינען נישט מיד געוואָרן פון קעסיידער־
דיקן ארומלויפן זוכן עפּעם געווויר צו ווערן וו עם איז
אהינגעקומען זיין געביין, ווען זיי האָבן שוין באַלד אויפ־
געגעבן די האָפענונג אים אמאל ווידער צו זען א לע־
בעדיקן האָט ער זיך ענדלעך אליין באַוויזן...

נאָך הײַנט לויפט מיר דורך א שוידער איבערן לייב
ווען איך דערמאָן זיך וויי די מערדער האָבן דעם פּאָשעטן
פאָלקס־מענטשן צוגעריכט...

די שוואַרצע באָרד איז גאַנצן אויסגעפליקט מיט
שטיקער רויע פלייש, די נאָז אין גאַנצן א צעפּלעטשטע
וואָם האָט איצט פּאַ־נומען די גאַנצע בריים פון פּאָנים.
די אויגן שוידערלעך ארויסגעזעצט און אין גאַנצן מיט
בלוט פּארלאָפן, עס האָט אנגעווארפן א פּאַכעד. דאָס
מויל אין גאַנצן פּארקרימט אף א זײַט, אין גאַנצן אפן,
וווּ עס האָבן זיך ארויסגעזען לייזיקע פּארבלוטיקטע
יאַסלעס און ציין. די צעפּליקטע מאַלבושים האָבן ארָאָפּ־
געהאנגען ווי טאַרבעס אף זיין אָפּגעדארטן גוף...

אָן אין וואָרט ארויסצוריידן איז וואָלף אריינגעקומען
אין שטוב אריין זיך אוועקגעלייגט אין גאַנצן א פּאר־
שטומטער און געגלאָצט מיט זיינע בלוט־פּארלאָפענע
אויגן אין כאלעל אריין.

מיט דער גאַנצער באַמיונג פון זיינע נאַנטע איז אומ־
מעגלעך געווען פון אים אין וואָרט ארויסצובאַקומען,
קיין איין וואָרט וועגן זיינע פייניקונגען, ווי ער וואָלט
נישט געוואָלט דערמיט שענדן דעם נאַמען מענטש,
אף וואָם מענטשן זיינען פּעיק. אפילע קיין דאָקטער האָט
ער נישט צוגעלאָזט צו זיך. אזוי איז ער אָפּגעלעגן אום־
באַוועגלעך גאַנצע דרײַ טעג. אפן 4טן טאָג ווען די אוים־
געמאַטערטע פאַמיליע פון ניט שלאָפן און ניט עסן האָבן
זיך צו אים דערנענטערט איז ער שוין געלעגן א קאל־
טער... אַרעמער יידישער פאָלקס־מענטש, זיין סאָד וועגן
דער אכזאָריעסדיקייט פון די דײַטשן האָט ער מיטגענו־
מען אין קייוור אריין.

* * *

מיט דרײַטהאַלבן יאָר שפּעטער, ווען די דײַטשע מי־
ליטער־מאַכט האָט צוזאַמענגעבראָכן האָבן דעם שוואַרצן
וואָלפּס זין נעקאָמע געגומען פאר זייער פאטערס פּיין.
א נאַקעטן האָבן זיי דעם הענקער פרויענרייך געיאָגט
מיט שטעקנס, און א צעבלוטיקטן אים געטריבן איבער
די לאדזשער גאַסן צו דער וואַרשוווער־ווינער באן וווּ די
געשלאָגענע דײַטשן האָבן אפּגעצויגן. דער אַרעמער וואָלף
האָט אבער די נעקאָמע נישט דערלעבט.

2. – דער דאָלעם קומט אויך אַמאָל צוניץ...

נאָך פּאַר דער ערשטער וועלט־מילכאָמע האָט שוין לאָדזש פּאַרמאָגט א גאַנץ היפּשן שטאָב שרײַבער. האָגאָם דער גרעסטער טייל נאָך יונג, א גרויסע צאָל ערשט אָנפאַנגער מיט נאָך נישט קיין אייגענעם אויסגעפּורעמטן פּאַרצעף. אָבער דאָך האָט שוין א גאַנץ באַדײַטנדיקע צאָל זיך שוין געהאַט דערוואַרבן א נאָמען אין דער ײִדישער וועלט. ײִצבאָק קאָצענעלסאָן איז שוין צו יענער צײַט געווען אַזוי בריט באַקאַנט, אז מען האָט אים שוין געדרוקט נישט בלויז אין ווארשע נאָר אויך פּאַרדינט וואסער אָף קאַשע. אפילע דער שוין דערמאָנטער ײִצבאָק קאָצענעלסאָן האָט אויך געמוזט אויסהאַלטן א שול צו קענען לעבן און נאָך קענען אונטערשטיצן יונגע טאַלאַנטירטע קינסטלער אף וועלכע ער האָט געווארפן אַן אויג... די אינציקע צוויי פּאָעטן וואָס האָבן „געזשיפעט" פון די געצאָלטע פּאָר גראָשן, וואָס זיי האָבן אמאָל באַקומען פּאר אָפּדרוקן א לידל, דאָס זײַנען געווען דער טרובאדור הערשעלע דאַניעלעוויטש און דער שפּעטער גוט־באַקאַנטער לייב מאַלעך...

צוויישן דער לאָדזשער גרופּע שרײַבער האָט זיך געהונען דער פּאָעט י. ה. ראַדאָשיצקי. הײַנט געפינט ער זיך אין אמעריקע.

ראַדאָשיצקי, צוזאַמען מיט זײַן ווײַב און צוויי קינדער, האָט געהאַלטן א פריזיר־געשעפט אף פאַלודניאווע גאָם. די געסט, דאָס הייסט די קוינים פון ראַדאָשיצקים פריזיר־געשעפט, באַשטאַנען הויפּטזעכלעך פון שרײַבער, אקטיאָרן, מאָלער, דאָס הייסט בלויז פון קינסטלער. האָט זיך אמאָל פּאַרבלאָנדזשעט סטאַם א ײִד האָט ער שוין פּאַרזאָגט קינדם קינדער זיי זאָלן נישט נאָכטון זײַן ביישפּיל... עס האָט לײַכט געקענט פּאַסירן אז דער ײִד זאָל בלײַבן מיט איין אָפּגענאָלטער באַק אָדער אן האַלבן אָפּגעשוירענעם קאָפּ האָר, און בא ראַדאָשיצקין, אָדער בא א צווייטן קינסטלער זאָל זיך גראָד צעשפּיליגלען די מוזע און ער זאָל נעמען פּאַרלייענען א נײַ ליד אָדער דערציילונג. אָדער עס זאָל זיך גאָר צעפּלאַטערן א הייסע דיסקוסיע איבער א נײַער אויפירונג אין סאַמבערגם גרויסן טעאַטער. דאָמאָלט איז שוין שער און מעסער געלייגט געוואָרן אין זײַט... עס האָט ווייניק געהאַלפן דעם „קאָרבנס" פּראָטעסטן... און וען ראַדאָשיצקי, א מידער און אויסגעשפּטער האָט זיך דערמאָנט אין יידנס צווייטער באַק האָט זיך שוין גאָנץ געשמאַק צעבלויט א נײַער פּרילינג אף דער ערשטער...

אין ראַדאָשיצקים פריזיר־אַנשטאַלט האָט זיך געפונען א גאַנ מאָשינקעלע, וואָס איז גאָר באַוונדער געווען באַקאַנט צווישן די קינסטלער־געסט. דאָס מאָשינקעלע האָט מאָמעש געדינט, ווי א טרײַע מאַמע פּאַר די צוויי פּאָעטן הערשעלע און לייב מאַלעך. אף אזא מאָשינקעלע האָט מען געקענט אויפקאָכן א לײַטיש גלעזל טי, און א פּעניצל ברויט האָט זיך דאָך בא די ראַדאָשיצקין אויך געפונען. נו, וואָס מער האָט, צו יענער צײַט נויטיק געהאַט א ײִדישער פּאָעט...

מאָכט זיך אָבער אמאָל א מײַסע, כעוורט שרײַבער זײַנען אוועק פּרײַטיקצונאַכטס צו א נײַער אויפירונג אין סאַמבערגם גרויסן טעאַטער, ווו עס האָט, צו יענער צײַט געקענט יוליוס אדלער.

נאָך אזא פּאָרשטעלונג האָט זיך צווישן כעוורט ערשט אָנגעפּאַנגען די עמעסע דיסקוסיע, סײַ וועגן דער אויפירונג, ווי וועגן דער פּיעסע גופּא. גראָד איז דער אוונט געווען א פּרעצטיקער, ווי די אמאָליקע לאָדזשער־ווינטערס, א לײַכט פּרעסטל מיט א טרוקענעם גערוכטן שניי. כעוורט איז געווען גוט אויפגעלייגט, און עס האָט זיך נישט געגלוסט שוין גיין שלאָפן, האָט מען באַשלאָסן זיך אַרײַנצוכאַפּן צו גרענן אף פאַלודניאווע און פּיעטער־קאָוואָר טרינקען א היים גלעזל קאָוואָ מיט מילך, מיטן געשמאַקן ראָזשינקע־ברויט. ווײַזט זיך אָבער אַרויס, אז קיינער האָט נישט קיין געלט צו צאָלן. כעוורע פּאָלן אָבער נישט אַראָפּ בא זיך און מען דערמאָנט זיך גלײַך אין ראַדאָשיצקים נאָז־מאָשינקעלע...

אויפעם האָט שוין אויסגעדרייט דעם מאַרשרוט צו סרעדניע־גאָם, צוגעגרייט דעם זעקסער מעכאָבעד צו זײַן דעם סטרוזש, און אָט געפינען מיר זיך שוין בא ראַדאָשיצקים טיר. אָבער קלאָפּ אין טיר, קלאָפּ אין פענצטער, די ראַדאָשיצקים הערן ווי האָמן דעם גראגער...

כעוורע האָבן שוין כאָראָטע געהאַט אפן גאַנצן אייסעק און זיך שוין געוואָלט צוריקציען און בלויז באַדויערט דעם זעקסער, וואָס מען האָט אומזיסט אוועקגעגעבן דעם סטרוזש, האָט פּלוצים זיך איינער אַרויסגעפּט: דאָכט זיך, מען פילט גאָז!... עס האָט זיך אָנגעפאַנגען א מאָכעניש מיט די נעז און אלע האָבן פעסטגעשטעלט, אז יאָ, מען פילט גאָז!

מען האָט לאַנג נישט געטראָכט, און דאָכט זיך, אז דער ערשטער איז געווען באַרעך שעפּנער, וואָס האָט מיט זײַן פעסטער האַנט א זעץ געטון אין שויב אַרײַן און שוין האָבן אָנגעפאַנגען פליען שטיקער גלאָז. פונעם אָפענעם פענצטער האָבן געגומען אַרויסשטראָמען שטאַרקע רייכעם פון גאָז... באַלד האָט מען מיט דער הילף פון סטרוזש אויפגעבראָכן דאָס פענצטער, און כעוורע איז אַריין און געטראָפן ראַדאָשיצקין מיט דער פרוי און צוויי קינדער קימאָט אין גאַנצן פאַרגאָזט. מען האָט די געליטענע אַרויסגעשלעפּט אין הויף, באַלד אַרויסגעלופן די גיכע הילף און עס האָט זיך אָנגעפאַנגען די רעטונגס־אַרבעט. מען האָט די געליטענע געדאַרפט רײַבן מיט שניי, פלומפּן מיט די הענט און פיס אַרויף און אַראָפּ, מען האָט זיך געטורנירט אזוי לאַנג ביז עס האָט זיך באַווײַזן שוים פאַר די מײַלער און דאָס זײַנען געווען סימאָנעס פון לעבן. מיט די קינדער איז דער איניען צוגעגאַנגען לײַכט, אָבער מיטן פּאָעט און זײַן פרוי איז געווען א שווער שטיקל אַרבעט, אָבער מען האָט יוי אָפּגעראַטעוועט. די סיבע איז פּאַרשטייט זיך געווען, וואָס ר' הערשעלע האָט זיך געמאַכט א גלעזל טיי און פּאַרגעסן צו פּאַרמאַכן דעם גאָז...

די קאָלטע ווינטער זון האָט שוין אָנגעהויבן אויפגיין ווען כעוורע צופרידענע פון זייער שטיקל אַרבעט האָבן

זיך געוועצט צום טיש טרינקען א ווארעם גלעזל טיי פון ראדאשיצקים גאז־מאשינקעלע.

איצט איז אבער שוין נישט געווען די דיסקוסיע וועגן דער נייער טעאטער־אויפירונג, נאר וועגן דער נייער פילאסאפיע, אז דער דאלעס קומט אויך אמאל צוניץ, ווי אין דעם פאל הויט דער דאלעס אפגעראטעוועט א פאעט מיט ווייב און קינדער...

3. – דער אפגעשמיסענער דראמאטורג...

צוויישן דער צאל שוין באקאנטע שרייבער האט אויך אונדזער לאדזש פארמאגט א גאנץ היפשן שטאב, אזוי צוזאגן קעמוי שרייבער, אדער ווי מען האט זיי צו יענער צייט אנגערופן „ליטעראריש ביילאגעם"..

דאס זיינען געווען צארטע, פארכאלעמטע באכורים, אמיינסט ערשט אוועק פון די ביסמדרעש-בענק, נאר זיינען שוין געבאפט געווען אף דער מיסע פון אפיקאר־סעם אדער רעוואלוציאנערישקייט. די דאזיקע באכורים האבן דאווקא אף קויעך געוואלט ווערן שרייבער און מעזאקע זיין די וועלט מיט זייער קונסט. אבער דערווייל איז זייער ליטעראטור דערגאנגען פון איין זייט, דירעקט צו די רעדאקציע־קוישן, און פון דער צווייטער זייט האבן זיי זיך באוויזן מיט זייער קונסט אין די ווינטערדיקע פריטיקצונאכטסן אדער שאבעס נאכמי־טיקס, אדער אין די זומערדיקע יאנטעוו-טעג אין די גרינע וועלדער, אונטער דער שטאט פאר זייערע באקאנ־טע כאווייירים, איבערהויפט מיידלעך, וואס האבן מיט גרויס באגייסטערונג אויסגעדריקט זייער אנערקענונג פאר די נייע טאלאנטן פון די אויפגייענדיקע שטערן...

צוויישן די אזוי גערופענע „ליטעראריש ביילאגעם" האבן מיר געהאט איינעם מיטן נאמען מאטעלע פראנ־קענטאל. אונדזער מאטעלע האט געהאט דאס גליק צו זיין אן אייניקל פון א זייער רייכער באבע, וואס האט זייער שטארק געהאלטן פון איר אייניקלס טאלאנט.

מאטעלע איז געווען א קליין געוויקסיקער, דערפאר טאקע האבן אים כוורע גערופן פארדייטשמערישט אפן עכט לאדזשער שטייגער — דער קליינער „גירנעגראס".

א דאנק טאקע זיין רייכער באבען איז מאטעלע טאמיד געווען זייער רייך, עלענאנט אנגעטון אבער אלץ שטארק עכט ליטעראריש... צום ביישפיל, דער קראוואט — א שוואַרצער, בריטער שליף און צו יענער צייט א סימען פון ליטעראריישקייט; דער קאפעלוש — מיט א גאר ברייטן ראנד, עפשער נאך בריטער ווי י. ל. פערעצעס אליין... א דאנק זיין אשירעם האט אונדז מאטעלע געקענט פאנדעווען א כוואור א שרייבער, דאס הייסט אזא איינעם ווען האט זיך שוין געדרוקט אין די צייטונגען, מיט א טעפל קאווע, מיט טשאסטעם אדער גאר גאבן א קליינעם עמיליעם כעסער, און דאס האט נאך מער דערנענטערט צו דער ליטעראריש וועלט... ווען אונדזער מאטעלע האט בא אזא געלעגנהייט גע־הערט פון א „קאלעגע" א לויב וועגן זיינם א „ווערקע" איז ער א באגייסטערטער אוועקגעלאפן דאס איבערגעבן זיין רייכער באבען און צוריקגעקומען מיט פולע קעשע־נעס... אבער ביז עפעס אפדרוקן איז עס נאך אלץ נישט געקומען...

דער אויפן רויידן פון אונדזערע מאטעלע איז געווען אייגנארטיק, און צו יענער צייט מאמעש קלאסיש, וואס איז בא כוורע געווארן א כויזעק־נוסעך... מאטעלע האט זיך צו כאווייירים גלאט א זאג געטון: „איר ווייסט, דא־ווייד ווייל בא מיר אפקויפן מיין מאיער"... דאס האט געזאלט הייסן, אז צו יענער צייט, וועו עס האט גאסט־ראלירט אין לאדזש דער בארימטער אמעריקאנער שויש־פילער דאוויד קעסלער, און ער, מאטעלע האט געזאלט האבן איבערגעזעצט און באארבעט פארן טעאטער עלזוא ארזשעשקאס „מייער יאזעפאוויטש" דאוויד ווייל אפקויפן מיין מאיער... אדער, א שטייגער: „כ'מאך א שטיקל ארבעט פאר באריסן" — דאס האט ווידער גע־זאלט הייסן: ער שרייבט א פיעסע פאר באריס טאמא־שעווסקי... דאס, פארשטייט זיך, איז נישט מער געווען ווי א באריימערי, אבער דאס כאראקטעריזירט אונדזער „קינסטלער".

אז אונדזער מאטעלע האט זיך נישט געקענט דערוואַרטן ביז זיין אנערקענונג האט ער באשלאסן צו ווערן אליין א שרייבער... האט טאקע אונדזער קינסט־לער אנגעשריבן א שטארק דראמאטיש ווערק מיט דעם קלינגענדיקן נאמען „בעשבן האנעפעש", און מיט דער הילף פון זיין רייכער באבען אליין געלאזט אויפרן זיין טעאטער שטיק... גראד איז געווען צום סאף פון טעאטער סעזאן, און צו יענער צייט האט אין לאדזש געסטארע־ווען דער באקאנטער אקטיאר מוישע־דאוויד וואקסמאן, א שוישפילער ווען עמיזן עם האט טאמיד געפעלט אן אי־בערייקער גראשן, האט ער טאקע באווילליקט אויפצופירן דאס גרויסע ווערק...

מאטעלע האט אפגעדונגען א טעאטער, און צוזאמענ־געשטעלט א טרופע פון ליבהאבער, אזעלכע שוישפילער ווי ער א שרייבער, באכורים און מיידלעך, וואס האבן געבאלעמט איבערצושטייגן מארים שוואַרצן און עסטער האכל קאמינסקין, און נאך דעם ווי ר' מוישע דאוויד וואקסמאן האט פון דער רייכער באבען באקומען א היפשן אדערויף האט ער זיך געשטעלט אינגשטודירן מיט דער טרופע. אונדזער דראמאטורג איז דערווייל גע־ווען שטארק „ביזי". לויפן מיט דעם גרויסן אקטן-טאש צו פראבן, מאכן פארשיידענע אויסבעסערונגען, וואס ס'איז אים אין דער לעצטער מינוט איינגעפאלן. ווען מאטעלעם באבע האט דערזען די גרויסע אפגעדרוקטע אפישן מיט איר גערוטן אייניקלס גרויס בילד פון אויבן האט זי מאמש געכאלעשט פון פרייד. מיט גרויסע טרערן פון גליק האט זי ווידער געעפנט איר קניפל פאר די גרויסע אוואנסן וואס ר' מוישע דאוויד וואקסמאן האט געהאלטן אין איין בעטן. מאטעלע האט דערווייל געטיילט אף רעכטס און אף לינקס בעכינעמדיקע בילעטן באקאנטע כאווייירים און כאווערטעם, און כאווייירים פון האוויירים, און כאווערטעם פון כאווערטעם... בא יעדער מאל ווען מאטעלע איז אנגעקומען צו זיין באבען נאך פריש געלט האט ער קעסיידער פארזיכערט, אז באלד ווען זיך אנפאנגען דער בילעטן פארקויף און זי ווען צוריקבאקומען אירם, נאך מיט אן אויפף... אבער ווען עס איז ענדלעך אנגעקומען דער געבענטשטער טאג פון דער גרויסער אונטערנעמונג, און די באבע האט דערזען, אז קיין געלט קומט נישט ארײַן האט זי שוין דערזען דעם בראד, און זיך אפגעזאגט ווייטער צו געבן געלט. גראד האט נאך אויסגעפעלט צו באצאלן דעם פארוק־

מאכער מיטן גרימירער, און וועז מאטעלע האט זיי נישט געהאט צו באצאלן, האבן זיי פארלאזט דאם טעאטער און זיך אפגעזאגט צו בארגן. די לעצטע פאר גראשן וואס מאטעלע האט נאך פארמאגט וואס וואלט עפשער געסטייעט פאר א ביליקן גרים און פאר פארוקן האט בעסער ר' מוישע דאוויד וואקסמאן געוואלט פאר זיך, און באשטימט צו שפילן אן גרים, בלויז אביסל צוריסן מיט פארב וואנסעלעך אדער מיט וויסן פאפ די פייעם פון די וואס האבן געדארפט שפילן פאר עלטערע... גראד איז אויסגעקומען אזעלכע וואס האבן געשפילט פאטער־רא־ליסטן זיינען געווען מיט א צען פופצן יאר יינגער ווי זייערע קינדער און דאס זעלבע מיט די פרויען ראליסטן. דא קען מען זיך פארשטעלן דאס ספעקטאקל...

בעוורע לייצים האבן זיך צו דער פארשטעלונג גע־גרייט, ווי צו א גרויסן יאנטעוו. דער טעאטער איז געווען באזעצט ביז איין פלאץ, פארשטייט זיך, בלויז פון בע־כינעמדיקע געסט... לאנג, שוין זייער לאנג, איז נישט אויסגעקומען צו זען אזא קאמיש ספעקטאקל. די גאנצע לאדזשער ליטעראריש מישפאכע האט זיך געפונען אין די ערשטע רייען, און זיך בעיסן שפילן גאנץ געשמאק אונטערגעהאלטן, אפילע געענטפערט אף די רעפליקן פון די שוישפילער. און זיי, נעבעך, די אקטיארן, האבן נעבעך פארגעסן די פראזע, געהאט מאנאלאגן פון צווייטן אקט אין ערשטן, זיי האבן געהערט דעם סופליאר, וואס האט העכער געשריגן פון זיי, ווי האמען דעם גרעגער, א טייל האבן זיך אין גאנצן פארלוירן און מוירע געהאט ארויס אף דער בינע און געבליבן הינטער די קולישן. נו, האט שוין מוישע דאוויד וואקסמאן אויך געזאגט זייער פראזע אויך... מען קען זיך פארשטעלן וואסער אסו־זירנדיק ספעקטאקל דאס איז געווען, האגאם לויטן מע־כאבער האט דאס געדארפט זיין אן הארצריסנדיקע טרא־געדיע מיט א שארפן מוסער האסקל...

בעוורע לייצים האבן אפילע נישט פארגעסן באם שלום צו שטורעמען און ארויסרופן פארן אוילעם דעם מעכא־בער און אים איבערגעגעבן א מאטאנע א פרעכטיק שאכטעלע פון א טיערע באמבאניערקע, אבער אינע־וויניק האט זיך געפונען א טויט כאיעלע..

די דאזיקע גרויסע אויפירונג האט נאך געהאט א פרעכטיקן עפילאג. צומארגנס נאך דער פארשטעלונג איז ערשט ארוים באראך שעפנער אין לאזאר קאנס ציטונג מיט א רעצענזיע, וואס האט געהאט א קעפל „בעושבן האנעפעש" אדער העפקער פיעטרושקע... און פארשטייט זיך גוט מעקייעם פסאק געווען דעם מעכאבער. מאטעלע פראנקענטאל איז גראד געווען א נאענטער אין לאזאר קאנס רעדאקציע, נישט מאכמעם אלס שרייבער, נאר אזוי ווי דער פירער פון דער לאדזשער פאלקס־פארטיי, וואס איז אין ווארשע געווען געגרינדעט פון נויעך פרי־לוצקי איז געווען לאזאר קאן, און מאטעלע איז אויך געווען א טוער אין דער פארטיי איז ער מעמיילע געווען נאענט מיט קאנען און טאקע אויסגעבעטן פאר זיין אויפירונג א פאר טויוועל־נאטיצן... מאטעלע דערזעענדיק זיין בראך, אזא כויזעק־רעצענזיע, איז אבער בא זיך נאר נישט ארויפגעפאלן. ער איז זיך מיט זיין פארכוצפעטן שטייגער ארויפגעקומען, געפאכעט מיט דער ציטונג אין דער לופט און געריסן ווי צו זיך: וואס זאגט איר נישט צו דעם, אז א וועבער־יונג ווייל שוין אויך וועלן א רע־צענזענט... ר' בארך שעפנער האט נאך אזא איבערפאל גארנישט לאנג געטראכט און זיך אויפגעשטעלט און געכאפט דעם קליינעם מאטעלע און אריבערגעצויגן אי־בער די קני און געמאכט אן עמעס מיטעקאנטע אפן אלטן בייסהאמדרעש שטייגער...

י. אדלער און שעראצקי — די שוטפים פון סקאלא־טעאטער

יוליוס אדלער בעיים זיינע אויפטריטן אין לאדזשער טעאטער

הערשל שעראצקי אפערעטן־שוישפילער אין לאדזשער סקאלא־טעאטער

העגעך קאן - דער לאדזשער מיסטער פון ייִדישן ליד

איך האב זיך באקענט מיט העגעך קאן צוויי יאר פאר דער מילכאמע, וועו מיין זיין־ארט איז געווען מאנפארנאס. מיר האבן ביידע געשריבן פאר דער יידישער ענציקלאפעדיע — ער איבער מוזיק, איך — איבער קונסט. מען לאנגווייליקט זיך קיינמאל נישט אין דער גע־זעלשאפט פון העגעך קאן. ער שפרודלט מיט הומאר, וויץ, שארפזין, מיט אומדערשעפלעכע קאמישע געשיכטעס.

העגעך קאן, וואס איז פאר דער מילכאמע געווען אין פוילן איינער פון די פאפולערסטע און באליבטסטע מוזיק־קאמפאזיטארן צווישן די ייִדישע פאלקס־מאסן, האט געקענט א וועלט פון ייִדישע שרייבער, פאעטן, קינסט־לער, מוזיקער, רעזישיסארן און שוישפילער, וואס זיינען לייִדער פארשוווגדן און איבער וועלכע ער קאן אייך אומדערמידלעך דערציילן די אינטערעסאנטסטע גע־שיכטעס און אנעקדאטן.

איך האב באזוכט מיין פרייַנט העגעך קאן, קעדיי צו באקומען פון אים אייניקע אינפארמאציעס איבער זיין מוזיקאלישער טעטיקייט. עס איז געווען פארנאכט. מיר האבן זיך צערעדט איבער די אמאליקע קינסטלער און מוזיקער. איך האב אינגאנצן פארגעסן אין ציל פון מיין קומען. די שאען זיינען אומבאמערקט אנטלאפן. איך כאפ זיך פלוצעם, אז עס מוז שוין זיין שפעט און זאג צו העגעך קאן:

— דאכט זיך מיר, אז איך מוז זיך אייַלן צום מעטראָ, וועלכן איך קאן נאך פארשפעטיקן.

און העגעך קאן ענטפערט מיר גאנץ רויִק:

— איך האב געהערט, אז דרייַ אזייגער באנאכט גייט נישט מער די מעטראָ אין פאריז.

מען קוויקט זיך מיט דעם קאליפולן, קערנדיקן פוי־לישן ייִדיש פון העגעך קאן, מיט זיינע אייגנארטיקע פאלקסטימלעכע אויסדרוקן. אזוי באצייכנט ער אלע ייִדישע מוזיקער: קאמפאזיטארן, ווירטואזן, דיריגענטן, זינגער, מיט אין נאמען — קלעזמארים.

— שיין וואלט די מוזיק אויסגעזען אן די ייִדישע קלעזמארים — זאגט ער צו מיר.

איך פרעג אים וועגן זיין מוזיק־שטודיום. ער ענטפערט מיר:

— איך בין צוריקגעקומען קיין פוילן אין 1912 פון כערלין, וווּ איך האב געלערנט אין דער הויכשולע פון מוזיק און זיך באקענט מיט י. ל. פערעץ א דאנק דעם סקולפטאר קראטקא. איך פארזיכער דיר, אז איך האב מיך מער אויסגעלערנט מוזיק בא י. ל. פערעץ ווי אין דער „בערלינער הויכשולע פון מוזיק".

וועו דער סקולפטאר קראטקא האט פארגעשטעלט העגעך קאן צום ערשטן מאל פאר י. ל. פערעץ — אין דער ווויונג פון לעצטן, אף צעגלאנא גאס — האט ער בעקוון געזאגט, אז דער יונגערמאן העגעך קאן פאר־שטייט נישט קיין ייִדיש. י. ל. פערעץ האט דעם יונגן מוזיקער זייער מעקאראוו געוועון, רייַדנדיק צו אים אף דייַטש. וועו די ביידע ליייצאנים האבן פארלאזט די ווויי־נונג פון אונדזער קלאסיקער, האט העגעך קאן אנגע־הויבן צו „קנאקן" דעם פריש־קוועלנדיקן לאדזשער ייִדיש. י. ל. פערעץ האט פונקט געעפנט די טיר און דערהערנדיק דעם דאזיקן זאפטיקן ייִדיש פון העגעך קאן, האט ער אויסגעשריגן: „צו וואס האט איר מיך געדארפט פרייַניקן, אז איך זאל רייַדן מיט אייַך דרייַטש, אז איר רעדט גאנץ נישקאשעדיק ייִדיש"...

העגעך קאן זאגט צו מיר:

— י. ל. פערעץ האט אף מיר ארויפגעלייגט דעם אל צו שפינען די גאלדענע קייט פון דער ייִדישער מוזיק און דער טעאטראלער מוזיק ביכלאל.

צוערשט האט י. ל. פערעץ געבעטן אונדזער קאמפא־זיטאר צו קאמפאנירן מוזיק פאר זיינע לידער „אן אדום", „ס'שלייכט צו א שטאט באנאכט" און „טרייסט מיין פאלק, עס דארף א טרייסט". י. ל. פערעץ האט בא־גערט זיינע דיכטעריישע דראמען צו פארבינדן אינטים מיט מוזיק, וואס פליסט ארוים פון טיפסטן ייִדישן פאלקס־קוואל. ער האט דערקענט אין העגעך קאן דעם ייִדישן מוזיקער, וואס איז פעיק ארויסצוברענגן פון זיך דעם עצעם מעהום פון דער אורשפרינגלעכער ייִדישער פאלקס־נעגינע. דערפון די רעמעזדיקע ווערטער פון י. ל. פערעץ צו העגעך קאן:

— אויב דו וועסט עס נישט מאכן, וועט עס קיינער נישט מאכן.

וועלכער ייִדישער קאמפאזיטאר איז דען אזוי טיף איבערגענומען מיט דער כסידישער נעגינע ווי העגעך קאן?

אזוי ווי קריין, רומשינסקי, יוסף קאמינסקי — האט העגעך קאן געשאפן מוזיק צו „באנאכט אפן אלטן מארק".

*

וועו אין 1922 שאפט זיך אין לאדזש דאס ערשטע ייִדישע מאריאנעטן־טעאטער אין פוילן „כאד־גאדיא", אונטער דער אנפירונג פון מוישע בראדערזאן, בא דער נאענטער מיטארבעט פון מאלער ייִצכאק ברוינער, איז העגעך קאן באשעפטיקט מיט קאמפאנירן מוזיק פאר דער דאזיקער אונטערנעמונג.

— צי האט איר באמערקט, אז „כאד־גאדיא" איז דאס ווערק פון לאדזשער: שרייַבער, קינסטלער און מוזי־קער? — זאגט צו מיר העגעך קאן.

איבער זיינע לאנדסלייט, די לאדזשער שרייַבער און קינסטלער, רעדט טאמיד העגעך קאן נישט בלויז מיט ליבע, נאר פאשעט מיט צערטלעכקייט.

עס דאכט זיך מיר, אז מען קאן זיך גארנישט פאר־שטעלן קיין מער פולשטענדיקע, אינטימע, הארמאנישע צוזאמענארבעט ווי דער דאזיקער דרייַלינג: דאוויד הערמאן, מוישע בראדערזאן און העגעך קאן.

אין 1924 ווערט אין וואַרשע אויפגעפירט א ייִדישע אפערע, געשטיצט פון לאדזשער מעצענאטן, „דאוויד און באשעוועע", פון מוישע בראדערזאן, מוזיק פון העגעך קאן, אונטער דער רעזשי פון דאוויד הערמאן, מיט די אפערן־זינגער מוישע רודינאוו, רוט לעוויאש און אפערעטע־זינגער ארליוק. שטעלט אייך פאר, אז די פוילישע רעגירונג האט פארבאטן אין אנהייב צו

שפּילן די דאָזיקע יידישע אָפּערע, ווײַל זי קאָן זײַן אַן ערנסטע קאָנקורענץ פון דער פוילישער אָפּערע. איך קאָן בלויז דערקלערן, אַז די פוילישע אָפּערע און פילהאַרמאָניע אין ווארשע, האָבן זיך געהאַלטן אַ דאַנק די צאָלרײַכע יידישע באזוכער. יצכאָק שיפער האָט געמאכט אַן אינטערפּעלאַציע אין סיום צוליב דעם דערמאָנטן רעגירונגס־פּראָבאָט. די אָפּערע „דאָווד און באָס שעווע" האָט צוליב גרויסע פינאַנציעלע אויסגאבן נישט געקאָנט זיך לאַנג האַלטן אף דער סצענע.

אין 1925 איז געשאפן געווארן, אונטער דער אָנפירונג פון טעא ארצישעווסקא, דאָס קלײַנע קונסט־טעאטער „אַזאזעל". און ווידער זײַנען די הויפּט־מיטארבעטער פון דאָזיקן אָריגינעלן אויפטו — די דרײַ פרײַנט מויש בראָדערזאָן, דאָווד הערמאָן און הענדל קאָן, וועלכער שפּרודלט מיט אימאָגינאַציע, מיט פרישקייט לנדיקער מעלאָדיע, מיט ריטמיק, מיט יידישער פאָלקס־טימלעכקייט. איך דערמאָן מיך די ערשטע פּרעמיע ספּעקטאַקלען פון „אַזאזעל", מיט דעקאָראַציעס פון בערל עווי, שליוניאַק און גאָלדשלאָג, מיט די צווי וועדעמן: דעם יונגן גאָדיק און אָלא לילים, וואָס איז געקומען פון פוילישן רעווי־טעאטער „קווי פּרא קווא". דער גרויסער דערפאָלג פון „אַזאזעל" איז אין א גרויסער מאָס געווען דער פּאַרדינסט פון הענדל קאָן.

אין 1927 האָט מוישע בראָדערזאָן געשאפן דעם קלײַן־קונסט טעאטער „אַראַאט", אין וועלכן עם האָבן זיך באזונדערס אויסגעצייכנט ש. דזשיגאַן און י. שומאכער. אין דאָזיקן טעאטער זײַנען שוין פיל נומערן אָנגעלאָדן מיט סאַציאַל־קעמפערישן שטאָף. הענדל קאָן האָט געשאפן א סאַך אויסגעצייכנטע, הומאָרפולע מוזיק פאַרן דאָזיקן קלײַן־קונסט־טעאטער. אין „אַראַראַט" זײַנען אויך מיט דערפאָלג אויפגעטרעטן די שיינע מיריעם (פרוי בראָדערזאָן) און יודיטא בערג.

הענדל קאָן איז פאַרליבט אין טעאטער און ביפראַט אין יידישן טעאטער. ווייניק יידישע קאָמפּאָזיטאָרן פארשטייען אזוי דעם עצם מהות פון טעאטער, ווי הענדל קאָן, וועלכער איז באזונדערס עמפּינדלעך פאר דער יידישער טעאטראַלישקייט. יידישן טעאטער־סטיל און נוסך. דערפאר האָט ער גערן אָנגענומען די אײַנלאַדונג צו שאפן מוזיק פאר פארשטעלונגען פון יידישן טעאטער.

בעיים דער מילכאָמע, אין 1916, איז געגרינדעט געווארן דער בארימטער קאָלעקטיוו: „די ווילנער טרופּע", וואָס האָט אָנטשפּראָכן דעם אינערלעכן דראַנג פון די אינטעלעקטועלע יידישע קרײַזן, פון וועלכע י. ל. פערעץ איז געווען דער גײַסטיקער אינספּיראַטאָר. הענדל קאָן האָט געשאפן מוזיק פאר א רײַ דערפאָלגרײַכע ספּעק־טאַקלען פון די „ווילנער", ווי: „קידעש האשעם" (1928), „שרײַ כינע", „שווארצער געטא", „צוויי הונדערט טויזנט", „גוילעם", „יודענשטאט".

אין 1929 אנטשטייט דאָס „יונג־טעאטער" אונטער דער לײַטונג פון ד"ר ווייכערט. די שוישפּילער — דאָס ראַוו שילער פון הערמאָנס סטודיע. הענדל קאָן האָט געשאפן מוזיק פאר די פּיעסן פון דאָזיקן טעאטער, ווי „קראסין", „מיסיסיפּי" פון מאָלאָך, „וואצעק" פון ביכנער, „גאָלד־גרעבער" פון שאָלעם־אַלייכעם, „סימכע פּלאָכטע" פון יאנקעוו פּרעגער.

מיר דערמאָנען זיך די „יִקוט"־פּארשטעלונגען אין פּאריז, „גאָלדפּאדענס כאָלעם" (רעזשי פון י. ראָטבוים) „שייקע לעץ" (רעזשי פון י. מאַנסדאָרף), מיט דער שיינער מוזיק פון הענדל קאָן. דער לעצטער האָט געשאפן מוזיק צו אַן ערך פערציק טעאטער־פּיעסן און עס איז נישט דאָ דאָס אָרט וועגן זיי צו רעדן אויספירלעך.

ווי אזוי האָט הענדל קאָן נישט געקאָנט זיך פאראינטערעסירן פאר דער פילם־קונסט? אזוי זעען מיר אים שוין פון יאָר 1934 שאפן מוזיק פאר א רײַ פילמען. ער האָט אָנגעהויבן מיטן פילם „מיר קומען אָן". דער באַרימטער פוילישער טעאטער און מוזיק־קריטיקער טאדעוש ברעזא האָט געשריבן, אז ער קאָן נישט קיין בעסערע פילם־מוזיק, ווי די פון הענדל קאָן פאַרן דאָזיקן פילם. דאָן האָט אונדזער קאָמפּאָזיטאָר אָרויסגעבראכט פּרעכטיקע מוזיק פאר די פילמען: „אל כעט", „פּריוולעכע קאָבצאָנים", „דיבוק", אינסצעניזירט דורך מארק אָרנשטיין און וואשינסקי.

מיר וועלן זיך נישט אָפּשטעלן איבער זײַנע מוזיקאַלישע לייסטונגען פאר די באַרימטע ווארשעווער קלײַן־קונסט־טעאטערן „קווי פּרא קווא" און „רעקס".

מוזיק באַגלייט דאָס יידישע לעבן אין שול, אין שטוב, אף סימכעס און וועז מען איז טרויעריק, פאַרלײַכטערט מען זיך דאָס געמיט דורך געזאנג. הענדל קאָן האָט געשאפן אן ערך 30 לידער. פיל פון זיי זײַנען אָפּט געזונגען געווארן אין יידישע שטובן, אז מען וואָט שוין פאַרגעסן דעם נאָמען פון מעכאָבער און עם איז געווארן דאָס אייגנטום פון פאָלק. הענדל קאָן זאָגט צו מיר: „מען דאַרף די יידישע פאָלקס־מוזיק, איר מעלאָדישקייט און ריטמיק, טראָגן אין זיך גופא, קעדיי צו שאפן עכטע יידישע מוזיק". א כאָך לידער זײַנע זײַנען געווארן שלאָגערם אפילע אין דער נישט־יידישער וועלט, ווי דאָס ליד „לאָז מיך גיין, דו שלימאזל", אדער „אוי, ווי שיין" און שפּעטער האָט מען זיך געקוויקט מיט זײַן „יאָסל בער".

הענדל קאָן האָט אַרויסגענעבן א באַנד מוזיק צו די לידער פון אונדזערע דיכטער־קעדוישים: יצכאָק קאָצענעלסאָן, יסראָעל שטערן, אָליצקי, קירמאַן, אימבער, שימעל אא"וו. הענדל קאָן ארבעט לעצטנס איבער פופּציק לידער, פון וועלכע 26 זײַנען שוין אין דרוק. אין פּאַרלאָג „מעטראָ מיוזיק" אין דערשינען א זאמלונג פון זעכצן לידער פון הענדל קאָן, צווישן וועלכע עס זײַנען פּראָנען לידער פון י. ל. פּערעץ, כ. נ. ביאַליק, מ. בראָדערזאָן, מ. ל. האַלפּערן, י. מאַנגער, א. ליעסין, מאני לייב אא"וו. א גרויסע צאָל לידער פון הענדל קאָן זײַנען פּאַררעגיסטרירט אף דיסקן. ער גרייט אויך צום דרוק עטלעכע גרעסערע אינסטרומענטאַלע ווערק, וואָס באַשטייען פון צווי שטרײַך־אָקטעטן און דרײַ פּאָעמען פאר פידל און פּיאַנאָ.

די לידער פון הענדל קאָן זײַנען געווארן אומעטום אין דער אַלטער היים: אין אַרבעטער־וואַרשטאַט, אין טעאטער, אף קאָנצערטן, אף סימכעס, כאָסענעס, אף די חיפּה און אין קאַבאַרעט. אין די געטאָס, און אין די לאָגערן האָבן זיי דעם גרויל געמילדערט. די לידער פון אונדזער קאָמפּאָזיטאָר האָבן באַגלייט דאָס יידישע לעבן אין טרויער און אין פרייד. וואָס פאר א גרעסערע באַוווסטזײַן, אז זײַנע לידער זײַנען אײַנגעבאקן אין יידישן האַרץ?

הילעל גאלדרינג

שאבאסים און יאנטוויים אין באלוט

אין באלוט האבן ניט געווינט קיין גרויסע נעגידים. אויב אפילע עם זיינען יא געווען אזעלכע האב איך זיי נישט געקענט. איך האב געקענט די ארבעטזאמע באלוטער יידן, וואס זיינען באקאנט מיט זייער ארעמקייט, מיט זייער הארעוואניע און עכט-יידישן שטייגער, וואס גרענעצט זיך מיט פרומקייט. א גאנצע וואך האט מען שווער געארבעט און געזארגט, אז דער שאבעס זאל זיין הייליק, זאט און פריי פון זארג.

און פון דאנערשטיק אן פלעגט מען אנהייבן זארגן ווי אזוי צו מאכן דעם שאבעס וואס שענער. און עס איז ווערט געווען די זארג. די דערהויבנקייט און פיינערלעכקייט פון שאבעס האט זיך שוין אנגעהויבן און האט זיך געפילט אין דער פארטאראמטקייט פון פריי טיקדיקן טאג, פון ערעוו שאבעס, ווען די מאמעס האבן אנגעהויבן אריינקויפן אף שאבעס. ווער עס איז געלאפן אף יוינע פילצעס פלאץ, ווער אפן באלוטער פלאץ און א טייל אפן סטאוו, אין דער שיל-גאס. דארטן איז געווען צו קויפן אלץ וואס מען ברויכט אף שאבעס. אלערלייי פיש, קארפלעך, שלייען. פיש איז געווען דער הויפט-פראבלעם בא אונדזערע מאמעס. ווי אזוי צוצוגרייטן פאר די ארבעטנדיקע טאטעס שענערע און געשמאקערע פיש. אבער ניט נאר פאר די טאטעס און פארן הויזגעזינד האבן זיי געדארפט זארגן. אויך פאר די ווענערגעזעלן, די מענטשן וואס זיינען געקומען פון די קליינע פראווינץ-שטעטלעך. אין א סאך באלוטער הייזער האבן זיך געזעצט שאבעס צום טיש א גאנצער מיניען.

פרייטיק אינדערפרי. אונדזערע טאטעס האבן זיך געאיילט ליפערן די סכוירעס. זיי האבן שוין געהאט זייער אייגענעם באלענלע, יאנקל פורמאן האט מען אים גערופן; געווינט האט ער אף פעפער-גאס 10. ער פלעגט אליין קומען נעמען די סכוירע און זי אפפירן קיין ווילקע. אונדזערע טאטעס פלעגן אפדאווענען אף שנעל און, אפן ניכטערן מאגן, געגאנגען דורך א סאך גאסן קיין ווילקע צו באקומען דעם אויסגעצאלטן לוין פאר דער סכוירע פון א גאנצער וואך ארבעט.

אהיימגעקומען שפעט, אבער שוין נישט אין ניכטערן, באלד דארף מען ליכט-בענטשן. די ווענערגעזעלן ווארטן אף די פאר בידנע זלאטעס. אויסגעצאלט אף שנעל איז מען נאך געלאפן אין מיקווע אף בערזינער 23. צוריק איז מען געקומען דערשוויצט, מיטגעבראכט מיט זיך די פארע פון מיקווע, אראפגעוואלגרפן די ארבעטס-מלבושים פון א גאנצער וואך, געכאפט אף זיך די אטלעסענע זשיפיצע, אנגעטאן א צוויי היטל, א זיידן טיכל און געלאפן אין שטיבל. איך זאג געלאפן, ווייל שטענדיק איז געווען שפעט.

אונדזערע מאמעס האבן אויסגעשיט די שטובן מיט זאמד, אפן טיש געשטעלט די לייכטער, און דאווקא א סאך לייכטער, לויט דער צאל קינדער, און ווייל קיין קינדער האבן נישט געפעלט אין די באלוטער הייזער, איז אויך געווען גרויס די צאל פון לייכטער.

מיטן צופאלן פון פארנאכט האבן די מאמעס, ארומגעוואשענע, אנגעטאן די ווייסע שערצלעך, געבענטשט ליכט, פארגיסנדיק א טרער, און בעטנדיק בא גאט אף פארנאסע און געזונט פאר אלע יידן, און צוערשט פארן אייגענעם הויז-געזינט.

מידע, נאכן צוגרייטן דעם טיש האבן די מאמעס געווארט אף ייערע מענער וואס דארפן צוריקקומען פון שיל. מיט א פריילעכן גוט שאבעס זיינען די טאטעס געקומען פון דאוונען, אפן טיש זיינען געלעגן די ווייסע באלעס, דער ווין, וואס האט געווארט אפן קידעש. די מיכאלים זיינען באגלייט געווארן פון די זמירעס, וואס האבן זיך ארויסגעריסן פון אלע באלוטער הייזער. און געזונגען האבן טאטעס און קינדער. וואס מיר זארג? ווער מיר דיינעס? עס איז שאבעס אף גאטס וועלטל.

שאבעס אינדערפרי. מען שיקט א קינד אין מיקווע ארײן ברענגען א טשייניק היים וואסער, צו טרינקען א גלעזל טיי פארן דאוונען. קיין געלט שיקט מען ניט מיט. עס איז דאך שאבעס, שיקט מען א פאר שטיקלעך צוקער.

נאכן דאוונען. דער טיש איז געגרייט קעיאד האמעלעך. ווי אזוי האבן די מאמעס צוגעגרייט אזא טיש מיט די ארעמע זלאטעס, וואס די ארעמע באלוטער וועבערס האבן זיי געגעבן אף שאבעס? אונדזערע מאמעס זיך ארויסגעווייזן פאר גרויסע בעריעס, אז בא דער ארעמקייט זאלן זיי אזוי אויסרעכענען, אז שאבעס זאל ניט פעלן נישט קיין פלייש, נישט קיין פיש, נישט קיין אייער-קיכל, כאלע, מיירן-צימעס א. א. דער שאבעס איז געווען נישט נאר אפן טיש, נאר אויך אף דער גאס, אין דער לופט.

און אזוי אויך די יאנטוויים.

איך געדענק ראשעשאנע אין באלוט.

אין באלוט זיינען געווען פארשיידענע כעוורעס, מיט פארשיידענע נעמען: כעוורע לינאס-האצעדעק, כעוורע בעקער, כעוורע שנידער, קאצאווים. עס איז געווען א באלוטער שיל, א באלוטער בייסמעדרעש, אף דער זגערזשער גאס, א גרויסע שיל אף דער שיל-גאס און שטיבלעך א סאך, א געריר שטיבל, לעקסאנדער און פון אנדערע ראביאים.

מיר האבן געדאוונט בא דער כעוורע לינאס-האצע דעק, אף פעפער-גאס 21. עס איז געקומען ראשעשאנע, באלעטפילעס זיינען געווען אייגענע. עס האבן שוין אף דעם נעהאט א כאזאקע אייניקע ערלעכע הארע-פאשנע יידן. מיין טאטע האט נעהאט די כאזאקע אנצוהויבן דאס דאוונען. ער האט פרום געדאוונט. ער האט נעהאט אף וואס צו בעטן, מיין טאטע. אלע באלוטער האבן נעהאט מיט וואס צו קומען צום ריבוי-נעשעלווילעס. צוערשט האט מען געדארפט בעטן פארן פאבריקאנט, (וואס האט אליין נישט געדאוונט) עס זאל אים גיין גוט, קעדיי דער באלוטער יידל דער וועבער זאל האבן ארבעט.

איך, נאך א קינד, פלעג צוקוקן ווי מיין טאטע האט געדאוונט, איך האב געזען יעדע טרער וואס איז געפאלן אפן מאכזער, איך האב געזען זיינע בריילן פייכט פון טרערן. דער באלשאכרעם איז געווען אן ערלעכער יידל, א בען-טוירע, רעב ליפע. דער פאטער פון היגן

זואלף ברעסלער. ער פלענט זיך אוועקשטעלן בא דעם בעלעמער אין טאלעם און קיטל. דער טאלעם איבערן קאפּ. זיין „ה מ ל ך" לויגט מיר נאך אין זיקארן. עס איז אף אלעמען אנגעפאלן אן איימע. איך בין גראד געווען זיינער א מעשׂרער. מוסף האט געדאוונט מיין שוואנגער אביש. ער איז אויך געווען דער באלקוירע, און באלטוקייע. צו מוסף האט אויך נעהאט א כאזאקע רעב יאנקעוו קעלצער. אויך געווען א טיערער, ארנטלעכער יינד. ער איז געווען מיין רעבע.

פון עזרת נשים פלענט זיך דערטראגן דאם געווויין פון די ווייבער. פארנט זיינען געשטאנען יונגע־לייט, וויל ניט אלע האבן געקענט ארויין אינעווייניק. נישט נאר דער ראשהאשאנע האט זיך געפילט אין דער לופט, אויך די סליכעס־טעג, ווען איך פלעג דארפן אויפשטיין פארטאג מיטן טאטן, שפעטער די אסערעס יעמיי טשוווע, און אט דערנענטערט זיך דער שרעקלעכסטער טאג פון די פארכטיקע טעג — יאנקיפּער.

צוערשט דאם קאפּארעס־שלאנן. די טאטעס גייען אפן באלוטער פלאץ אריינקויפן אויפעם פאר זיך און פאר די קינדער. אומעטום הערט זיך דאם געשריי פון די אויפעם, וואם ליגן געבונדענע און ווארטן אף זייער גוירל. איין שויכעט האט געווויינט אפן שמאלן געסל 10, א צווייטער האט געווויינט אף אלעקסאנדער 6, דארט האט געקאסט בילליקער. די אויפעם האבן געבלוטיקט אפן ווענ אהיים.

צו קאלנידרע זיינען די באלוטער נאסן געווען אריינגעהילט אין טרויער און אין שרעק פארן יאם־האדין. יידן לויפן צום דאוונענען, אין ווייסע זאקן, מען ווינטשט זיך א גוט יאר.

אין כעוורע האבן שוין געברענט גרויסע ליכט אריינגעשטעלט אין זאמר. דאם האבן געבראכט די באלוטער יידן, וואם זיינען איצט אנגעטון אין ווייסע קיטלעך און טאליימים איבערן קאפּ. אף אלעמען פאלט אן איימע.

נאך קאלנידרע זיינען א סאך יידן געבליבן א גאנצע נאכט און געזאנגט טהילים.

מאצע יאנקיפער, נאכן דאוונענען, פלענן זיך צוזאמענקומען די גאנצע פאמיליע, זיך געווונטשן א גוט יאר, געגעסן צוזאמען, פארטרונקן מיט ביר און שוין גערעדט וועגן סוקעם.

א טאג שפעטער האט מען זיך שוין באשעפטיקט מיט די סוקעם. פויערים פון דארף האבן שוין געפירט סכאך, און יידן האבן זיך געדונגען און געקויפט. יידן נעמען זיך שטעלן סוקעם. אין באלוט זיינען אויך געווען גרויסע הייף, צום ביישפיל בא קראמערן, מלי־נארסקי 8, פעפער־גאס 24 און 22, אין איין גרויסן הויף פלענט מען שטעלן א סאך סוקעם. אויך מלי־נארסקי 9, 11, 13. אין אלע גרויסע הייף זיינען געשטאנען א גרויסע צאל סוקעם.

איך געדענק די סוקעם פון הויף אף מלינארסקי 8 און פעפער־גאס 22, 24. דארט האבן געווויינט א גרויסע צאל לוין־וועבער, מערסטנטייל מעיוכעסדיקע, זיי האבן געהאט די דייע באם פאבריקאנט, וועמען צו געבן א גוטע קעטע, וועמען א שלעכטע און א טייל פרומע יידן. ערעוו סוקעם האט זיך דער הויף אריינגעטיילט אין קלאסן, אזוי ווי ס'וואלטן דארט געווויינט געווירים און קאבצאנים. אין דערעמעסן זיינען דארט נישט געווען קיין געווירים. די מער יאכסאנים האבן געהאט די יאר־סוקעם, דארט וואו עס איז שוין געווען וועגט א גאנץ יאר. ערעוו סוקעם פלענט מען זיי צוקייטלען און עס איז פארטיק די סוקע. די אנדערע פלענן צוזאמענשטעלן די סוקעם פון ברעטער פון קאסטנס פון שאם, פון וועגט פון וועב־שטולן, פון פארשיידענע שטיקער האלץ, אנשטאט א טיר פלענט העננען א שטיק סכוירע צו א קאלדרע, אדער גאר אן א טיר. אנשטאט סכאך פלענט מען ליגן שטרוי. דאם האט געקאסט בילליקער. אין אנדערע סוקעם, וואו עס פלענן עסן די מויריינוס, פלענן די יוגנט אנהיינגען שיינע פּפּירענע קייטן, א לאמפּ מיט נאפּט. די באלעבאסטעם פלענן זיך באמיען צו באוויזן מיט זייער קאכן, מיט זייערע בעריעשקייט און געבראכט פון אלעם גוטן.

מיר פלענן האבן בא אונדז אין סוקע א טישלער, רעב פוישע טישלער האט מען אים גערופן. ער איז נעבעך געווען א ליטוואק. דער איינציקער ליטוואק. האט ער זיך אויפגעפירט אנדערש ווי אלע אנדערע, די באלוטער שכיינים פלענן טיינען, אז ער מוז עסן דאם פלייש פאר דער יוויך...

נאך סוקעם איז געקומען דער סימכעסטוירע מיטן איבערפלום פון פרייד, אנגעזאמלטע, ניט ארויסגעברעכטע פרייד פון א גאנץ יאר. די כעוורע קליינווארג איז פארנעמען מיט די פענער, מיט די רויטע עפעלעך, וואם זיי טראגן אזוי שטאלץ איבער די גאסן און גייען צו די האקאפעס, וואו דער אויבעם פרייט זיך מיט דער טוירע. מען טאנצט אין די גאסן. אייניקע האבן איבערגעבאפט די מאם מיטן טרינקען, און דאווקע אזעלכע וואם א גאנץ יאר האבן זיי קיין טוירע נישט געלעךנט. וועו מען האט אזא איינעם געפרעגט: וואם פרייט ער זיך אזוי? האט ער געענטפערט: זיי, די טוירע־יידן האבן זיך שון פארדינט אויפעם־האבע א גאנץ יאר, מיטן לערנען טוירע, וועלן מיר עפשער זיך פארדינען אויפעם־האבע מיטן פרייען זיך.

אין דעם טאג פלענט אויפלעבן עלע מארדכע דער שענקער, פון בערזינער 21. ער האט געשיקט די פעסלעך ביר, און נאך יאנטעוו האט מען אים באצאלט.

שוין היפש אין ווינטער ארין, כאנעקע, האבן זיך שוין אנגעהויבן די צוגרייטונגען צום פּייסעך. מען קויפט שוין הינער, פעטע ענדז, מען גרייט שוין שמאלץ אף פּייסעך. דערווייל פארזוכט מען שוין גריוון. כעוורע ווייל מערער, די מאמע גיט ווייניקער. דער שמאלץ ווערט ארינגענאסן אין טאפּ, מען וויקלט עס אין א ווייס שטיקל לייוונט און מען שטעלט עס אוועק אפן שאנק.

דערווייל קומט אן דער פורים. מען שיקט זיך שאלעכמאנעס אינער דעם צווייטן. עס הייסט: מען טוישט דעם שאלעכמאנעס. דאם וואם רעב מוישע האט געשיקט, שיקט מען יאנקלען, עפשער מיט א צולאג פון אן עפעלע צי א לימענע. עס זיינען אויך געקומען די פורים־שפּילער. יינגלעך און מיידלעך האבן זיך פארשטעלט און געזונגען לידלעך. אויך אייניקע דערוואקסענע האבן זיך פארשטעלט קעדיי צו פארדינען א פאר זלאטעם. אפילע דער באלוטער סטרוזש האט זיך פארשטעלט. יידיש האט ער דאך געקענט, האט ער זיך נאר אויסגעלערנט: „א גוטן פּירן מאלעך" און געענדיקט „הזינט איז פירען מארגן איז אויס, גיט מיר א גראש און ווארפט מיך ארויס". ער האט צוגעטאנצט און באקומען א שטיק קוילעטש, א פאר גראשן. אזוי איז געווען דער פורים אין באלוט. מיט געזאנג, מיט „שוישאנעס יאנקעוו". און נאך פורים האט מען זיך געזומען גרייטן צום פּייסעך.

מען האט געקויפט רויטע בוריקעס, אף צו שטעלן באשטן. די בעקערס גרייטן זיך באקן מאצעס. אין באקייטלען און עס איז פארטיק די סוקע. די אנדערע פלענן צוזאמענשטעלן די סוקעם פון ברעטער פון קאסטנס פון שאם, פון וועגט פון וועב־שטולן, פון פארשיידענע שטיקער האלץ, אנשטאט א טיר פלענט העננען א שטיק סכוירע צו א קאלדרע, אדער גאר אן א טיר. אנשטאט סכאך פלענט מען ליגן שטרוי. דאם האט געקאסט בילליקער. אין אנדערע סוקעם, וואו עס פלענן עסן די מויריינוס, פלענן די יוגנט אנהיינגען שיינע פּפּירענע קייטן, א לאמפּ מיט נאפּט. די באלעבאסטעם פלענן זיך באמיען צו באוויזן מיט זייער קאכן, מיט זייערע בעריעשקייט און געבראכט פון אלעם גוטן.

מיר פלענן האבן בא אונדז אין סוקע א טישלער, רעב פוישע טישלער האט מען אים גערופן. ער איז נעבעך א ליטוואק. דער איינציקער ליטוואק. האט ער זיך אויפגעפירט אנדערש ווי אלע אנדערע, די באלוטער שכיינים פלענן טיינען, אז ער מוז עסן דאם פלייש פאר דער יוויך...

נאך סוקעם איז געקומען דער סימכעסטוירע מיטן איבערפלום פון פרייד, אנגעזאמלטע, ניט ארויסגעברעכטע פרייד פון א גאנץ יאר. די כעוורע קליינווארג איז פארנעמען מיט די פענער, מיט די רויטע עפעלעך, וואם זיי טראגן אזוי שטאלץ איבער די גאסן און גייען צו די האקאפעס, וואו דער אויבעם פרייט זיך מיט דער טוירע. מען טאנצט אין די גאסן. אייניקע האבן איבערגעבאפט די מאם מיטן טרינקען, און דאווקע אזעלכע וואם א גאנץ יאר האבן זיי קיין טוירע נישט געלעךנט. וועו מען האט אזא איינעם געפרעגט: וואם פרייט ער זיך אזוי? האט ער געענטפערט: זיי, די טוירע־יידן האבן זיך שון פארדינט אויפעם־האבע א גאנץ יאר, מיטן לערנען טוירע, וועלן מיר עפשער זיך פארדינען אויפעם־האבע מיטן פרייען זיך.

אין דעם טאג פלענט אויפלעבן עלע מארדכע דער שענקער, פון בערזינער 21. ער האט געשיקט די פעסלעך ביר, און נאך יאנטעוו האט מען אים באצאלט.

שוין היפש אין ווינטער ארין, כאנעקע, האבן זיך שוין אנגעהויבן די צוגרייטונגען צום פּייסעך. מען קויפט שוין הינער, פעטע ענדז, מען גרייט שוין שמאלץ אף פּייסעך. דערווייל פארזוכט מען שוין גריוון. כעוורע ווייל מערער, די מאמע גיט ווייניקער. דער שמאלץ ווערט ארינגענאסן אין טאפּ, מען וויקלט עס אין א ווייס שטיקל לייוונט און מען שטעלט עס אוועק אפן שאנק.

דערווייל קומט אן דער פורים. מען שיקט זיך שאלעכמאנעס אינער דעם צווייטן. עס הייסט: מען טוישט דעם שאלעכמאנעס. דאם וואם רעב מוישע האט געשיקט, שיקט מען יאנקלען, עפשער מיט א צולאג פון אן עפעלע צי א לימענע. עס זיינען אויך געקומען די פורים־שפּילער. יינגלעך און מיידלעך האבן זיך פארשטעלט און געזונגען לידלעך. אויך אייניקע דערוואקסענע האבן זיך פארשטעלט קעדיי צו פארדינען א פאר זלאטעם. אפילע דער באלוטער סטרוזש האט זיך פארשטעלט. יידיש האט ער דאך געקענט, האט ער זיך נאר אויסגעלערנט: „א גוטן פּירן מאלעך" און געענדיקט „הזינט איז פירען מארגן איז אויס, גיט מיר א גראש און ווארפט מיך ארויס". ער האט צוגעטאנצט און באקומען א שטיק קוילעטש, א פאר גראשן. אזוי איז געווען דער פורים אין באלוט. מיט געזאנג, מיט „שוישאנעס יאנקעוו". און נאך פורים האט מען זיך געזומען גרייטן צום פּייסעך.

מען האט געקויפט רויטע בוריקעס, אף צו שטעלן באשטן. די בעקערס גרייטן זיך באקן מאצעס. אין באנ־

לוט האבן אין יעדער גאס געווויינט יידישע בעקער, אף דער פעפער-גאס 22 האט געווויינט מאטעלע בעקער, דאס ווייב האט מען גערופן גאלדע די בעקערן. זי איז געווען די וואס איז געגאנגען אין די הויזן. ער, מאטל, איז געווען א פארשלאפענער. געגאנגען און געשלאפן, געשטאנען און געשלאפן. זי האט שטענדיק געשריגן. זי האט געטראגן א ווייסן שערץ מיט א גרויסער קעשענע. זי האט געהאט אן עקסטרע אויוון צו באקן מצעס. א גאנץ יאר האט מען אין דעם אויוון ניט געבאקן. נאך פורים איז געקומען דער ראוו, געגומען א לאנגן שטעקן, ארײַנגעשטעקט אין אויוון און א זאג געטאן „קאשער". דער אויוון איז שוין געקאשערט, און מען נעמט זיך באקן מצעס. ארעמע פרויען פארדינגען זיך צו ווערגלען מצעס. זיי ווילן פארדינען א פאר גילדן אף פייסער. עס דרייט זיך ארום א מאשגיעך. יינגלעך שטייען און ווארטן עס זאל אראפפאלן א שטיקל מצע, כאמעצדיק ווערן, ווען מען עס זיי געבן. גאלדע טרייבט זיי: לאבוזעם, גייטס אין דר'ערד ארײַן!", און ווארפט זיי צו א שטיקל מצע. עס קומען באלעבאסטעס קויפן מצע, ווער א פוד, ווער צוויי, אפהענגיק פון דער געווירישקייט. טרעגער טראגן די קויבערס מצע. מען הענגט די מצע אין א ווײַלעך, אפן סופיט, איבער די ווענ-שטולן. קיינער רירט ניט אן די מצע איידער דער טאטע האט געמאכט שעביאנו.

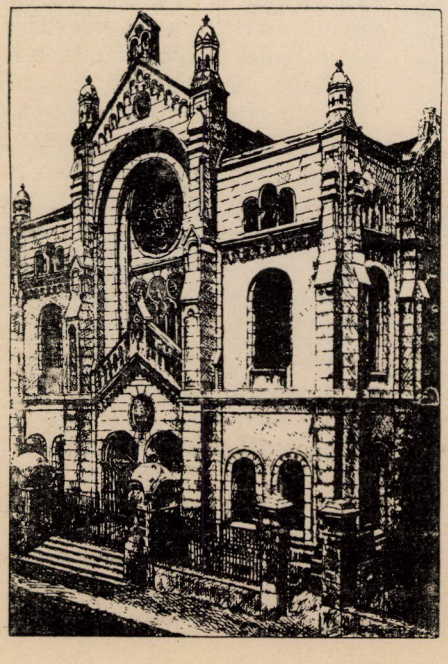
אין די באלוטער שטיבער רוימט מען. מען רוקט די שענק, די בענק. די שטוב ווערט געקאלכט. אלץ איז באשפריצט מיטן קאלך. מען שלעפט די שטרוי-שעני-קעס אפן הויף, און מען פארברענט זיי. די באלוטער הייף זיינען איינגעהילט אין רויך. די אויסגעקלאפטע שע-ניקעס ווערן דערפרישט מיט נײַ שטרוי, וואס מען האט געבראכט פון מארק. צוויי יידן שלעפן פון הויף צו הויף א גרויסן קעסל, ווו עס קאכט היים וואסער, און שרײַען „קיילים צו קאשערן". די באלעבאסטעס ברענ-גען פון די שטיבער געפוצטע קיילים.

און אט קומט די לעצטע טעג פאר פייסעך. דער טאטע איז בוידעק דעם באמעיז. דער טאטע גייט פון פענצטער צו פענצטער מיט א הילצערנעם לעפל, די מאמע מיט א ליכט. דערנאך וויקלט מען אײַן דעם לעפל אין א ווײַס שמאטקעלע, און מען לייגט עס אווענק אפן ווענ-שטול. אינדערפרי הערט מען שוין שרײַען „כאמעיז צו קויפן" עס גייען פון שטוב צו שטוב 2 פארשוינען מיט א זאק. נעמען צו דעם לעפל, מען צאלט זיי נאך צו. דער טאג איז שוין האלב יאנטעווודיק.

און אט איז שוין געקומען דער טאטע פון שיל. עס איז שוין גרייט דאס עסעבעט. דער טאטע זיצט טאקע ווי א מעלעך. עס זעט אוים ווי ער וואלט זיך געפילט זיכערער אפן טראן ווי די הײַנטיקע מעלאכים... ווען עס וואלטן נישט געשטאנען פאר די אויגן די ווענ-שטולן, וואלט ער זיכער געמיינט, אז ער איז טאקע א מעלעך... דער יינגסטער פון־ענט די פיר קאשעס. די קינדער, צואזמען מיטן טאטן, זאגן די האגאדע. מען עסט די יאנטעווודיקע מאכאלים, און מען פארטרינקט מיט ראזשינקעס-ווײַן.

אזוי האט אויסגעזען דער פייסעך אין באלוט. אזוי האבן אויסגעזען די יידישע יאנטויווים אין דעם אר-בעטנדיקן ענגנט פון לאדזש. איך ווייס, אז אין טויזנ-טער יידישע שטעט און שטעטלעך זײַנען אף אן ענלעכן אויפן דורכגעגאנגען די יידישע יאנטויווים. און אט דאס לעבן איז אזוי מערדעריש אפגעווישט געוואָרן.

דערמאנען מיר אט דאס פארשוווגנדענע לעבן מיט קאוועד און ערפורכט. צען יאר נאכדעם וואס איז אפגעווישט געוואָרן דערמאנען מיר די מענטשן, זייע-רע ווייניקע פריידיקע מאמענטן, און זאל עס זײַן אונד-זער קאדיש, אונדזער באערונג און דערמאנונג.

די אלטשטעטישע שיל
די עלטסטע שיל אין
לאדזש

פארברענט געוואָרן דורך
די דייטשן, דעם 10טן
נאוועמבער 1939

די אומגעקומענע שרייבער פון לאַדזשער געטאָ
און זייערע ווערק

דער וויכטיקסטער צענטער פון דעם לִיטעראַרישן שאַפן אין די געטאָס איז געווען וואַרשע. קיין שום געטאָ האָט זיך נישט דערהויבן צו אזא מאַדרייגע פון לִיטעראַרישן שאַפן ווי דאָס וואַרשעווער. די הויפּט־סיבע שטעקט אין דעם כאַראַקטער און פּאַרנעם פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, וועלכע איז אין וואַרשעווער געטאָ געווען ברייטער און שטאַרקער ווי אין אַנדערע „יִידן־באַצירקן". א צווייטע סיבע שטעקט אין דעם פאַקט, דאָס אין וואַרשע האָט זיך — און דאָס איז פולשטענדיק נאַטירלעך, — קאָנצענטרירט די גרעסטע אין צאָל און באַדײַטנדיקסטע אין זין פון קינסטלערישער קוואַליטעט גרופּע פון יִידישע שרײַבער.

אָבער אויך אַנדערע געטאָס האָבן פאַרמאָגט זייערע צאַרן־און־אויסדריקער, זייערע מעקוינענעם און זייערע אייגנאַרטיקע לִיטעראַרישע נאָכווּקסן: דאָס לאַדזשער געטאָ — שאיעוויטשן, דאָס ווילנער — הירש גלִיקן, דאָס קראָקעווער — געבירטיגן. פונקט ווי אין וואַרשעווער געטאָ אזוי זײַנען אויך אין לאַדזשער, ווילנער, ביאַליסטאָקער און לִובלִינער א סאַך ווערק פון באַקאַנטע און אַנאָנימע מעכאַברים פאַרלוירן געגאַנגען, אומגעקומען צוזאַמען מיט זייערע פאַרפאַסער. צוליב א ריי סיבעס זײַנען עטלעכע שרײַבער פון לאַדזשער געטאָ גאָר נעבלִיבן לעבן — מאַכמעס דעם, וואָס דאָס לאַדזשער געטאָ איז ענדגילטיק לִיקווידירט געוואָרן צום סאָמע לעצט, ערשט אין אויגוסט 1944 און בעיקער אַדאַנק די ראַשיקע אָפּענסיוועס פון דער רויטער ארמיי. אויך פון ווילנער געטאָ האָבן איינצלנע מעכאַברים איבערגעלעבט — א דאַנק דער טעטיקייט פון די אַרומיקע פּאַרטיזאַנער און דער רעטונג־אַרבעט פון דער סאָוויעטישער רעגירונג. אין דעם קאָנטעקסט פון אונזער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג וועלן מיר זיך ספּעציעל מיט די שאַפונגען פון די יעכידים אָפּגעראַטעוועטע שרײַבער נישט פאַרנעמען, ווײַל, ריישים, גייט דאָס אַרויס פון די ראָמען פון אונדזער אַרבעט, וועלכע איז געווידמעט די אומגעקומענע שרײַבער, וועהאַשיינים — א סאַך פון זיי האָבן נאָך דער באַפרײַונג פאַרעפנטלעכט זייערע ווערק, אָפט אין א אויסגערעדאַגירטן אויפן.

וועו מיר האָבן דערמאָנט דאָס לִיטעראַרישע שאַפן פון לאַדזשער געטאָ, האָבן מיר אויסגערעכנט, ווי דעם וויכטיקסטן פאַרשטייער, שאיעוויטשן. דאָס הייסט אָבער נישט, אז דער דאָזיקער מעכאַבער איז קוילעל אין זיך דאָס איקערדיק און כאַראַקטעריסטישע פון דער לִיטעראַרישער שאַפונג פון לאַדזשער געטאָ. נאָך וואַרשע איז לאַדזש געווען דער צווייטער גרעסטער צענטער פון דער יִידישער לִיטעראַטור אין אָקופּירטן פוילן. עמעס, אין לאַדזש האָט איבערגעווינען דער יִינגערער עלעמענט. אָבער סיַ דער פאַקט, וואָס אין לאַדזשער געטאָ האָט עקזיסטירט א קאָנצענטרירטע לִיטעראַרישע גרופּע, סיַ די צאָל שרײַבער, וואָס האָבן זיך אין „לִיטצמאַנשאַפטאַרטער" געטאָ געפונען — זײַנען א ענוגנדיקער באַווײַז, אז דאָ איז געווען דער צווייטער לִיטעראַרישער צענטער נאָך וואַרשע.

אין לאַדזשער געטאָ האָבן זיך געפונען די פאָלגענדיקע שרײַבער:

אַבראַמאָוויטש עסטער, אויליאַנאָוער מיריאם, איצינגער סראָלע־בער (אַלטער שנור), בונין ש. ד., בערמאַן (גראַף קאַלי), בערנשטיין ש., בריקס יעראַכמיעל, גאַרפינקעל פעלִיקס, גוטערמאַן בער, גלִיקסבערג הערש, געלשט ר., האָפמאַן אלטער, וואַלינסקא ראָכל, וווּלמאַן מוישע, זעלִיקאָוויטש יאָסעף, יאָאַכימאָוויטש אוראָם, יאַנאָווסקי שימען, לִיזעראָוויטש י., לעווי הינדע, מאַנספעלד, סאַנעק מוישע, פאַבריקאַנט ב. (העברעישער שרײַבער), פּאַטש־יאָרעק אוראָם, פראַנקענטאל מאָטל, ראָזענפאַרב כאַווע, שאַיעוויטש סימכע בונים, שפּיגל שאיע (ישעיהו), קוויאַטקאָווסקי ריווע; און די זשורנאַליסטן: ש. ראָזענשטיין און אַנדערע.

אין דער דאָזיקער רעשימע געפינען זיך נעבן אלטבאַקאַנטע שרײַבער (לעמאָשל מיריאם אויליאַנאָוער) — יונגע און אויך אַנפאַנגער, אזעלכע, וואָס האָבן געמוען שרײַבן ערשט אין געטאָ (לעמאָשל: ראָכל וואַלינסקאָ), אַדער אזעלכע, וואָס ערשט אין געטאָ איז זיך זייער טאַלאַנט צעוואַקסן און זיי זײַנען אַרײַן אין דער יִידישער לִיטעראַטור קוידעמקאָל ווי דיכטער פון דער געטאָ־צײַט (לעמאָשל: סימכע־בונים שאַיעוויטש). עס געפינען זיך אָך דער רעשימע אי רעוואָלוציאָנערע שרײַבער (לעמאָשל: פעלִיקס גאַרפינקעל, אַלטער האָפמאַן, הערש גלִיקסבערג), אי דיכטער, וואָס זײַנען געקומען פון ווײַטע סוויוועס און האָבן זיך אין דער געטאָ־באַדינגונגען ראַדיקאַליזירט און אקטיוויזירט (לעמאָשל: סראָל־בער איצינגער). מיר האָבן דאָ אויך אזעלכע וואָס האָבן זייער פּען פאַרקויפט דעם רומקאָווסקי־רעזשים (לעמאָשל: „גראַף קאַלי", ש. האַזענשטיין). צוזאַמען מיט עכט־טאַלענטירטע שרײַבער זענען מיר אָך דער רעשימע אויך שוואַכע לִיטעראַטן.

דער ווײַט גרעסטער טייל פון די אויסגערעכנטע שרײַבער איז אומגעקומען.

פונקט ווי אין וואַרשעווער געטאָ איז אויך צווישן די יִידישע לִיטעראַטן אין „לִיצמאַנשטאַט" געקומען צום אויסדרוק א בוילעטע שייד־לִיניע: פון איין זײַט — א קלִיינינקע גרופּקע שרײַבער, וואָס האָבן פאַרלייקנט און פאַרשוועכט די שרײַבערישע שעלִיכעס און זײַנען געוואָרן די טרובאַדורן פון דעם סאַמע עקלדיקסטן פאַרשטייער פון יודענראַטישן פאַראַט — פון מאָרדכע־באַיִם רומקאָווסקי, דעם „עלטסטן" און „פּרעזעס" פון „לִיצמאַנשטאַטער" געטאָ; פון דער צווייטער זײַט: דער ווײַט גרעסטער טייל, דער איקערדיקסטער טייל פון די שרײַבער, וועלכע האָבן אין דעמאָראַלִיזירנדיקע באַדינגונגען פונעם רומקאָווסקי־רעזשים, אין די שוידערלעכע אומשטענדן פון הונגער און גיירושים, געהאַלטן הייליק דאָס יִידישע וואָרט און געשריבן אזוי, ווי עס האָט דיקטירט דאָס געוויסן פון א שרײַבער א שעלִיעך־ציבער.

עס האָט אמאל אַ געווּיסער פּאָרשער פּין אונדזער בּורבן־ליטעראַטור באַצייכנט דאָס ליטעראַרישע שאַפן פּון לאָדזשער געטאָ ווי אַ הויף־ליטעראַטור, ווי אַ „ירום־הודו־ליטעראַטור" פּון רומקאָווסקים רעזשים. די דאָזיקע באַצייכענונג איז דורכוים אַ פּאַלשע. דער דאָזיקער פּאָרשער האָט נעזען איינצלנע דערשײַנונגען, אָבער ער האָט נישט דערבליקט די שיידליניע. ער האָט עפּשער — אַ כּוח די נעצייטע פּאָרשטייער פּון דער הויף־ליטעראַטור — נעזען נאָר עטלעכע, וואָס האָט זיך געוואָלט צוויישן די יודענראַט־באַזינגער און דער עמעסער פּאָלקס־טרײַער שאָפּונג. אָבער די לעצטע און איר באַדײַטונג האָט ער, ווײַזט אויס פּאַרלאָרן פּונם אויג.

אוודאי, אזעלכע טענער, ווי אין דער ליטעראַטור פּון ווארשעווער געטאָ הערן מיר נישט אין לאָדזש. מיר מיינען פּונדעסטוועגן, אז באַ געוויסע לאָדזשער שרײַבער זײַנען אזעלכע טענער יאָ געווען, אָבער זייערע ווערק זײַנען אוועק אין אומקום צוזאמען מיט די מעכאַברים. אָט ווייסן מיר, אז עס זײַנען געווען שעפּעריש די לאָדזשער דיכטער פּעליקס גאַרפינקעל, אַלטער האָפּמאַן און הערש גליקסבערג, אַלע דרײַ קאָמוניסטן, טויער פּון דער אונטערערד אין לאָדזשער געטאָ. צום באַדויערן זײַנען זייערע שאַפונגען נישטאָ. אָבער פּון די דערציילונגען פּון עדי־ראיה הערן מיר ווענן זייער לעבן און שאַפן אין אונטערערד פּון רומקאָווסקים אומהיימלעכער מעלוכע. אָט גיט איבער די קאָמוניסטישע טוערן פּון לאָדזשער געטאָ־אונטערערד הינדע בעאַטוס די פּאָלגנדיקע אינפאָרמאַציעס וועגן פּעליקס גאַרפינקעל:

„דער יידישער דיכטער פּעליקס גאַרפינקעל איז געוואָן אַ מיטגליד פּון דער עקזעקוטיוו פּון דער צווישנפּאַרטײַנס־קאָמיסיע. אין יאָר 1942 איז ער געווען אַרעסטירט. אין מעשעך פּון דער גאַנצער צײַט פּון דער געטאָ־עקזיסטענץ האָט ער געשריבן לידער אַף ביבולקע־פּאַפּיר. ער האָט געקאָנט אויסווייניק די יידישע און רוסישע ליטעראַטור. ער איז געווען אַ פּלאַמיקער אָנהענגער פּון דעם ראַטנפאַרבאַנד... וועגן מען האָט אונדז דעפּאַרטירט קיין אָשוויענטשים, האָט ער אין האַנט געהאַלטן אַ פּעקל פּון זײַנע קסאָווים. בעשאַס מען האָט בא אונדז אַלץ צוגענומען, האָט זיך גאַרפינקעל געוועגדעט צו איינעם אַ יידן, אַ מיטגליד פּון דער מאַנשאַפט: „איך בין אַ יידישער דיכטער. איך האָב באַ זיך מײַן גאַנצן לעבן. איך וויל דאָס זאָל בלײַבן". יענער האָט אים ברוטאַל געענטפּערט: „רעב יידל, איר ווייסט, וואָ איר זײַנט? אין אוישוויץ זײַנט איר". און ער האָט אַרויסגעריסן באַ גאַרפינקלען די לי־דער און אַ וואַרף געטאָן אפּן שטויס זאָבן. דער דאָזיקער מאָמענט איז באַ גאַרפינקלען געווען די גרעסטע טראַגעדיע פּון זיין לעבן".

אַ צווייטער איידעם, ריווע קוויאַטקאָווסקא, גיט איבער וועגן דעם זעלביקן דיכטער אָט־וואָס: „פּ. גאַרפינקעל האָט אין געטאָ געשריבן רעוואָלוציאָנערע לידער און פּאָעמעס. איינע פּון די שטאַרקסטע איז געווען די פּאָעמע „רעוואָלוציע". דאָס איז געווען אַ וויזיע. גאַרפינקעל האָט געכאַלעמט, זי זאָל ווערן אינסצעניזירט. לײַדער, איז ער אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין אָשוויענטשים. אין געטאָ האָט ער געלעבט אין מוירעדיקע באַדינגונגען. פּונדעסטוועגן האָט ער געשאַפן פּון ערשטן טאָג ביזן לעצטן".

דער שנײַדער־אַרבעטער און קאָמוניסט אַלטער האָפּמאַן, וועלכער האָט זיך שוין פּאַר דער מילכאָמע געשאַפן אַ פּאָזיציע מיט זײַנע אינטערעסאַנטע נאָוועלן, האָט אין געטאָ געשריבן דערציילונגען. ווי מיר הערן, זײַנען זיי געווען אָנגענאָדן מיט סאַטיראַלער ברויזונג. אָבער זיי זײַנען אויך פּאַרשוווּנדן, אַזוי ווי גאַרפינקעלס לידער און פּאָעמעס.

דער דריטער, הערש גליקסבערג, האָט אין געטאָ אָרגאַניזירט — ווי עס גיבן איבער עדי־ראיה — אַ ליטעראַרישע גרופּע, וועלכע איז געווען דורכגענומען מיט פּראָגרעסיווע אידייען. אין גליקסבערגס ווערק — דערציילן אייידעם — האָבן געקלונגען טענער פּון קאָמף. לײַדער, איז אויך דאָס פּאַרלוירן געגאַנגען.

בויגעטע טענער פּון קאָמף קלינגען אויך אין די פּרי־מיטיווע שאַפונגען פּון צענדליקער פּאָלקס־שרײַבער, באַקאַנטע און אַנאָנימע, וואָס אַ טייל פּון זיי איז געפּונגען געוואָרן אין פּארשיידענע ערטער פּון לאָדזשער געטאָ נאָך דער באַפרײַונג, אָדער זײַנען רעסטיטוירט געוואָרן דורך לעבן־געבליבענע איידעם. די אָריגינאַלן אָדער אָפּשריפטן פּון די דאָזיקע שאַפונגען לינגן אין ארכיוו פּון יד. היסטאָרישן אינסטיטוט.

די צענטראַלע פּיגור אין דער יידישער ליטעראַרישער סוויווע אין לאָדזשער געטאָ איז געווען די באַקאַנטע דיכטערין מיריאַם אולינאָווער. האָגאַם זי האָט נאָר ווייניק געשריבן, האָט זיך דאָך ארום איר קאָנצענטרירט, ווי עס גיט איבער אַן עד־ראיה, דער ראָוו שרײַבער. עפּשער האָט די סיבע פּון אולינאָווערס ווייניק שאַפן געשטעקט אין דעם פּאַקט, וואָס זי האָט קעסיידער געקרענקט. אָבער אויך פּון דעם ווייניק איז גאָרנישט געבליבן. אין כּיריאַם אולינאָווערס אָרעמער שטוב איז געגרינדעט געוואָרן דער שרײַבער־קרײַז, ארום וועלכן עס האָט זיך גרופּירט אַלדאָס געזונטע פּון דער יידישער ליטעראַרישער סוויווע אין לאָדזש.

אולינאָווערס קרײַז, צו וועלכן עס האָבן געהערט סײַ גאַרפינקעל און האָפּמאַן, סײַ אַנדערע ערלעכע דיכטער, דראַמאַטורגן און נאָוועליסטן, האָט רעפּרעזענטירט די עמעסע יידישע ליטעראַטור — אין קענזאַץ צו דעם צענטער פּון דיווערסיע, וועלכן עס האָבן געשאַפן רומקאָווסקים מעקוראָווים.

דער פּאַרעטער, מערדער און דענענעראַט רומקאָווסקי האָט — פּונקט ווי גאַנצווייַט אין וואַרשע און ווי ענם אין ווילנע — אָפּערירט מיט „נאַציאָנאַלער" פּראָזאָלאַלגיע און זיך דעקלאַרירט פּאַר אַ פּריינט פּון יידיש. ער האָט געוואָלט נעמען צו הילף יידיש פּאַר זײַן פּאַרברעכערישע קאָלאַבאָראַנטישער ארבעט. אין זײַן „געטאָלע" — פּלענט ער זאָגן, — וועט עקזיסטירן און גראַטווועט ווערן די יידישע שפּראַך. אזוי ארום האָט ער געשטרעבט דורך אזא דיוועדסיע צו פּארשטאַרקן די פּאַרפּירערישע און שעדלעכע אילוזיעס באַ דער יידיש־רויזנדיקער באַפעלקערונג. דעם „אָפּיציאַל" — די „געטאָ־צײַטונג" — האָט ער אַרויסגענעבן אין יידיש. דער דאָזיקער „אָפּיציאַל", וואָס אַלץ איז געווען בעלאָשן „איך" (איך — רומקאָווסקי), האָט זיך נישט באַגרענעצט צו „אינפאָרמאַציע, פּאַראַדענונגען און באַקאַנטמאַכונגען" — ווי עס האָט געלויטעט דער אונטערקאָפּ פּון דער „געטאָ־צײַטונג" — נאָר ער האָט געפּירט אַן אַגיטאַציע פּאַר גוטער ארבעט לעטווויועס דעם אָקופּאַנט און אפּן שאַנטאַזשירט און טראַריזירט די האַרטנעקיקע יידן. אינעם פּראָגראַם פּון רומקאָווסקים „געטאָ־צײַטונג", אינעם נומער 1 פּון 7טן מערץ 1941, ווערט געזאָגט אָט וואָס:

די „געטאָ־צײַטונג" וועט נישט צולאָזן, אז די פּאַר־

שיידענע בייזווילִיקע העצער און רעכילִעס־טרַיבער זאָלן קאָנען פֿאַרשפּרַייטן אומפֿאַראַנטוואָרטלִעכע יעדיעס, וואָס זײַנען אָבער אַרַיינצובריינגען א כאָאס און אומרו צווישן דער באָפעלקערונג.

די „בייזווילִיקע העצער" און די „רעכילִעס־טרַיבער" זײַנען געווען די אַרגאַניזאַטאָרן פון די שטרַיקן, פון דער באָוועגונג „אַרבעט פֿאַמילִעכער", די, וועלכע רומקאָווסקי און זײַן בלוטיקער פריינט גערטלִער האָבן פֿאַרשיקט קיין כעלמנאָ, אין דעם ערשטן טויט־לַאַגער אָפן שעטעך פון אָקופֿירטן פוילן, אָדער קיין אָשוויענטשים; דאָס זײַנען געווען די, קעגן וועלכע דער „פֿרעזעס" האָט געדרופן געס־טאַפּאָ.

עס איז אין לְאָדזשער נעטאָ געווען א גאַנצע רומקאָוו־סקי־ליטעראַטור. דער לוּעך, וואָס דער „פֿרעזעס" האָט גערוֹיסגעבן, איז פּוּל געווען מיט די „גערַאַנקען" און „לְאָזונגען" פון דעם דעגענעריירטן דיקטאַטאָר בע־כעסער אָקופּאַנט. א הייפל פֿאַרקויפּטע פֿען־לַיִט, יִידיש־און דַיִטש־שרַיבנדיקע (פון צוויש די דַיִטשישע יִידן, וואָס זײַנען „איינגעזידלט" געווארן אין „ליצמאַנשטאַט־טער" נעטאָ) האָט באָזונגען דעם בלוטיקן זאָקן אין אָדעם און ביאָגראַפיעס, אַבי צו כאַפּן א צוגאַב־טאַלאָן, אָדער א נעבעכדיקן פּאַסטן.

צווישן די דאָזיקע בעדערעך קלאַל גראַפּאָמאַנישע הויף־זינגער טיילן זיך אוים צווי, וואָס האָבן אַמאָל געהאַט א שַיכעס מיטן געשריבענעם וואָרט: דער זשורנאַליסט שמועל ראָזענשטיין און דער הומאָריסט בערמאָן (גראַף קאַלי). ראָזענשטיין, דער אַמאָליקער לְאָדזשער קאָרעספּאָנ־דענט פון „הַינט", איז געווען רומקאָווסקיס פֿרעסע־רע־פערענט און דער רעדאַקטאָר פון דער „געטא־צַיטונג". ער איז עס געווען דער פאָקטישער מעכאַבער פון אַלע „אינפֿאָרמאַציעס" און „ארטיקלען", וועלכע זײַנען גע־שריבן געווארן בעלאָשן „איך" אין רומקאָווסקיס נאָמען. אז עד־ראיה שטרַיכט אונטער, אז ראָזענשטיין „האָט זיך געקאָנט געשיקט אַרַיינפֿאַסן אין סטיל און אין טאָן פון רומקאָווסקין און שרַיבן ווי רומקאָווסקי טראַכט און רעדט".

ראָזענשטיין איז אָבער נישט געווען בלויז אַן אויטאָ־מאַטישער אויספֿירער פון רומקאָווסקיס „פּובליציסטיק". ער איז געווען דער מעכאַבער פון דער גאַנצער גאַל־שלאַגנדיקער אַפֿאַלגיע פון „כאָיִם דעם ערשטן", ער האָט צונויפֿגעשטעלט די נעמען פון די פֿארזינדיקטע יִידן, וועלכע מען האָט בעפֿערהעסיע פֿארעפּנטלעכט אין דער שמאָטע־צַיטונג. ער האָט עס געטרומייטערט וועגן דעם געבורטס־טאָג פונעם „פֿרעזעס", וועלכער איז געקומען ווי א מאָשיעך אויסלייזן די יִידן. אין דער דאָזיקער ני־דעריק־געפּאַלענער ארבעט האָבן זיך אויך באַטיילִיקט גע־וויסע יִידישע פֿלאַסטיקער, וועלכע האָבן געמאָלט בילְ־דער, וואָס שטעלן פֿאָר רומקאָווסקין, ווי דעם טאַטן פון נעטאָ, ווי דער זאָרגער פֿאָר יעסומים און באַשיצער פון אַלמאָנעס. צום זכום פון א טיל פון די דאָזיקע קינסט־לער, לְעמאָשל יִיצכאָק ברוינער, זאָל נעזאָגט ווערן, אז אייניציטיק האָבן זיי נעמאָלן אויך דעם גרוים פון נעטאָ.

שמועל ראָזענשטיין האָט אייניציטיק געפירט דעם אָפּי־ציעלן „טאָגבוך" פון נעטאָ, ווו ער האָט פֿארשריבן אַלע „מיַיסים טויוום" פון מאָרדכע כאָיִם רומקאָווסקי. ער באַשרַיבט מיט אַלע פּישטשעווקעם דעם מיזאמען „אר־בעטס־טאָג" פון „פֿרעזעס". און ווען רומקאָווסקי האָלט א רעדע אין א ווארשטאַט, פֿארצייכנט ראָזענשטיין:

„די גאַנצע רעדע איז געווען אַדורכגעדרונגען מיט א נעפּיל פון גרוים אכרַיעס, וואָס די געשיכטע האָט אַף אים אַרויפגעלייגט אין דער שווערער צַיַט".

ראָזענשטיין האָט מיט אַלע קויכעם אונטערשטיצט און נעפֿריידיקט דעם הויפּט־לְאָזונג פונעם קאָלאָראַנט רומקאָווסקי: „דאָס איינציקע, וואָס קען אונדז אויפ־האַלטן, איז — אַרבעט".

נאָטירלעך, זײַנען אין ראָזענשטיין־רומקאָווסקיס „טאָג־בוך" פֿאַראַן א סאַך אינטערעסאַנטע פֿראַטים וועגן דעם נעטאָ־לעבן. א וויכטיקער דאָקומענט איז די באַשרַיבונג פון דעם שמועס הימלער־רומקאָווסקי דעם 6טן יוני 1941, וועלן דער שאַף פון דער היטלערִיסטישער פֿאָליציי און דער הויפּט־הענקער פון די אונטערדריקטע פעלקער האָט בא־זוכט דאָס לְאָדזשער נעטאָ.

הימלער איז נעזעסן אין אָפּענער מאַשין. פֿאָר אים איז געשטאַנען רומקאָווסקי. אַרום אים האָבן זיך גע־פונען די היטלעריסטישע נעדויִלים פון הימלערס סווי־טע און פון „ליצמאַנשטאַט".

אָט ווי עס האָט אויסגעזען דער געשפּרעך, וועדלִיק עס האָט פֿארשריבן אינעם „טאָגבוך" ראָזענשטיין:

— „ווי גייט עס אַיִך דאָ? — פרעגט ה' הימלער.

— מיר אַרבעטן און בילדן דאָ אַן אַרבעטס־שטאָט.

— און ווי גייט די אַרבעט דאָ?

— כ'מיין נישט שלעכט. זי וועט נאָך האָפֿנטלִעך בע־סער זײַן. איך טו אַלץ אום צו פֿארגרעסערן און פֿארבע־כערן די אַרבעט. מײַן דעוויז איז: אַרבעט, רו און אַרדע־נונג.

— אַרבעט אויך ווַיטער צום גונסטן פון אייערע ברי־דער אין נעטאָ און דאָן וועט אייך גוט זײַן".

הימלער — א פרַיַנט פון די יִידן — אַזוי קומט אַרוים דער געשפּרעך פון דעם הענקער מיט זײַן אָגענט — אין דעם „טאָגבוך", אָנגעשריבן מיט די הענט פון א יִידישן זשורנאַליסט.

לְאָמיר פֿארגלַיכן די דאָזיקע סצענע מיט אַן אנדער בילד פון הימלערס באָזוך — אין וואַרשעווער נעטאָ, דעם ניַינטן יאַנואַר 1943, לְויט דער באַשרַיבונג פון דער אונטערערדישער אָנטיפֿאַשיסטישער צַיטשריפט „וויאדאָ־מאָשטש". א לְיידיקער ראָיאָן, אַן אָטמאָספער אָנגעלאָדן מיט פּולווער האָט אויפגענומען דעם אויבער־טאַליען. ווי אַנדערש זײַנען פֿארצייכנט געווארן הימלערס באָזוכן אין דער אונטערערדישער פֿרעסע פון וואַרשעווער נעטאָ, און — אין ראָזענשטיינס „טאָגבוך".

ראָזענשטיין איז נישט געווען דער איניציקער הויף־זינ־גער. אַזאָ „גראַף־קאַלי" האָט זיך מעטאָמע געווען אַף אייביק מיט צווי לְידער „דאָוויד נערטלִער" — א לְויב־געזאַנג לְעקאָווד דעם בלוטיקן מערדער און געסטאַפּּא־אָגענט גערטלִער, וואָס איז טוזנט מאָל פֿארשאָלטן גע־ווארן דורך דער יִידישער מאַסע פון לְאָדזשער נעטאָ.

ביידע לְידער זײַנען געפונען געווארן אַפן שעטעך פון לְאָדזשער נעטאָ נאָך דער באַפרַיִונג און זיי זײַנען פֿאַראַן אינעם אַרכיוו פון יִידישן היסטאָריש־אינסטיטוט. דער טעלער־לְעקער בערמאָן („גראַף קאַלי") רעכנט אויס אין גראַמען אַלע טויוועס, וואָס דער אויסווורף נערטלִער האָט נעטאָן די יִידן אין נעטאָ און ביפֿאַט דעם פּאָקט, וואָס דער דאָזיקער נעטאָ־שאַפֿשאָוויטש האָט נעראַטעוועט סיפֿערטוירעס. פֿאַרן נעבעכדיקן „באָקשיש", וואָס דער מאָראַליש־אַראָפּגעזונקענער שמירער האָט מיסטאָמע בא־קומען פון דעם באָזונגענעם דורך אים געגנסטער, האָט

„גראַף קאַלי" פֿאַרענדיקט זיין „אָדע" מיט אַזוינע כניפּע־ווערטער:

„לעבן זאָל ה' דאָוויד נערטלער,
וואָס האָט כאַראַקטער ווי ברילאַנט,
און דער איקער געבן צדקה
האָט ער דאָן א לייכטע האַנט".

„גראַף קאַלי" פֿאַרזיכערט אינעם צווייטן „ליד" די גע־טאָ־אסורים, אז מיט אזא נערטלער „קאָנען רויק שלאָפן יידן".

בערמאַן („גראַף קאַלי") האָט מיט דער בריטער האַנט געשאַטן לויב געזאַנגען פֿאַר אַלע געדויליִם פון נעטאָ — פֿאַרן פֿרעזעס רומקאָווסקין, פֿאַרן „אַפֿראָוויזאַציע־מינים־טער" שטשענסליווי און פֿאַר זייערע פֿאַרבראָכענע בור־זעס־פֿרײַנט (די אַלע דאָקומענטן פון שאַנד געפֿינען זיך אין די זאַמלונגען פון יִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט).

דאָכט זיך, אז נידעריקער ווי „גראַף קאַלי" איז געפֿאַלן זעלטן ווער פון די פֿאַרקויפֿטע פֿען־מענטשן אין די גע־טאָם.

ווען מיר אַנאַליזירן די לאָגע אין לאָדזשער געטאָ, קו־מען מיר צום אויספֿיר, אז קיין שום געטאָ איז נישט גע־ווען אזוי „גליכגעשאַלטעט", אזוי ארײַנגעקומען אין די אײַזערנע צוואַנגען פון די אינערלעכע אָגענטן פונעם אָקו־פּאַנט, ווי דאָם לאָדזשער. רומקאָווסקי האָט אַלץ געהאַלטן פעסט אין די הענט. דאָם גאַנצע לעבן איז — מיט דער הילף פון דער היטלעריסטישער פּאָליציי — געוואָרן דורך רומקאָווסקין און זיינע מעקורָאָווים אזוי געפֿענטעט, אז אָן דער דערלויבניש פון די דאָזיקע פֿארעטער מיטן „עלטסטן" בעראָש האָט קיין שום מענטש אין געטאָ נישט געקאָנט עקזיסטירן. צו דעם קומט נאָך צו דער מאָמענט, וואָס קיין שום געטאָ איז נישט געווען אזוי הערמעטיש פֿאַרמאַכט, ווי דאָם לאָדזשער. אין אזעלכע באַדינגונגען האָבן נישט אַלע שרײַבער געקאָנט אויסהאַלטן, און ווען געוויסע פון זיי האָבן געדאַרפט עפּעס פֿויעלן פֿאַר זיך, צי פֿאַר דער מישפּאָכע, האָבן זיי געמוזט אָנקומען צו רומקאָווסקין, אָדער צו עמעצן פון זײַן סוויטע. נישט גע־קוקט אַף דעם, זענען מיר ווייניק פֿאַלן פון וועגדונגען מי־צאַד שרײַבער צום סאַדיסטישן דיקטאַטאָר. מיר האָבן געפֿונען בלויז א נאָטיץ פון אזא וועגדונג סײַ צו רומקאָוו־סקין, סײַ צו גערטלערן צווישן די פֿאַפֿירן פון דעם מאַלער און פּאָעט י. לייזעראָוויטש — א ביטע וועגן באַשטעלונ־גען אַף בילדער. צי האָט דער מעכאַבער געשיקט די ביטע, אָדער בלויז אָנגעווארפן פֿאַר זיך, ווייסן מיר נישט. פון דער נאָטיץ דערוויסן מיר זיך וועגן דעם טרויעריקן מאַצעוו פון די קינסטלער אין געטאָ — א כוץ די מאָלער, וואָס באַקומען באַשטעלונגען. י. לייזעראָוויטש האָט זיך ביכ־לאַל נעפֿונען אין א שטאַרקער גיַסטיקער דעפּרעסיע. סײַ אין די צעוואַרפענע נאָטיצן, סײַ אין די קוים־לייענבאַרע לידער פון י. לייזעראָוויטש גייט אַדורך איין הויפּט־מא־טיוו: „מײַן לעבן איז שוין קיין לעבן נישט". לייזעראָ־ווייטשעס לידער זיַנען אויסטערלישע, האַלב־מיסטישע, אָפֿט אומפֿאַרשטענדלעכע. עס מאַכט דעם אײַנדרוק, ווי דער מעכאַבער לייַדט אַף א קאָמיידערדיקן נערוון־שאָק, ווי דאָם וואָלטן געווען מעשונעדיקע האַלוצינאַציעס. די לידער וויַיזן מיט א שטימונג פון טויט, מיט שווארצע וויזיעס פון טאָליענס, גילי־אָטינעס, שיידים. אזוי ארום האָט געקאָנט אין אזא שטימונג אויפֿקומען דער נעדאַנק פון וועגדן זיך וועגן הילף און באַשטעלונגען צו רומקאָוו־סקין און נערטלערן.

עס זיַנען מיסטאָמע געווען נאָך אזעלכע וועגדונגען און עפּשער אויך לויב־לידער פֿאַר די געטא־נעדוילים. עס זאָגט וועגן דעם איידעם דאָם וויַטער־ציטירטע ליד פון א יונגן דיכטער פונעם געטאָ. וואַרום דער בישפּיל ראָזענ־שיין און „גראַף קאַלי" האָט דעמאַראַליזירט. אָבער דער ראָוו שרײַבער האָט, נישט געקוקט אַף אַלץ און אַלעם, זיך נעהאַלטן ווירדיק. די דאָזיקע שטעלונג קומט צום אויסדרוק אין א ליד, וואָס איז געפונען געוואָרן צוזאַמען מיט לייזע־ראָוויטשעס נאָטיצן ערגעץ אין א לאָך אפּן שעטעך פון לאָדזשער געטאָ; דאָם ליד הייסט: „מײַנע קערנער". מיר לייענען דאָרטן אָט וואָס:

איך וועל מײַנע הענט ניט אײַנטונקען אין שמוץ.
כ'וועל נישט טאַנצן מאַפּעס-טענץ.
כ'וועל פֿאַר קיין געלט נישט פֿארקויפן מײַן גייסט,
קעדיי מײַן מאָגן אָנצושטאָפֿן צו זעט.
וויי אײַך, איר שענדער —
„לידער שרייבער צו דרײַ מארק".

מײַנע לידער, מײַנע קערנער — זאָגט דער דיכטער — זיַנען אַנדערע.

אַף אַן ענלעכן אויפֿן האָט אויך רעאַגירט דער שרײַבער שימען יאַנאָווסקי, וועלכער איז פֿאַר דער מילכאָמע גע־ווען באַקאַנט מיט זיַנע סאַטיריש און הומאָריסטישע שאַפונגען. אין א ליד, וואָס האָט זיך אָפּגעראַטעוועט און נעפּינט זיך — דוכט זיך, אין אַן אָפּשריפט — אין אַרכיוו פון יִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט, גיסט אוים יאַנאָוו־סקי זײַן גאַנץ פֿאַרבישטערט האַרץ אַף די קעפּ פון די פֿאַלקס־פֿיַנטלעכע עלעמענטן. דאָם ליד טראָגט דעם כאַראַקטעריסטישן טיטל: „א טאַנצעניש אַף אײַערע קעפּ".

אינעם ליד „מײַנע קערנער" שפּילט זיך אָפּ דער דעצי־דירטער שיידוועג אין דער ליטעראַרישער סוויווע פון לאָד־זשער געטאָ. עס זיַנען געווען צוויי זיַטן פון דער באַריקאַ־דע: „גראַף קאַלי", ראָזענשטיין און די „לידער־שרײַבער צו דרײַ מארק" פון איין זיַט, און גאַרפינקעל, האָפמאַן, גליקסבערג, ביכלאַל דער אויפֿאַנאָווער־קרײַז צוזאַמען מיט די יונגע — פון דער צווייטער. עס איז אָבער אין לאָד־זשער געטאָ אויך געווען דער טיפּ וואַקלדיקע, וועלכע זיַנען געזעסן מיט איין פוס אַף דער זיַט באַריקאַדע און מיט דעם צווייטן פוס אַף דער אַנדערער זייט. אין קעגנזאַץ צו די שרײַבער, וואָס האָבן זיך געזאַמלט אומלעגאַל, האָט דער דאָזיקער טיפּ געלעבט מיט א מאַראַנען־לעבן. אויסער־לעך געשריבן אין א לאָיאַלן־גייַסט, אָבער בישטיקע, פֿאַר זיך, געשאַפן דאָקומענטן פון שטאַרקער באַשולדיקונג סײַ קעגן דעם אָקופּאַנטישן רעזשים, סײַ קעגן דער פֿארעטע־רישער יודענראַטיש־פּאָליציייִשער קליקע. א טיפּישער פֿארשטייער פון דעם מין ליטעראַרישן שאפן אין לאָד־זשער געטאָ, פון א טאָפֿלטן שרײַבער־לעבן אין יאָסעף זעליקאָוויטש. אין וואַרשעווער געטאָ האָבן מיר אין דער ליטעראַרישע סוויווע אזא דערשײַנונג נישט באַמערקט, דאָם איז א ספּעציפּיש געווּיקס פון די באַדינגונגען, וועלכע עם האָט געשאפן רומקאָווסקי.

יאָסעף זעליקאָוויטש איז פֿאַר דער מילכאָמע געווען באַ־קאַנט ווי א מעכאַבער פון אָפּהאַנדלונגען וועגן דערציונג. אין געטאָ האָט ער געפֿרוווט שרײַבן לידער און דערציילונ־גען. אָבער די פֿרוווּן זיַנען — ווי עס האַלט אַן עד־ראיה — געווען נישט קיין געלונגענע. איבעריקנס, האָבן מיר נישט די דאָזיקע שאַפונגען אין אונדזער רעשום, און דע־ריבער איז שווער צו אורטיילן. דאָקעגן זיַנען געבליבן

זעלִיקאָוויטשעס רעפֿאָרטאַזשן און זײַן כראָניק, וועלכע געפינען זיך אין ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע. אין די דאָזיקע כיבורים קומט צום אויסדרוק דאָס כּאָפּל־לעבן פון דעם מעכאַבער.

די רעפֿאָרטאַזשן, אין וועלכע עס ווערן געשילדערט די אַרבעט־רעסאָרטן אין לאָדזשער געטאָ, זײַנען געשריבן געווען אַף באַשטעלונג. דער „פֿרעזעס" רומקאָווסקי האָט זיך געוואָלט אויפשטעלן אַ דענקמאָל, געוואָלט פֿאַרייביקן זײַנע פֿיסעס־ווערמסעס־אויפטוען סײַ אין דער פֿלאַסטיקשער קונסט, סײַ אין דער ליטעראַטור. זעלִיקאָוויטש האָט — פֿונקט ווי אַ ריי פֿלאַסטיקער — די באַשטעלונגען אָנגענומען. די בילדער פון דער אַרבעט אין די רעסאָרטן ווערן אַרויסגעבראַכט אין אַ גוטן ייִדיש, זיי גיבן אַ שלאָג מיט אָבסערוואַציע־מאַטעריאַל, אָבער זייער הויפּט־ציל איז: לויב פֿאַרן „גרויסן" אַרגאַניזאַטאָר און „רעטער" רומקאָווסקי. עמעס, דאָ און דאָרט רײַסט זיך אַדורך אַ שאַרפער אַטמאָספֿערישער טאָן, אָבער דער דאָזיקער פֿראָט ווערט איינגעוויקלט אין דער „גרויסקייט" פון רומקאָווסקים אויפטוען. און אַזוי אַרום ווערט ער פֿאַרלוירן. פון שטאַנדפּונקט פון פֿאַרשן דאָס געטאָ־לעבן שטעלן פֿאַר די דאָזיקע רעפֿאָרטאַזשן אַ באַשטימטן אינטערעס, פֿונקט ווי יעדע באַשרײַבונג פון יענער ציַט. אָבער זעלִיקאָוויטש נעמט אָפּט שטעלונג — נישט קעגן רומקאָווסקין, נאָר לעטוויועם דעם דאָזיקן סאַדיסטישן אונטערדריקער פון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג. זעלִיקאָוויטש גיט זײַן האַסקאָמע אפילו אַף אַ ריי מעשונגען אײַנפאַלן פון דעם דעגענעריטן דעספּאָט. ער באַשרײַבט, לעמאָשל, רומקאָווסקים „כאַסענע־רעפֿאָרם". דער „פֿרעזעס" האָט אײַנגעפּירט אַ ניס: ער האָט באַשלאָסן, אַז כופּע ווערן קעין געבן נאָר ער אַליין — רומקאָווסקי. און זעלִיקאָוויטש שטימט צו, ער שרײַבט, אַז די „רעפֿאָרם" איז אַ ריכטיק, ער לויבט זי, לויבנדיק אַזוי אַרום איינע פון רומקאָווסקים אויסטערלישע מעשוגאַסן.

אין דער זעלביקער צײַט, ווען זעלִיקאָוויטש האָט מיטגעשאַפֿן די הויפּט־ליטעראַטור, האָט ער, ווײַזט אויס, בישטיקע, פֿאַר זיך אַליין, געשריבן זײַן כראָניק „סעפּטעמבער 1942". דאָס איז איינע פון די אויפשוידערנדיקסטע פּינקאָסים אין דער ליטעראַטור פון די געטאָס. אַף אַ בילדערישן, פֿלאַסטישן אויפן, מיט אַ געוויסער פּסיכאָלאָגישער פֿארטיפונג, שילדערט זעלִיקאָוויטש די טרויעריק־באַקאַנטע גרויסע „אויסזידלונג" פון קינדער און זקיינים. האָלטנדיק זיך טרײַ באַם ווירקלעכן פֿאַרלויף פון די געשעענישן, זאָגט דאָ זעלִיקאָוויטש דעם עמעס וועגן דער פֿאַרבראָכענערישער ראָל פון דער געטאָ־פֿאָליצײַ און אַנדערע ענגנסטער, וואָס האָבן אַדורכגעפּירט אפן באַפֿעל פון די היטלעריסטישע פֿעלקער־מערדער דעם גרויליקן פֿאַרברעכן. צווישן אַנדערן שילדערט זעלִיקאָוויטש די טראַגעדיע פון שאַיווויטשעס מישפּאָכע, דאָס אַוועקרײַסן דעם דיכטערס קינדער. עס ווערט אויסקומען צו ריידן וועגן דער דאָזיקער כראָניק, וועלן מיר וועלן זיך פֿאַרנעמען מיט די טאָגביכער פון די געטאָס. דאָ זײַנען מיר אויסן נאָר אונטערצושטרײַכן זעלִיקאָוויטשעס טאָפּל־לעבן.

יאָסף זעלִיקאָוויטש איז געווען אַ מיטאַרבעטער פון דעם לאָדזשער געטאָ־אַרכיוו. לאָמיר שוין דאָ פעסטשטעלן דעם אונטערשייד צווישן דעם געטאָ־אַרכיוו פון לאָדזש און די געטאָ־אַרכיוון פון ווארשע און ביאַליסטאָק. אין ווארשע און ביאַליסטאָק זײַנען דאָס געווען א ו נ ־ ט ע ר ד י ש ע אַרכיוון. זייערע אַרגאַניזאַטאָרן זײַנען געווען טויער פון דער אונטערערדישער באַוועגונג. זייער ציל איז געווען בלויז איבערצולאָזן א בילד וועגן דעם פֿײַן־לעבן אין געטאָ, נאָר קוידעמקאָל א באַשולדיקונגס־אקט קעגן די היטלעריסטישע ראָצכים און זייערע „הייַמישע" ויצערע מעשׂאָרסים. זייער ציל איז אויך געווען אין בערצולאָזן דאָקומענטן וועגן די געבורט־וויייַן פון דער ווידערשטאַנד באַוועגונג. אַנדערש איז געווען אין לאָדזש. דער געטאָ־אַרכיוו איז געווען א לעגאַלער, אַן אַרכיוו פון יודענראַט. אַזוי אַרום האָט ער נישט געקאָנט דערפילן אַזעלכע נאַציאָנאַלע ציילן, ווי עס האָבן געהאַט דער וואַרשעווער אָדער דער ביאַליסטאָקער אַרכיוו. אָבער אין לאָדזשער געטאָ זײַנען אויך געווען אַנטיוודנראַטישע עלעמענטן. האָגאַם זיי האָבן נישט באַווייזן אויפצושטעלן אַן אייגענעם, אונטערערדישן אַרכיוו, איז זיי פונדעסטוועגן געלונגען אויסצובאַהאַלטן א ריי ווערטפולע דאָקומענטן און ווערק. אין פֿאַרשיידענע ערטער זײַנען פֿאַרשטעקט געווארן וויכטיקע טעקסטן. לײַדער איז בלויז א טייל פון זיי דערגאַנגען צו אונדז נאָך דער באַפֿרייונג. אַוואָדע, ווען עס וואָלט אין לאָדזשער געטאָ עקזיסטירט א צענטראַליזירטער אונטערערדישער אַרכיוו, וואָלטן געווים אָפּגעראַטעוועט געווארן א סאַך מער שאָפונגען. אָבער די שרײַבער און אַנדערע מעכאַברים האָבן באַהאַלטן זייערע זאַכן יעדער אַף דער אייגענער האַנט, מעמיילע זײַנען א סאַך ווערטפולע טעקסטן פֿאַרלוירן געגאַנגען.

כּוץ זעלִיקאָוויטשעס רעפֿאָרטאַזשן און כראָניק, כּוץ דעם פֿעלקל נאָטיצן פון י. ליוזראָוויטש און כּוץ די פּוילישע העפֿטן, וועגן וועלכע עס וועט נאָך זיין א רייד, זײַנען אָפּגעפונען געווארן א טייל קסאָווים פון סימכע־בונים שאַיווויטש, א פֿעלקל לידער פון סראָל־בער איצינגער, א ליד פון א יונגן דיכטער דאַניעל ראָזענזאַפֿט פון זדונסקע־וואָליע, א בינטל נאָטיצן וועגן ליטעראַרישן לעבן אין לאָדזשער געטאָ און א ריי טאָגביכער.

צווישן די אָפּגעפונענע קסאָווים פון לאָדזשער געטאָ, רוקן זיך אָפּן ערשטן אָרט אַרוים די צוויי פֿאָעמעס פון סימכע־בונים שאַיווויטש „לעלעכּא" און „פּריל־נג תש"ב". ווי עס דרינגט אַרוים פון שאַיווויטשעס בריוו, וואָס זײַנען געפונען געווארן צווישן די כורווים פון לאָדזשער געטאָ, אין א בערגל מיסט, האָט דער דיכטער געשריבן נאָך איין פֿאָעמע. ווי עס טיילט מיט רייוו קוויאַטקאָווסקא, האָט שאַיווויטש אָנגעשריבן נאָך איין פֿאָעמע „ישראל נאבל" און אויך א טאָגבוך. סײַ „ישראל נאבל" סײַ דער טאָגבוך זײַנען פֿאַרלוירן געגאַנגען.

ביידע אָפּגעראַטעוועטע פֿאָעמעס — „לעלעכּא" און „פּריל־נג תש"ב" — געהערן צו די בעסטע שאָפונגען, וואָס די יידישע דיכטונג האָט אַרויסגעגעבן אין דער פינצטערער טקופע פון געטאָ און אומקום.

„לעלעכּא" אונטער וועלכן עס פיגורירט די דאַטע „פעברואר 1942", איז געשריבן אין דער פּאַרט פון א מאָנאָלאָג, געהאַלטן דורכן מעכאַבער צום טעכטערל בלי־מעלע. „לעלעכּא" איז דער קורצער, אַלטער, טעוויעדיקער אויסדרוק פון גיירעש.

„און אַצינד, בלימעלע, קינדלעב,
צוים דיין קינדערישע פּרייד —
סיקוועקזילבערדיקע טייכל אין דיר —
און צום אומבאַקאַנטן וועג לאָמיר זיין גרייט"

און ווײַטער:

„געקומען איז דער בייזער טאָג,
געקומען איז די בייזע שָׁע,
וואָס לערנען כימוד מיט דיר, אַ מיידעלע,
די שרעקלעכע פּאַרשע לעכלעכאָ".

דער דיכטער רופט אַרויס אינעם זיקאָרן אַלע לעכלעכאָם, וואָם די געוויידעפטע יידישע נאַציאָנאַלע מינדערהײַט האָט געהאַט אויסצושטיין אַמאָל, אונטער פּאַרשיידענע רעאַקציאָנערע רעזשימען. קיין שום גיירעש איז אַבער נישט געווען אזוי גרויזאָם, אזוי בלוטיק, ווי דער איצטיקער פון יאָר 1942. אַ סאַך איז אין דער דיכטונג פון די געטאָם געשריבן געווארן וועגן גיירושים, אָבער קיין איינע פון די שילדערונגען דערגרייכט נישט אַזאַ שטאַרקײַט ווי שאיווויטשעס פּאָעמע. ער פירט אַרויס דעם גאַנצן רעקוויזיט צום אַרעמער יידישער שטוב, ער שילדערט דעם הונגער, די קעלט, די שרעק, וואָם האָט אין איר געהערשט אַמאָל, סײַ פּאַר דער מילכאָמע, סײַ טכילעס דער אָקופּאַציע. אָבער מיט אַ טיף־נאַגנדיקער בענקשאפט אַקצענטירט ער די שטאַרקע צוגעבונדנקײַט צו דער היים, וועלכע מען מוז פּאַרלאָזן, די פּאַרוואָרצלטקײַט אין דעם אַלטן באָדן פון די אָוועס, פון וועלכן מען וועט אײַצט אזוי גרויזאַם פּאַרטריבן. די פּאָעמע איז רײַך אין אַ זעלטענעם געמעל פונעם שטייגער פון דער יידישער אַרעמקײַט אין אַמאָליקן פוילן און מיט ווײַט־גרייכנדיקע רעמינעסצענצן און פּאַרגלײַכן:

און אײַצט מוז דאָס גרויסע פּאָלק אַרויס
צום אומבאַקאַנטן ווייטן וועג —
קראַנק און מיד — צעבראָכענע שיפלעך,
וואָס דערשווימען נישט צו קיין ברעג.

ווער סיוועט פּאַר הונגער־כאַלאָשעס
זיך אַראָפּזעצן אין מיטן שניי
און שטיל אַוי אוי פיינלעך אַזוי
ווי אַ הינדל אויסגיין אין זיין ווייַ.

וועמען סיוועלן פּאַר שרעק די אויגן
אַרויסקריכן אין מיטן גייַן,
וועט אים פלוצים סיהאַרץ — אַ סטרונע פלאַצן
און ער וועט פּאַלן שווער ווי שטיין.

און וועמען אַן אָפּגעציטערט קינד
וועט אין פּאָסט־פייער פּאַרפרירן
און די מאַמע וועט׳ס נאָך טראָגן לאַנג
און מיינען, אַז סיטוט זיך נאָך רירן".

אויסזיכטלאָז איז דער טרויער פונעם דיכטער. ער זעט נישט קיין ברעקל האָפענונג, ער דערבליקט נישט קיין ברעג. דאָס פּאָלק איז קראַנק און מיד; דער דיכטער פּאַרגלײַכט די מאַסע צו צעבראָכענע שיפלעך. איבער דער פּאָעמע טראָגט זיך די גרויסע פּראָגע, וועלכע דער דיכטער לייענט אַרויס אין זײַן בלימעלעם פּאַרוואָנדעטע אויגן: פּאַרוואָם? אף דעם פּאַרוואָם קען דער דיכטער נישט געפינען קיין ענטפער, קיין באַשייד, ער קען בלויז אַרויסרופן א שוואַבע טרייסט. וויַלנדיק זיך שטאַרקן, רופט ער אויס:

„נאָר לאָמיר נישט ווייַנען, לאָמיר נישט
יאָמערן און לעהאַבעס אַלע סאָנים —
שמייכלען".

אין א געווײַסן מאָמענט רופט זיך אָפּ אין שאיווויטשן אָן אַלטער קויעך, דער קויעך פון טויזנטער יידישע פּרײַהײַט־קעמפער, וועלכע האָבן געשטרעקט זייער לעבן פּאַר גרויסע מענטשלעכע אידעאַלן:

„אַז כאָטש אונדזער טריט איז וואַקלדיק
ווי דעם בלינדנס פּאַר אַ פּרעמדער טיר —
קלינגט אין אים דער ענגָ פון פּעטערס
גאַנג אָף די וועגן פון טיבּיר.
אַז כאָטש ווי בא געפּאַנגענער כייע
ציקט די שרעק אין אונדזער ויע —
ברעוסט דער שטאָלץ איז פלאַמיק־הייסן בליק
ווי באַם טאַטן אַף דער טלית.

אָבער האָאַם עם רײַסן זיך אַרויס באַם דיכטער אזעלכע מוטיקע טענער, קען ער זיך סאָפקאָלסאָף נישט דערגרונטעווען צו דער סיבע פון דער קאַטאַסטראָפע און גפינט נישט פּאַרן פּארכידעשטן קינד קיין טשוווע און לייזונג.

נישטאָ אין דער דאָזיקער פּאָעמע קיין רוף צו ווידערשטאַנד. לאָמיר נישט פּאַרגעסן, אַז שאיווויטש איז געקומען אידעיש און פּסיכיש פון א ווײַטער, קליינבירגערלעבן סוויווע. און לאָמיר אויך נעמען אין אַכט, אַז קיין עמעס ווירקנדיק מאַסנהאַפּטע ווידערשטאַנד־באַוועגונג איז אין לאָדזשער נעמאָ נישט געווען.

אויב אין „לעכלעכאָ" וועט דעם דיכטערס ווייטיק געהאָמאָוועט דורך דעם מילדן טאָן און ערשט אין די לעצטע סטראָפן רײַסן זיך אַדורך שטאַרקע טענער, איז די צוויטע פּאָעמע, „פּרילינג תש"ב", דורכגעדרונגען מיט א לײַדנשאפטלעכן צאָרן און מיט א שטאַרקן סארקאזם און אזוי אַרום ווירקט זי אָן אַן ערעך שטאַרקער ווי די ערשטע. עס איז פּרילינג 1942, ערעוו פּייסעך, עם פּרייט זיך דער הימל, די וועלט איז פּריש געבוירן — און דאָווקע אין אָנזיכט פון דעם ווידערגעבורט פון דער נאַטור טוכט אויף מיט נאָך מער אַכזאָריעם דער שוידערלעכער מאָרד איבער א פּאָלק. דער הונגער הוליעט נאָך ערגער ווי פריער, יידן ווערן סטאַדעסווײַז געטריבן צום גיירעש, קינדערלעך ווערן אַרויסגעפירט צום טויט, די יוגנט קומט אום. קאָפּיטל נאָך קאָפּיטל קומט אויף די דאָזיקע פערזן־געשריבענע כראָניק פון לאָדזשער געטא, קומען אויף שוידערלעכע בילדער פון הונגער־טויט און פון טויט־גיירעש:

„און אין אַ מאַזלדיקער שָׁע
געשעט דער נעס פון טכיעס האַמייסים
און דער פרילינג איז ווידער דאָ —
נאָר בא אונדז אין געטאָ
אַרט שוין נישט קיינעם דער הונגער,
וואָס יאָמערט אַראָפּ פון אַלע גלידער,
און מען האָט אויך פאַרגעסן
אינעם טויט, וואָס קלאַפּט אומעטום היימיש אָן
און מיידט נישט אויס דאָ קיין שטוב,
און ווי עלנטע ציטערקע שאָף
ציטערט מען און מיפלאַטערט
פאַרן אויסוואַנדער־גזאַר
אינעם אומבאַוווסטן לאַנד אַריין.
ציטערט מען און מיפלאַטערט
פאַרן געהיימען בעלשאצאר קסאַוו:
— לחיים או למות".

דעם דיכטערס צאָרן רײַסט אויף די קינסטלעריש פאָרם פון דער פּאָעמע. ער צעזעצט די רעגולערע שורע. ער

ברויזט און ער צערייסט דעם נאָרמאַלן פערזן־נעבוי. אין פּאַרשיידנפּאַרעמדיקער שורע פירט שאיעוויטש ארויס דעם גאַנצן גרויל, אַון ער טוט עס אַזוי שטאַרק, אַזוי פּלאַסטיש, אַזוי טרעי צו די געשעענישן, אַז ערטער־ווייז דאַכט זיך, אַז דאָס איז נישט וואָר, נאָר א מעויעמ־דיקע האַלוצינאַציע, אָבער וועו מען פּארגלייכט שאיע־ויטשעם בלוט־טריפּנדע סטראָפן מיט די טרוקענע כרא־ניקעס און טאָגביכער און מיט די דערציילונגען פון עדי־ראיה, דערזעט מען דעם פולן און גרויזאמען היסטאָרישן עמעס, וואָס ליגט אין די שורעס און סטראָפן פון שאיע־ויטשעם פּאַעמע. אין מעשעך פון דער קורצער צייט, וואָס האָט אָפּגעטיילט די דאָזיקע פּאָעמע פון דער פרי־ערדיקער שאפונג „לעבעדיק", איז דער דיכטער רייבער געווארן אין טרויעריקער דערפּארונג, רייפער געווארן אידעיש, און וועו עם דערשיינט אין דעם לעצטן קא־פּיטל פון „פרילינג תש"ב" דאָס טעכטערל בלימעלע מיט דער נאָך נישט פּארענטפּערטער קאַשע, ענטפערט דער אָנגעצונדענער, צעפּלאַמטער דיכטער מיט אַלטן יידיש־פּאָלקסטימלעכן „שפּוך חמתך", מיט א לייַדנשאפטלעכן רוף צו נעקאָמע — און מעמיילע: צו ווידערשטאַנד, הא־גאם דאָס דאָזיקע וואָרט וועלט נישט ארויסגעבראכט דירעקט.

פון אן ענלעכער סוויוע ווי שאיעוויטש איז געקומען א צווייטער דיכטער פון לאָדזשער גענט, א שוואכערער אין טאלאנט פון שאיעוויטשן, אבער א נישט וויניקער פּראָדוקטיוואר — סראל־בער איצינגער, אדער ווי ער כאסמעט זיינע לידער: אלטער שנור.

אלטער שנור האָט אין גענט אדורכגעמאכט א כא־ראקטעריסטישע אנטוויקלונג: פון רעליגיעזן וועלט־בא־געם, פון גלויבן אין אן איבערנאטירלעכער קראפט, פון האכנאָע צום גוירל — צו פּראָטעסט קעגן גאָט און צו ברי־זונג קעגן דעם פעלקער־מערדערישן רעזשים און דער סאציאלער אונטערדריקונג אין גענט.

אין זיינע לידער באריט אלטער שנור די וועזנט־לעכע פּראָבלעמען פון גענט. ער דריקט אויס זיין גלויבן אין דער באפרייונג: דעמלט — זאגט דער דיכטער — וועט די „גלעלע לאָטע", וואָס איז אויפגעצווונגען געווארן די יידן, ווערן א סימבאל פון שאנד פאר די פיינינקער, אף איר אָרט וועט קומען פרייהייט און ליכט (דאָס ליד „מאַגנדאָוויד"). מיט ביטערניש שרייט אויס דער דיכ־טער זיין פּראָטעסט קעגן הונגער:

„ראָגגלט זיך הונגער מיט צאָרן און שטורעם
וואקסט א פאַרבלוטיקטער, שווייסיקער טורעם,
גאָליק דער הימל, פאַרברענט און רויט,
סישרייט מענטש פון אונטער דער ערד אַרויס:
ברויט!
ברויט באשמירט מיט גאל, מיט ווייטיק און
האס!" („ברויט").

אויסדריקנדיק די געפילן פון דער גענט־באפעלקערונג, איז אלטער שנור ארויס מיט שטארקע, בייסיקע לידער קעגן די גענט־פּאליציאנטן און קעגן רומקאווסקין („דאָס „שווארצע יידעלע", „פופצן מארק", „כ'בין א פּאליצי־אנט") אלטער שנור האָט אויך אויסגעזונגען די געפילן פון סאציאלער סינע צו דער אייבערשטער קליקע, וועלכע פּארזיטעוועט אפן ארגאניזם פון לייַדנדיקן פּאלק. אליין א נויטלייַדנדיקער, א קעסיידער הונגערנדיקער צוזאמען מיט דער מישפּאָכע, האָט דער דיכטער געשריבן קעגן די, וואָס עסן פון שענסטן און פון בעסטן, בעיים די גרויסע מאסע גייט אוים פון הונגער („גענט, געטאָניו", „די ראציע"). און ווייט נישט עלעגיש, נאָר צארנדיק קלינגען זיינע פערזן וועגן דעם אונטערגיין פון באלוט, פון די גאסן פון דער יידישער ארעמקייט. אָט ווי עס קלינגט דער שלום־אפּארד פון דעם דאזיקן ליד: די זון פּלאמט פאר שאנד, און באלוט גייט אונטער! („תמוז תש"ד").

אלטער שנור האָט אין געטא אנטוויקלט אן אינטענסי־וו ליטעראַרישע טעטיקייט. ער האָט ארגאניזירט אן אום־לענגלע ליטעראַרישע צייטשריפט א. נ. „געטא־שריפטן". מיר געפינען דאָרטן לידער נעכאסמעט דורך א. שנור און לידער אונטערגעשריבענע מיט אנדערע נעמען, לעמאשל: מאָרדאָוויטש, מ. גרינוואלד, א. ב. פרידמאן, אווראָם מייזעלס, סאדענקעוויטש, פרוי ברייטבארד, ש. מערקער, רויזע ווייַנטרויב, נאָכעם טשעכאנאָווסקי און מיט רא־שעטייוועס ר. א. דאָס זיינען ס'ראָוו סאטירישע לידער און מעשאָלים געווענדעט מיט זייער שארף קעגן די מוישלים פון געטא, באשרייבונגען פון דער פיין־ארבעט, אין די רעסטארטן, פערזן־נעשריבענע כראניק פון טרוי־ערייקן געטא־לעבן. דאָס זיינען וואַרשיינלעך אינגאנצן אדער ס'ראָוו פסוודאָנימען פון אלטער שנור אליין. עס דארף צום סאף נאָך געזאָגט ווערן, אז — וועדליק עס גיט איבער אן עד־ראיה — האָט אלטער שנור אנגע־שריבן נאָך אנדערע לידער און אויך א פּאעמע, אבער מען האָט זיי ליידער נישט געפונען.

עס איז שווער צו זאגן, ווי ווייַט די לידער פון שא־יעוויטש און איצינגער האבן באווירקט דירעקט די לייע־נערשאפט אדער די צוהערער אין לאדזשער גענט, אבער מיר ווייסן, אז אויך אין „ליצמאנשטאטער" גע־טא האָט מען איינגעאדנט אומלענגלע ליטעראַרישע אוונטן און צוזאמענטרעפן מיט שרייבער אין פריוואטע דירעס. עס זיינען אויך געווען פאלן פון עפנטלעכע ליטע־ראַרישע אונטערנעמונגען, אבער העיוים זיי זיינען געווען אונטער דער קאָנטראָל פון רומקאָווסקים קאמעריליע און פונעם „פרעזעס" אליין, האָט מען עמעסע פּאלקס־טרייע ליטעראַטור זעלטן געקאָנט פּארלייענען. וואָס שיַעך געהיימע ליטעראַרישע אויפטריטן אין פריוואטע לאקאלן, האבן מיר געפונען צווישן די לאדזשער מאטעריאלן אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט עטלעכע מיט דער האנט - געשריבענע אייַנ־לאדונגען פון ליטעראַרישע אוונטן אין די דירעס: אף מארדכע גאבע גאם נומער 25 (אין אקטאבער 1940), אף זאווישע גאם 25 וו. 20 (אויך אין אקטאבער פון זעלביקן יאָר) א. א. אפּילע אין יאנואר 1944 קומען נאָך פּאָר אזעלכע פריוואטע ליטעראַרישע אונטערנעמונגען, וועגן וועלכע רומקאָווסקי און געטלער און זייערע אנעונטן טארן נישט וויסן. די אוונטן זיינען אדורך — ווי עס דריינגט ארויס פון די מאטעריאלן — מיט גרויס דערפאלג. וועגן איינעם אזא אוונט טיילט מיט דער אינ־פארמאטאָר, אז בעיים די רעציטאציעס איז געקומען צו א שארפן מיינונגס־אויסטויש צווישן דעם פארלייענער, וועלכער איז ארויסגעטראטן מיט לידער פון רעוואלוציא־נערע שרייבער און מיט סאציאלע געטא־מאטיוון, און אן ארטיקן גאדל, א געווישן פראשקער, וועלכן עס איז נישט געפאלן געווארן נישט מענדעלע, נישט שאלעם אליכעם, און אוואדע נישט די רעוואלוציאנערע ליטע־ראטור, וועו דער פּארלייענער האָט נענומען רעציטירן

מוישע שולשטיינס באקאנט רעוואלוציאנער, פראָ־סאָ־וויעטיש ליד „צוגן", האָט דער גאָדל פאַרלאָזט דעם זאָל. אָבער דער אינפאָרמאַטאָר פאַרענדיקט זיין נאָטיץ מיט די ווערטער: „די פּראָלעטאַרישע שאָפונגען האָבן בא דער יוגנט אמשטאַרקסטן אויסגענומען".

די יודענראַט־לײַט, וועלכע האָבן זיך געפונען געטראָפן פון די סאָטירישע שאָפונגען, האָבן אָפט גענומען א בי־טערע נעקאָמע און גערוידעפט די דריסטע פאָלקס־טרײַע שרײַבער. אזא פאָל איז געווען מיט א יונגן דיכ־טער פון זדונסקע־וואָליע דאניעל ראָזענהאָפט, וועלכער האָט זומער־צײַט 1940 אָנגעשריבן א סאָטיריש ליד א. נ. „דאָס כאָזירל" (דער טעקסט געפינט זיך אין אַרכיוו כון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט). די פאַרעטער פון זדונסקע־וואָליער יודנראָט האָבן ראָזענהאָפטן פאר־שיקט און אזוי אָרום שטום געמאַכט דעם אויסדריקער פון די געפילן פון דער יידישער מאסע.

דער דאָזיקער פאָל איז געווען באקאנט די לאָדזשער שרײַבער. נישט געקוקט אף דעם וואָרענענדיקן גורל פון דאניעל ראָזענהאָפט, האָט מען אין לאָדזשער געטא וויטער געשאפן סאָטירישע לידער קעגן רומקאָווסקים רעזשים. די דאָזיקע לידער זײַנען געשאפן געוואָרן נישט בלויז אין יידיש, נאָר אויך אין פויליש. דער טייל אפּגע־ראָטעוועטע פויליש־געשריבענע לידער פון לאָדזשער געטא איז נישט קלענער פון דער צאָל יידישע שאפונ־גען. אָבער בעיים אין יידיש איז די ליטעראָטור פון לאָד־זשער געטא געשאפן געוואָרן ס'ראָוו דורך באקאנטע שרײַבער, ווערט דער פוילישער סעקטאָר פון דער דאָזי־קער ליטעראָטור רעפּרעזענטירט דורך יונגע, בי, איצט אומבאקאנטע מעכאָבערס. די פוילישע ליטעראָרישע כי־בורים פון לאָדזשער געטא זײַנען קוידעמקאָל א שאפונג פון יוגנט, און ס'ראָוו פון לינקער, קעמפּעריש־געשטימ־טער יוגנט. דער דאָזיקער פאקט לייגט א בוילטן כויסעם אף די פוילישע לידער פון לאָדזשער געטא. עס איז דא, נאָטירלעך א רייד וועגן די לידער, וועלכע געפינען זיך אין אונדזער רעשוס.

א כוץ באָזונדער־גייענדיקע פויליש־שרײַבנדיקע מע־כאָברים, איז אין לאָדזשער געטא אויך געווען אן ארגא־ניזירטע גרופּע יונגנטלעכע דיכטער, וואָס האָבן געשריבן אין פוילישע. זיי האָבן זייער שאפונגען פארשריבן אין א דיקן ברוליאָן, וועלכן זיי האָבן ערגעץ באהאלטן. אין יאָר 1950 איז דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט גע־לונגען אויסצוגעפינען די דאָזיקע מיט דער האַנט גע־שריבענע זאמלונג.

אין דער זאמלונג זײַנען פאראן 67 לידער. צווישן זײַנען יוליאן טווויסם פארמילכאמעדיקע לידער, אין וועלכע דער דאָזיקער שפּראָך־ווירטואָז רעכנט זיך אף מיט די פוילישע אַנטיסעמיטן אוביפראָט מיטן ענדעקישן פובלי־ציסט אדאלף נאָוואָטשינסקי. די יונגנטלעכע שרײַבער־גרופּע האָט זיך געפונען אונטערן אינפלום — אין שפּראָכלעכע און קינסטלערישן זין — פון יוליאן טווים. מיסטאָמע אלס צייכן פון פארערונג, האָבן זיי אין דער זאמלונג ארײַנגענומען טווויסם צווייי לידער, וועלכע פאר־מאָגן אן אינהאלט, ווײַל איז געווען באזונדערס נאָענט די געטא־אסורים. די אנדערע 65 לידער זײַנען אריגינעלע שאפונגען פון די יונגע פאָעטן. די מעכאָברים זײַנען: ר. גליקסמאן (ער שרײַבט זיך אויך אונטער „ר. ג."), ל. אש („ל. א."), מ. פאָגעלמאן („מ. פ."), פ. ציגעלבערג, ל. דודעלטשיק („ל. ד.") און עטלעכע אנאנימע. די לי־דער נעמען ארום א בריטן צײַט־אָפּשניט פון דעם יאָר 1940 ביז סאף פעברואר 1944.

אין די לידער לאָזט זיך באמערקן דעם אינפלום נישט בלויז פון טווויסמן, האָגאָם די האָשפּאָע פון דעם דא־זיקן דיכטער איז די גרעסטע אין דער זאמלונג. מען פילט בעפּירעש, אז די יונגע פאָעטן האָבן זיך דער־צוגן אף טווויסם שפּראָך־נאָוואָטארישקײַט און אף דעם לירישׂ־סארקאסטישן טאָן פון זײַן סאָטירישער דיכטונג. עס פילט זיך אין דער זאמלונג אויך די האָשפּאָע פון אלעקסאנדער פושקין, אדאם מיצקעוויטש און יולישׂ סלאָוואצקי און פון דער יידישׂ־פּראָלעטארישער פאָעזיע.

אין אונטערשייד צו א צווייטן דיקן העפט פוילישע פאָעזיע פון לאָדזשער געטא פון אן אנאנימען מעכא־בער, וואָס איז אונדז געלונגען צו געפינען און וואָס איז אין גרעסטן טייל געווידמעט אינטימע איבערלעבונ־גען, פונקט ווי עס וואָלט נישט עקזיסטירט קיין אָקופּא־ציע און קיין געטא, אין אונטערשייד צו דעם דאָזיקן אויטאָר — שטעלט מיט זיך פאר די זאמלונג פון די יונגע פאָעטן א דורך און דורך געזעלשאפטלעכע דיכ־טונג, א דורך־און דורך רעאָליסטישע לידער. אין א רײַכער שפּראָך, און עכט פאָעטישע בילדער וויקלען די מעכאָברים פאנאנדער דעם גאנצן גרויס פון געטא. טייל לידער זײַנען דורכגערונגען מיט א רעוואָלוציאָנערן באוווסטזײַן און שלאָגן אן אין טאָן פון גלויבן און באפרײַונג און ווידעראויפבוי. די שטאַרקסטע אין דער זאמלונג זײַנען די כאָטירישע מאָטיוון. טיפע פאראכ־טונג און גרענעצלאָזע סינע צו די געציינן פונעם סוינע, צו די יודענראָטיש־פּאָליציייִשע עלעמענטן — דאָס איז דער לײַט־מאָטיוו פון די סאָטירישע לידער, וועלכע בילדן די מערהײַט אין דער זאמלונג.

דער סאמע פרוכטבארסטער פון דער גרופּע איז געווען ל. אש, וועלכער איז אין דער זאמלונג רעפּרעזענטירט מיט 29 לידער אף די פארשיידנסטע געטא־טעמעס. צום שטארקסטן ווירקן זײַנע הונגער־מאָטיוון, זײַנע אנטי־יודענראָטישע און אנטי־פּאָליציייִשע סאָטירעס און זײַנע באשרײַבונגען פון דער געטא־טפיסע. אין א מײַסטער־רישער פּאָרם שילדערט אש דעם אנווופן פון הונגער. דער הונגער וואָקסט און די מענטשן שרומפּן אײַן; עס שלײַכן זיך אדורך מענטשן דיקע, אנגעפּוישטע — אָבער זיי זײַנען אף אן אומנאטירלעכן אויפן דיק גע־וואָרן, זיי זײַנען געשוואָלן פון הונגער; געזונטע הענט ווערן שלאַף; מענטשן שטייען בא די מאשינען אין רומ־קאָווסקים רעסאָרטן און כאָלעשן פון הונגער; דער סימ־באָל פון געטא איז געוואָרן — די וואָג, אָבער נישט די גרויסע, נישט דער קילאָגראָם, נאָר דאָס קלענסטע גע־וויכט; סײַ די מענטשן, סײַ דאָס עסן ווערט איצט גע־רעכנט לויט אלץ קלענער און קלענער ווערנדיקע גע־וויכטער. דער הונגער רײַסט זיך ארײַן אין יעטוועדן קעמערל פון מענטשלעכן וועזן, יעדער געווענ פון דעם קערפּער ווערט צערײַסן דורך דעם ווילדן הונגער. דער קאמף פאר א ביין, פאר א שאָל, פאר ראיען אין מיסט ווערט אלץ ווילדער. און אָט אזוי גייען פארבי שוידער־לעכע בילדער פון גסיסע אין די לידער פון ל. אש: „א „הונגעריקער טאָג", „די וואָג", „קאָליידאָסקאָפּ", „א טאָעס", „ברויט", „דער סאף פונעם הונגער", „א גע־טא־גשעיכטע", „די ראציע", „טעגלעך ברויט".

ווער איז שולדיק אין דעם שוידערלעכן הונגער, אין

דער מאַסן־גסיסה, אין דער דעמאָראַליזיציע? עס איז שולדיק דער אָקופאַנט, אָבער עס איז אויך שולדיק דער אינערלעכער פאַראַט — ענטפערט ל. אש. אין די לידער „הויכע שטיוול", „טרעפּעס", „א יונד" א.א. גרייפט דער יונגער דיכטער אָן די פּאָליטיי־לייַט, די אויסנוצער, די קאָמבינאַטאָרן און דעם גאַנצן סיסטעם, וואָס זיין עקלדיקער סימבאָל עס איז רומקאָווסקי. ל. אש פירט אונדז אַרײַן אין דער געטאָ־טפיסע, ווו די פאַרעטערישע אַגענטן פונעם סוינע ווילן ברעכן דעם ווילן פון די קאָרבאַנעס דורך אָנווערפן שרעק („אין דער צעלע"). ער ווײַזט אונדז די שטרעבונג פון א טייל געטאָ־אַסורים זיך אַרויסצוריַסן פון דער גרויליקער שטרײַג, אַנטלויפן פון געטאָ; די דאָזיקע שטרעבונג האָט א טראַגישן פינאָל, די אַרײַזרנע רייף פון די היטלעריסטישע פּאָסטנס אַרום דעם „יידן־קוואַרטאָל" ענטפערט מיט א פּרַיער אַף יעדן פּרוו פון אומלעגאַלן אַנטלויפן; שוידערלעכע אונטער־דריקונג און א הונגער־טויט אין געטאָ און א זיכערער טויט פון דעם סוינעס קויל מיכוח די פאַרשאָלטענע פאַרקנס — אָט איז דער גוירל פון די קאָרבאָנעס פון היטלעריסטישן ראַסיזם („אפן בייסאָלמען").

דער דיכטער פילט, אז עס איז שוין באַלד צוועלף, אז איידער עס קומט דער סאַף פון די לידן, קען דער בלוט־גיריקער סוינע פאַרהאַקן די טיר פון לעבן אַף אייביק („פיר מינוט"). און פונדעסטוועגן הערט ער נישט אויף צו גלויבן אין באַפרייונג, ער זעט שוין אפילע די קאַנטורן פון א נייעם לעבן און די מענלעכקייט פון נעקאָמע און ווידערויפבוי, האַגאַם די וואָגשאָל פון ווי אוי מוט ווײַזט אַרויס באַם דיכטער ערנסטע וואַקלונגען („איך גלויב", „נעוויעס", „אטאקע", „לאטעס", „די זון פון געטאָ" א.א.). אָבער דאַווקע אין די לעצטע לידער שטאַרקט זיך אַלץ מער דער מוט פונעם דיכטער, און ווען ער שילדערט די אויפשוידערנדיקע סצענע פון דער אוממענטשלעכער ארבעט פון די א. ג. פעקאַליסטן (די רייניקער פון די אָפּטריטן), ענדיקט ער דאָס דאָזיקע לידּ („פעקאַליסטן") מיט א האָפענונגסלאָזן שלום־אַקאָרד: די כושים פאַרטעמפּט, די אויגן בלינד, אָבער די הערצער פול מיט פלאַמיקער האָפענונג, אז מאָרגן וועט בעסער זיין. עס וועט קומען די צייַט — זאָגט דער יונגער דיכטער אין א לידּ „ארבעט" — ווען די שקלאַפן פון רומקאָווסקיס רעסאָרטן ווילן צערײַסן די קייטן און זיי אַרויפוואַרפן אפן שײַטער.

ווי א קרעדאָ פון אַלע אַנטיילנעמער פון דער זאַמלונג קאָן דינען ל. אשס לידּ „רעוויע", אין וועלכן ער שטעלט זיך אָקעגן דער קאַנצעפּציע פון קונסט לעשיים פאַראַוואַלונג, פון קונסט ווי אַן אילוזיע, פון קונסט, וואָס אַנטלויפט פון דער ווירקלעכקייט.

אַלע לידער פון גלויקסמאַן, דודעלטשיק, פּאָגעלמאַן און אַנדערע זײַנען טאָקע דורך־און־דורך ווירקלעכקייט. דער דיכטער ר. גלויקסמאַן, דער צווייטער אַנטיילנעמער אין דער פּוילישער זאַמלונג, דערשײַנט פּאַר אונדז ווי א באַוווסטזיניקער געזעלשאַפטלעכער מענטש. אין א בריט־אָטעמדיקן לידּ „ענגלאַנד האָט צייַט" דעמאָקירט ער דעם בריטישן און מעמיילע אויך דעם אמעריקאַנישן אימפּעריאַליזם, וועלכער שטעלט אַף דער מענלעכקייט, אז ראַטנפאַרבאַנד און דײַטשלאַנד וועלן זיך קעגנזײַטיק אויסבלוטיקן, און דעמאָלט וועלן קומען די אַנגלאָזאָקסן און אַרײַנשאַרן די וועלט־רײַכטימער אין דער אייגענער קעשענע. און דערווײַל קומט אום אין ווויי און בלוט א פאָלק! — רופט אויס דער דיכטער.

גלויקסמאַנס אַנטי־יודענראַטישע סאַטירעס — „פּליאָט־קעס", „א רעפּוע אַף פּליאָטקעס", „דער אלטער" — זײַנען זייער קאַנקרעטע, און דערבײַ בלײַבן זיי מעלאָ־דיש און שפּראַך־שעפּעדיק. גלויקסמאַנס סאַטירעס פאַר־מאָגן גאָר ווייניק הומאָר, אפילע קנאַפּ גאַלגן־הומאָר; פאַרקערט, דאָס זײַנען בלוט־טריפּנדיקע בלעטער פון דער טרויעריקער געטאָ־ווירקלעכקייט. דער דיכטער עפּנט פאַר אונדז אַן עמעסן גענעם — רומקאָווסקיס „מעלו־כע". ער רופט אָן בא די נעמען די פאַרעטער און פּיַניקער פון פאָלק: די רומקאָווסקיס, גערטלערס, פּראָש־קעוס, מילגערס, גורינס און אלע אַנדערע רעסאָרט־לייטער, „מאַסגיביקע" פּערזאָנען און געגנסטער, איט־לעכן שילדערט גלויקסמאַן אַף אַן אינדיווידואַליזירטן אויפן, מיט זייערע גענגלעך, ארט ריידן און כאַראַקטער־שטריכן.

די זעלביקע טעמע טרעט אַרויס אין די אַנטי־יודענ־ראַטישע סאַטירעס פון דעם דריטן מיטבאַטייליקטן אין דער זאַמלונג, פון דעם דיכטער מ. פּאָגעלמאַן, וועלכן עס פעלט אָבער דער ברייטער אָטעם פון ד. גלויקסמאַנס פערז. פּאָגעלמאַנס סאַטירעס געהערן צו דעם לייטעראַ־רישן זשאַנר, וואָס רופט זיך אַן אין דער פּוילישער לייטעראַרישער טראַדיציע — „פראשקי" (עפּיגראַמען).

אין זײַנע קורצע, שפּילעוודיקע לידער גיט מ. פּאָגעל־מאַן די נענעאָלאָגיע פון די פאַרהאַסטע פּאָליטיי־לייַט. א נעכטיקער וועקסל־דיסקאָנטער איז געוואָרן א פּאָליטיי־אונטערפּיציר („דער אונטערפּיציר ס."). א נעכטיקער לעב־יונג פון דער „גאָלדענער יוגנט" איז הײַנט א היטער פון רומקאָווסקיס רעזשים („הער מ."). פּאָגעלמאַן שיל־דערט די באַקאַנטע געטאָ־בריק, אָבער אין א געוויסן מאָמענט איז ער גרייט זיך צו ווינטשן, אז די בריק זאָל איינפאַלן — דעמלט, ווען עס וועלן זיך אַף איר געפינען אַלע געגנסטער, מאכערס און אויסווורפן פון געטאָ („די בריק").

פּאָגעלמאַן לאַכט אויס און דעמאַסקירט די „אויטאָ־נאָמיע" פון געטאָ. מאזלטאָוו! יידן האָבן שוין אייגענע עקזעקוטאָרן, וועלכע נעמען צו די בעבעכעס בא דער געטאָ־אָרעמקייט מיט נאָך מער דראַסטישע מיטלען ווי די אמאָליקע פרעמדע שטייער־באַאמטע. דער דיכטער שלאָגט אָן אין א פּיַנעס סאַטירישׂ־פּאָלקסטימלעכן טאָן אין דער שילדערונג פון צאָלעל עקזעקוטאָר, דער גע־שפּענסט פון געטאָ, דעם סימבאָל פון דער „ליצמאַנ־שטאַטער" „יידישער אויטאָנאָמיע".

אינגאַנצן אַן אַנדערער דערשײַנט פּאַר אונדז דער זעלביקער פּאָגעלמאַן, דער פּראַשקע־שרײַבער, אין דעם לידּ „דער קאַנצערט". עס קומט פּאַר א קאַנצערט אין געטאָ, לעגאָל, לאָיאָל, מיטן אַנטיילּ פון די לימאַנ־שטאַטער „גדוליי האַדאָר". רומקאָווסקי אַליין באַערט מיט זײַן אַנווועזנקייט און זאָגט א פּאַר ווערטער. די דאַמע־לעך בעטן זיך, מען זאָל זינגען עפּעס סענטימענטאַל, עפּעס „מאַראַישעס", לעמאָשל, דאַוויד בייגעלמאַנס „יידישע לידער". אָבער אינמיטן דעם צירלעך־מאַניר־לעכן קאַנצערט רײַסט זיך אַרײַן א בייזער און דראַענדי־קער ווידערקאָל פון אַן אַנדער קאַנצערט, פון אַן אַנדער טאַנץ — דאָס איז דער שקלעטן־טאַנץ פון אונטערניי־ענדיקן אין הונגער־ווייען לאַדזשער געטאָ. די שטרענג

וואַרענונג פון דעם גויסעדיקער מאַסע רייסט זיך ארײן מיט דער פּוילער קראַפט אין דעם קאַנצערט־זאל פון דער געטאָ־אַריסטאָקראַטיע.

די וויזיע פון דעם שקיעטן־טאַנץ איז נישט געווען קיין פֿראַדוקט פון דעם דיכטערס דימיען. דער ליטעראַרישער לעוואַש פון דער דערשײַנונג האָט נישט געהאַט קיין שום שייכעם מיט א געוויסער מיסטישער אַנונג. קעסיידערדיקער, פֿערמאַנענטער אונטערגאַנג איז געווען א טאָג־טעגלעך בילד אין לאָדזשער געטאָ. א סינטעטישן אויסדרוק פון אָט דעם בילד גיט דער וויַיטערדיקער מיט־מעכאַבער פון דער פּוילישער זאַמלונג — פ. ציגעל־בערג, וועלכער האָט זײַן שטאַרק ווירדיק לירד אָנגערופן מיטן פּילזאָגעווידיקן נאָמען „טאָג אײַן, טאָג אוים". די טעג האָבן זיך אין געטאָ געצויגן אַפּן זעלביקן אויפן, אָן ענדערונג, דער איינציקער שינוי איז געווען דער טויט, אָבער דאָס איז געווען א שינוי באַם קאַנקרעטן יאָכיד, דאָקומענט באַם קלאַל איז אָט דער טרויעריקער סאַף אויך געווען א טאָג־טעגלעכע דערשײַנונג. ציגעלבערג איז פול מיט וויטיק צולידן קעסיידערדיקן ארויספיר אַף אומ־קום די נאָענטסטע און טײַערסטע מענטשן. ער זעט ארום זיך איין גרויסן קאָשמאַר. דער מענטש וועלט אָפּגע־טשמפּט, ער הערט אויף צו רעאַגירן, ער פֿאַרלירט שוין אפֿילע דעם פֿאַרגעפּיל. אָבער דאָס ערנסטע איז דאָס — זאָגט דער פּאָעט — וואָס עס איז אינגאַנצן פֿאַרשוווּנדן דער שמייכל.

דער סאַמע געוועלשאַפטלעך באַווּסטזיניקער פון דער גאַנצער גרופּע איז געווען ל. דודעלטשיק. אויך ער גיט אין זײַנע לידער בילדער פון גרויל, אויך ער וויקלט פֿאַנאַנדער א שילדערונג פון דער שוידערלעכער אקציע אף די קינדער („די נאכט פון די יעסורים"), אויך ער זעט די דעמאַראַליזאַציע, וואָס רומקאַווסקים פּראַטעק־ציאָניסטישער סיסטעם האָט געשפֿרייט אין געטא („א געטא־באַלאַדע"), אויך ער שטורעמט קעגן די פֿאַרעטער און רופט אוים מיט שפּאָט צו רומקאַווסקין: „זיג הייל כאַים פּיערושי"! (אן אָדע צום געטא"), אויך ער שרײַבט סאַרקאַזם־פולע פּראַשקעם קעגן דער רומקאַווס־סקי־קאַמערלינג („7700", „א וועשערײַ", „אין וואַרט־צימער פון פּרײַזין וואַלק"), נעמענדיק אלם סיוזשעטן קאַנקרעטע מענטשן און פאקטן. אָבער דודעלטשיק קוקט טיפער און וויַיטער. ער זינגט וועגן באַפרײַונג, וועגן וויִדערגעבורט און וועגן וויִדערויפבוי. אין דעם פּײַן קאַמפּאַנירטן לירד „נעכטן, הײַנט און מאָרגן" מאַלט ער דרײַ בילדער: דעם נעכטן אין קאַפּיטאַליסטישן פּוילן מיט די אויסגעלאַשענע געסלעך פון דער ייִדישער אָרעמ־קייט, מיטן אומקום־סיגנאַל, וואָס אלאַרמירט וועגן דער אָנקומענדיקער קאַטאַסטראָפֿע; דער הײַנט — מיטן געטא, מיט דער גענלער לאַטע; און דער מאָרגן, וואָס קומט אויף דעם דיכטערס וויזיע וויִ א קאַלירנרײַכער רעגנבויגן. דער מאָרגן שטעלט זיך פאָר אין דודעלטשיקס דימיען וויִ א טרוים אף דער וואָר — מיט טראַקטאָרן אף שפּעדיקע פעלדער, מיט א בריטן פאַנאַנדערבוי פון וויַיסע הײַזער; מיט פרייד פון גליק זינגען פול די וועגט און עם הערט זיך דער רוף פון דער לעבעדיקער פרײַהײַט. אָט אזוי איז אין דעם סאַמע מענטשלעכסטן טעאַם, אפן סאַמע דנא פון לעבן אונטער דעם אקופּאַציע־רעזשים, אין דער טיפּעניש פון דער אויסשטאַרבנדיקער מאַסע פון לאָד־זשער געטא אויפגעקומען א גאַלענער טרוים פון סא־ציאַליזם. קיין שום דענענרירטע דיקטאַטור, וועלכע האָט זיך געשטיצט אפן ברוטאַלן קויער פון דער געס־טאַפּא, האָט נישט געקאָנט דערשטיקן די דאָזיקע שטרע־בונג. דער דיכטער וויל אָבער נישט בלײַבן קיין פּלאַ־טאָנישער טרוימער. ער דערקלערט אינעם לירד, אז קעדיי דאָס צו דערגרייכן מוז מען קעמפן. און ערשט דעמאָלט, וועז עם וועט ווערן אויסגעקעמפט די נייע יוישערדיקע אָרדענונג, וועט פאַרשווינדן שלעכטס, קינע־סינע, אונ־טערדריקונג, וויִל אַרבעט און ברויט וועט סטאַיען פאַר אַלעמען.

רודעלטשיק גיט זיך אף א דינוועכעזשבן פון דעם, אז דאָס איז נישט קיין לייכטע אויפגאבע. ער זעט פאַר נאָך איין דערשײַנונג, וועלכע שטעקט אַרגאַניש אין דער קאַפּיטאַליסטישער אָרדענונג: דעם ווידערגעבורט פון היטלעריזם. אין דעם לירד „דער ייִדישער קייוער", וואָס איז א פאַראַפראַזע פון דעם אלטן באַקאַנטן פילם „דער אינדישער קייוער" (מיטן אַרטיסט קאַנראַד ווייַדט), וויקלט דודעלטשיק פאַנאַנדער א טאַשמע פון א טראַגישן פילם — די גאַנצע געשיכטע פון לאָדזשער געטא, דאָס פֿײַנזיקן די ראַבאַנים, די שכיטע אף פּיעטריקאַוועך גאָס, „אײַנזידלונגען" און „אויסזידלונגען", דעם הונגער און די „אקציעס". דער פילם וועט היסן „דער ייִדישער קיי־וועך". מען וועט אים נאָך דער באַפרײַונג — אין וועל־כער דער דיכטער צווייפלט נישט קיין איין רעגע — וויַיזן אין אמעריקע, פראַנקרײַך און ענגלאַנד. און די לירידים און דזשענטלמענס וועלן זיך קוויקן: א שיינער פילם! אָבער זיי וועלן זאָגן: עס איז אויסגעזויגן פון פינגער, אַזוינס איז נישט געשען!

אָט ווי א דיכטער פון געטא האָט פאַרויסגעזען די רײַנטיקע פאַרבראַכערישע פראַקטיק פון די אימפּעריא־ליסטישע מעלובעס, וועלכע ווילן פאַרווישן די שפּורן פון היטלעריסטישן פעלקער־מאָרד און אויפשטעלן אויף־סניי דעם נאַצישן מילִיטאַריזם.

וואָר איז געווען דער דאָזיקער וויַיט־בליקנדיקער דיכטער דודעלטשיק? וואָר זײַנען געווען כאַווייַרים גליקסמאַן, פּאָגעלמאַן, אש און די אַנאַנימע מעכאַברים פון די אַנדערע בייסיקע אַנטי־יודנראַטישע סאַטירעס און פון די באַשרײַבונגען פונעם אומקום — דאָס איז ביז איצט געבליבן א סאַד פון די כוראָעס פון באַלוט און פון די קרעמאַטאָריעס אין אָשוויענטשים. מיר קענען נישט די קאַנקרעטע ביאָגראַפּיעס פון דער דאָזיקער גרו־פּע דיכטער. אָבער אורטייַלנדיק פון די טעקסטן פון זייערע לידער, קענען מיר מיט דער גאַנצער אכרײַעם פעסטשטעלן, אז דאָס זײַנען געווען באַווּסטזיניקע אַנטיפאַשיסטן און אויסדריקער פון די עמעסע געפילן, וואָס האָבן אָנערטעוועט די מאַסע פון לאָדזשער געטא. דאָס זײַנען געווען טאַלאַנטפולע פּען־מענטשן, וואָס האָבן טיף געהאַסט די אונטערדריקער און פֿאַרעטער און ge־וועבט א טרוים פון א נייער יוישערדיקער סאָציאַליסטי־שער אָרדענונג.

נישט געקוקט אף דעם, וואָס פון די יידישע שרײַ־בער אין לאָדזשער געטא האָט א געוויסע צאָל איבער־געלעבט, איז פונדעסטוועגן נישט פאַראן ביזן הײַנטיקן טאָג קיין זיכרונעם־מאַטעריאַל, וואָס זאָל אַרויסברענגען לעכאַלאַפּאַכעם אין א באַשיידענער מאָס א בילד פון דעם ייִדישן ליטעראַרישן לעבן אין „ליצמאַנשטאַדט" און פון דעם דערנער־וועג פון די דראַמטיקע שרײַבער. דאָס איינציקע, וואָס איז דערשינען —טאַבאַקסבלאַטס „כורבן לאָדזש" — גיט נישט בלויז נישט קיין ענטפער אף דער

פּראָגע, נאָר איז דורכגעדרונגען מיט אזא ראָזענשטיין־אָפּאָלאָגעטישן גייסט, אז עס איז א בעפּירעשע פּעלשונג פון דער ווירקלעכקייט.

א ביסל מער מאזל אין דער הינזיכט האָט געהאט דאָס ווילנער געטאָ, וואָס וועגן זיין ליטעראַרישן לעבן איז דערשינען מער מעמואַריסטיש מאטעריאל. אָבער אויך אָט די מעמואַרן, האָגאַם זיי ברענגען א סאָך אינפֿאָרמאַטיוון מאטעריאל, גיבן זיי נישט קיין ענטפֿער אף דער איקערדיקער פֿראָגע, וואָס איז געווען די וויכטיקסטע אין ווילנער געטאָ, אובי־פֿראָט אין זיינע קולטור־קרייזן: די שייד־לינית צווישן קאָלמאַנאָוויטשעם קולטוריסטיש־פֿראָיודעניראָטישער אידאָלאָגיע און — דער וועלט־אָנשויונג פון דער וידערשטאַנד־ליטעראָטור, וואָס איר שטאַרקסטער אויסדרוק איז געווען הירש גליקס פֿאַרטיזאַנישער היזן „זאָג נישט קיינמאָל, אז דו גייסט דעם לעצטן וועג".

דאָרטן, וו׳ עס האָט אויפגעשפּראָצט א ווידערשטאַנד־באַוועגונג, דאָרטן וו׳ עס איז געמאַכט געווארן א מאַראָלישער דורכברוך אין דער געטאָ־מויער און די ווידער־שטאַנד־באַוועגונגען פון ביידע זייטן וואָגט האָבן זיך קעגנזייטיק באַפרוכפּערט — איז אויך אויפגעקומען אן עמעס פאָלקיש, א פּאָטריאָטיש און אַנטיפֿאַשיסטיש יידיש־ליטעראַריש שאַפן. אזוי איז געווען אין וואַרשע, אזוי איז געווען אין קראָקע, וו׳ עס איז אַדאַנק דעם געשאפן געווארן א באָדן פאר געבירטיקם האַרציקע פּראָטעסטירנדיקע לידער, פּאַרן פּאָעטישן קאמף־רוף פון גאָליע מירע און פאר דעם מערקווירדיקן טאָגבוך פון גוסטאַ דרעגגער־דאַווידזאָן („יוסטינא"); אזוי איז געווען אין ווילנע, וו׳ די נאַענטקייט פון דער סאָוויעטישער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג האָט באַפרוכפּערט די ערלעכע אַנטי־יודענראָטישע יידישע שרייבער און געדופן צום לעבן גליקס באַרימט ליד. אַנדערש איז געווען אין לאָדזש. דא איז צו קיין קאָנטאַקט און צוזאַמענארבעט מיט דער אלגעמיינער ווידערשטאַנד־באַוועגונג נישט געקומען. הערן מיר טאָקע ווייניק קאַמפּס־מאָטיוון אין דער ליטעראָטור פון לאָדזשער געטאָ. אָבער דער געזונטער פּראָלעטאַרישער אינסטינקט האָט דאָך באַפרוכפּערט געוויסע רעוואָלוציאָנער־אינגעשטעלטע יונגע דיכטער. טיף אין דער מאַסע האָט געקלאַפּט דער אָדער פון פּראָטעסט, פון יוישער־מאָנונג, פון טרוים צו ווערן באַפרייט פון די פּענטעם און צו דערלעבן א צוקונפט פון ראַשיקער בוי־נג. נישט געקוקט אפן שוידערלעכן טעראָר פון רומקאָווסקים ביוראָקראַטיש · פּאָליציייישער מאשין, נישט געקוקט אף די פּאַרשיקונגען קיין כמעלנא, נישט געקוקט אף די דראָונגען מיט געסטאַפּא — האָבן זיך דאָך געפונען גרופּעם יידישע און פוילישׁ־שרייבנדיקע דיכטער, וואָס האָבן אויסגעפירט זייער שרייבערישע שעליכעם און געדינט די אינטערעסן פון פאָלק.

אזוי ארום קען מען מיט דער גאַנצער קאטעגאָריש־קייט פעסטשטעלן, אז דאָס יידישע און פוילישׁ־יידישע ליטעראָרישע שאפן אין לאָדזשער געטאָ איז בעדערעך קלאָר נישט געווען קיין הויף־ליטעראָטור און אויך נישט קיין אויסדרוק פון ענדלאָזן פּעסימיזם און רעזיגנאַציע. די ליטעראָרישע יערושע פון די אומגעקומענע שרייבער, וואָס איז אָפּגעראַטעוועט געווארן, א כוין געווייסע אויסנאמען, אף וועלכע מיר האָבן אָנגעוויזן, — גייט ארין דעם אויצער פון דעם פאָלקס־טרייער יידישער לי־טעראָטור.

וועו מיר וועלן צו דעם, וואָס איז שוין געזאָגט געוואָרן אין דעם דאָזיקן קאַפּיטל, צוגעבן די פאָלקס־שאַפונג, וועלכע איז געווען בריט פאַרשפּרייט אין לאָדזשער געטאָ, די אַנטי־יודענראָטישע פאָלקס־געזאַנגען, וואָס זיינען געשאפן געווארן באלפּע, סראָוו דורך אַנאָנימע מעכאָבֿרים, און די מאָגביכער — וועט אונדזער טעזע נאָך מער ווערן באקרעפטיקט.

צייכענונג
פון לאָדזשער
קינסטלער
מענדזשיצקי

בויעז יאנג

דער קאדעש ייצחאק קאצענעלסאן

מיט דעם אמאליקן יונגן דיכטער ייצחאק קאצענעלסאן פון לאדזש האב איך זיך באקענט יוען קלארא יאנג האט נאך געשפילט אין ווארשע.

זיצנדיק אמאל מיט אים אין א קאוויארניע, זאגט ער צו מיר:

— איר ווייסט, הער יונגוויץ, אייער פרוים שפילן האט מיך פאראינטערעסירט און פאראינטריגירט, אז איך זאל עפעס אנשרייבן פאר איר.

— א דראמע? — פרעג איך בא אים.

— ניין, — ענטפערט ער מיר לאכנדיק, — א קאמעדיע מיט לידער, און מיט אלע זיבן זאכן אייערע פאר אן אפערעטע. דאס איז פונעם קאבארעטן־לעבן.

איך האב זיך געווונדערט. ער האט אפענעם פארשטאנען פארוואס איך ווונדער זיך און ער זאגט מיר לאכנדיק:

— איר דענקט עפשער, אז א העברעישער לערער טאר נישט א מאל זיך ארייַנכאפן אין א קאפע־שאנטאן?

— און איר דענקט, אז א ייִדישע שאנסאנעטקע איז אינטערעסאנט? — פרעג איך בא אים שמייכלענדיק.

— זייער אינטערעסאנט, — ענטפערט ער מיר ערנסט. — בא די גויים איז פארן א מאנאסטיר און בא אונדז ייִדן פארנעמט די בינע פונעם קאפע־שאנטאן דעם פלאץ פון א מאנאסטיר.

און ער דערקלערט מיר:

דאס איז א מציע וועגן א שיין ייִדיש מיידל, וואס ווערט אפגענארט אין ליבע און אנטוישט פון לעבן, גיט זי א שפרי אף דער וועלט און גייט ארײַן אין א קאפע־שאנטאן, ווערט א שאנסאנעטקע און פארטרינקט אירע יארן אין קאבארעט.

דערבײַ נעמט ער ארויס א שטיקל פאפיר און זאגט:

— איך וועל אײַך פארלייענען דאס ליד פון דער שאנסאנעטקע, וועט איר פארשטיין איר גאנץ לעבן און כאראקטער:

„איך בין פון די, וואס ווילן, אז דער ווײַן זאל שוימען;
פון די, וואס ווילן און וואס קענען וואכנד טרויבן.
איך בין פון די, וואס האלטן הארץ און אויגן אפן;
פון די, וואס קענען ניכטער ניט גיין שלאפן.
איך בין פון די, וואס קענען זיך ניט אף דער וועלט
קיין אָרט געפינען
פון די, וואס לעבן העפקער, פרײַ, אָן זינען.
איך בין פון די, וואס זינגען הויך און לאכן העכער:
פון די, וואס ווײַנען איז ווינקעלעך און לעכער.
איך בין פון די, וואס טוען שטענדיק וואס מען
טאָר ניט;
פון די, וואס געבן אלץ אַוועק און האבן גאָרניט.
איך בין פון די, וואס דוצט א פרעמדן און טרינקט
מיט אים געמיינזאם;
פון די, וואס ל'עבן קורץ און שטאַרבן איינזאם".

אין דעם ליד האב איך ווירקלעך דערזען דעם גאנצן כאראקטער פון דער העלדן, וואס קלארא יאנג דארף שפילן, און מיר האבן אפגערעדט, אז ווען קלארא יאנג וועט שפילן אין לאדזש, זאל ער די פיעסע פארלייענען.

ייצחאק קאצענעלסאן

ווען מיר זײַנען געווען אין לאדזש, האט ער פאר מיר זײַן פיעסע פארגעלייענט און איך האב זיך אין איר זייער שטארק פאראינטערעסירט.

— וואס פאר א נאמען וועט איר געבן די פיעסע? — פרעג איך בא אים.

— די פיעסע וועט מראגן דעם נאמען נאך דעם לייט־מאטיוו, „א, אננא, בלײַב".

וועו איך האב די פיעסע געגעבן צו לייענען דעם כאראקטער דיריגענט פון דער טלאמאצקער שול, דעם איצט־באווי־מטן דיריגענט און קאמפאזיטאר אין אמעריקע, לעאָ לײַוו, האט ער באמערקט, אז דאס איז די פיעסע, וואס באוועגט אים צו שרײַבן מוזיק פארן ייִדישן טעאטער.

א גאר שטארקן אײַנדרוק האט אף מיר געמאכט א כאראקטער אין דער דאזיקער פיעסע: א מאן, אן אויס־געשפיגענער פון דער נאטור, א פארשפאטענער פון מענטשן, א הויקער — אט דער אומגליקלעכער זעט זײַן גאנצע וועלט אין דעם שאנטאן, אין געזעלשאפט פון שאנסאנעטקעס. ער רופט זיך דער „פאטער" פון זיי. פאר אט דער שטארקער רגע האב איך אנגאשירט דעם דע־מאלט בעסטן ייִדישן שוישפילער אין רוסלאנד, דעם

ז. סענאלאוויטש

פרילינג אין לאדזש

עס איז שוין געווען פרילינג. די גרינע מויערן פון לאדזש זיינען פאַרבליבן ווי פריער גרוי און מאַט, אָבער די מענטשן אַף דער פּיעטריקאַוער גאַס, דאָס יונגווארג, די פרויען, אַלע האָבן זיך אויסגעפוצט לע־קאַווער דעם פרילינג און די צוויי טראָטוארן פון דער גאַס האָבן זיך פאַרוואַנדלט אין אַ מאָדע־אויסשטעלונג. די מאַנטעלעך און די היטעלעך, די העלע אָנצוגן און די קראַוואַטן, אַלץ איז דאָ אַן אויסשטעלונג פאַר דער פּיעטרעקאַווער. טאַקע דערפאַר, ווייל דאָ איז פאַראַן אַ סאַך ענגשאַפט און אַ סאַך רויך, זיינען דאָ קאָלירן נייַ־טיקער, נייטיק זיינען די שמייכלען פון דער יוגנט. דאָ, אַף דער פּיעטריקאַווער גאַס, איז דער שפּאַציר־בולוואַר פון דער שטאָט. עס שאַדט נישט, וואָס דאָ פלאַנטערן זיך אַלץ צוזאַמען: דער לייַדיקגייער מיט דעם אַרבעטער, דער מעקלער מיט דעם רייַכסטן פאַבריקאַנט. מען שפּא־צירט מיט האַסמאָדע און יעדע פּאָר מינוט ווערט דער שפּאַציר אָפּגעהאַלטן — אַ פּור פּאָרט ארײַן אין אַ טויער, אָדער אַ פּור פּאָרט ארויס פון אַ טויער. מען מוז בלייבן שטיין און זיך נישט רירן פון אָרט. מען האָט דערעבערעץ פאַר די איבערגעפולטע לאַסט־פורן מיט די שטיקער סכוירע — וואָס וואַלט לאַדזש געווען אָן דעם?

רויך...

מען לאַכט פון לאַדזשער רויך, וואָס וואַלקנט זיך און קנוילט זיך איבער די דעכער און פאַלט אַראָפּ דערנאָך אין די גאַסן. דער לאַדזשער רויך גאַנווענט אַוועק בא די מענטשן אַ גרויסן טייל פון דער זון און פון הימל. אָבער פרישווט צונעמען בא די לאַדזשער דעם רויך, וואָס וועט זיי בלייבן? איין דאַלעם, נישט מער. דער רויך איז דאָ אַ בראָכע. וועט עס טרעפן אַ מאָל, לאַדזש פאַרשטריקט, די מאַשינען שטעלן זיך אָפּ, די הויכע קוימענס שטייען לייַדיקע, ווי פּוסטע זאַנגען — קיין רויך איז נישטאָ... די לאַסט־וועגענער פירן נישט פונאַנדער די שטיקער סכוירע, די טרעגערס שלעפּן נישט די פּעקלעך איבער די גאַסן, יאָ, דאַן, וועט די פאַבריקן שטייען, איז אין לאַדזש פאַראַן אַ בלויער הימל. אָבער וויר באַדאַרף אים, דעם הימל מיט זיין בלויקייט? אין לאַדזש איז דעמאָלט הונגער און אויפרעגונג. מען וואַרט אַלעמאָל אַף דעם רויך, ווי אַף דער גרעסטער אויסלייזונג. מענטשן פרייען זיך: מען ארבעט שוין. דער הימל איז שוין שוואַרץ, זאָל ער זיין נאָך שוואַרצער. פון אַלע פיר זיטן רייכערן די קומענס. זאָל זיין אויפלעבונג און באַוועגונג... וועט עס קומט דער פרילינג, ווערט די פּיעטריקאַווער גאַס אַף אַ נייַעם אויפן אויפגעמונטערט. דאָ פאַרקויפט מען בלומען אין די טויערן. וואָס טונקעלער די גאַס, אַלץ העלער זענען אויס די נארציסן, דער בעז, די ראָזעווע און בלויע ארבעס־בלום. קוקט מען דאָן אָפּן פרילינג אין אזא שטאָט ווי לאַדזש, זען מען, — אז די מענטשן טוען זיך זייערס און די נאַטור טוט זיך אירס. איינער פון צווייטן שטייט נישט אָפּ. די לאַדזשער זיינען מאַזי־קים אין וועגן, אין פראַדוצירן, אין איבערקומען אַלע קריזיסן...

די נאַטור איז נאָך אַ גרעסערער מאַזיק.

זי דערשרעקט זיך נישט פאַר די ענגע טויערן, פאַר דעם רויך, פאַר דער געשטיקטער לופט, וואַקסט ערגעץ אַ בייַמל אין אַ הויף פון דער פּיעטריקאַווער גאַס, באַ־וויַזט עס אין פרילינג וואָס עס קען. עס גרינט און בליט, ווי אין זיין גרינעם לאַנד, ווו עס פאַלט דאָס גרינס אַף די וועגט פון די רויטע ציגל. ווייל עס דער מענטש, צי ער וויל נישט, די נאַטור דערמאָנט אים אָן זיך.

שפּעטערן פאַלקס־ארטיסט יאַנקעוו לייבערט.

וועג איך בין, אין סאַף 1920, צוריקגעקומען קיין ניו־יאָרק און האָב באַזוכט דעם נעשאָנעל־טעאַטער, ווו באַרים טאַמאַשעווסקי האָט געשפּילט די פּיעסע „דאָס שטעטל", מיט לעא לייאוו אלס דיריגענט און פאַרפאַסער פון דער מוזיק, האָב איך אין טאַמאַשעווסקים „שטעטל" דערקענט יצכק קאַצענעלסאָנס פּיעסע „א, אננא, בלייב", און אין טאַמאַשעווסקים פאַרמאַסקירטער ראָלע האָב איך געזען דעם הויקער, וואָס לייבערט האָט גע־שפּילט.

יצכק קאַצענעלסאָן איז דעמאָלט געווען פול מיט הומאָר, שטענדיק אַ פרייַלעכער, פלעגט לאַכן און אַנדע־רע געמאַכט צום לאַכן. איך בין מיט אים שטאַרק בא־פרײַנדעט געוואָרן אין לאַדזש.

איך האָב אים אַ מאָל געפרעגט:

— יצכק, פאַרוואָס לאַכט איר אזויפיל?

האָט ער מיר געענטפערט:

— דערפאַר האָט מען דאָך מיר אַ נאָמען געגעבן יצחק...

איבערגעלייענט זיין אָפּגעראַטעוועט ליד „זינג!", ווו ער קלאָגט „ווי קען איך זינגען, ווי קען איך עפענען אַ מויל, אז איך בין געבליבן אייגער אליין. מיין ווייב, מיינע אויפעלעך די צוויי. אַ גרויל! מיך גרוילט אַ גרויל" — און ענדיקט: „און איך וועל זינגען... יאָ... אהער די האַרפע, איך שפּיל" — איז מיר גע־קומען אפן זיקאָרן מאָזענטאַלס פּיעסע „דעבאָרא", ווו די העלדן פאַרשטעלט איר קריסטלעכן גלויבטן: וועג מיר זיינען געזעסן בא די טיַכן פון באָוול און אויפגע־האָנגען אונדזערע האַרפן... און דאָס געזאַנג פון האָס וואַנדערט מיט אונדז דורך דוירעס"...

אומאָפּגעשיידטער פרײַנט מיינער, יצכק קאַצענעל־סאָן, וועג דו וואַלסט איצט נאַכאַמאָל געקענט נעמען די האַרפע און זינגען, וואַלט דיין געזאַנג פון האָס צו אונדזערע פיַניקער געווען אַ סאַך מוירעדיקער און צאַרנדיקער פון דעם געזאַנג פון האָס, וואָס אונדזערע עלטערן האָבן אמאָל געזונגען בא די טיַכן פון באָוול...

לאניא בימקע

מײַן רײַזע פון לאָדזשער געטאָ צום פֿאַרנײטונגם־לאָגער אוישוויץ

(אי ב ע ר ל ע ב ו נ ג ע ן)

זומער 1944 איז אין לאָדזשער געטאָ שוין געווען אונמענלעך אויסצוהאַלטן. די דײַטשן האָבן ארויסגע־געבן פֿאַראָרדענונגען, אַז די געטאָ־באַפעלקערונג האָט געמוזט פֿאַרלאָזן פֿאַרשיידענע שטאָכים און זיך אריבער־טראָגן, און צוזאַמענדריקן אַף וואָס אַמאָל אַ קלענערן רויט פון געטאָ — מען האָט זיך פֿאַשעט געשטיקט אין דער ענגשאַפט. דער כיטרער ציל פון דעם בלוט־סוינע איז געווען צו האָבן אונדז אַזוי צוזאַמענגעפֿרעסט, אַז ווען ער וועט נאָר אויסשטרעקן זײַן לאַפּע וועט ער אונדז אַלע אויסלאָווען וויִ די מײַז. פון איין לאַפּאַנקע (כאַפּן, רע־וויזיעם) ביז דער צוויטער האָט מען אפֿילו נישט זדאַנ־זשעט אָפּצוּאָטעמען. אָבער טראָץ דעם האָבן מיר נאָך מיט די לעצטע קויכעם זיך געוואָרט. בא יעדן איינעם איז געווען פעסט דער באַשלוס: זיך נישט אונטערגעבן. און טאַקע ווי די מײַז האָט מען זיך פֿאַרשטעקט אַף פּינצ־טערע בוידעמס, אין קעלערס, אין כורווֹעם, נאַרעם מיט מיסט. אָבער דאָס ערגסטע, וואָס אונדזער מוט און גייסט האָט נישט געקענט באַקעמפן איז געווען: דער שרעקלע־כער, אומבאַגרײַפלעכער און אוממענטשלעכער הונגער, וועלכער האָט געפירט בײַ מעשונאָס. די דײַטשן האָבן שוין לאַנגע טעג אונדז גאָרנישט געגעבן צו עסן. מיר זײַנען געווען פֿאַרמאַטערט, דערשעפּט. פֿלוצלונג האָט מען זיך דערוווּסט, אַז ערגעץ טיפֿלט מען ברויט. עס זײַנען גלײַך זיך צוזאַמענגעלאָפֿן הונדערטער לעבעדיקע סקעלעטן אָבער באַלד האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי. דאָס איז געווען איינע מער פון די דייטשע אָנצאָלייקע פֿראָווֹאָקאַציעס. זיי האָבן פֿאַרטיילט אַביסל ברויט קעדיי ארויסצונאַרן די אײַנגעשפֿאַרטע יידן פון זייערע באַ־העלטענישן, מיט וועלכן זיי האָבן נישט געקענט קיין אייַנע געבן.

טראָץ דעם וואָס די קויפֿן זײַנען געפֿלויגן איבער די קעפּ, האָב איך מיך נישט געריבט פון אָרט. עפּשער וועל איך דאָך קריגן אַ שטיקל ברויט. דער קויעך פון הונגער איז געווען שטאַרקער ווי די מוירע פֿאַרן טויט. ערשט ווען איך האָב מיך איבערצײַגט אַז די אויסזיכט אַף ברויט איז גאָר קלײַן און די געפֿאַר איז זייער גרויס ווען די שיסערײַ האָט זיך פֿאַרשטאַרקט ביז גאָר און אַרום מיר זײַנען מענטשן געפֿאַלן ווי פֿליגן, האָב איך געזאָגט מײַן ניכטערן און צעוויִיטיקטן מאָגן אַז שטאָט ברויט קען איך נאָך קריגן אַ קויל, און איך בין אַוועק.

דאָס זײַנען שוין געווען די טעג פון דער ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ. ענדע אויגוסט 1944. אפֿילו די יידישע פֿאָליציי האָט אָנגעהויבן פֿאַרלאָזן דאָס געטאָ. איך האָב געפּילט אַז מײַנע לעצטע קויכעם גייען מיר אויס. שוין לאַנגע, לאַנגע טעג אָן איין ביסן עסן. די דײַטשן האָבן ליקווידירט אַלע שטעלן פון פֿאַרטיילן „לעבנס־מיטל" אַזוי האָבן זיי דערגרייכט זייער נידערע ציל. עס איז ניט געבליבן קיין אַנדער אויסוועג און איך האָב באַשלאָסן מיך אײַנצושרײַבן אַוועקצופֿאָרן.

דעם 25טן אויגוסט 1944 האָב איך מיך דערשלעפּט נאָך מארישין (אונטער לאָדזש). און מיך געמאָלדן אַף אַ פּלאַץ וווּ עס האָבן זיך שוין געפונען מאַסן יידן פון לאָדזשער געטאָ. מיין גאַנץ האָב און גוטס איז געווען אַ פּלעצאק (דאַניען) אַף די פּלייצעס און אַ זעקעלע אָנ־געבונדן אין דער טאַליע. דער הויפּט־אויצער וואָס איך האָב מיט מיר געטראָגן זײַנען געווען די פֿאָטאָגראַפיעס פון מײַן פֿאַמיליע. איך בין שוין געהאַט געבליבן איינע אַליין.

דער דײַטשער אָנפירער פון לאָדזשער געטאָ: ביבאָוו האָט פֿאַר דער ליקווידאַציע קעסיידער געהאַלטן רעדעס און אונדז פֿאַרזיכערט מיט זיין דייטש עהרען־וואָרט, אַז מען וועט אונדז אַלע שיקן צו אַרבעט, מען וועט אונדז געבן גוט צו עסן, מיר וועלן זײַן צוזאַמען מיט אונדזערע פֿאַמיליעס: מענער, פרויען, קינדער, שוועסטער, בריידער, מאַמעס — אַלע צוזאַמען. מיר קענען און דאַרפֿן אַליין מיטנעמען וויִל מען וועט אונדז שיקן אַף ערטער, וועלכע זײַנען געוואָרן באַמבאַרדירט. האָבן יידן טאַקע געשלעפּט אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָך פֿאַרמאָגט. זייער פֿראַצע פון גאַנצן לעבן. זייער בלוט און שוויים און אויסגעהאַרעוועטע פֿראַצע פון דוירעס. דער באַגאַזש האָט געזאָלט ווערן נאָכגעשיקט פֿאַר יעדן איינעם. מען האָט געדאַרפט אַף די פּעק ענוי אויפשרײַבן דעם נאָמען, ביינאָמען און דאָס לעצטע ווויִן־אָרט אין געטאָ.

דער פּלאַץ מיט דעם באַגאַזש אין מארישין איז גע־וועון גרויס ווי דאָס יידישע גאָלעם. עס האָט געשווינדלט אין די אויגן צו קוקן אַף אים. דאָס איז אויך געווען אַ טריק פון די דײַטשן, קעדיי די יידן זאָלן גאָרנישט פֿאַר־שטעקן. אַ סאַך נאַווֹוע האָבן אפֿילו געזומען בעטגע־וואַנד, שיסלען צו וואַשן, און טעפּ צו קאָכן. איך האָב שוין לאַנג געהאַט פֿאַרלוירן דאָס פֿאַרטרויען צו די דײַטשע פֿאַרזיכערונגען.

* * *

נאָך לאַנג וואַרטן זײַנען אָנגעקומען וואַגאָנען און די מאַסן האָבן זיך געלאָזט צום ארויסגאַנג מיט אַזא אײַלע־נישׂ, מיט אַזא שטופּעניש ווי זיי וואָלטן געקענט פֿאַר־זאַמען אַ גרויסע געווינס. איך בין נישט געגאַנגען אַף מײַנע פּים, נאָר געוואָרן ארויסגעטראָגן אפֿן וואָקזאַל דורכן אימפּעט פון האַמוין. עס האָבן געוואָרט אַף אונדז וואַגאָנען מיט וועלכע מען פירט איבער בעהיימעס. אָן בענק, אָן פענצטערלעך. אין אַ ווינקל באַם דאָך האָט זיך געפונען אַ פּיצעלע אויסשניט גרויס ווי אַ פערטל דלאָניע, דורכגעקראַטעט געדיכט און שטאַרק. דאָס לייכט פון דרויסן האָט נישט געקענט ארײַנדרינגען און מען האָט נישט געווּסט צי עס איז טאָג צי נאַכט, אום צו קענען ארײַנקריכן אין די הויכע וואַגאָ־נען. אָן טרעפּלעך זײַנען געווען געלייגט פֿראָווי־זאָרישע הילצערנע בעלקעס. די וואַגאָנען זײַנען גע־וועון קלײַן און נידעריק, און אין יעדן וואַגאָן האָט מען ארײַנגעשטופט אַ וויאדרע (עמער) מיט שוואַרץ קאַפע־לורע. צו טרינקען און אַ צווייטע וויאדרע, אַ לייַדיקע, —

פֿאַרן פּיזיאַלאַגישן געברויך. אין וואָגאָן האָבן זיך געפונען מענער, פרויען; יונגע און אַלטע און קינדער. און אַזוי ווער עס האָט געברויכט איז צוגעגאַנגען צום עמער און זיך דערלייַדיקט אין אַנווּעזנהייט פון די 49 איבעריקע, פון דרויסן האָט מען די וואָגאָנען פֿאַרמאַכט מיט גראָבע, אייזערנע פֿרענטעס און די פֿרענטעס פֿאַרשלאָסן מיט אייזערנע, גראָבע שלעסער. מיר זײַנען געווען צוזאַמענגעדריקט ווי הערינג אין א פֿאַס. אין מיטן וואָגאָן האָבן זיך געפונען פֿאַמיליעס, שכיינים, באַקאַנטע. איך בין געווען די אייניציקע וואָס איז געווען אַליין. די אַרומיקע האָבן געקוקט אַף מיר מיט בייזע אויגן ווי אַף א בייזן מאַשקן. איך האָב נישט איינמאָל געהערט: „ווער האָט זי דאָ געברויכט?" מען האָט מיך געשטופּט און געשטויסן פון איין אָרט אַפן צוויטן. איך בין געווען ווײַט פון וועלן קריגן זיך. עס האָט מיך גאָר גענוּגדערט ווי די מענטשן האָבן נאָך אַלץ נישט פֿאַרשטאַנען אין וואָס פֿאַר א לאַנג יסורים זיך. איך האָב מיך אַרײַנגעדרוקט אין ווײַטסטן ווינקל.

וועז די באַן האָט אָנגעהויבן פֿאָרן מיט א גרעסערן טעמפּאָ האָט די וויאַדרע קאַפּע מיט דער וויאַדרע אומריינס זיך צעגאַסן אַפּן פּאָל און זיך אויסגעמישט דאָרט וווּ מיר זײַנען געווען. עס איז נישט געווען וווּ זיך אַהינצוטון. און אַזוי זײַנען מיר געפֿאָרן צוזאַמענגעדריקט אינער אַפּן צווייטן אָן ליכט, אָן לופט, אָן עסן, אָן טרינקען, אַדורכגענעצט פון אונריינקייט. און אַזוי זײַנען מיר געפֿאָרן: מאַט, פֿאַרפֿײַניקט. אַלעמאָל האָט אַן אַנדערער געכאַלעשט און אַוועקגעפֿאַלן, אָבער עס האָט זיך נישט געפונען אַפּילע איין טראָפּן וואַסער צו רעטעווען אַף א רעפוע.

מיר האָבן זיך געפונען אין א דוישנע, פּינצטערן, פֿאַרמאַכטן, אייזערנעם קאַסטן, וועלכער האָט אונדז גערישן ערגעץ ווײַט. קיינער פון אונדז האָט נישט געוווּסט וווּ אַהין און קיינער האָט נישט געוווּסט ווי לאַנג דאָס דויערט שוין און ווי לאַנג דאָס וועט נאָך דויערן.

נאָך זייער, זייער לאַנג אַזוי פֿאָרן — עס האָט געשיינט אַן אייביקייט — האָט די באַן פּלוצלונג זיך א שטעל געטאָן. מען האָט געעפנט די שלעסער-פֿרענטעס. גאַנץ סטאַמניעיעט האָבן מיר געהערט א געשריי: „אויס-שטייגן, ררראש!" — — — עס איז געווען פּינצטער, כוישעך. מיר זײַנען קימאַט אַלע געווען באַרוויגט. מען האָט אונדז נישט געלאָזט זוכן די שיך און נישט די ראַנצעס. אַזוי האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן פון וואַגאָן. דרויסן האָט מען אונדז צעטיילט. פרויען, מענער, אַלטע, יונגע און קינדער — אַלעס באַזונדער. יונגע מאַמעס האָבן זיך נישט געוואָלט אָפּשיידן פון זייערע קינדער, כאָטש מענער אין פֿאַסיאקן (לייוונטענע אנצוגער אין פֿאַסן) וועלכע זײַנען געווען באַשעפטיקט בא דעם אויסלאָדענען די טראַנספּאָרטן האָבן געבעטן און געגעבן צו פֿאַרשטיין, אז די אַלטע פרויען וועלן זיך פֿאַרנעמען מיט אָפּהיטן די קינדער און אַזוי וועט זיי זיין בעסער. דאָס זײַנען געווען יידן און זיי האָבן שוין געוווּסט אז די מאַמעס מיט קליינע קינדער און די אַלטע לייט זײַנען די ערשטע קאַרבאַנעס פון די גאַז-קאַמערן און קרעמאַטאָריעס, און זיי האָבן זיך באַמיט כאָטש די יונגע מאַמעס אָפּצורעטעווען. איך האָב מיך דאָס ערשט שפּעטער דערוווּסט.

* * *

די גרופּע אין וועלכער איך האָב מיך געפונען האָט מען אָנגעהויבן יאָגן שנעל: „פֿאַרווערטס"! (פּאָרוים). די נעשאָמע האָט זיך קוים אין מיר געפֿליאַנטעט, אָבער איך האָב מאַרשירט ווי א סאָלדאַט. די וועלכע זײַנען אָפּגעשטאַנען אין מאַרש האָבן די קאַנווּאָים באַלד געגעבן א קויל זיי זאָלן נישט שטערן דער שנעלקייט. די דײַטשן האָבן אַלץ געטון שנעל, מיט אײַלענייש.

נאָך לאַנגע שאָען אַזוי מאַרשירן זײַנען אָנגעקומען לאַסט-אויטאָס. די דײַטשן האָבן אונדז דערקלערט, אַז עס איז נאָך זייער ווײַט, און ווער עס איז מיד קאָן פֿאָרן מיטן אויטאָ. דאָס גוטהאַרציקייט פון די דײַטשן איז מיר געווען פֿאַרדעכטיק. עפּעס זײַנען זיי צו גרויס: „דזשענטלמענס" און איך בין געבליבן מיט די וואָס זײַנען געגאַנגען צופוס. לײַדער זײַנען א סאַך געפֿאָרן. איך האָב מיך שפּעטער דערווּסט אַז די לאַסט-אויטאָס האָבן זיי צוגעפּירט דירעקט צו די גאַז-קאַמערן וווּ מען האָט זיי פֿאַרגאַזוועט און נאָכדעם זיי פֿאַרברענט אין די קרעמאַטאָריעס.

* * *

נאָך אַזא לאַנג מאַרשירן, וואָס האָט געשיינט, אַז עס וועט זיך קיינמאָל נישט ענדיקן, זײַנען מיר אָנגעקומען אַף א פּלאַץ וווּ עס האָט זיך געפונען אַן הערלעכער גאָרטן מיט פֿאַרשיידענע פֿאַרביקע בלומען אוּן דופטיקע רויזן: מענער גאַנץ ווײַס געקליידעט, מיט שוואַרצע קראַוואַטלעך בא די קראַגנס האָבן אַף פֿאַרשידנסטע מוזיק-אינסטרומענטן אויסגעשפּילט אַנטצי-

יידן אין לאַדזשער געטאָ קוקן אַריין דורך די שפּאַלטן פון פֿאַרקאַן אַרום דער צענטראַלער טפיסע פון דעם געטאָ, עפּעסער וועלן זיי דאָרטן קענען צום לעצטן מאָל א קוק טאָן אַף זייערע נאָענטע פֿאַרן אַוועקשיקן זיי צום פֿאַרטילקן.

„אונדזער לאַדזש"

קענדע אריעם, טאנגאָם א. א. וו. איך האָב געהאַט אַן אײַנדרוק (איין סעקונדע) אַז איך געפין מיך ווי אין די גוטע, רוּיקע צײַטן אין קור־פּאַרק פון ציעבאַדזינעק אָדער קריניץ (באַרימטע קור־ערטער אין פּוילן). אָבער א קליין ביסעלע ווײַטער האָבן זיך געפונען מאַסן באַראָקן און שטיקלעך פּלעצער פּאַרצוימט הויך און געדיכט מיט שטעקלעך - דראָטן. דורך די דראָטן האָט מען געזען מענטשן שאָטנס אין לאַכמאַנעס, וועלכע מען האָט געיאָגט הין און צוריק. דער אײַנדרוק אין קאָנטראַסט צוויישן דעם טרויעריקן בילד אין דעם גאַרטן און מוזיק איז געווען אַזוי שטאַרק אַז מען האָט פאַרלוירן די אָריענטאַציע און געקענט צעמישט ווערן. פונדעסטוויניטנס האָט מען אויך געזען א גרופּ, געהיימניספול הויז מיט א הויכן קאַמין פון וועלכן עס איז אַן אויפהער געגאַנגען א געדיכט, העלגרויער רויך.

מען האָט אונדז אַרײַנגעפירט אין איינעם פון די באַראַקן. ער האָט געמאַכט אַן אײַנדרוק פון א גרויסן, הויכן פּערד־שטאַל. עס האָבן נאָר געפּעלט די זשלאָבעס מיט האָבער. אַף קליינטשינקע, הילצערנע, נאַקעטע פּריצעס האָט מען אונדז פאַרטיילט צו צען פערזאָן אַף יעדער. מען איז געזעסן אייַנער אפן צוויטן, וויל אַף אויסציען זיך און אויסגלײַכן די ביינער נאָכן לאַנגן מאַרש איז נישט געווען קיין פּלאַץ אפּילע פּאַר איין פּערזאָן. מען האָט אונדז ענדלעך געבראַנגט זופּ. איך בין געווען הונגעריק ווי א וואָלף און איך האָב מיך צוגעקאַפּט ווי צו א געבראָטנעם. אָבער די זופּ האָט מען נאָר מיר און אויך די אַנדערע געגעבן אין א גרויסן, גאַנץ בריייטן טאָפּ אָן א לעפל. אָנשטאָט אין מויל אַרײַן האָט זיך די זופּ גענאָמען אפן קאָפּ אַרויף און אין האַלדז אַרײַן. דאָס איז זיכער געווען צו רייצן אונדז. איך בין געבליבן טויט־הונגעריק ווי פריער.

נאָך דעם קלוימע־שטן עסן האָט מען געהייסן אַלע אַרויסגיין פון בארַאק אַף א גרויסן פּלאַץ. אויסטוען זיך אין גאַנצן נאַקעט ווי מען איז געבוירן געוואָרן, און שטעלן זיך אין רייען צו פינף אָנגעפרעסענע דײַטשן (מענער) מיט רויטע פיסקעס נאָר צום פּלאַצן, מיט נאָגאיקעס פאַרענדיקט מיט אייזערנע קולקעס האָבן זיך געדרייט צוויישן אונדז נאַקעטע, פאַרשעמטע פרויען, וועלכע האָבן נישט געווווסט ווו זיך אהינצוטון פאַר בושע. זיי האָבן נישט אַדורכגעלאַזט קיין אייניק גלידל; טאַקסירט אונדז ווי בהמות, ווי פערד. יעדם מאָל אַרויסגעשלעפט אַנדערע פון די רייען און אַוועקגעשמיסן אין א זײַט ווי שמאַטעס. נאָך לאַנגע שאָען אַזוי מוסטרירן האָבן מיר ערשט געמוזט אַדורכגיין א גענעראַל־סעלעקציע. איך האָב מיך געגוי צוגעקוקט און געזען אַז אַלע שטאַרק אויסגעאַרטע, אויסגעמאַטערטע שיקט מען לינקס, איך אַליין בין געווען אויסגעאַרט ווי א שטרוי, א סקעלעט, א לעבעדיקער מעס. און ווײַס נישט ווי אַזוי איך האָב מיך געהאַלטן אַף די פּיס. וועז איך בין צוגעקומען נאָנט צו דעם מערדער, וועלכער האָט מיט א שמיץ פון דער נאַגאיקע באַפּוילן צו גיין: „רעכטס" אָדער „לינקס" און מיט דעם באַשטימט וועגן אונדזער לעבן און טויט, האָב איך אויסגענוצט א סעקונדע וועז דער מערדער האָט זיך ערגעץ פאַרקוקט און אַליין איבערגעגאַנגען: „רעכטס".

איך האָב נאָך מיט מײַנע אויגן געזען ווי א גאַנצע מאַסע פון „לינקס" האָט מען ווי אומנייטיק מיסט אַוועקגעפירט, פון וואַנען זיי זײַנען שוין זיבער קיינמאָל נישט מער צוריקגעקומען.

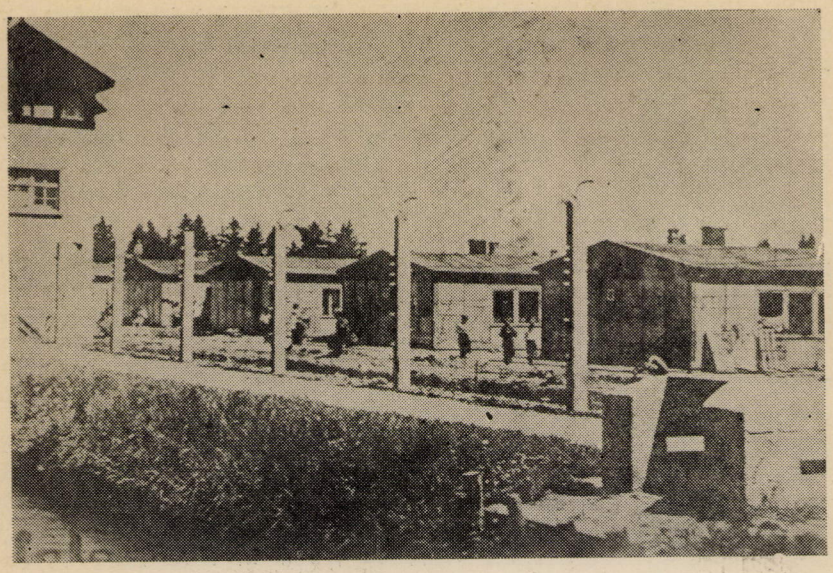
אַכדעם האָט מען אונדז געפירט זייער ווײַט ביז מיר זײַנען צוגעקומען צו א געוויסע געבײַדע. ווידער האָבן מיר זיך געמוזט אויסטון גאַנץ נאַקעט. מען האָט קאָנטראָלירט דאָס מויל, די אויערן א. א. ו. צי מיר האָבן נישט עפּעס פאַרשטעקט. (גאָלד, ברילאַנטן), נאָכדעם קאָט מען אונדז אָפּגענאָקט די האָר און מיט ראַזירקאַשינקעס אָפּגענאָקט די קעפּ ביז צו דער גאַלער הויט, אויך אונטער די אַרעמס און אומעטום וווּ עס וואַקסן נאָר האָר. באַם אַראָפּבוגן דעם קאָפּ צום ראַזירן האָב איך געהאַט א שוידערלעכן אײַנדרוק אַז מען נעמט מײַן קאָפּ אונטער א גיליאָטינע. א סאַך פרויען האָבן געבטן און געווײַנט מען זאָל זיי לאָזן די האָר אָבער אָן רעזולטאַט. מיר האָט זיך דאָס אויסגעווײַזן זייער נאַריש. איך בין געווען קימאַט זיבער אַז מען וועט אונדז אַלע שיקן צום טויט, איז וואַר דאַרף די האָר? און אויב מיר וועלן בלײַבן לעבן, וועלן זיי דאָך צוריקוואַקסן.

נאָך דעם אָפּראַזירן האָבן מיר נעמוזט גיין זיך באָדן. צוויישן אונדז האָבן זיך קעסיידער געדרייט דײַטשן, וועלכע האָבן אונדז נאָך אַלץ געמאַסטן פון אַלע זײַטן און ווידער ארויסגעשלעפט פרויען, וועלכע זײַנען געווען דאָר, געשוואָלן אָדער שוואַנגער און זיי האָבן זיך גענגעריט און געווען גלייקלעך אַז זיי זײַנען ארוים פון דער פריערדיקער סעלעקציע. איך האָב מיך אַרײַנגעקורטשעט ווי א וואַרעם זיי זאָלן מיך נישט זען. נאָך דעם באָד האָב איך געווואָלט גיין נעמען מײַן אָנטוכץ אָבער מען האָט מיך (קיינעם) נישט געלאָזט. איך האָב פּרובירט דורך פאַרשיידענע טירן און פאַרשיידענע אויפּאַנעס זיך אַרײַנקריגן הויפּטזעכלעך ארויסגענומען די פּאָטאָגראָפּיעס פון מײַן פאַמיליע, וויל איך האָב געוווסט אַז פאַר קיין שום פּרײַז אין דער וועלט וועל איך שוין די טײַערע געשטאַלטן נישט קענען זען. איז כאָטש אַף פאַפּיר. אָבער נא אַלע איינגאַנגס זײַנען געשטאַנען וועכטערס. עס האָט נישט געהאָלפן מײַן רייַדן, מײַן בעטן אַז איך וויל בלויז די פאָטאָס. איך האָב נאָר געקריגן קלעפ און געמוזט רעזיגנירן. מיט א פאַרביטערט און פאַרקלעמט האַרץ בין איך אַוועק וווּ מען האָט אונדז מלבוש ערומים געווען (באַקלייַדט) אַז אָך און ווייַ ווי אַזוי! יעדע איינע האָט מען געגעבן א שמאַטע, וואָס האָט געזאָלט זיין א קלייד. נישט געקוקט צי איינע איז נידעריק, צי הויך און צי עס דערגרייכט ביז צו די פּיענטעס, אָדער פאַר דער קני. קיין שום אונטערוועש, קיין העמד — גאָרנישט. בלויז די איינע שמאַטע און באַרווע.

אַף דער פּלייצע פון דעם בעגער האָט מען יעדער איינע פון אונדז מיט א פענדזל מיט געלן פּאָקאָסט (פּאַרב וואָס מען נוצט צו פענצטער און זי גייט נישט אַף) אויסגעמאָלט א גרויסן געלן קרייץ. א קענצייכן מען זאָל נישט קענען אַנטלויפן און מען זאָל אונדז פון דער ווײַטן דערקענען. אַזוי אָנגעטון, מיט די אָפּגענאָלטע קעפּ האָבן מיר אויסגעזען אַזוי שרעקלעך, אַזוי שוידערלעך אַז שוועסטערן האָבן זיך נישט דערקענט. די ערגסטע פאַרברעכערס און מאָנסטערס קענען ערגער נישט אויסזען.

* * *

צוויי מאָל אין טאָג: פיר אזייגער אין דער פרי און פיר אזייגער פאַרנאַכט האָט מען אונדז געפירט א פּאָר קילאָמעטער ווײַט פון בארַאק צו די קלאָזעטן דערלייַדיקן

די פאַר־
ניכטונגס־
לאַגערן פון
אוישוויץ

די פיזיאָלאָגישע נויטוועניקייט. פאַר דעם האָט מען אונדז נאָך געהאַלטן די אָפּעל (ציילן — אָפּשטימען צי עס פעלט נישט עמעץ). עס האָט אָפּט פּאַסירט אַז מאַנכע פון אונדז האָבן זיך נישט געקענט אײַנהאַלטן און וועלן די אויפזיכטערנס האָבן באַמערקט נאָס דעם באָדן (די ערד) האָבן זיי ווי ווילדע כאַיעס מיט גראָבע שטעקנס גזהאַקט איבער די קעפּ נישט בלויז די שולדיקע נאָר וועמען עס האָט זיך געלאָזט. דערביי האָבן זיי נישט געקאָרנט די ערגסטע שיפּווערטער ווי: איר געמיינע פּאַרבריכערנס, איר פּאַרשאָלטענע ק־־־ס, און ענלעכע עפּיטעטן, וועלכע באַליידיקן און דערנידעריקן אָפּן ערגסטן אויפן די ווירדע פון אַ מענטשן און די ווירדע פון אַ פרוי.

* * *

פּינקט טעג און פּינקט נעכט זײַנען מיר געלעגן אָפּ אַ נאַקעטן, שטיינערנעם פּלאַץ ווײַט פון די בארַאקן. עס איז געווען פּולער זומער. אין ערגעץ קיין פּיצל שאָטן. די זון האָט אונדז געבאַקן אומבארַאכמאָנעסדיק ווי אין אַ מידבר. דער דורשט האָט אונדז פּארבריכט. די צונג איז געווען שטײַף ווי אַ זויל. און קיין טראָפּן וואַסער. מיר האָבן געטרונקען בלאָטע מיט די הענט און אַ סאָך מאָל נאָך אָנגעשעפּט מיט בלעכערנע, פּארזשאַווערטע פּושקעס פון קאָנסערוון, וועלכע אומבאַקאַנטע האָבן שוין לאַנג געהאַט אַווקגעשמיסן. די דײַטשע אויפזיכערנס האָבן אונדז געוואָרנט אַז מיר וועלן באַקומען „טיפוס" אָבער קיינער פון אונדז האָט נישט געקענט זיך באַהערשן, נישט געקלערט וואָס שפּעטער וועט מיט אונדז געשען. אַבי לעשן דעם פּיינלעכן דורשט. דאַקעגן באַנאַכט האָבן מיר שרעקלעך געליטן פון בייסנדיקע קעלט, מיר זײַנען געווען קימאַט נאַקעט. נאָר די אייניציקע שמאַטע מיטן קרייץ. אָן אונטערווועש, אָן שיך און נאָרנישט מיט וואָס זיך צו צודעקן. האָבן מיר זיך געטוליעט צו זיך קעדיי זיך צו דערוואַרעמען מיט די אייגענע, אויסגעמאַטערטע קערפּערס. אַ סאָך הונדערטער פּרויען האָבן מיר פּארנומען אַ פּיצל פּלאַץ צוזאַמענגעפּרעסט איינע אָפּ דער צווייטער. האָט מען קעסיידער געהערט געשריייען: אוי וויי מײַן האַנט! אוי וויי מײַנע פּיס! אוי וויי מײַן קאָפּ! מיר האָבן אָבער ליבער געוואָלט לײַדן די שמערצן, ווי די שרעקלעכע שמערצן פון דער בייסעדיקער קעלט.

איינמאָל אין טאָג האָט מען אונדז געגעבן אַ שטיקל ברויט מיט מרמאָלאָדע און איינמאָל אין טאָג אַ זופּ: אַ ביסל געדיכט וואַסער. צו דער זופּ האָבן מיר זיך געמוזט אַוועקשטעלן צו פּינקט. און פּאַר יעדע פּינקט האָט מען געגעבן די זופּ אין אַ טאָפּ אָן אַ לעפל. די ערשטע און צווייטע האָבן זיך אַנגעזופּט, אַמאָל, זעלטן איז געבליבן עפּעס פּאַר די דריטע, אָבער די פערטע און פינפטע זײַנען שטענדיק געבליבן מיט אַן ארויסגעשטעקטע צונג. און אַזוי איז צוגעגאַנגען קעסיידער כאָטש מען האָט געשריגן: „לאָזט איבער פּאַר די אַנדערע". דער שרעקלעכער הונגער האָט נישט דערלאָזט אז ווער עס האָט נעהאַט דעם טאָפּ אין די הענט זאָל קלערן וועגן די אַנדערע.

* * *

דורך אַ צופאַל, איינמאָל פּארנאַכט ווען מיר האָבן זיך געשלעפּט די פּאַר קילאָמעטער צו די קלאָזעטן, — אונדזער צוויימאָליקער, טעגלעכער מארשרוט — האָבן מאַנכע פון אונדזער גרופּע באַגעגנט זייערע באַקאַנטע וועלכע האָבן זייער גוט אויסגעזען. אַן אויסזיכט פון נאָרמאַלע מענטשן. (זיי האָבן געהאַט באַשעפּטיקונגען מיט וועלכע זיי האָבן געדינט די דײַטשן). מיר האָבן געפּרעגט וווּ מיר געפינען זיך? און זיי האָבן אונדז געזאָגט אַז אין „אוישוויץ". ביז דעם מאָמענט האָבן מיר עס נישט געווּסט. איך האָב אויפגענומען דעם נאָמען אָבער איך האָב דאָן נאָך נישט באַגריפן די באַדײַטונג: „אוישוויץ" — אָשוויענטשים" דאָס אַזוי באַרימטע פּארניכטונגס־לאָגער.

* * *

נאָך פּינקט מעסלעם לינגן אָפּ דעם נאַקעטן, שטיינערנעם פּלאַץ האָט מען אונדז אַוועקגעפירט צו ארבעט.

דאָ האָט זיך ערשט פּאַר מיר געעפנט די טיר פון דיכטיקן געוועם.

ש. מילמאן

דאָס אַנטשטיין פון יידישן פראָלעטאַריאַט אין לאָדזש

מיט אַנדערע וועגן ווי באַם פּוילישן, איז צוגעגאַנגען דאָס אַנטשטיין פון יידישן ארבעטער קלאַס. בא אַנדערע באַדינגונגען איז אים אויסגעקומען צו קעמפן און אויך ספּעציפישע אויפגאַבן זיינען פאר אים געשטאַנען.

דער דיפערענצירונגס-פּראָצעס בא יידן אין לאָדזש האָט זיך אָנגעהויבן שוין אין ענדע 18טן יאָרהונדערט. מיר ווייסן וועגן סאָציאַלע קאָמפּן פון שניידער-געזעלן קעגן זייערע מייסטערס, וואָס האָט אויסגעבראָכן אין ל ָ ד ז ש אין יאָר 1828.

העייום ווי דער פּאַרטרעטער פון די געזעלן האָט נישט מאַסקים געווען אפן פּאַרלאַנג פון בירגערמייסטער צו־ריקצוציען פון גערייכט די אָנקלאָגע קעגן אָנפּירער פון שניידערמייסטער־צעך. האָט דער בירגערמייסטער אָנגע־וועגדן ברוטאַלע מיטלען קעגן דעם דעלענאַט פון די גע־זעלן. קעגן דעם געשעענעם אומרעכט צו זייער דעלענאַט, האָבן די איבעריקע דעלענאַטן פּראָטעסטירט, און זיי זיי־נען דערפאר אויך אַרעסטירט געוואָרן דורכן בירגער־מייסטער. דאָס אינטערעסאַנטסטע דערבי איז, וואָס די באַוואוסטע האָבן שוין דעמאָלט נישט שאַלעם געמאַכט מיט דער באַליידיקונג קעגן זיי, נאָר האָבן געזוכט יוישער בא דער העכערער מאַכט.

א כוץ שניידער האָבן מיר אין אָנהויב פון 19טן יאָר־הונדערט געהאַט יידישע געזעלן, וואָס זיינען געווען באַ־שעפטיקט בא אַנדערע פאַכן. וועגן דעם ערשטן ל ָ ד ז ש ע ר יוד נאָפּטאַלע, וואָס האָט זיך געלערנט וועב־רי בא א דייטש אין געהיים, קעדיי די אַנדערע יידן זאָלן אים נישט נאָכטאָן, דערציילט אונדז אווראָם טע־נענבוים. (אווראָם טענענבוים, „געשיכטע פון יידן אין לאָדזש", 1909). דאָרט ווערט אויך דערציילט וועגן א צווייטן יידן גערשן, וועלכער האָט „אַנטדעקט", אז נאָפּ־טאָלע לערנט זיך וועבערי, און דערפאר איז דער לעצ־טער גרייט געווען אויסצולערנען דאָס פאַך גערשענען, מיטן באַדינג, אז ער זאָל קיינעם דערפון נישט דערציילן. געענדיקט האָט זיך עס מיט דעם, וואָס נאָפּטאָלע איז א־יינגעלייגט געוואָרן דורך די יידן אין כיירעם.

ווי טענענבוים גיט איבער, האָט זיך די קעגנערשאַפט פון די יידן צו לערנען דאָס וועבער־פאַך געגומען דער־פון, וואָס די דייטשע וועבער זיינען געווען באַקאַנט, אז זיי עסן א סאַך כאָזער־פלייש, און דערפאר האָט מען זיי גערופן „כאָזער-פרעסער". די יידן האָבן דעריבער מוירע געהאַט, אז אויב די יידן וועלן ווערן וועבער, און אר־בעטן צוזאַמען מיט די דייטשן, קאָנען זיי נאָך אמאָל אויך אָנהויבן עסן טרייפעס.

דער דערמאָנטער פאַקט ווייזט אונדז אָך וואָס פאר א שטערונגען מיצאַד די יידן גופע עס האָבן אָנגעטראָפן די ערשטע יידן אין לאָדזש, וועלכע האָבן געוואָלט ווערן וועבער.

נישט קוקנדיק אָבער אָך די אינערלעכע און אויסערלעכע שוועריקייטן, וואָס האָבן געשטערט די יידן זיך צו בא־שעפטיקן מיט טעקסטיל־ארבעט, איז די צאָל באַשעפטיק־טע יידן בא טעקסטיל־פאַכן קעסיידער געוואקסן. כאראק־טעריסטיש איז אז געקעמפט קעגן צולאָזן יידן צום וועב־בער־פאַך האָבן אויך די דייטשע וועבער, בעיים די דע־מאָסדיקע פּוילישע רעגירונג האָט געשטרעבט צו פּראָ־דוקטויויזירן יידן און אפילע געשטעלט א באַדינג צו די רייכע יידן, אז באם בויען זייערע פאַבריקן אויסערן יידישן „רעוויר", וויל אויך אָך לאַנדווירטשאפט, זאָלן זיי אויך באַשעפטיקן יידישע ארבעטער (רעגירונגס פאר־א דענונג פון 27טן סעפּטעמבער 1825). דערבי ווערט באַוונדערט דערמאָנט דער נאָמען פון פאַבריקאַנט פּאָז־נאַנסקי. מיט 61 יאָר שפּעטער, אין יאָר 1886, זיינען די לאָדזשער יידישע טעקסטיל־פאַבריקאַנטן קריטיקירט געוואָרן דורכן אפיציעלן רוסישן וואַרשעווער רעגירונגס־בלאַט „וואַרשאַווסקי דניעווניק" פאַר נישט באַשעפטיקן יידישע וועבער־ארבעטער אין זייערע פאַבריקן.

ווען די ערשטע יידישע טעקסטיל־ארבעטער זיינען אויפגעקומען, ווייסן מיר נישט. וועגן די ערשטע יידישע וועבער דערווייסן מיר זיך ערשט פון דער סטאַטיסטיק, וואָס דער לאָדזשער מאַגיסטראַט האָט געפירט. די סטא־טיסטיק שטאַמט פון די יאָרן 1860, 1861 און 1862. אין די דרייַ יאָרן זיינען געווען: זעלבסטשטענדיקע יידישע וועבער־מייסטער (אלם וועבער־מייסטער האָט מען בא־מאַכט די אייגנטימער פון די וועבער־שטולן, וואָס האָבן געארבעט אליין אָדער מיט געזעלן), אין 1860 — 28; אין 1861 — 37; אין 1862 — 41; יידישע וועבער־ארבעטער (געזעלן) זיינען געווען: אין 1860 — 230 אין 1861 — 240; און אין 1862 — 255. בא נישט יידן איז אין דער זעלבער ציַט געווען דער פּראָצענט ar־בעטער פיל העכער. עס זיינען געווען: נישט־יידישע וועב־בער-מייסטער אין 1860 — 2.481, וועבער-ארבעטער 5.121; אין 1861, נישט־יידישע וועבער־מייסטער, 2.545 און וועבער־ארבעטער 5.190; אין יאָר 1862, נישט־יידישע וועבער־מייסטער, 1.900 און וועבער־ארבעטער 4.195.

א האַוט-וועבער אין באַלוט

די ווייטערדיקע טאבעלע ווייזט אונדז א זייער אינטערעסאנט בילד פון די ענדערונגען, וואס זיינען ארייגנגעטראטן אין דער סאציאלער סטרוקטור פון די יידן אין לאדזש צווישן די יאָרן 1861 ביז 1897.

עס זיינען געווען ווירטשאפטלעכע אקטיוע יידן אין לאדזש אין יאָר:

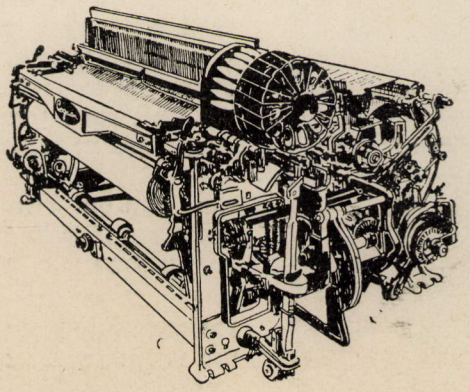
	1861		1897	
אין האנדל און אין קרעדיט	359 — 44.8	פראצענט	9.571 — 30.2	פראצענט
אין האנטווערק און אינדוסטריע	265 — 33.0	"	12.609 — 39.7	"
פרייע פראפעסיעס און באאמטע	22 — 2.7	"	708 — 2.2	"
אין טראנספאָרט	38 — 4.7	"	709 — 2.2	"
אלס טאָג ארבעטער, באדינער און אָנגעשטעלטע	87 — 10.8	"	6.132 — 19.3	"
אין לאנדווירטשאפט			24 — 0.1	"
אין מיליטער			285 — 0.9	"
רענטער און פענסיאָנארן (עמעריטן)			1.193 — 3.8	"
ארעסטאנטן			33 — 0.1	"
אין פראָסטיטוציע			20 — 0.1	"
כארשיידענע	32 — 4.0	"	431 — 1.4	"
צוזאמען	803 — 100	"	13.715 — 100	"

עס ווארפט זיך אין די אויגן דער גרויסער שפרונג, וואס די יידן האבן געמאכט אפן וועג פון איבערגיין צו פראָדוקטיוון באשעפטיקונג. פון א צאָל נעפאשעס אין יאָר 1861 איז די צאָל ווירטשאפטלעכע אקטיוון יידן אויסגעוואקסן אין 1897 צו דער ציפער פון קנאפע 32.000 ווירטשאפטלעך־אקטיוון יידן.

אפן ערשטן אָרט רוקט זיך ארויס די באשעפטיקטע אין האנדל און אינדוסטריע, די צאָל באדינטע, טאָג־ארבעטער און אָנגעשטעלטע, ווי אויך די גרופע באאמטע. דער האנדל האט אויפגעהערט זיין דער הויפט האכנאסע־קוואל בא יידן. די צאָל לוין־ארבעטער פארגרעסערט זיך נאָך מער אין די שפעטערדיקע יאָרן. דאס ערשטע אָרט פארנעמען די טעקסטיל־פאכן, די וועבער און זייערע נעבן צוויגן, ווי אויך זאקן־מאכער. עס איז אויך אויסגעוואקסן די צאָל יידישע ארבעטער אין דער באקליידונגס־אינדוסטריע, וואס האט זיך אָנגעהויבן אנטוויקלען אין לאָדזש צום סאָף פון פאָריקן יאָרהונדערט. לויט געווייסע שאצונגען, האבן זיך אין יאָר 1900 געפונען אין לאָדזש שוין אן ערעך פון 7.000 יידישע וועבער, עטלעכע טויזנט זאקן־מאכער, און ארום 2.500 לוין ארבעטער אין דער באקליידונגס־אינדוסטריע.

אין אלגעמיין געמומען, האָט אבער דאָס אָנקומען פון יידישן ארבעטער אין מעכאניזירטע טעקסטיל פאבריקן און באזונדערס אין די גרויסע פאבריקן אָנגעטראָפן אף שוועריקייטן וועלכע דער נישט־יידישער ארבעטער האט נישט געווויסט.

דער קאמף פאר רעכט צו ארבעטן אין די גרויסע פאבריקן איז באזונדערס אקטועל געווארן אין די לעצטע יאָרן פאר דער ערשטער וועלט־מילכאָמע. דער קאמף האָט אין רעזולטאט געפירט צום ארײַנפירן שפעטער טויזנטער יידישע ארבעטער אין די מעכאניזירטע פאבריקן. זייער צאָל איז באזונדערס שטארק אויסגעוואקסן אין די לעצטע 15 יאָר פאר דער צווייטער וועלט־מילכאָמע.

מיין חיים

(זיכרוינעס אזן עפּיזאָדן פון די יאָרן 1920־1925)

מיין טאַטע

וועז מיר האָבן זיך באַזעצט אין אָנהויב 1920 אין לאָדזש איז שוין מײַן פּאָטער אַלטער אייזנשלאָס געוועז באַקאַנט סײַ אין דער שרײַבער אזן אַרטיסטן־מישפּאָכע, ווי אויך דעם גרויסן אויל־עם לייענער פון ביידע טעג־בלעכע צײַטונגען.

געשריבן האָט ער אין „לאָדזשער פּאָלקס־בלאַט" אזן שפּעטער אין „לאָדזשער טאַגעבלאַט", ווז עס זײַנען געדרוקט געוואָרן זײַנע פּאָלקסטימלעכע מײַסעלעך אזן צענדליקער דערציילונגען.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט איז אונדזער שטוב באַקאַנט געוואָרן אין דער שרײַבער־אזן אַרטיסטן־מישפּאָכע אונטער דעם נאָמען אייזנשלאָס-שטוב, אזן אזוי האָבן מיר זיך אײַנגעבירגערט אין לאָדזש.

בעטעווע א זייער גוטער, מיט א שטענדיקן שמייכל אזן קלוג וואָרט, ווערט ער שטאַרק באַליבט סײַ בא די מיטאַרבעטער פון „לאָדזשער פּאָלקסבלאַט" ווי אויך פון „לאָדזשער טאַגעבלאַט", אזן מיט יאָרן שפּעטער ווען עס שאפט זיך דער ליטעראַטן פּאַריין אין לאָדזש, ווערט מײַן פּאָטער אויסגעקליבן אלס סעקרעטאַר. ער אלײן איז אָבער נישט געווען צופרידן מיטן אויסוואָל, אָבער מיינענדיק אז אזוי וועט קומען צו א ביסל אייניקייט האָט ער עס אָנגענומען, אזן דאָך האָט דער לאָדזשער שרײַבער פּאַריין נישט געשפּילט די ראָל ווי „טלאָמאַצקע 13", די חיים פון שרײַבער אזן קינסטלער אין ווארשע. אזן אז מען פלעגט אים פרעגן, וואָס עס הערט זיך עפּעס אינעם ליטעראַטן פּאַריין, פלעגט ער אָנווײַזן אפן וואַנט פון עס־צימער: „אָט העגגען די שלימלען". דער שטענדיקער קידער־ווידער צווישן לאָדזשער „פּאָלקס בלאַט" מיט די לאָדזשער „טאַגעבלאַט"־שרײַבער, האָט נישט דערלאָזט צו א ענלעכקייט פון ווארשע, אָבער דאָס איז א קאַפּיטל פאר זיך.

אין זײַן פּרוכטבאַרן פּעריאָד פון אַרבעט, 1920־1925, האָט מײַן פּאָטער אָנגעשריבן אריבער 320 כסידישע אזן פּאָלקס־מײַסעלעך א כוץ טעאַטער־פּיעסן אזן זייער א סאַך גרעסערע אזן קלענערע דערציילונגען. ער האָט אויך געשריבן א גרעסערן ראָמאַן פון ראָבאָניש־כסידישן לעבן, ווז ער האָט געהאַט איבערגעשיקט דעם ערשטן טייל אין בזשאָזא - פּאַרלאַג צום דרוקן לויטן אָפּמאַך מיטן פּאַרלעגער.

זײַן שרײַבן איז געווען אייגנאַרטיק.

עס געדענקט זיך מיר, ווי אויפמאל איז מײַן פּאָטער אַהיימגעקומען א שטראַלנדיקער. עפּעס נײַעס איז געשען. אין רעדאַקציע פון לאָדזשער „פּאָלקס בלאַט" איז געווען אן אלטער דרוקער־אַרבעטער, אזן אויפמאל אזוי רעדנדיק מיט אים, זאָגט ער צו מײַן פּאָטער: „הער אייזנשלאָס! איך האָב שוין פּאַרשיידענע שרײַבער געכאַפּט נאָשן פון אונדזערע ספּאָרים, נאָר אײַך נישט, פון וואַנען שפּעט איר פּאָקטיש אזויפיל מײַסעלעך?" ער האָט זיי געשאָפן דעם גרעסטן טייל שפּענדיק פון פּאָלק גופּע. ער פלעגט זיך „אַרײַנכאַפּן" צווישן מינכע־מײַרעוו אין א „שטיבל" אָדער אין שול אַרײַן אין דער צײַט ווען יידן פלעגן זיך דערציילן א מײַסע פון רעבן, אָדער סטאָם אזוי זיך א פּאָלקסטימלעך מײַסעלע. ער פלעגט זיך צוהערן, זי איבערדערציילן, סטילזירן, אזן אזוי פלעגט ער זיי שאפן.

עס פלעגן קומען אין שטוב אַרײַן ראַבאָנישע איניקלעך, פון נאָענטע אזן ווײַטע שטעטלעך, ווז זיי פלעגן זיך, דורך די רעדאַקציע פון די צײַטונגען דערפרעגן ווז אלטער אייזנשלאָס ווויינט קעדיי צו באַקאַנען זיך מיט אים, מיטן שרײַבער פון זייערע זיידעס אזן עלטער־זיידעס. אזן פלעגן אים דערציילן אַנדערע מײַסעס.

זײַנע פּאָלקסטימלעכע מײַסעלעך זײַנען דורכגעדרונגען מיט הומאָר. אָט צום בײַשפּיל: מען האָט אים דערציילט א פּאָלקס ווײַז; — וועז „יידן" נאָך א „לחיים" צעגייען זיך בלײַבט „לחם", אזן אזוי האָט ער אָנגעשריבן אײַנע פון זײַנע געלונגענע פּאָלקס מײַסעלעך.

וועז מײַן פּאָטער האָט געשריבן פּאַרן „ל. פּאָלקס־בלאַט" האָבן הונדערטער לייענער פון „ל. טאָגעבלאַט" געקויפט דעם „ל. פּאָלקס בלאַט". אזן וועז ער האָט געשריבן פּאַרן „ל. טאָגע־בלאַט" האָבן פּרײַטיק די כסידים פון מײַן פּאָטער געקויפט דעם „ל.־טאָגע בלאַט" טראָץ דעם וואָס א גאַנצע וואָך האָבן זיי געלייענט דעם „ל. פּאָלקס בלאַט".

אזן עס איז פּאָקטיש געווען זייער ריכטיק וואָס

קריטיקער האָבן וועגן אים געשריבן, אז „ער איז געווען דער וואָס האָט פֿאַרוואָרפן די ברירק צוויישן צײַטונג און בוך". („ליטעראַרישע בלעטער", סעפּטעמבער 1925). צום באַדויערן, געפינט זיך נאָר איין בוך פון 25 כסידישע און פֿאָלקסטימלעכע מײַסעלעך (עם געפינט זיך אַן עקזעמפּלאַר אין היגן ייוואָ).

די גרעסטע סאַטיספֿאקציע האָט מײַן פּאָטער דערלעבט מיט דעם וואָס ער איז געלייענט געוואָרן פון די גרעסטע יידישע מאַסן ארבעטער, פֿאָלקס מענטשן און כסידים.

אין קימאַט אַלע אייראָפּעישע שפּראַכן, ווי פּויליש, דײַטש, אונגאַריש, פראַנצויזיש און ענגליש האָט מען זײַנע דערציילונגען און מײַסעלעך איבערגעזעצט. ל. מאַלאָך ז"ל האָט אונדז אויך איבערגעשיקט זשורנאַלן פון 25-1924 אין דער שפּאַניישער שפּראַך איבערגעזעצטע פֿאָלקס מײַסעלעך זײַנע. אין גאַנץ פּוילן, וווּ נאָר איז אַ שטאָט אָדער שטעטל עס איז דערשינען אַ געדרוקט וואָרט, דאָרט איז געווען אַלטער אייזנשלאָם מיט זײַנע פֿאָלקסטימלעכע מײַסעלעך. אויך אין נאָרד-אַמעריקע און קאַנאַדע איז מײַן פּאָטער געווען אין אייניקע צײַטונגען און זשורנאַלן שטענדיקער מיטאַרבעטער.

אַ פּאָר טעג נאָך מײַן פּאָטערס טויט, האָט זיך געשאפֿן אַן אייזנשלאָם-קאָמיטעט, אַרויסצוגעבן זײַנע ווערק. עס האָט זיך געשאפֿן אַ פֿאַנד וועגן דעם זאָלבן צוועק, אָבער צום באַדויערן איז עס נישט פֿאַרווירקלעכט געוואָרן. אייניקע זײַנען זיך צופֿאַרן, און אַזוי איז עס געבליבן הענגען קנאַפּע צוויי יאָר.

מען האָט געמאַכט אַ כעזשבן אַף צען בענדער, מעגלעך אַז עס איז געווען נײַן, די כסידישע און פֿאָלקסטימלעכע מײַסעלעך האָט מען לויטן פּלאַן געזאַלט דרוקן באַזונדער, די דראַמען, ווי אויך אַלע דערציילונגען, נישט אַרײַנגערעכנט דעם נישט פֿאַרענדיקטן ראָמאַן און אויך איינע פון זײַנע זייער געלונגענע אָבער נישט פֿאַרענדיקטע דראַמע „די שוישפּילערן", דאָס לעבן פון דער גרויסער עסטער ראָכל קאַמינסקא.

אָבער ווי שוין געזאָגט, זענדיק אַז עס איז נאָרנישט געוואָרן פון אייזנשלאָם קאָמיטעט, און דערוויסנדיק זיך, אַז עס וועלן מיסברויכט מיטן נאָמען, האָט מײַן מוטער און מיר, מײַן שוועסטער און איך, אונטערגעשריבן אַן אויפרוף אין די „ליטעראַרישע בלעטער", בעטנדיק, זייער העפֿלעך אַז דער אייזנשלאָם-קאָמיטעט זאָל זיך דערקלערן פֿאַר אויפגעלייזט. און אַז מיר מאַכן זיך נישט פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר די מיסברויכן. פֿאַרן אויסברוך פון דער מילכאַמע האָט מײַן שוועסטער כאַנעלע מיך אָנגעפֿרעגט צי איך בין אײַנשטימיק אַז זי זאָל אַוועקשענקען אַלע ווערק דער „ייוואָ" אין ווילנע. איך האָב איר געגעבן דערצו מײַן צושטימונג.

די שאַבאָסים, ביי אונז אין שטוב זײַנען וואָס אַמאָל מער געוואָרן באַקאַנט. עס איז געוואָרן אַזוי ווי א מינהג, שאַבעס פֿאַרנאַכט צו געפינען זיך ביי אייזנשלאָמען אין שטוב, וווּ מען פלעגט פֿאַרברענגען.

אָבער דעם גרעסטן טייל פלעגט מען פֿאַרלייענען די פֿאָעטישע אָדער פּראָזע-שאַפונגען. מען פלעגט אַנאַליזירן און קריטיקירן. מיט איין וואָרט, עס איז געווען די ליטעראַרישע שטוב בײַ אונדז פון 1920 ביז 1925, עס הייסט ביז מײַן פֿאָטערס טויט.

מען פלעגט קומען פון וואַרשע,ווילנע, קראָקע און אפילו פון אויסלאַנד. מען האָט געווסט, אַז בײַ אייזנשלאָמען אין שטוב געפינט מען שטענדיק אַן אָרט.

מען פלעגט קומען פון וואַרשע, אַרײַנכאַפּן זיך צו אייזנשלאָמען אף א שאַבעס, און שוין בלײַבן א פּאָר טעג.

איך געדענק ווי מ. געבירטיק איז געקומען פון קראָקע זיך זען מיט מײַן פֿאָטער אַז ער זאָל אים העלפֿן דורכרייַדן זיך מיט דער ארטיסטן קלאַרע יאָנג, וואָס האָט געשפּילט דאָמאָלט מיט גרויס דערפֿאָלג אין „סקאַלאַטעאַטער" „די רומענישע כאַסענע" און אין וועלבער מען האָט געזונגען זײַנע לידער, „הוליעט, הוליעט קינדערלעך" און „בלימעלעך צוויי".

מײַן פֿאָטער האָט זיך דאַן געפונען אין זאקפֿאַנע אין א סאַנאַטאָריע נאָך זײַן לונגען־אַנטצינדונג, בין איך אַוועק מיט געבירטיקן אין טעאַטער און אים פֿאַרגעשטעלט פֿאַר קלאַרע יאָנג. צי זיי זײַנען געקומען צו אַן אויסגלײַך וועגן האָנאָראַר געדענק איך נישט. מ. געבירטיק איז געווען בא אונדז אין שטוב, און די גאַנצע צײַט פון זײַן בא אונדז האָט ער זיך נישט געקענט אָפּווונדערן פון דער ביבליאָטעק אונזערער, אַזוי שטאַרק באַגײַסטערט איז ער געווען. עס איז געווען אַן עמעסער אויצער בא מײַן פֿאָטער, און נאָר א דאַנק דעם עפשער וואָס ער האָט זיך געהאַלטן באַם פּרינציפּ, קיינעם נישט באַרגן פון שטוב ארוים קיין בוך. איינמאָל איז געקומען מוישע בראָדערזאָן וועגן א בוך. אָבער נאָכן אַדורכרעדן זיך מיט מײַן פֿאָטער איז ער געקומען בעמעשעך פון עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד. און אַזוי ארום האָט ער מיט אַלעמען געהאַנדלט. א בוך בארגן יאָ, אָבער נאָר אין שטוב. וועלן מען איז א סאָך מאָל אַרײַנגעקומען צו אונדז האָט מען געקענט זען זיצן באַם טיש, אַף דער סאָפקע אָדער אין א ווינקל, לייענען וער א בוך און וער זשורנאַלן אָדער צײַטונגען. מיר האָבן באַקומען אין עטלעכע שפּראַכן פֿאַרשיידענע צײַטונגען און זשורנאַלן. ביכער האָבן מיר געהאַט אין דער יידישער שפּראַך דעם גרעסטן טייל. אָבער אויך א גרויסן טייל אין פּויליש, רוסיש, דײַטש. אין א קלײַנערן פּראָפּאָרץ העברעיש און פראַנצויזיש.

קימאַט צום צווייטן יאָרצײַט, נאָך מײַן פֿאָטערס טויט, עפענען מיר די א. אייזנשלאָם ביבליאָטעק אין 1927טן יאָר, מיט קנאַפּע זעקס טויזנט ביכער, וועלבע וועלט מיט דער צײַט איינע פון די דרײַ גרויסע לײַביבליאָטעקן אין לאָדזש. אין די דרײַסיקער יאָרן שענקען מיר זי אַוועק דער קאָמפּאַרטיי פון לאָדזש. אָבער וועלן די דײַטשן האָבן געהערשט אין שטאָט איז די ביבליאָטעק פֿאַרפֿאַלן געוואָרן.

אין 1949 וועלט א טייל פון דער ביבליאָטעק גענומען אין פּויזנער געגענט.

די היינטיקע רעגירונג וועלדעט זיך צו מײַן שוועסטער כאַנעלע, מיט אַן אָנפֿראָגע וואָס זי זאָל טאָן מיט די געפונענע ביכער. זי ענטפערט דער רעגירונג אַז איר וווּנטש איז צוריק אויפשטעלן די ביבליאָטעק אַפן נאָמען פון אַלטער אייזנשלאָם, אַזוי ווי פריער, אין לאָדזש.

עסטער ראָכל קאַמינסקאַ

עסטער
ראָכל
קאַמינסקאַ

אין כּוידעש פעברואר אין 1925 האָט זיך די אר־טיסטן־מישפּאָכע אין וואַרשע געגרייט צו פייערן איינעם פון אירע גרעסטע יאָנטוויווים, לעקאָוועד עסטער ראָכל קאַמינסקאַ צו אירע דרייסיק יאָר אַף דער ביגע.

און דער ארטיסטן־מישפּאָכע איז גוט באַקאַנט געוואָרן די פאַרערונג וואָס מיין פאָטער האָט געפילט צו דער גרויסער עסטער ראָכל. מיר זיינען געווויינט געווען צו הערן דערציילן שאָלן־לאַנג וועגן דער גרויסער ארטיסטן מיט באַגייסטערונג.

מער פּלעגן הערן און קוקן מיט הונגעריקע אויגן, יעדן רירנדן שפּיל, אויסגענוצט נישט צו פאַרלירן, וועגן „באַסיע די יעסוימע", „עסטערקע", „שכיטע־שטאָט" און די הויפּטזאַך איר „מירעלע עפראָם". ער איז קיינמאָל נישט מיד געוואָרן צו דערציילן, און מיר הערנדיק, פלעגן אויך מיטגעריסן ווערן פון דער גרויסקייט פון דער ארטיסטן.

מיין פאָטער האָט געשריבן פאַר איר אַ פיעסע „די שוישפּילערן" אַדורכגעדרונגען מיט איר לעבן און לייַדן, מיט איר שפּילן. ער האָט לייַדער די פיעסע נישט פאַרענדיקט. (עס ווערט דערמאָנט וועגן דעם אין טעאַטער לעקסיקאָן אין ערשטן באַנד). מיין פאָטער באַדויערט זייער שטאַרק וואָס ער קען זיך נישט מיטפרייען מיט דער טעאַטער־מישפּאָכע און טעאַטער־אויפֿעם, מיריידן אים אויס, אַז ער וועט געזונט ווערן, וועט ער פאָרן קיין וואַרשע ספּעציעל איר באַגרינען.

דערוויַיל דערנענטערט זיך דער טאָג פון יוויוול און דער דאָקטאָר לאָזט אים פון בעט נישט אַראָפּ. עם העלפט גאָרנישט אונדזער ריידן, ער געפינט זיך אין אַ שלעכטער שטימונג צוליב זיין קראַנק זיין, קיינע דעם דאָקטער מאַרגולים, וואָס לאָזט אים פון בעט נישט אַראָפּ.

אין טאָג פון יוויוול, אַ געדריקטע שטימונג באַ אונדז אין שטוב. און מיטאַמאָל, דערהערן מיט פון פאָטערס שלאָפצימער: לאָטע! זיי אַזוי גוט, און קום אהער!

מיטן באַווייזן זיך אפן שוועל פון צימער הער איך: דו ווייסט, איך האָב באַשלאָסן אַז דו זאָלסט פאָרן, און אייגנהענטיק איבערגעבן עסטער ראָכלען מיין באַגריסונג, צו איר יוויוול. עס האָט עפּשער געפעלט אַ שאָ פאָרן אַפּפאָרן פון אַ באַן קיין וואַרשע.

מיין פאָטערס וועריטער זיינען פאַר מיר ווי אַ הייליקער געבאָט. נישט רעדנדיק האָב איך זיך איבערגעטאָן און געגומען אַ ריזיק־וואַליזקעלע צו פאָרן איבערגעבן מיט פרייד דעם הייסן גרום צו דער קאַמינסקאַ!

איך פיל אַז איך פאָר מיט אַ הייליקער שליכעם צו אַזאַ גרויסער ארטיסטן ווי עסטער ראָכל קאַמינסקאַ, איך פיל ווי עפּעס אַ ספּעציעלע וואַרעמקייט, אַ באַגייסטערונג נעמט מיך אָרום. און איין זאַך בעט איך אין דעם מאָמענט נישט קומען צו שפּעט.

אָבער דעם גאַנצן וועג פון פאָרן שיט זיך פון הימל אַ שניי, אַ געדיכטער שניי. און שוין נאָענט פון וואַרשע, אַ דריי פערטל שאָ פעלט נאָך. די באַן בלייבט שטיין. דער וועג איז פאַרשיט געוואָרן פון שניי. עם קומט הילף פון וואַרשע און די באַן קומט אָרײַן אַ פאַרשפּעטיקטע מיט קנאַפּע צוויי שאָ.

איך נעם אַ שליטן און בעט מיך צו פירן אַף „טלאָמאַצקע 13", און וועג איך קום אָרײַן געפין איך קיינעם נישט, עס איז פוסט. איך פאַרשטיי, אַז אַלץ איז אין טעאַטער. אין אַ צווייטן צימער געפין איך הערשעלען (דאַניעלעוויטשן) און שרייַע שפּיגל (לאָדזשער). נאָכן אָנפרייען זיך אַביסל, זאָג איך זיי צוליב וואָס מיין קומען איז. זיי לאָכן מיך אוים. עס איז נישטאָ קיין פּלאַץ. צענדליקער און צענדליקער מוזן זיכער שטיין, פאַרזיכערן זיי מיר. לאָטע, בעכּינעם אַרײַן פאָרן אין טעאַטער אַרײַן. עס איז בעמיילע שוין שפּעט.

איך נעם זיך נישט איבער פון זייערע ווערטער און זאָג זיי: „גוט, אָבער דעם פאַפּאַס בריוו מוז איך דאָך איבערגעבן". איך האָב קוים מיט צאַרעס איבערגערעדט הערשעלען, אַז ער זאָל מיך באַגלייטן אין טעאַטער אַרײַן.

מיר קומען צו צום טעאַטער און עס פילט זיך אַ יאָנטעוו אין דער לופטן. מען אָטעמט אַנדערש. אַרײַנקומענדיק אין פאָיע פון טעאַטער, טישלעך מיט ברענענדיקע ליכט, אַ געהויבענע שטימונג. עס קומען צו אונדז צו צוויי ארטיסטן; קורץ און קלײַן, און זאָגן צו הערשלען: מיר האָבן דאָך עפּעס געדעדט הערשעלע... הײַנט נישט... עס איז נישטאָ קיין פּלאַץ.

אַנטשולדיק, רוף איך זיך אָפּ, הערשעלע האָט מיך באַגלייט, איך בין לאָטע אייזנשלאָס, אַלטער אייזנשלאָס טאָכטער, איך קום ספּעציעל צופאָרן פון לאָדזש, איך ברענג צום הײַנטיקן יוויוול אַ בריוו פון מיין פאָטער, וועלכער ליגט צו בעט און האָט נישט געקענט קומען פערזענלעך צו באַגריסן די קאַמינסקאַ.

(עס דאַכט זיך מיר, אַז זיי האָבן שוין דאַמאָלט געמאַכט פראָבן פון מיין פאָטערס פיעסע „צוויי וועלטן" אין „וויקט" טעאַטער, מיט זיגמונד טורקאָוו בעראָש אין וועלכער זיי האָבן אויך געשפּילט). דערהערנדיק מיינע ווערטער, האָט אייגער פון זיי מיך געבעטן אַז איך זאָל אים באַגלייטן, איך בעט הערשעלען צו וואַרטן אַף מיר. מען פירט מיך אַרײַן אין קאַמערין פון עסטער ראָכל קאַמינסקאַ און גיב איר איבער אייגנהענטיק דעם בריוו, זי באַדויערט וואָס מיין פאָטער האָט נישט געקענט זיין אַנוועזנד, און קיין סאַך צייט איז נישטאָ צו ריידן, וויַיל עס איז די לעצטע פויזע און זי גרייט זיך צו געבן אַן אַקט פון „מירעלע עפראָם".

עס איז איבעריק שוין צו זאָגן אַז מען האָט אין דעם איבערגעפולטן זאָל צוגעשטעלט צוויי בענקלעך פון די ערשטע רייען, און מיר זײַנען געבליבן אין טע־אַטער. הערשעלע האָט זיך געפרייט און געקוואָלן וואָס ער איז אויך אין טעאַטער און זעט אַזא פּאָרשטעלונג. מיר זײַנען געבליבן שטאַרק באַגײַסטערט, אַף מיר פּער־פֿערזענלעך האָט ער געהאַט א ספּעציעלע ווירקונג און ביז דעם היינטיקן טאָג איז געבליבן בא מיר אַן איינדרוקספֿול־לער געפיל. טאָפּלט האָב איך אָפּגעשאַצט די פּאַרערונג און באַגײַסטערונג פון מײַן פּאָטער פּאַר דער גרויסער אר־טיסטן. פון בינע, האָב איך נאָך אוספֿייעט צו הערן די ווערעמע און מיט ליבע אויסדרוקספֿולע באַגריסונגס־ווערטער פון מײַן פּאָטער, צו דער גרויסער און טא־לאַנטפֿולער קאַמינסקא, וועלכע זײַנען מיט הייסע אָפּ־לויזן אויפֿגענומען געוואָרן פון די צאָלרײַכע טעאַטער־באַזוכער. צום ערשטן מאָל געזען די קאַמינסקא אין „מירעלע עפּראָם" און עס איז מיר געבליבן אײַנגעקריצט אין מײַן זיקאָרן און אין מײַנע געפילן.

הערשעלע

אין א שיינעם פרימאָרגן — קומט אַרײַן דער פּאָפּא שוין צוריק פון רעדאַקציע — מיט א קליין מענטשעלע און שטעלט אונדז פּאָר — מײַנע טעכטער — לאָטע און אַנא — הערשעלע.

הערשעלע דאָניעלעוויטש

א פּאָר טעג שפּעטער, איז ער געווען אין שטוב ווי א אייגענער. מיר האָבן אים ליב באַקומען, ווי מיר וואָלטן אים אונדזער גאַנץ לעבן געקענט.

די מאַמע מײַנע האָט זיך גראָד געפונען אין א קור־אָרט, און וועז זי איז צוריקגעקומען, האָט זי זיך שוין געטראָפן מיט נאָך א פרײַנט אין שטוב, און אַזוי איז שוין הערשעלע פּאַרליבן ביז זײַן אָפּפּאָרן קיין ווארשע.

אַזוי ווי מיר זײַנען געווען פריש אָנגעקומענע, האָבן מיר ווייניק געקענט די שרײַבער־מישפּאָכע, און די ער־שטע באַדאָשים, האָט אונדז טאָקע הערשעלע באַקענט מיט די שרײַבער, שילדערנדיק זיי.

און באַשרײַבן האָט ער טאָקע געקענט זייער טרעפ־לעך, מיר פלענן אָפּזיצן מיט אים שאָען לאַנג און ער האָט אונדז דערציילט וועגן איינעם, אָדער א צווייטן, און וועז מיר האָבן געהאַט די געלעגנהייט צו באָקע־נען זיך שפּעטער מיט דעם אָדער יענעם שרײַבער, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַזוי איז עס ווי הערשעלע האָט אונדז געשילדערט.

אָבר צום גרעסטן טייל האָבן מיר ליב געהאַט, וועז ער האָט אונדז דערציילט פון זײַנע יוגנט יאָרן, זײַנע רײַזעס אין דער שווייץ און פראַנקרײַך.

רײַך אין הומאָר איז געווען זײַן „אַוועַנטורע" וועז ער איז געפאָרן קיין ווארשע צו י. ל. פּרץ, און זײַן אויפֿנאַמע. „נו, שטעלט אײַך פּאָר „כעוורע" (אַזוי ווי דער פּאָפּא האָט אונדז געוואָרנט — מײַן שוועסטער און מיך, אַזוי האָבן אונדז געוואָרנט א סאָך נאָענטע שפּעטער) איך קום אין ציטערניש צו דער שטוב, ווו פּערעץ האָט געווויינט און גיב א נישט־דרייסטן קלאָפּ אין טיר. די טיר עפנט זיך און עס באַווײַזט זיך א הויכער און בריימער מאַן. א טיפֿן קול אַף מיר און פרעגט מיר אַף פּויליש: צא כצעזש מאַלין? (וואָס ווילסטו, קליינער) און איך, נישט טויט נישט לעבעדיק גיב א ענטפער: „יא מאָם לידלעך"! (איך האָב לידלעך). ביז דעם הײַנ־טיקן טאָג לייגט מיר נאָך אין טאָם, יענער געלעכטער! און וועז איך הערמאַן מיך מוז איך לאַכן! „יא מאָם לידלעך"! די דרײַ ווערטער זײַנען וואָכן און כאַראָשים אַרומגענאַנגען אין שטוב, די ווערטער האָבן געשוועבט אין דער לופט!

א גוטמוטיקער, איך געדענק אים קיינמאָל נישט מיט א רויגעז אָדער א בייזן. ער פלעגט אַרײַנקומען אין עס־צימער א שמייכלדיקער און זיך אַוועקזעצן אַף דער סאָפקע און באַלד מיר לעבן אים; הערשעלע, לייענט עפּעס פון אײַערע לידער! און מיטן זעלבן האַרציקן שמייכל אַרויסנעמען פון בוזים-קעשענע זײַן גאַנצן אויצער אין א שוואַרץ גראָבן נאָטיץ-ביכעלע און אונדז לייענען. א שלאָל מיט לידער און פּאָעמען האָט ער פּאַר־מאָגט. און איין בלעטל אַזא האָבן געקענט זײַן צוויי און דרײַ לידער, זײַן פּערלדיקע און דרייבנינקע האַנט־שריפט איז געווען מאַמש אַף ווונדער. איך גלויב דער איינציקער אין דעם זינען.

געווען איז ער א פּאָלקס-קינד און אַזא איז ער פּאַרבליבן. א כוץ זײַן שרײַבן האָט ער זיך פּאַרנומען מיט זאַמ־לען, אָבער וואָס האָט געהאַט נאָר א שײַכעם מיט פּאָלקס־לידער, ניגונים, ווערטלעך און רעטענישן.

די מוטער מײַנע האָט געזונגען זייער א סאָך פּאָלקס־לידער און זייער אָלטע. און טאָקע הערשעלע האָט אי־בערגענומען א כוץ די לידער אויך זייער א סאָך ווערט־לעך און רעטענישן, און דערנאָך איבערגענעבן עם שפּע־טער קאַווען, א פּאָלקס זאַמלער פּאַר זײַנס א זאַמלבוך, אָט די אָלע געזאַמלטע פּאָלקס אויצרעם ווו איך האָב א סאָך זאַכן געפונען געדרוקטע אין דעם דערמאָנטן זאַמלבוך.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען ער האָט שוין גע־ווויינט אין הענריקיוו לעבן ווארשע, א כאַסענע געהא־

טער, איז נאָך אלץ געווען זײַן היים די אייזנשלאָס-שטוב.

שאַבעס צו נאַכט

באלד די ערשטע כאַראַשים פון אונדזער באַזעצן זיך אין לאָדזש איז אונדזער שטוב געוואָרן א צוצי-אונגס אָרט. אזוי פלעגן די שאַבאָסים ווערן דער ספּעציעלער צוזאַמענטרעף פון קימאַט אלע יונגע, און שוין באַקאַנטע שרײַבער מיט סטאַזש, קינסטלער און ארטיסטן. ווי עס דערמאָנט זיך מיר אָט די שאַבאָסים בא א גלעזל ביר מיט א שטיקל ברויט און הערינג, מען איז עפעס קיינמאל נישט מיד געוואָרן פון לאַכן און שטיפן. פון לייענען די אייגענע לידער, ווער פּראָזע און ווער עס פלעגט קריטיקירן א נאָר וואָס דערשינען בוך, וווּ אלע פלעגן מיר שוין אנטיילנעמען.

עס פלעגן אויך זײַן ספּעציעלע „ווועטשערינקעס" צו באַגריסן א גאַסט, וואָס פלעגט קומען קיין לאָדזש. אזעלכע באַקאַנטע „ווועטשערינקעס" האָבן מיר געמאַכט פאַר בעת א. סאַכאַטשעווסקי וועלכער איז געקומען פון לאַנדאָן אף א קורצער צײַט זען זיך מיט זײַן פאַמיליע. אויך פאַר מוישע אפּלבוים, א קונסט־מאָלער און פאַר א סאַך אַנדערע שרײַבער און קינסטלער. צו די וועטשע-רינקעס פלעגט אויך קומען ייצחקל קאַצענעלסאָן א סאַך מאל. אז מען פלעגט קיבעצן איז גאָר קיין פראָגע נישט. עס איז געווען א שטיקל צײַט א קיבעצאַרניע ווער וועמען וועט באַזוכן צי מוישע בראָדערזאָן מיט זײַנע באַקן-בערד פּערעץ מאַרקישן מיט זײַנע רובאַש-קעס אָדער פאַרקערט פּערעץ מאַרקיש — מוישע ברא-דערזאָנען. און שטענדיק איז שוין ווער געווען א היימי-שער קאַרבן ווי זאָגט זיך דאָס וועלט: עס איז געווען היימלעך אין דער וואָכן, הוליע קאַבצן.

אפּטמאל פלעגן מיר שפּילן אין פאַרשיידענע שפּילע-רײַען. א מײַסטער פון אָנפירן אָט די שפּילערײַען איז געווען יסראָאל רובין. אויסגעזעצט זיך אין א ראָד פלעגן מיר אָנהויבן אויסשפּינען א ראָמאָן „אלט" און „יונג", פלעגן אנטיל נעמען אין דער שפּיל, יעדער איינער האָט דערציילעריש איבערגעגעבן לויט זײַנע מעגלעכקייטן, א געוויסן טיל פון א קאַפּיטל און עס איבערגעגעבן דעם צווייטן לעבן זיך, האָט דער שאָכן נישט געווּסט ווי ווײַטער צו ציען דאָס קאַפּיטל האָט ער געגעבן א פאָנד.

א סאַך מאל פלעגן מיר עס מאַכן „אלא שאָמער" מיט פּרינצן פּרינצעסנס, מיט א פאַרקישעפטן שלאָס מיט יאָמען און בערג. מען פלעגט „שטיין לאָזן" דעם פּרינץ און שילדערן די פּרינצעסן.

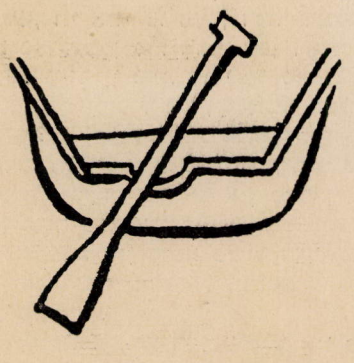
מײַסטערהאפט פלעגן זײַן א סאַך מאל די שילדע-רונגען פון א פּייזאזש אָרום שלאָס ווען עס איז געקו-מען פון מויל פון א קונסטמאָלער, רײַך אין פּארבן און קאָלאָריט עס פלעגן זיך צעשפּילן די פאַנטאזיעס ביז גאָר, גאָר ווײַט. ווער פון אונדז פלעגט ארײַנפירן א קאָמיש פּאָרל, דאָס איז שוין געווען גלאָט זיך זעצן אף דער ערד פון לאַכן. צום גרעסטן טיל פלעגן מיר דעם „ראָמאָן" נישט פאַרענדיקן צוליב דער שפּעטער שא, וועלכע איז געווען שוין פאַרטאָגט. און א שיר אזעל-כע ענלעכע שפּילעריין קומען מיר אפן זיקאָרן.

מיין פאָטערס פּיעסע „דער פּעלדשער-יונג" און י. סטרינאַטש

דער עפּיזאָד מיט יאָסעף סטרינאַטש איז לאַנג ארומגענאַנגען און געווען אף אלעמענס ליפּן פון ארטיסטן. געשען איז עס אין דער צײַט, וועלן מײַן פּא-טער איז קראַנק געווען מיט זײַן כראָנישן לונגן-קאַטאַר און נישט געקענט גיין אין טעאַטער צו די פּראָבן פון דער פּיעסע „דער פעלדשער־יונג". די קאָמפּא-נעיען-טרופּע האָט די פּיעסע געשטעלט אין סקאַלא-טעאַטער. איז יעדן טאָג פלעגט קומען אן אנדער אר-טיסט פון דער טרופּע, איבערגעבן דעם גאַנג פון די פּראָבן. אמאל איז געקומען א. פּאָליאַקאָוו, (קאָמפּא-ניעצעס איידעם) ער האָט טאַקע געשפּילט יאָשקען, „דער פעלדשער־יונג" אן אנדערס מאל יאָסעף סטרינאַטש, ער האָט די פּיעסע רעזשיסירט.

איז געדענק איך טאַקע ווען יאָסעף סטרינאַטש איז געזעסן באַם בעט און אזוי איבערגעגעבן ווי עס גייען די פּראָבן, אז די ארטיסטן זײַנען שוין ארײַן אין די ראָלן, און מײַן פאָטער באַדויערט, וואָס דער דאָקטער לאָזט אים פון בעט ניט אַרויס, און קען נישט בײַזײַן בא די לעצטע פּראָבן, און אויך וועט ער נישט קענען זײַן אָנוועזנד בא דער פּרעמיערע; ווײל אים טרייסטן סטרינאַטש און דריקט זיך אוים אין אזא פּאָרם: „איר הערט, אייזנשלאָס, מיר האָבן אזוי פיל אויטאָרן בא-גראָבן (אפן אקטיאָרישן לאָשן שלעכט געשפּילט, אפּגע-פּאַטערט) און מיר האָפן אז אויך אײַך וועלן מיר קיין אוולע טאָן. מיר וועלן אויך אײַך אימירצעשעם נישט שוינען און באַגראָבן ווי מיר קענען". איך גע-דענק נישט ווער עס איז פונקט געזעסן אויך דעמאָלט אין שטוב פון די ארטיסטן, אָבער געוג איז געווען אז באַמאכט אין טעאַטער האָבן שוין אלע געווּסט סיי אר-טיסטן און סיי די שרײַבער, אז סטרינאַטש האָט נאָך פאַרן אנהויב פון שפּילן די פּיעסע שוין באַגראָבן אייזן-שלאָס פּיעסע.

אָבער דאָך האָט די פּיעסע געהאַט זייער א שטאַרקן דערפאָלג. זי איז לאַנג פון לאָדזשער סקאַלא-טעאַטער געווען אפן אפּיש.

„אונדזער לאָדזש"

א. ו. יאסני

די לעצטע באַראַשים פון לאַדזשער געטאָ

1. — 3000 פערזאָן אַ וואָך צום אַרויסשיקן

דעם 15טן יוני 1944 איז אין געטאָ געקומען אַ קאָמיסיע פון געשטאַפּאָ־קאָמיסאַרן מיטן דר. בראַדפיש בעראָש. דער לייטער פון געשטאַפּאָ האָט געראַטן מיט רומקאָווסקין וועגן דעם, אַז מען דאַרף גרעסערע גרופּן אַרבעטער אַף צו ברענגען אין אַרדענונג די כוואָעם, וואָס עס האָבן אָנגעמאַכט די באַמבאַרדירונגען. „אַזוי ווי די כוואָעם האָט געמאַכט ענגלאַנד, מוזן די יידן אויפרוימען. דערווייל דאַרף מען אַ גרופּע פון 500 פערזאָן. שפּעטער וועט מען דאַרפן שיקן צו 3000 פערזאָן אַ וואָך. געוויע אינפֿאָרמאַציעס וועגן די אַלע איניאַנים וועלן געבן די געשטאַפּאָ־קאָמיסאַרן". דער יודענעלטסטער איז גלייך צוגעטראָטן אַדורכצופירן דעם ווילן פון זיינע הערן און געביטער. ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אין יידיש און דייטש אַ „באַקאַנטמאַכונג" וועגן אַ פרייוויליקער רעגיסטראַציע אַף אַרבעט מיכוצן געטאָ. לויט דער באַקאַנטמאַכונג קענען פֿאָר: „מענער און פרויען, פֿאַמיליעס מיט קינדער אין אַרבעטס־פעיקן עלטער. די, וואָס פֿאָרן, באַקומען באַקליידונג, ווי: אַן אָנצוג, שיך, וועש און זאָקן. יעדער פערזאָן קאָן מיטנעמען מיט זיך אַ פּעקל פון 15 קילא. פֿאַר די דאָזיקע אַרבעטער וועט דער פֿאָסט־פֿאַרקער זיין אַ פרייער, אַזוי, אַז זיי וועלן האָבן די מעגלעכקייט צו שרייבן בריוו".

די מוידאָע טיילט אויך מיט: „אַז די אַלע, וואָס וועלן זיך רעגיסטרירן אַף אַרבעט אויסערן געטאָ, וועלן קאָנען טייקף אומיאָד אָפּנעמען אַלע זייערע באַציעס אַן אַ ריי".

לויט די אָנווייזונגען פון די „הויכע געשטאַפּאָ־קאָמיסאַרן" האָט רומקאָווסקים סעקרעטאַרקע פר"ל פוקס געמאַכט אין די אָקטן פֿאַלגענדע נאָטיץ וועגן דער נייער אַרויספֿאָר־אַקציע:

„מאָנטיק, מיטוואָך און פרייטיק, יעדער וואָך, זאָלן אַרויסגעשיקט ווערן 3 טראַנספּאָרטן צו 1000 פערזאָן אַף אַרבעט מיכוצן געטאָ. די טראַנספּאָרטן זיינען נומעריורט געוואָרן מיט רוימישע ציפערן. יעדער אַרויספֿאָרער באַקומט אויך אַ נומער, וועלכער איז אייגענער, ווי דער נומער פון זיין באַגאַזש. אין באַגאַזש דאַרף זיך געפינען אַ קליין קישעלע מיט אַ קאָלדרע". וויטער קומען אָנווייזונגען, ווי אַזוי צו פּאַקן דעם באַגאַזש, קעדיי עס זאָל נישט פֿאַרנעמען פיל אָרט. עסן דאַרף מיטגענומען ווערן אַף צוויי־דרייטעג. צו יעדן טראַנספּאָרט איז באַשטימט אַ טראַנספּאָרט־לייטער, וועלכער נעמט זיך צו הילף 10 פערזאָן. אַף יעדע 1000 פערזאָן איז באַשטימט אַ דאָקטער, אַדער פעלדשער און צוויי ביז דרייַ סאַניטעטאַרן. די מישפּאָכעס פון די דאָקטוירים און מעדיצינישן פערסאָנאַל דארפן אויך מיטפֿאָרן.

וועגן דער שטימונג אין געטאָ בעיים דעם אָנהויב פון דער שנעלער און ענדגילטיקער לִיקווידאַציע גיבן איבער די „טעגלעכע כראָניק".

„מען מוז פעסטשטעלן, אַז די שטימונג איז מער אפּאַטיש ווי פּאַרצווייפלט. די באַפעלקערונג איז דורך דער לעצטער הונגער־נויט אַזוי צעריבן, דאָס יעדער זאָגט זיך: „ערגער קאָן שוין נישט זיין", און עס מעלדן זיך אין דער צענטראַלער טפיסע פון 40 ביז 50 פערזאָן טעגלעך, וועלכע פֿאַרשרייבן זיך פרייוויליק צום אָפּפֿאָרן".

די דייטשע פֿערפידיע האָט אַזוי אַרום אירם דערגרייכט: נאָך די ערשטע קלייניע טראַנספּאָרטן „אף אַרבעט מיכוצן געטאָ", וועלכע האָבן זיך אָנגעהויבן אין אויגוסט 1944, איז די געשטאַפּאָ און געטאָ־פֿאַרוואַלטונג אין כוידעש יוני 1944 איבערגענגען צום אַרויספירן פון אָשוויענטשים צו 3 טויזנט פערזאָן אַ וואָך.

דאָס אויפשטעלן דעם ערשטן טראַנספּאָרט קומט אָן אַ ביסל שוועריקייט. נישט געקוקט אַף דער נאַנצער אָגיטאַציע און הונגער ווילן מענטשן דאָך נישט פֿאָרן. לויט די רעשימעס, וועלכע עס האָבן אויסגעשטעלט די רעסאָרט־לייטער, גייען אין דער ערשטער ריי די רעשט אַרבערגעבענע דייטשע יידן. די דייטשע יידן האָבן די אילוזיע, אַז זיי פֿאָרן צוריק אין „רייך", אין דער „הייַמאַט" הייסט עס. דאָרט וועלן זיי באַגעגענען דעם שאָלעם, וואָס דאָרף גיך קומען... זיי לאָזן זיך דעריבער אַרויפציען אַף די רעשימעס אָן שווערישקייטן. די לאָדזשער יידן טוען, ווי ביז איצט, — מען באַהאַלט זיך, וואַ מען קאָן.

די דעפּאָרטאַציע־קאָמיסיע, וואָס האָט איר זיץ־אָרט אין דער צענטראַלער טפיסע (געטאָ־טפיסע), איז פֿאַרוואַרפן מיט רעקלאַמאַציעס. מען וויל ווידער נישט פֿאָרן. ביבאַוו האָט באַשטימט אַ האַלבן מיליאָן מאַרק צו פֿאַרטיילן פֿאַר די, וואָס וועלן אָפּפֿאָרן. די צענטראַלע אינקווּיזשטעלע, וועלכע האָט פֿאַר אָפּגעקוויפּטע זאַכן געצאָלט מיט געטאָ־געלט, וועט לויט דער פֿאַרדעדונג פון ביבאַוו, צאָלן מיט רייכס־מאַרקן פֿאַר די כפּייצים, וואָס די פרייוויליקע צום פֿאָרן וועלן דאָ פֿאַרקויפן. די „האַנאַבע" וועלן ספּעציעל געמאַכט, קלערט אויף די „טעגלעכע כראָניק" קעדיי מען זאָל דאָס געלט באַנוצן אין די דייטשע שטעט, וווּהין מען פֿאָרט.

אויך רומקאָווסקי קומט מיט ספּעציעלע מיטלען צוריכילף די גוילים. ער האָט פֿאַרדרנט צו נייען רוקזעק און אַרויסגעבן פֿאַר מענטשן, וואָס האָבן נישט אין וואָס צו פּאַקן די זאכן.

דער ערשטער טראַנספּאָרט צום אַרויסשיקן איז געווארן צוגעגרייט אָן באַקאַנטמאַכונגען, אָן אַליאַרם. קליגערס „זאַנדער־קאָמאַנדע", צוזאַמען מיט דער יידישער פּאָליציי האָבן געכאַפט מענטשן פון די בעטן אַרויס און זיי צוגעשטעלט אין דער צענטראַלער טפיסע.

די יידישע פּאָליציי, וועלכע איז געווען באַשעפטיקט אין דער געטאָ־טפיסע באַם צוגרייטן די אַרויסשיקונגען, האָט באַקומען אַ ספּעציעלע טעגלעכע פֿראָדוקטן־צוטיילונג: 25 דעקאַ ברויט, 3 זופּן פעטם און 5 דעקא ווודשט. דעם 23טן יוני איז אָפּגענאַנגען דער ערשטער טראַנספּאָרט פון 502 פערזאָן.

פֿאַרן אָפּפֿאָרן האָט דער געשטאַפּאָ־קאָמיסאַר פוקס געהאַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געזאָגט, אַז דער טראַנספּאָרט גייט נישט אין „רייך", נאָר אַף אַנדערע ערטער. עס וועט געזאָרגט ווערן פֿאַר גוטע באַשפֿייַונג. צוליב מאַנגל אין פֿאַסאַזשיר־וואַגאַנען ווערט דער טראַנס־

בארט געפירט אין א מאסן־צוג. אונטערוועגנס וועט מען זיך איבערזעצן אין א פאסאזשיר־צוג. קיינער דארף נישט מורא האבן. איין יוד, וועלכער האט זיך שטארק אינגעמען מיטן ארויספארן, האט דער „גוטהארציקער" געשטאפּ־קאמיסאר צוריקגעשיקט אין דער צענטראלער טפיסע. די אפּפארנדיקע האבן אויך נישט באדארפט טראגן דעם באנאזש צום צוג. ספעציעלע ראלוועגן האבן געבראכט זייערע זאכן, די מישפּאכעס זיצען נישט געווארן צעטיילט, מען איז געפארן צוזאמען אין איין וואגן.

צי האט מען זיך אין לאדזשער געטא אפּגעגעבן א קלארן דינוועכעזשבן וועגן דעם, וואהין די דעפּארטאציעס גיין? וויזט אוים, אז עפּעם האט מען יא געוווסט.

אין דער „טאגעסכראניק", וואס מיר ציטירן, אזוי אפּט, ווי דעם איינציקן דאקומענט פון אינערלעכן געטא־לעבן, לייענען מיר אונטער דער דאטע פון 22טן יוני 1944: „דאס געטא איז אינגאנצן אונטערן אינדרוק פון דער בלוט־אפּצאפונג, וועלכע שטייט פאר. אין אלגעמיין גלויבט מען, אז עס איז דער אנהויב פון פאמעלעכער ליקווידאציע פון געטא און מען האט מורא, אז נאך דער דערלויזיקונג פון די פארגעזעענע טראנספּארטן, וועט קומען א פרישע עוואקוירונג". די דאזיקע נעווינעס זיצען טאקע אין א פּאר טעג ארום מעקויעס געווארן.

נאך אין מארץ כוידעש שרייבט י. הילער אין זיין טאגבוך:

„וויטערדיקע יעדיעס פון ניצכוינעס פון די רוסן רופט ארויס פרייד. עס איז טאקע זייער גוט, אבער נישט פאר די געטא־יודן. מיר שטיין אונטער א פראגע־צייכן".

אין גוויעס איידעם פון גאלבאם דערציילט זיך:

„אין געטא האט אין יענער צייט געהערשט אזא רע־זיגנאציע, אזא גלייכגילטיקייט צו אלעם און אלעמען, אז עם האט שוין נישט געקלעקט קיין ענערגיע זיך איינ־צושטעלן פארן לעבן. מען איז דעריבער געגאנגען צו דער דעפּארטאציע, פילנדיק, אז מען גייט צום טויט. מען האט געווייניגט אף די גאסן, געקושט זיך, געהאלטן זיך בא די הענט. שווער געווען צו שיידן זיך און דאך איז מען געגאנגן. גאנצע רעסארטן זיצען געגאנגען (אף טשארניעצקיענגא) אין דער געטא־טפיסע, ווו עס איז געווען דער זאמל־פונקט, און פון דארטן אין אשוויענ־טשים".

אין די וויטערדיקע טעג שילדערט די „טאגעסכראניק" אזוי די שטימונג אין געטא: „עם וועלט ערנסט, א שלייער פון וויטיק הענגט איבערן גאנצן געטא. עס זיצען אנ־געזאגט 25 טראנספּארטן. אלע וויסן, אז עס גייט וועגן אן ערנסטן איניען. די עקזיסטענץ פון געטא איז אין געפאר. קיינער קאן נישט באשטרייטן די ריכטיקייט פון אזא מוירע. די יעניקע, וועלכע ווילן באווייזן, אז אפילע די דעפּארטאציע וועט נישט אנרירן די עקזיסטענץ פון געטא, געפינען נישט קיין צוהערער.

דאך, דער יידישער גלויבן אין גערעכטיקייט, וועלכע מוז דאך אמאל זיגן, לאזט נישט צו דעם אויסערסטן פּע־סימיזם. מען באמיט זיך אליין צו טרייסטן. אליין זיך אויסצוריידן דאס הארץ".

באקאנטמאכונג נר. 418.

וועגן

איבערטראגן דאס געטא.

אזוי וי די באטרייבן נר. 1 און 2 ישי״ד״. לאנעיצקע 34/36 און לאנזיצקע 45, האבן נישט איינגעזעהן די איספארדינג נר. 417 פון 2-טן אויגוסט 1944. וועגן איבערטראגן דאס געטא פארארדן איך מיט באדויקער וירקונג דאס וויטערדיקע:

1) די לעבנסמיטל־צוטיילן פון די באשעפטיקטע אין די באטריבן נר. 1 און 2 ווערן תיכף ומיד בלאקירט.

דאס ארויסגעבן לעבנסמיטל פאר די באשעפ־טיקטע אין די דערמאנטע באטריבן, קומט פאר נאר אויפן ראדעגאסטער באנהויף.

2) דער, וואס וועט ביי זיך אויסבאהאלטן, לאזן איבערנעכטיקן, אדער געבן עסן פאר די באשעפטיקטע אין די באטריבן נר. 1 און 2 וועט באשטראפט ווערן מיטן טויט.

:צו:

דער אויבערבירגערמייסטער
פון ליצמאנשטאט.

ליצמאנשטאט, ד. 4 סעפטעמבער 1944

Bekanntmachung Nr. 418.

Betr.: Verlagerung des Gettos.

Da die Betriebe I und II

(Schneiderei, Hanseatenstr. 34/36 und Hanseatenstr. 45)

der Aufforderung Nr. 417 v. 2.8.44. bezgl. Verlagerung des Gettos nicht Folge geleistet haben, wurde mit sofortiger Wirkung folgendes angeordnet:

1.) Die Lebensmittelzuteilungen für die Angehörigen der Schneidereibetriebe I und II werden **mit sofortiger Wirkung gesperrt.** Die Ausgabe der Lebensmittel an die Angehörigen dieser Betriebe erfolgt **nur** auf dem Bahnhof Radegast.

2.) Wer einen Angehörigen der Schneiderei I und II bei sich beherbergt, versteckt oder verpflegt, **wird mit dem Tode bestraft.**

gez.: Der Oberbürgermeister
von Litzmannstadt

2. — ערעוו דער ענדגילטיקער ליקווידאציע פון געטא

אין זעלבן טאג ווען דער טראנספארט איז אפגעפארן, האט זיך אין אוונט פאנאנדערגעטראגן א שרעקלעכע ייעור־בסורה איבערן אומגליקלעכן־געטא: די באשטימטע 10 טויזנט פערזאן צום ארויספארן זיינען ווייניק. מען דארף 25 טויזנט. די נערוועזיטעט אין געטא איז אויסערגעווייניקלעך. עס קומט אויס, אז יעדע דריטע פערזאן דארף פארלאזן דאס געטא.

עס זיינען זיך ווידער צוזאמענגעקומען די לייטער פון אלע רעסארסן, קעריי צו באטראכטן, ווי אזוי אויפצושטעלן רעשימעס פון ארויסשיק־קאנדידאטן. די פארזאמלונג איז אדורך שטורמיש. ווייזט אויס, אז אייניקע פירער פון די רעסארטן האבן זיך אפגענעבן דינוועכעזשבן פון דער גרויסער אכריעס, וואס זיי נעמען אף זיך אין דער דאזיקער שווערער שא פארן געטא.

געווען אזעלכע, ווועלכע זיינען ארויסגעטראטן קעגן דער ווירטשאפט אין דער געטא־טפיסע, ווו עס איז דער זאמל־פונקט פאר דער דעפארטאציע. אייניקע פירער פון די רעסארטן האבן דערקלערט, אז זיי ווילן נישט נעמען אף זיך די אכריעס פאר דעם, וואס עס קומט פאר. געווען א פארשלאג מיטצוארבעטן מיט דער ארויסשיק־קאמיסיע פון דער געטא־טפיסע, ווועלכער איז מאשמאעס נישט אנגענומען געווארן. אייניר פון די לייטער האט פארגעלייגט, אז די רעסארט־פירער זאלן האבן נאר די אויפזיכט איבער אויפשטעלן די רעשימעס, אבער נישט זיין פאראנטוארטלעך. דערויף האט ער באקומען א טשוועוע: עס איז נישט וואס צו שפילן אין באהעלטעניש, אז מען איז געצוווינגען צו מאכן די רעשימעס, טראגט מען שוין מעמיילע די פאראנטוואָרטלעכקייט.

לעסאף, נאך א העפטיקער דיסקוסיע, איז באשלאסן געווארן אויסצווייליז א צווישן־רעסארט־קאמיסיע, ווועלכע דארף קוואליפיצירן פערזאנען צום ארויסשיקן. די אויפגעשטעלטע רעשימעס דארפן איבערגענבן ווערן קאמיסיע פון דער צענטראלער טפיסע, און די לייט פון דער קאמיסיע ווילן שוין דאס איבעריקע דורכפירן... עס זיינען אויך אנגענומען געווארן געוויסע אנווייזונגען, ווען צו קוואליפיצירן צום ארויספארן, דהיינע: עס ווערן נישט געשיקט עלטערע פון 60 יאר און יינגערע פון 15 יאר, עלטערן און קינדער אונטער 5 יאר. מינדער־יעריקע זאלן דעמאלט געשיקט ווערן, ווען די גאנצע מישפאכע פארט ארויס.

אויך די געזונטהייטס־אפטיילונג האט אפגעהאלטן א זיצונג. עס איז אויפגעשטעלט געווארן א רעשימע פון דאקטוירים, ווועלכע דארפן באגלייטן די טראנספארטן...

אין געטא טוט זיך כוישעך. דורך די גאסן ציען מענטשן מיט פעק אף די פלייצעס. בא דער צענטראלער איינקויפס־שטעלע זיינען אנגעווארפן פעק מיט בעטגעזאנד, קאלדערעס. דאס האבן מענטשן געברענגט אהער זייער לעצט ביסל פארמעגן צום פארקויפן. עס איז א דערשיטערנד בילד — שרייבט די געטא־כראניק: „עס ערמאנט די שרעקלעכסטע צייטן פון געטא, ווען עס זיינען געקומען די ארויסגעטריבענע פון דער פראווינץ און בעיים דער „שפערע" (קינדער־כאפערי). די לאגע ווערט ערנסט"...

די צווישן־רעסארט־קאמיסיע האט שוין ארויסגעהאנגען די רעשימעס פון די, וואס דארפן פארן. עס קומען אן זייער א סאך רעקלאמאציעס.

„הינטער די קולישן שפילט זיך אף א האנדל מיט מענטשן. די רעסארט־לייטער שלישן צווישן זיך אפמאכן אף דעם אויפן, „אויב דו וועסט שטרייכן מיין יינד פון דער רעשימע, ווועל איך שטרייכן דיין יינד" א.א.ו.ו. עס גייט צווישן א האנדל מיט פארטרעטער, ד. ה. דער קאנדידאט צום פארן קאן שיקן א מענטש אף זיין ארט. דער פרייז, וואס עס פארלאנגט א פארטרעטער איז: 3 לעבקעך ברויט, א האלבע קילא מארגארין און א קילא צוקער".

בא דער דאזיקער ווייסטער מעהומע איז דער פרעזעס נישטא. ער ליגט אין שפיטאל און היילט זיך פון די קלעפ, וואס ער האט באקומען פון ביבאוון.

ביז סאף כוידעש יוני זיינען צווישן 4 טראנספארטן: 1טער אין באשטאנד פון 562 פערזאן, 2טער — 912, 3טער — 803, 4טער — 700 פערזאן. די טראנספארטן זיינען באגלייט געווארן פון: דר. אדאלף ווייטענבערג, דר. וואלטער שווערין, דר. עליזאבעט זינגער.

וועגן די דאזיקע טראנספארטן, ווי אויך די ווייטערדיקע פון כוידעש יולי, האבן זיך אין רומקאווסקים־ארכיוו אויפגעהיט די רעשימעס, ווועלכע עס האבן צוגעשטעלט די לייטער פון די רעסארטן.

די ערשטע רעשימע איז פארזען מיט דער איבערשריפט: „צור ארבייט אם 23 יוני 1944 אום ליצמאנשטאדט־געטא". אין דער פערזאן־פארצייכענונג פיגורירן 587 פערזאן מיט א צוגאב פון נאך 50 פערזאן. אין „טאגעסכראניק" איז אנגענבן, אז דער טראנספארט האט געציילט 562 פערזאן.

די צווייטע רעשימע פון 26טן יוני איז באגלייט מיט א מיטיילונג צו דער מעלדונגס־אפטיילונג, אין ווועלכער עס זאגט זיך, אז די 912 פערזאן, ווועלכע פיגורירן אף דער נאמענטלעכער ליסטע, זיינען דעם 26טן ד. כ. אפגעפארן אף ארבעט מיכוצן געטא. די רעשימע איז געשטעמפלט פון פארשטייער פון דער צענטראלער טפיסע (אונטערשריפט נישט לעזבאר).

די דריטע רעשימע פיגורירט אונטער דער דאטע פון 1טן יולי. עס איז אויך בייגעלייגט א מיטטיילונג פון דער צענטראלער טפיסע, אז די 799 פערזאן זיינען דעם 28טן יוני אפגעפארן אף ארבעט מיכוצן געטא.

די פערטע רעשימע טראגט די איבערשריפט: „צור ארבייט אום ליצמאנשטאדטער געטא ד' 30-6 1944 אוסגעריזט". צאל פארעגיסטרירטע 700.

דעם ערשטן יולי, צווי כאדאשים פארן אומגליקלעכן סאף האבן זיך אין לאדזשער געטא נאך געפונען 73.267 יידן. די ארמייען פון ראטנפארבאנד און פוילן זיינען שוין געשטאנען בא די טוירען פון ווארשע. פון דער געטא־בריק, ווועלכע האט זיך אויפגעהויבן איבער דער זגערזשער גאס, די פארצווייפלטע, פארהונגערטע געטא־אינוואוינער געזען, ווי, איבער דעם פארווע פון דער גאס גייט א שטארקע באווענונג פון דייטשן מיליטער אין דער ריכטונג פון דער שטאט, ד. ה. מען פאקט זיך, די דייטשן אנטלויפן. „די געפאלע איז נאענט און דא צווינגט מען צו פארלאזן די שטאט. ווהין? אט די פראגע ענבערט אלעמענס מויכעם. בא דער גאנצער אפאטיע ווייל זיך דאך נישט פארן".

אין דעם דאזיקן פארצווייפלטן מאמענט האט זיך ווידער באוויזן רומקאווסקי... ער האט טייקעף אפגעהאלטן א באראטונג מיט די לייטער פון די רעסארטן און פעסטגעשטעלט, אז די לאגע איז זייער שווער. די געשטאפטע קאן נישט פארשטיין, וויי אזוי איז מעגלעך, אז די באפעלקערונג פאלגט נישט דעם באפעל און שטעלט זיך נישט צום פארן.

די פארצווייפלונג פון געזונט געווארענעם פרעזעס איז געווען א גאנץ בארעכטיקטע. דער צופלום פון פרינציפלקע האט אויפגעהערט. אויך די, וואס געפינען זיך שוין אף די רעשימעס שטעלן זיך נישט צו.

3. — דאם גייען אף מענטשן

אין די ווייטערדיקע טעג פון כוידעש יולי פירט דורך די יידישע פאליציי אבלאווע בייטאג און ביינאכט. בייטאג ווערן די געטא־גאסן אפגעצוימט. מען פארהאלט אלעמען און מען פירט אף אין די געטא־פאליציי־רעווירן.

די „טעגלעכע כראניק" שילדערט אזוי דעם גייען אף מענטשן: „עס איז א דערשיטערנדיק און בושעדיק בילד: יידן יאגן זיך אף יידן, אזוי ווי אף כייעס. מענטשן קומען צו די קיכן אף מיטיק. די יידישע פאליציאנטן לאזן זיי נישט ארײן אין די קיכן. מען צווינגט צו שלימן די טירן. פון דער מאסע שרייען פרויען: לאזט אדורכגיין, מיר מיזן אהיימטראגן אונדזערע מיטיקן. זיי באקומען נישט קיין טשוווע. דער גייען אף מענטשן ווערט פארגעזעצט. מען טרייבט אלעמען צוזאמען און מען פירט זיי אין די רעווירן, פון פארנט און פון הינטן באוואכט פון יידישע פאליציאנטן".

פארשטייט זיך, אז נאך דעם גאנצן צאער־בילד באראכטיקט די רומקאווסקי־כראניק דעם גייען נאך מענטשן, „וויל עם איז נישטא קיין אנדערע אייצע"...

דייטשע קאמיסיעס באזוכן ווייטער דאם גטא. אויך בראדפיש מיט ביבאוון זיינען אפטע גסט אין די געטא־קאנצלאריעס. לויט דער פארארדענונג פון בראדפישן איז מען צוגעטרעטן פארקלענערן דאם גטא. אין איין טאג האבן טויזנט געטא־איינוווינער גמוזט פארלאזן זייערע היימען. עס ווערן צענומען אייניקע הייזער פון די גאסן סטאדאלניאנע, פארזשעטשנע און דרעוונאווקע. אף סטאדאלניאנע ארבעטן פאליאקן. דער טייל איז אבער פון גטא איזאלירט.

עס ווערן דורכגעפירט רעדוקציעס בא די פייערלעשער, אין גריכט און בא דער יידישער פאליציי. די גזוועזענע ריכטער גייען ארבעטן אין די רעסארטן. דער גייען אף מענטשן, ווילכער דעקט אויף דעם ריכטיקן פארצאף פון דער דעפארטאציע, האט ארויסגערופן א שרעק בא אלעמען. אויך די פריווילידזשירטע אין גטא דערפילן, אז עס קומט אן זייער ריי. א דעלענאציע אין די פארזאנען פון דר. אסקאר זינגער און דר. קארל באנדע, ביידע פון פראג, האבן זיך גזווענדט צו דער צווישן־רעסארט־קאמיסיע ווען ראטעווען די אינטעליגענץ פון ארויסשיקן. די צווישן־רעסארט־קאמיסיע האט דערקלערט, אז דאס גייט נישט ארײן אין אירע קאמפעטענצן. דאס קאן דערלויבט נאר דער פרעזעס. די דעלענאציע איז אווען צום פרעזעס, ווילכער האט פארלאנגט, מען זאל אים צושטעלן א רעשימע פון דער אינטעליגענץ פון גטא זיך געהאנדלט ווערן די יידן פון מיטלענץ. (עס האט זיך געהאנדלט יידן פון מיטלעוו־אירופע, ווילכע זיינען דורך די דייטשן גערעטעט געווארן אין לאדזשער גטא). אזא רעשימע פון 70 פערזאן איז צוגעשטעלט געווארן. רומקאווסקי האט געהאט מיט יעדערן א באזונדערן שמועס און לעסאף באשטימט צום „בלייבן". (איין פרוי, ווילכע האט זיך געהאט אויסבאהאלטן פון אווקשיקן און האט זיך געפונען צווישן די 70 איז דורכן פרעזעס אפגעווארפן געווארן).

א דעלענאציע פון שרייבער, אין די פערזאנען פון ראזנשטיין (נעוו. רעד. פון נעטא־צייטונג), יוסף זעלקאוויטש און י. שפיגעל, באמיען זיך בא אדוואקאט נעפטאלין, דעם לייטער פון סטאטיסטישן אמט און ארכיוו, ער זאל זיך אריינשטעלן באם פרעזעס, אז מען זאל די שרייבער נישט ארויסשיקן. נעפטאלין האט צוגעזאגט אלץ צו טאן.

אויך די צווישן רעסארט־קאמיסיע האט זיך אירע פריווילידזשירטע. צו דער קאמיסיע קומען אן זייער א סאך בקאשעס וועגן באפרייען פון ארויספארן. אין נעוויסע פאלן ווערן די באקאשעס געמומען אין אכט.

די טראנספארטן גייען אף „נארמאל", אין דעם באשטימטן טערמין. דעם 3טן יולי איז אווען דער פינפטער טראנספארט פון 700 פערזאן. ער איז „באגלייט" געווארן פון דר. פריטש היינע פון בערלין. דעם 5טן — א טראנספארט פון 700 פערזאן מיט דר. הערמאן וויים פון פראג. דעם 7טן — א טראנספארט פון 700 פערזאן מיט דר. הוגא נאטאנזאן פון פראג. (מיט אים איז מיטגעפארן זיין פרוי און טאכטער). דעם 10טן יולי דער 8טער טראנספארט — 700 פערזאן, מיט דר. פעליקס פראסקאואר פון בערלין. אין דעם טראנספארט האבן זיך געפונען 498 פרויען. דעם 12טן יולי — 9טער טראנספארט — 700 פערזאן, דעם 14טן — 10טער טראנספארט — 700 פערזאן מיט דר. גרידעל פון קעלן.

רעשימעס פון די אפגעפארענע אין כוידעש יולי געפינען זיך אין רומקאווסקי־ארכיוו. די דאטעס פון אפארן פון די צאל רעגיסטרירטע שטימען מיט די געגענע פון „טאגעסכראניק".

צווי יינגלעך אין לאדזשער גטא שלעפן א וואגן צויט

מיט די דאָזיקע טראַנספֿאָרטן, וועלכע האָבן אַרומגענומען א צאָל פון 7196 פֿערזאָן, טרעט דאָס לאָדזשער געטאָ אַרײַן אין איר ענדגילטיקער לִיקווידאַציע.

ווי איז געווען דער פֿאקטישער מצבֿ פון די רעסאָרטן, געטאָ־אונטערנעמונגען און אינסטיטוציעס נאָך דער דאָזיקער בלוט־אָפּצאָפונג?

אין אַרכיוו פון געטאָ־פֿאַרוואַלטונג געפינען זיך: „אופשטעלונגען דער באַשעפטיגטען, אוף גרונד דער באַריכטע דער נאַכשטהענדען ארבײַטסשטעלען". לויט די באַריכטן זײַנען ד. 3טן יוני 1944 געווען אין געטאָ 1942 אַרבעטסשטעלן מיט 71.711 באַשעפטיקטע אָן ד. 22טן יולי די זעלבע צאָל אַרבעטסשטעלן מיט 63.56 באַשעפטיקטע. ד. ה. א פֿאַרקלענערונג פון דער צאָל באַשעפטיקטע אַף 11 פֿראָצענט.

די צאָל אַרויסגענומענע פון די געטאָ־אונטערנעמונגען איז גרעסער פון דער צאָל פאַקטיש אַרויסגעשיקטע מיט 659 פֿערזאָן. דאָס דאַרף מען שוין צוערקלענען אפֿן בעושבן פון דער שטערבלעכקײַט און אַנדערע סיבות.

דעם 15טן יולי איז פֿלוצים דער פֿרעזעס רומקאָווסקי געווויר געוואָרן, אז די דעפּאָרטאַציע איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. רומקאָווסקי אַליין איז אַף א דראָזשקע געפֿאָרן איבער די געטאָ־גאַסן און אַלעמען מיטגעטיילט די „פֿרייַלעכע בסורה". אַף די געטאָ־גאַסן איז טאַקע א גרויסע סימכע. מענטשן פֿאַלן זיך אין די אָרעמס, מען קושט זיך און מען ווײַנט. פון אומעטום הערט מען: מען וועט שוין נישט אַרויסשיקן.

גלײַכצײַטיק מיטן אָפּשטעלן דאָס אַרויסשיקן זײַנען אין געטאָ אָנגעקומען פֿאַסט־קאַרטלעך פון די אַרויסגעפֿאָרענע. זיי שרײַבן, אז זיי געפינען זיך אין מינסק, ברעמען, קעלן און אַנדערע דײַטשע שטעט, און עס איז זיי גוט. די פֿאַסט־קאַרטלעך זײַנען פונאַנדערגעשיקט געוואָרן דורך דער „זאָנדער"־פֿאָליציי", ד. ה. זיי געבן זיך נישט אָפּ קיין דינוועכעזשבן פון דער דאָזיקער פֿערפֿידיע מען פרייט זיך מיט דער אילוזיע, אז די אַרויסגעשיקטע לעבן און עס ווערט בעסער. די דאָזיקע אילוזיע ווערט אונטערגעהאַלטן פון רומקאָווסקין.

עס קומט ווידער פֿאָר א פֿאַרזאַמלונג פון די לַייטער פון די רעסאָרטן: דאָרט פֿאַרזיכערט דער יודענלטטער, אז די געפֿאָר איז אַריבער. „אין געטאָ געפינען זיך 68.700 פֿערזאָן. מען דאַרף צוטרעטן ווידער אַרבעטן. טיל רעסאָרטן, ווו עס פעלן מענטשן — לִיקווידירן. אין אַנדערע אַרײַנזעצן יוגנטלעכע א.א.וו.".

די אומגלִיקלעכע געטאָ־איינוווינער גלויבן אין דרײַ פון יודענלטטען און גיבן זיך נישט אָפּ קיין דינוועכעזשבן, אז דאָס גרייט מען די לעצטע צוואַנגס־דעפּאָרטאַציע. די סאָוויעטישע און פוילישע אַרמייען יאָגן די דײַטשן און זיי קאָנען נאָך כאַליל פֿאַרשפּעטיקן אויסצומאַרדן די לעצטע פֿאָר צענדליק טויזנט לאָדזשער יידן. עס איז דעריבער אין דער דעפּאָרטאַציע אַרײַנגעטראָטן אַן אָטעם־פֿויזע, קעדיי צוצוגרייטן די ענדגילטיקע פֿאַרניכטונג פון די לאָדזשער יידן.

צוויי טעג נאָכדעם, ווי רומקאָווסקי האָט מיטגעטיילט די „פֿרייַלעכע בסורה", האָט ביבאָוו פֿאַראַרדנט דעם אָרוו. נעפּטאַלין, אז ביז דעם 19טן יולי 2 באַטאָג זאָל זײַן פֿאַרטיק א סטאַטיסטישער איבערזיכט וועגן באַפעלקערונגס־מצבֿ אין געטאָ און די צאָל ארבעטס־פעיקע. בעיירעך אין דער זעלבער צײַט האָט ביבאָוו באַזונדער מ. קלינגערן, זײַן פֿאַרטרויענגס־מאַן, דעם אָנפֿירער פון דער „זאָנדער־אָפּטיילונג" און דעם פֿאַקטישן אַרגאַניזאַטאָר פון מענטשן־כאַפּערײַ און מיט אים אָפּגעהאַלטן א פֿאַרטרוילעכע באַראַטונג.

אין געטאָ איז ווידער יגון ואנחה. די לעצטע אומבאַרירטע אינסטיטוציע פון געטאָ, די אָפּטייקן, האָבן באַקומען א פֿאַראַרדנונג טייקף אויפֿשטעלן א רעמאָנענט. די פֿאַרצוויפֿלונג און דערשלאָגנקײַט אין געטאָ וואַקסט. אַן אָנגעזעענער מיטגלִיד פון געטאָ־אַרבעטס־אָמט און רומקאָווסקים פֿאַרטרויענגס־מענטש האָט באַקומען א שווערן־נערוון־אַטאַק.

אין די דאָזיקע שוועכע מינוטן פון געטאָ, ערעוו דער פּוילשטענדיקער לִיקווידאַציע, האָבן, ווײַזט אויס, זיך דאַך געפונען מענטשן, וואָס האָבן געטראַכט וועגן מיַסים.

די „טעגלעכע כראָניק" נאָטירט דעם 24טן יולי, אז דער פֿרעזעס באַזוכט פֿאַרשיידענע רעסאָרטן, ווו ער האַלט רעדעס צו די אַרבעטער. אַזוי האָט ער געערדט אין האַלץ און שוסטער־רעסאָרט: „מען מוז אין דער ערשטער רײַ אָפֿהיטן די פּולשטענדיקע רו. מען דאַרף נישט פֿאַליטיקירן. נאָר מער זיך קאָנצענטרירן אַף דער אַרבעט. עס איז זייער וויכטיק אויסערלעך צו זײַן באַהערשט. מען דאַרף טראַכטן, אז אין אַזעלכע צײַטן זײַנען פֿאַראַנען מענטשן אין צושטעלן לעבנסמיטל. מען מוז דעריבער קושן יעדעם ריבל, וואָס קומט אַרײַן אין געטאָ". א כוץ די דאָזיקע רעדעס האָט רומקאָווסקי אָפּגעהאַלטן פֿאַרטרויענגס־מענטש מיט פֿאַרשיידענע אָנפֿירנדיקע פֿערזענלעכקײַטן.

דעם 29טן יולי שרײַבט די „טעגלעכע כראָניק": „דער טאָג איז אַדורך רויק. עס איז אויפֿאַלנד, וואָס אין די רעסאָרטן באַמערקן זיך פֿאַרשיידענע עלעמענטן, וועלכע האָבן זיך ביז איצט געהאַלטן אין הינטערגרונט. זיי העצן אַלעמען אונטער. דאָס זײַנען אזעלכע מענטשן, וואָס זוכן נישט פֿאַרשטיין, אז דאָס געטאָ מוז אויפֿהאַלטן רו און אָרדענונג ביז דער לעצטער מינוט. אונטער אַלע אומשטענדן מוז די פֿראָדוקציע געפֿירט ווערן אָזוי ווי פֿריער. די עלעמענטן העצן אויף די אַרבעטער פון די שוסטער און שנײַדער־אָפּטיילונגען. די פֿראָדוקציע בא די שנײַדער הינקט. בא די שוסטער איז נאָך ערגער. דער פֿרעזעס טוט אַלץ, קעדיי די רעסאָרטן זאָלן בלײַבן אַף זייער געהעריקער הויך".

דעם 30טן יולי שטעלט פעסט די „טעגלעכע כראָניק": „דער הײַנטיקער זונטיק איז אַדורך רויק. דער פֿרעזעס האַלט אָפּ פֿאַרשיידענע באַראַטונגען. אין געטאָ הערשט רו און אָרדענונג" דאָס איז געווען איין כוידעש פֿאַרן ענדגילטיקן סאָף פון לאָדזשער געטאָ.

א טאָג שפּעטער, דעם 31טן יולי, טיילט מיט ביבאָוו אין א בריוו צום סטאַטיסטישן אָמט בא דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, אז „אַף דער פֿאַראַרדנונג פון הער אָבער־בירגערמײַסטער קאָנען מער נישט אָנגענעבן וועלן קיין צאָלן וועגן איינווויינער־מצבֿעוו פון געטאָ".

אין דעם טאָג, וועלן עס איז אונטערגעכאַסמעט געוואָרן די ענדגילטיקע און שנעלע לִיקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ, האָבן זיך אין געטאָ געפונען בעיירעך 68 טויזנט יידן.

4. — די לעצטע טראנספּארטן נאָך אָשוויענטשים

דער כוידעש אויגוסט שטעלט מיט זיך פּאָר דעם לעצטן עטאַפּ אין דער ליקווידאַציע פון לאַדזשער געטאָ. נאָך די אַלע פֿרוון פֿון די דייטשן אין מעשעך פון יאָר 1944, ארויסצופירן די יידן פון לאַדזשער געטאָ אָן שום ווידערשטאַנד, קומט איצט די ראַשע פּאַרטיליקונג. די פּערפידיע גייט, נאַטירלעך, ווייטער אָן. מען רעדט שוין נישט וועגן פּאָרן אף אַרבעט מיכוצן געטאָ — „צור אַרבייט אויסערהאלב דעם געטטאָם", נאָר וועגן איבער־ט־אָגן דאָם געטאָ — „פערלאַגערונג דעם געטטאָם".

ווען די „געטאָ־פּאַרוואַלטונג" און די געשטאַפּאָ האָבן אָנגעהויבן צו רייַדן וועגן איבערטראָגן דאָם געטאָ אף אַן אַנדער אָרט, איז שוואַר פּעסטצושטעלן. אין יולי רעדט זיך אַלץ וועגן פּאָרן אף אַרבעט. ביכלאַל האָבן מיר פון כוידעש אויגוסט ווייניק אָפּיציעלע דייטשע דאָקו־מענטן. עס זיינען קימאָט נישט פּאָראַן קיין טראַנספּאָרט־רעשימעס. מאשמאָעם, מען האָט אַזעלכע נישט געמאַכט, ווייל מען איז ארויסגעפּאָרן פון געטאָ נישט לויט די רעשימעס, נאָר לויט די רעסאָרטן. דאָם איז געווען, ווי מיר וועלן ווייטער זעען, דאָם פּרישע אָפּנאַרעריש מיטל מיצאַד די דייטשן, וועלכע האָבן אויסגערעדט די יידן, אַז דאָם געטאָ וועט איבערגעטראָגן מיט די רעסאָרטן און מאַשינען.

דער ערשטער דאָקומענט, וואָם רעדט וועגן איבער־טראָגן דאָם געטאָ, דאָם איז אַ מוידאָע פון רומקאָווסקי:

באַקאָוטמאַכונג נר. 417

אין אויפטראָג פון אויבערבירגערמייסטער אין ליצ־מאַנשטאַדט מוז דאָם געטאָ איבערגעטראָגן ווערן.

די רעסאָרטן

גייען געשלאָסן מיט זייערע פאַמיליעס צו דער אַרבעט.

דער ערשטער טראַנספּאָרט גייט אף דעם 3טן אויגוסט 1944.

טעגלעך דאַרפן זיך צושטעלן 5000 פּערזאָן.

באַגאַזש קען מען מיטנעמען העכסטנס פון 15 ביז 20 קילאָ.

מיטן ערשטן טראַנספּאָרט פּאָרן:

בעטריב נר. 1 שנייַדער־צענטראַלע, לאַגעווניצקע 45 און בעטריב נר. 2. שנייַדער, לאַגעווניצקע 36.

די פּאַמיליען־מיטגלידער פון באַשעפטיקטן אין די דאָזיקע רעסאָרטן שליסן זיך אָן אין דעם טראַנספּאָרט, ביכדי אַזוי ארום אויסצומיידן דאָם צערייסן די פּא־מיליעס.

וועגן די ווייטערדיקע רעסאָרטן, וואָם ווערן ארויסגעפּאָרן נאָך די אויבנדערמאַנטע צוויי, וועט באַזונדער מיטגע־טיילט ווערן.

די ארויספּאָרנדיקע דאַרפן זיך צושטעלן אין די באַ־ראַקן פון די „באַהעלפּס־הייַזער־בוי" ראַדזאַסטער באַנהויף.

דער ערשטער טראַנספּאָרט פּאַרלאָזט דעם געטאָ ד. 3טן אויגוסט בעיירעך 8 אַזייגער פרי, אַזוי, אַז די פערזאָנען וואָם קומען אין באַטראַכט מוזן שפּעטסטנס 7 אַזייגער פרי זיך געפינען אפן דערמאַנטן אָרט און שטעל.

(—) מאָרדכע כאַים רומקאָווסקי

דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאַנשטאַדט־געטאָ.

ליצמאַנשטאַדט־געטאָ, 2 אויגוסט 1944.

אַ קינד אין לאַדזשער געטאָ באַ דער טיר פון אַ געזעל־שאַפּטלעכער קיך וואַרטנדיק אַף זיין פּאָרציע זופּ

פון דער באַקאַנטמאַכונג ווערט שוין קלאָר, צו וועלכן ציוועק ביבאָוו האָט אין פרילינג מיט ברוטאַלע מיטלען געטריבן צו בויען די ראַדגאַסטער בראַקן: זיי דאַרפן איצט דינען פאַר דער לעצטער סטאַציע אפן וועג נאָך אָשוויענטשים.

פון דער באַקאַנטמאַכונג ווערט אויך קלאָר. אַז רומ קאָווסקים אויטאָנאָמיע אין הינזיכט פון ארויסשיקן יידן פון געטאָ, האָט אין כוידעש אויגוסט 1944 אויפגעהערט צו עקזיסטירן. מיט דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פירט איצט אָן — אויבערבירגערמייסטער און געשטאַפּאָ־קאָ־מיסאַר דר. בראַדפיש און אמטס־לייטער האָנס ביבאָוו. רומקאָווסקים אויפגאַבע איז איצט צו העלפן און אָגיטירן מען זאָל וואָס גיכער ארויספּאָרן.

אין דעם כוידעש נעמען די דייטשן איבער די אינ־ציאַטיוו אין דער ליקווידאַציע. עס ווערט ווייטער נישט אָנגעוועגדט קיין שום גוואַלד־מיטלען. ביבאָוו, בראַדפיש און אָנד. אין שרעק פּאָרן ווידערשטאַנד פון די יידן, טוען זיך אָן אין אַ שעפּסן־פּעל און רייַדן מיט טאַכנונים מען זאָל ארויספּאָרן „אף אַרבעט". זיי גייען פון רע־כאָרט צו רעסאָרט און פירן זייער פּראָפּאַגאַנדע. הערבייַ ווערט אויסגענוצט דער אנטי־סאָוויעטישער מאָמענט.

„מיר ווילן אַייך ראַטעווען פון די „רויטע האָרדעס", ויעלכע וועלן אַייך אויסמאָרדן, ווייל איר האָט געארבעט פיר יאָר פאַר דייטשן" — אַזוי טייַנען די דייטשן מער־דער צו זייערע קאָרבאָנעס.

דר. בראַדפיש האָט נערעדט אין שנייַדער־רעסאָרט, לאַגעווניצקע 36: „די, וואָס פּאָרן אַוועק, ווערט נישט שלעכט זיין. קיין האָר פון קאָפּ ווערט זיי נישט פאַלן. ער ווערט זיך מיט קיין געווער און טעראָר קענן די געטא־יידן נישט באַנוצן. ער פאַרזיכערט מיטן קאָפּ אין פאַל עס ווערט די געטאָ־יידן עפּעס געשען. פּאַרקערט „ער ווייל די יידן פאַרהיטן פון לופט־אַנגריפן, דעריבער איז בע־סער, אַז די יידן זאָלן פּאָרן. מאָרגן פּאָרט דער ערשטער און דער צווייטער שנייַדער־באַטריב".

ביבאָוו האָט נערעדט אין פּאַרשיידענע רעסאָרטן. אף איין אָרט האָט ער נעזאָגט: „ווען די רוסן קומען ווועלן זיי אייך דאָ נישט לאָזן, ווייל איר האָט געארבעט 4 און אַ האַלב יאָר פאַר די דייטשן"... ביבאָוו גיט זיך אַ שטעל אַוועק אין אַ פּויזע, די הענט פאַרקוקט אין די אייבער־טעשלעך פון דער ווענסט און דערקלערט: „זעט איך בין אָן נעווער. איצט קאָנט איר מיך דערהאַרגענען, דעסטוועגן האָב אין צו אייך צוטרוי. 4 מיט אַ האַלב יאָר האָב איך

מיט אײַך גוטע און שלעכטע צײַטן דורכגעמאַכט און איך וועל אײַך ראַטעווען".

אָבער די דײַטשן, ווי עס ווײַזט אויס, האָבן נישט געהאַט אַזוי פיל צוטרוי צו די געטאָ־איינוווינער זײַנען נאָך אין 26טן יולי, ווען די געטאָ־איינוווינער זײַנען געווען זיכער, אַז די דעפּאָרטאַציעס זײַנען אָפּגעשטעלט, זײַנען 200 יידישע פּאָליציאַנטן געפונפן געוואָרן אין „קריפּא" (דײַטשער קרימינאַל־פּאָליציי) און אונטער דער אָנפירונג פון דײַטשן זײַנען זיי אַוועק אַפּן יידישן בייסוילעם, דאָרט דורכקאָנטראָלירט אַלע ווענן, דורכגענג, מאַשיי־ווע, קעדיי פעסטשושטעלן, צי עס איז נישט פאַראַן קיין פאַרבינדונג מיט דער שטאָט. אַזוי האָט געציטערט אַף זיי די הויט פאַר דער מעגלעכקייט פון אַ יידישן ווידער־שטאַנד.

צו יעדער גרופּע באַשעפטיקטע אין די רעסטאָרטן האָבן די דײַטשן אָנגעוועלדט אַנדערע צוויעסדיקע אָפּנאַר־מיט־לען. מען האָט אײַנגערעדט די אַרבעטער אין די רעסטאָרטן, אַז זיי זאָלן זיך האַלטן צוזאַמען, וויַל אַזוי וועט זײַן בעסער זיך אײַנצוארדענען אַף די נײַע אַרבעטס־פּלעצער, ווײַטהין מען פּאָרט.

גאָלבאַם דערציילט אין זײַן גוויעם איידעם:

„די פּײַערלעשער און די קוימענקערער האָט מען דער־קלערט אַף אַ ספּעציעלער פאַרזאַמלונג, וועלכע איז גע־רופן געוואָרן דורך ביבאָווען, אַז זיי, די פּײַערלעשער און קוימענקערער מוזן פאָרן אין דער שטאָט, ווו אַלע פאָרן, קעדיי צו פאַרהיטן דאָרט די יידן פון סרייפעם".

דער ערשטער טראַנספּאָרט, ווי מיר ווייסן פון דער באַ־קאַנטמאַכונג נר. 417, האָט געדאַרפט אָפּגיין דעם 3טן אויגוסט. דאָס איז דעם טאָג, מאַשמאָעם, נישט צושטאַנד געקומען, וויַל די שנײַדער־רעסטאָרטן 1 און 2, וועלכע האָבן געדאַרפט פאָרן די ערשטע, האָבן זיך נישט צו־געשטעלט. וועגן זיי רעדט זיך אין דער באַקאַנטמאַכונג נר. 418.

די באַקאַנטמאַכונג, וועלכע איז אונטערגעשריבן פון אָבער־בירגערמײַסטער און געשטאַפּא־לייטער בראדפיש, פאַראַדנט צו באַשטראָפן די שנײַדער פון די דערמאָנטע רעסטאָרטן, וויַל זיי האָבן זיך נישט צוגעשטעלט צום פּאַר־לאָזן דאָס געטאָ.

אָלס שטראָף וועלן פון זיי צוגענומען די לעבנסמיטל־צוטיילונגען, און ווער עס וועט די שנײַדער פון די דער־מאָנטע רעסטאָרטן „לאָזן איבערנעכטיקן, באַהאַלטן אָדער באַשפּײַזן, וועט וועלן באַשטראָפט מיט טויט".

אויך די שנײַדער פון 3טן און 4טן רעסטאָרט האָבן זיך נישט צוגעשטעלט. דאָס דערוויסן מיר זיך פון דער באַ־קאַנטמאַכונג נר. 422 פון 7טן אויגוסט, וועלכע פאַדערט אויף די ווידערשפּעניקע שנײַדער־אַרבעטער זיך אָנצו־שליסן אין טראַנספּאָרט. דער 7טער אויגוסט איז איבער־הויפּט געווען א דאָמינירנדיקער טאָג אין דער אַרויס־שיקונגס־אַקציע. אין דעם טאָג האָט ביבאָוו, אַף אַ גרויס כער פאַרזאַמלונג פון די געטאָ־איינוווינער, געהאַלטן יין באַווסטע רעדע צו די „אַרבייטער דעם געטאָס".

אָט וואָס דער דײַטשער קויפמאַן פון ברעמען האָט געזאָגט צו די לעצטע קאַרבאַנעס פון געטאָ לויטצמאַנ־שטאַדט:

„איך האָב שוין באַ פאַרשיידענע געלעגנהײַטן גענו־מען דאָס וואָרט און איך האָף, אַז דאָס, וואָס איך האָב ביז אַהער גערעדט, האָט געטראָפן צו אײַער האַרץ. די לע־גע אין לויטצמאַנשטאַדט האָט זיך פון חיינט מיטאָג אָן אויפסניי געענדערט. עס קומט צו א טאָטאַלער עוואַקו־אַציע פון די דײַטשע פרויען און קינדער, דאָס הייסט, אַז אַלע פאָלקס־דײַטשן מוזן דעם פּלאַץ פאַרלאָזן. ווער עס בילדעט זיך אײַן, אַז דער געטאָ גייט נישט אַנטקעגן א טאָטאַלער אויפלייזונג, דער נאַרט זיך גוואַלדיק. ביז דעם לעצטן מוז יעדער אײַנער אַוועק — און וועט אַוועק. טייל וועלן גלויבן, אַז עס איז בעסער אַלס לעצטער דאָ צו בלײַבן. אין דער נאָענט פון לויטצמאַנשטאַדט זײַנען שוין געפאַלן באָמבעס. וואָלטן זיי אין געטאָ אַרײַנגע־פאַלן, וואָלט קיין שטיין אַף קיין שטיין נישט געבליבן.

„דאָס פאַרלאָזן דאָס געטאָ זאָל פאַרקומען גוטוויליק... אין רו אין אין אָרדענונג. עס איז מעשוגאַס, וועלן די רעסאָרטן נומער איינס און צוויי ווילן זיך נישט צו־שטעלן. פיר און א האַלב יאָר האָבן מיר צוזאַמענגעאַר־בעט, שטענדיק באַמיט זיך דאָס בעסטע צו טאָן. איך גיב אײַך די פאַרזיכערונג, אַז מיר וועלן זיך געבן די גרעסטע מי אויך וויַטער דאָס בעסטע פאַר אײַך צו שאַפן, און דורך פאַרלאָזן דאָס געטאָ צו דערהאַלטן אײַער לעבן.

„איצט אין דער מילכאָמע, וועלן דײַטשלאַנד קעמפט פאַרן לעצטן, זײַנען נויטיק אַרויסצופירן די אַרבעטס־קויכעס, וויַל אַפן גרונט פון הימלערס א פאַראַרדענונג זײַנען טויזנטער דײַטשן אַרויסגענומען געוואָרן פון די רעסאָרטן און איבערגעשיקט אַפן פראָנט, זייער אָרט מוזן יידישע פאַרנעמען, איך זאָג דאָס פאַר אײַער טויוות וועגן.

„עס דארפן אַוועק צוזאַמען גאַנצע מישפּאָכעס. אויב די פרויי אַרבעט אין דעם שנײַדער־און דער מאַן אין טעפּיך־רעסאָרט, גייט די פרוי מיט דעם מאַן. די מיש־פּאָכעס גייען געשלאָסן אין די לאַגערן און דאָרט ווערן אויפגעשטעלט נײַע פאַבריקן, פונקט אַזוי ווי דאָ. אומע־טום, ווו מען אַרבעט אויס אַמוניציע, דאַרף מען אַר־בעטער. אין טשענסטאָכאָוו, ווו די אַרבעטער זײַנען באַ־שעפטיקט אין די אַמוניציע־פאַבריקן, זײַנען די מענטשן זייער צופרידן און אויך די געשטאַפּא איז צופרידן מיט זייער טעטיקייט. איר ווילט דאָך לעבן און עסן, דאָס וועט איר האָבן. איך שטיי דאָך נישט פאַר אײַך ווי א נאַריש יינגל, האַלט רעדעם און קיינער קומט נישט. אויב איר וועט דערפירן צו צוואַנגס־מיטלען, וועלן זײַן טויטע און פאַרוווּנדעטע.

„עס וועלן דערפאַר געזאָרגט, אַז אין די וואַגאָנען זאָלן זײַן לעבנס־מיטל. די רײַזע וועט דויערן פון 10 ביז 16 שאָ. פּעק קען מען מיטנעמען ביז 20 קילא".

ווײַזט אויס, אַז ביבאָוו האָט פאַרט נישט געהאַט די גאַנצע זיכערקייט, אַז די פאַרזאַמלטע וועלן ערנסט נע־מען זײַנע רייד און ער גייט ווײַטער איבער צו דראָונגען:

„אויב איר וועט נישט סייכלדיק האַנדלען, דעמאָלט וועט די געטאָ־פאַרוואָלטונג אָפּטרעטן און עס וועלן קו־מען צוואַנגס־מיטלען. איך וועלן זיך דעריבער צו אײַך, איר זאָלט זיין סייכלדיק און שענקען אויפמערקזאַמקייט מײַנע ווערטער און זיך שטעלן צו די וואַגאָנען.

„אין די וואַגאָנען איז דאָ גענוג פּלאַץ. קומט מיט אײַערע מישפּאָכעס, נעמט מיט די טעפּ, די טרינק־גע־פעס און טיש־באַשטעק. דאָס האָבן מיר נישט אין דײַטשלאַנד, וויַל איר פּאַרט אין די ערטער, וואָס זײַנען באַשעדיקט דורך באָמבעס. איך פאַרזיכער אײַך נאָכ־אַמאָל, אַז עס וועלן פאַר אײַך געזאָרגט. פּאַקט אײַן די זאַכן און שטעלט זיך צו, אויב נישט און עס וועט אויס־

קומען אָנצוווענדן מיטלען, קען איך אײַך נאָרנישט העלפן".

א כּוץ די רעדע האָט נאָך ביבאָוו דעם אייגענעם טאָג געריכט אַף פּאַרזאַמלונגען אַף מלינאַרסקא 2 און יאַקובא 16.

ביכלאַל איז שווער צו באַקומען א פול בילד פון דעם, וואָס עס איז פאַרגעקומען אין כּוידש אויגוסט, ווען די לעצטע טראַנספּאָרטן יידן האָבן פאַרלאָזט דאָס געטא. די „טאָגעסכראָניק" איז שוין מער נישט דערשינען. הערם טאָג־בוך נאָטירט ביזן 8טן אויגוסט. אין 6טן אויגוסט שרײַבט הילער:

„דערווײַל איז אַלץ פאַרהעמערט, נישט קיין קאָפּע־ראָטוון, נישט קיין געוועלב. די מענטשן לויפן אַרום, ווי מעשוגע. נישטאָ צו באַקומען די מינדסטע זאַך... געלט האָט אויפגעהערט צו האָבן דעם ווערט. מענטשן האָבן נישט קיין אַנדערע אייצע, ווי איבערפאָל, און טוען אזוי. מען האָט צעטראָגן און אַרויסגענומען ברויט פון א ברויט־מאַגאַזין, און דאָס דערפאַר, וואָס מענטשן ווילן נישט הונגערן". — — —

„לויט ווי מיר הערן איז אין שטאָט א גאַנצע סומע־טאָכע. די דײַטשן ווילן באַצאָלן אַלע פּרײַזן פאַר א בילעט צו קאָנען אַוועקפאָרן פון לימיטאַנשטאַדט און קאָנען נישט און מיר יידן ווילן נישט פאָרן און מען צווינגט אונדז דורך פאַרשיידענע מיטלען יאָ צו פאָרן". וויטער קומט א שילדערונג פון דער דײַטשער פערפידיע:

„עס זײַנען געקומען דײַטשע פּאָליציי „שופּא" און יידישע פּאָליציאַנטן, זיי האָבן אַרומגערינגלט „ווינע פילצערס פּלאַץ", ווו מען גיט אַרויס גרינציג. עס זײַנען צוגעפאָרן סאַמאָכדן מיט טראַקטאָרן, אַרויפגעפאַקט די מענטשן, וואָס האָבן שוין געהאַט אָפּגענומען דאָס קרויט — זיי מיט די זעק אַף די אויטאָס און אַוועקגעפאָרן. אינמיטן ווערג איז אָנגעקומען ביבאָוו מיטן קאָמיסאַר פוקס (געשטאַפּא) אָפּגעשטעלט די סאַמאָכדן און געהיסן אַלעמען באַפרײַען. נאָך אייערר מען האָט זיי באַפרײַט האָט ביבאָוו דערקלערט, אז אויב ער ווײַל האָט ער א מיטל צו צווינגען די באַטריבן צו פאָרן, נאָר ער ווײַל אַף א פרײַנטלעכן אויפן איבערצײַגן, אז מען דאַרף פאָרן. איך באַפרײַ אײַך, נאָר גייט אַהיים צו אייערע באַקאָנטע און הייסט זיי פאָרן".

די אַלע אָנגענומענע פערפידיע־מיטלען האָבן דאָך נישט געגעבן דעם גהעריקן רעזולטאַט. מען האָט זיך צוגעשטעלט צום אַרויסשיקן, אָבער נישט אין אזא צאָל, ווי עס האָט פאַרגעזען דער דײַטשער פּלאַן פון „בליץ"־אויסראָטונג. זענדיק די צעבראָכנקײַט און דערשלאָגנקײַט פון די געטא־איינוווינער, איז די דײַטשע מאַכט שוין געווען זיכער, אז קיין ווידערשטאַנד ווערט נישט אויסבערכן און זיי זײַנען צוגעטרעטן צו א גיכער און גוואַלד־ליקווידאַציע פון געטא.

דעם 8טן אויגוסט זײַנען אַרײַן אין געטא געשטאַפּא־לײַט, פּאָליציי, שוץ־פּאָליציי („שופּא") און צוזאַמען מיט יידישע פּאָליציאַנטן געמאַכט גיין פון הויז צו הויז, פון בלאָק צו בלאָק און אַרויספירן פון דאָרט די איינווווינער. דאָס איז געמאַכט געוואָרן אָן ראַש, אָן טומל. מען איז פאַשעט אַרײַן אין די שטובן און אַרויסגעפירט די מענטשן. מען האָט זיי געפאַקט אַף ווענעכער, טראַמווײַען און געיאָגט צופוס קיין ראַדגאַסט און פון דאָרט גלײַך אין אַשוויינטשים. די דאָזיקע אַרבעט האָבן די דײַטשן געטאָן סיסטעמאַטיש פון 8—3 אזייגער און אין די לעצטע טעג פון כּוידש אויגוסט אויך נאָכמיטיק. „עס איז קעסיידער געוואַקסן די צאָל פון דעפּאָרטירטע. יעדן טאָג זײַנען אָפּגענאַנגען טראַנספּאָרטן. ווי שאַטנס האָבן געשלייכט די לעצטע איבערגעבליבענע אין געטא".

מיט יעדן טאָג איז דאָס געטא אַלץ מער פאַרקלענערט געוואָרן אין שעטעך און אין די נאַסן אָפּגעריסענע פון געטא טאָרן זיך נישט באַווײַזן קיין יידן. עס דראָט טויט־שטראָף — אזוי טיילן מיט די באַקאַנטמאַכונגען פון דער געשטאַפּא. איינע אזא באַקאַנטמאַכונג איז אין יידיש און דײַטש.

א באַקאַנטמאַכונג פון 23טן אויגוסט באַגרענעצט דאָס ווויין־רעכט פאַר יידן אף 4 נאַסן און 83 הײַזער. אין דער באַקאַנטמאַכונג זאָגט זיך, אז „אף דעם אָפּגעגרעניצטן שעטעך פאַרבלייבן די קאשאירטע אונטערנעמונגען, שפּיטעלער, די צענטראַלע טפיסע און די פירטע אָפּטיילונג פון א. ד. (יידישע פּאָליציי)".

וועגן „דעם דאָזיקן קליינעם אינדזעלע" שרײַבט אין זײַנע זיכרונעם דר. ל. שיקער: „דאָ האָבן זיך געפונען דאָס שפּיטאַל, מיצקעוויטש 7, ווגהין מען האָט בעיים דעם גיירעש געבראַכט די קראַנקע און זקיינים. דעם 29טן אויגוסט האָט מען אונדז מוידיע געווען, אז די קראַנקע ווערן אַרויסגעפירט, דאָס פערסאָנאַל וועט בלײַבן". ביזן סאף פון דעם כּוידש איז אויך דער שעטעך געוואָרן אָפּגעלייידיקט.

פון דער גרויסער לאַדזשער קעהילע זײַנען געבליבן בעיירעך אכט הונדערט צעבראָכענע, באַלייידיקטע, געשעדטע נעפאַשעס, וואָס האָבן געדאַרפט אויפרוימען דאָס אויסגעלייידיקטע געטא.

* * *

ווי האָט מאַרדכע כאַים רומקאָווסקי רעאַגירט אף דעם לעצטן טויט־מארש פון די לעצטע פון זיין אייגד? האָט ער אין דעם דאָזיקן טראַגישן כּוידש ווייניקסטנס א טראַכט געטאָן, וואָהין עס האָט געפירט זיין פאָליטיק?

ניין! דער יודענלטסטער האָט ביזן סאף אויסגעשפּילט זײַן רא־. דעם 7טן אויגוסט, אף דער פאַרזאַמלונג, ווו ביבאָוו האָט געהאַלטן זײַן רעדע, האָט פאַרן דײַטש געדרט רומקאָווסקי און אויפגעקלערט ווי נויטיק עס איז צו פאַרלאָזן דאָס געטא. אף דער באַקאַנטמאַכונג נר. 422, וועלכע רופט די יידן זיך צושטעלן צום אַרויסשיקן, פיגורירט נעבן ביבאָוום אונטערשריפט, אויך דער נאָמען פון מאַרדכע כאַים רומקאָווסקי. דעם 5טן אויגוסט דערשיינען 2 באַקאַנטמאַכונגען פון רומקאָווסקי: נר. 419, 420 וועלכע פאַדערן אויף די אַרבעטער פון באַשטימטע רעסאָרטן „טייקעף אומיאַר (נעגעבן מיטן פעטן דרוק) זיך צושטעלן מיט זייערע פאַמיליען־מיטגלידער".

דעם 10טן אויגוסט מאַכט באַקאַנט דער יודענלטסטער, אז עס איז געפּענט געוואָרן אף קראַוויעצקע גאַס 3 א זאַמלפונקט פאַר די אַרויספאַרנדיקע.

דעם 11טן אויגוסט וועגדעט זיך ווידער רומקאָווסקי מיט אן אויפרוף:

„צו די לייטער, אַרבעטער און באַמטע פון די לעדערזאַטלער־אָפּטיילן!".

דער אויפרוף פאַרענדיקט זיך:

„די, וואָס וועלן זיך איצט נישט צושטעלן, וועלן שפּעטער נישט אָנגענומען ווערן צום פרײַוויליקן טראַנספּאָרט. איך האָב דעריבער אין אייגענעם אינטערעס פון דער דאָזיקער מאַנשאפט, טייקעף אומיאַר זיך צו מעלדן".

כאַראַקטעריסטיש איז רומקאָווסקים א מוידאָע פון

17טן אויגוסט. ווי מיר האָבן אויבן דערמאָנט, איז דעם 17טן אויגוסט פּלאָצאטירט געוואָרן א באַקאַנטמאַכונג פון געשטאַפּא, וועלכע פאַרבאָט יידן אונטער דער דראָוונג פון טויט־שטראָף, צו ווינען אין די גאַסן, וואָס זײַנען אָפּגעריסן געוואָרן פון געטא. די איינוווינער פון דעם שטעטל זײַנען אזוי ערום באַזײַטיקט געוואָרן פון זייערע ווינונגען און פאַשעט געבליבן אף דער גאַס. רומקאָווסקי האָט אין די דאָזיקע יידן נישט פארגעסן. אין א וועגדונג שרײַבט ער:

„נאָכדעם, ווי לויט דער באַקאַנטמאַכונג נר. 427 פון 17טן אויגוסט 1944, איז דאָס געטא פאַרקלענערט געוואָרן, גיב איך אײַך די געלעגנהײַט אין מעשעך פון דער גאַנצער נאָכט צוצושטעלן זיך פרײַוויליק מיטן באַגאַזש צום מאַרגנדיקן טראַנספּאָרט. איר וועט זיך דערמיט פארשפּאָרן א סאַך אומאַנגענעמלעכקײַטן".

די לעצטע מוידאָע פון יודענלטסטן פון ליטצמאַנשטאַדט - געטא איז פון 22טן אויגוסט 1944.

די מוידאָע וואַרפט א ביסל ליכט אף דעם, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין די לעצטע טעג פון דער ליקווידאַציע פון געטא. עס ווײַזט אוים אז די אומגליקלעכע, נישט געקוקט אף דער גאַנצער ביבאָוו־רומקאָווסקי־אָגיטאַציע, זײַנען דאָך פרײַוויליק נישט געגאַנגען צו דער דעפּאָרטאַציע. אין דער מוידאָע זאָגט זיך:

דערמאָנונג!

צו דער געטא־באַפעלקערונג!

וועגן: פרייוויליקן מעלדן זיך צום מאַרגנדיקן טראַנספּאָרט.

ביכדיי אויסצומײַדן ווײַטערדיקע צוואַנגס־מאַסמיטלען, לײגט אין אייגענעם אינטערעס פון דער געטא־באַפעלקערונג נאָך הײַנט זיך פרײַוויליק מעלדן מיטן באַגאַזש צום מאַרגנדיקן טראַנספּאָרט

אף קראָוויעצקע גאַס 3

אָדער אין דער צענטראַלער טפיסע.

מען קען זיך מעלדן

הײַנט, א גאַנצן טאָג און א גאַנצע נאַכט.

עס איז נעזאָרגט דערפאַר, אז די אַלע, וואָס וועלן זיך פרײַוויליק צושטעלן צום מאַרגנדיקן טראַנספּאָרט, וועלן אין די דערמאָנטע פונקטן באַלד באַשפּײַזט ווערן.

(—) מאָרדכע כּאַים רומקאָווסקי

דער עלטעסטער פון די יידן אין ליטצמאַנשטאַדט־געטאָ, דעם 22טן אויגוסט 1944

דאָס איז דער לעצטער עפּנטלעכער דאָקומענט מיט רומקאָווסקים אונטערשריפט, וואָס געפינט זיך אין אַרכיוו פון יודענלטסטן פון ליטצמאַנשטאַדטער געטא. דאָס איז א וועגדונג צו די לעצטע רעשטלעך יידן, וואָס זײַנען געוואָרן פאַרשפּאַרט אף 4 גאַסן און 83 הײַזער.

ווי מיר זעען פון די אַלע ציטירטע אויפרופן און באַקאַנטמאַכונגען מיט רומקאָווסקים אונטערשריפט, איז דער יודענלטעסטער ביזן סאַמע סאָף פון דער ליקווידאַציע פון געטא, „געבליבן אף זײַן פּאָסטן" און דערפילט זײַנע פליכטן לענאַבע דער דײַטשער מאַכט.

אבער דעם 30טן אויגוסט 1944 איז דאָך געשען אזעלכעס, וואָס האָט א ריר געטאָן דאָס האַרץ פון יודענלטעסטן: מען האָט געוואָלט אַרויסשיקן אויך זײַן ברודער, יאָסף רומקאָווסקי מיט זײַן מישפּאָכע, דאָ האָט שוין דער יודענלטעסטער נישט געקאָנט שווײַגן — זײַן מישפּאָכע אויך?... און ער, מאָרדכע כאַים רומקאָווסקי, האָט דערקלערט, אז ער וויל אויך פאָרן.

די דײַטשן זײַנען נאָכגעקומען דעם ווונטש און אים צוזאַמען מיט זײַן מישפּאָכע אָפּגעפירט אין אָשוויענטשים. וועגן סאָף פון רומקאָווסקין דערציילט ביאַלקאָווער, וועלכער איז דעם זעלבן טאָג אַרויסגעשיקט געוואָרן אין אָשוויענטשים.

„רומקאָווסקי, אָנקומענדיק אין טויטן־לאָגער, האָט אַרויסגענומען זײַן לעגיטימאַציע און געוויזן ווער ער איז: — יודענלטעסטער, געטא־ליטצמאַנשטאַדט". די לאָגער־טאַליאָנים האָבן גמאַכט אַן ערנסטע מינע, אים אויפגענומען העפלעך, ארויפגעפירט אף א בערגל און געלאָזט פאר אים פארבײַמארשירן די טויזנט יידן, וועלכע מען האָט געפירט אין די גאַז־קאַמערן. ווען דער צוג האָט זיך געענדיקט, איז געקומען די ריי אף מאָרדכע כאַים רומקאָווסקי, וועלכער האָט פארענדיקט פונקט ווי אַלע יידן — די קאַרבאָנעס פון היטלעריזם.

אין געגעם

פון אויישוויץ

די פאַרגאַזטע
ווערן געפירט
אין קרעמאַטאָריום

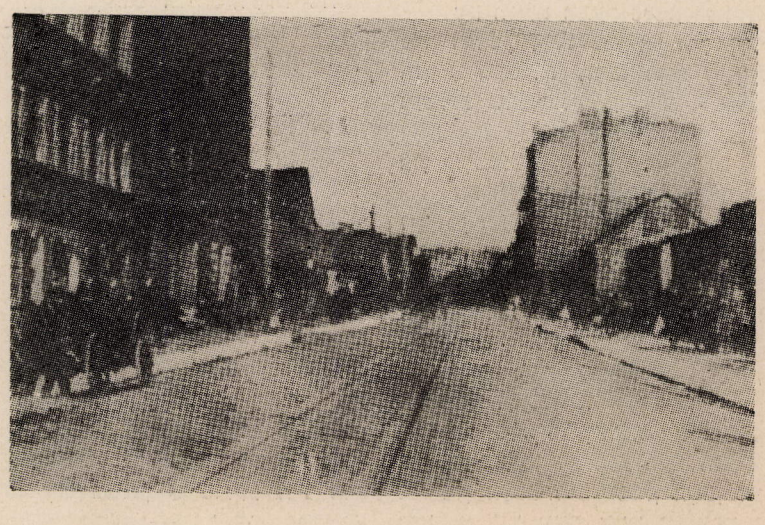
י. י. טרונק

מיין ערשטער אַרויפאָר קיין לאָדוש

(פראַגמענט פון י. י. טרונקס בוך זיכרונעס און בילדער „פּוילן")

מיר זײַנען געפֿאָרן איבער לאַנגע גאַסן. דאָס ערשטע מאָל אין מײַן לעבן האָב איך געזען אַ וועלט אָן אַ הימל און אָן אַ בוים. אַ וועלט פון גאָלע שטיינערנע מויערן. שורעס פון אָפּגערִיסענע נאַקעטע הײַזער־שטאָקן באַזעצט מיט פענצטער און פענצטערלעך. אומעטום, ווו מען האָט זיך אומגעקוקט האָבן פון צווישן דער וועלט פון געשטיין אַרויסגעשטאַרצט הויכע קוימענס און זײ האָבן שוואַרץ געהויכערט אין די הימלען אַרײַן. די פֿאַסן הימלען, וואָס האָבן זיך ווי פֿרעמדע געצויגן איבער לאָדוש און ווי פֿאַרבלאָנדזשעטע געהאָנגען אין די הויכענישן איבער די דעכער, זײַנען געווען פֿאַרדומפֿעט מיט לאָדזשער רויך. אומעטום האָט זיך געפּילט דער שטויביקער רויך פון לאָדזש און די לאָדזשער לופט איז געווען אַ טייל פון אים, און זי איז געווען הארט און רוי ווי דאָס געשטיין פון די לאָדזשער מויערן אין די רינשטאָקן, וואָס האָבן זיך געצויגן פֿאַזע די גאַסן. ווו מיר זײַנען געפֿאָרן זײַנען שטראָמיק געפלאָסן שמוציקע און פֿאַרביקע וואַסערן, וועלכע האָבן געפֿאַרעט און געהאַט אַן איבלדיקן רייעך, ווי זיי וואָלטן אַרויסגעפלאָסן פון די קעסלען פון געענעם. טיילמאָל זײַנען מיר פֿאַרביגעפֿאָרן אַ הויכע רויטע מויער מיט קליינע פענצטערלעך. די מויער האָט ווי געציטערט פון אַ ווילדער קלאַפֿערײַ אין איר אינעווייניק, און דורך די פענצטערלעך האָט מען געזען, ווי עס דרייען זיך רעדער און עס ציען זיך לעדערנע פֿאַסן. דער טאַטע האָט געזאָגט, אַז דאָס איז אַ פֿאַבריק. אַף די גאַסן האָט זיך וואָס אמאל מער געשטאַרקט די ענגשאַפט פון פּורן און דראָזשקעס. זיי האָבן זיך צווישן אַנאַנדער פֿאַרפֿלאָנטערט, ווי אין אַ מעשׂהלעניש תוהו ובוהו. די פערד האָבן דערשראָקענע געהירזשעט אינמיטן דער מעהומע. די באַלעלעם אַף די דראָזשקעס און אַף די הויך־אָנגעפּאַקטע וועגענער האָבן געקנאַלט מיט די בײַטשן אַף די פערד, געשריגן איינער אַפֿן אַנדערן און געפלוכט אין דער מעהומע פון לאָדזשער גאַסן. די דערנעבנדיקע טראָטוארן, וואָס זײַנען פֿאַרוואָרלאָזטע און שמוציקע געלאָפֿן פֿאַזע די הײַזער, האָבן זיך געטומלט מיט יידן. פֿאַרשיידענע און אַלערלײ יידן. יידן וואָס זײַנען געגאַנגען צופֿרידענע און בענימעסע, האָבן געטראָגן שטעקנס און געגאַנגען אין צווייען און געשמועסט. ס׳זײַנען אויך געלאָפֿן האַסטיקע פֿאַרשמײַעטע און פֿאַרטראַכטע יידן. יידן וואָס האָבן קיין צײַט נישט. יידן וואָס אײַלן זיך קעסיידער. אויך די טויערן פון די הײַזער, פון וואַנען עס האָבן אַרויסגעקוקט לאַנגע טונקעלע הויפֿן, זײַנען געווען פול מיט שמועסנדיקע יידן און מיט פֿאַרהאַועטע יידן. נאָר אינמיטן גאַס, ווו ס׳זײַנען געפֿאָרן די וועגענער האָט מען געזען גאָים. אַף די טראָטוארן האָט מען געזען בלויז יידן. אַזוי איז לאָדזש געווען אייגנטיילט אין צוויי טיילן.

ענדלעך איז אונדזער דראָפישער קאָטש אַרײַנגעפֿאָרן אין איינעם פון די לאַנגע און טונקעלע לאָדזשער הויפֿן. יעדער פון די דאָזיקע הויפֿן איז געווען אַ קליין מיניאַטור לאָדזש. און אינעווייניק האָט זיך איבערגעכאַזערט דאָס זעלביקע וואָס אַף די לאָדזשער גאַסן. פֿאַרוואָרלאָזטע ברוק, רינשטאָקן מיט פֿאַרביקע שטינקנדיקע וואַסערן, דראָזשקעס און הויכע אַנגעפּאַקטע וועגענער מיט סכוירע. קראָמען און אַ טומל פון לויפֿנדיקע יידן.

פֿיעטריקאָווער גאַס

י. מ. פּוקאטש

די לאָדזשער שפּינער פון גלויבן און שמידער פון מאָרגן

אין פּרעכטיקן קאָנצערט פון הארמאָנישן און שעפּערישן קולטור־לעבן אין פּאַרמילכאָמעריקן פּוילן האָט לאָדזש געשפּילט איינע פון די ערשטע פידלען. די מעלאָדישע קלאַנגען פון איר שטאָלענער ברוסט האָבן זיך ארויסגעהערט צוזאַמען מיטן הערליכן שמידן־געקלאַנג פון אזא פּרעכטיק־שקאָציש־באָהעמישן קינסטלער־שמיד ווי עס איז מורשע ברַאַדערזאָן.

עס איז אָנגענומען אין דער יידישער וועלט ארויפצולייגן אלע — אדער קימאט אלע — קולטור דערגרייכונגען פון גייסטיק גרויסן יישעוו אין פּוילן אפן כעשבן פון ווילנע און ווארשע. עס מוז אבער פעסטגעשטעלט ווערן, אז אפן כעשבן פון לאָדזש פאלט אויס גאָר א גרויסער בייליק אויפטוען און דערגרייכונגען.

ווי איינע פון די גרעסטע אויפטוען דארף באַצייכנט ווערן, די שאפונג פון א רייבער קולטור סוויווע און די שאפונג פון א באַווּסטזיניקן קולטור־מענטש וואָס דארף זיין א מיטבויער, א מיטשאפער און מיטווירקער פאר גייסטיקע דערגרייכונגען און פאָרמעסטן.

עס איז נישט מעגלעך צו בויען קיין קולטור אָן מאַסע — פונקט ווי עס איז נישט מעגלעך צו האָפן אף דער גרייכונגען אָן דעם פאָלק!

און צי קען דען עמיצער לייקענען, אז אין לאָדזש איז געלונגען צו שאפן אן אטמאָספער פול מיט בענק־שאפט נאָך עפעס העכערס און שענערס?

דער קולטור דורשט פון די יידישע מאסן אין פּוילן האָט מעגלעך געמאכט אז פאָרמעסטן וועלכע האָבן אויסגעזוכט נישט רעאל און נישט דורכפירבאר אין וועלכן נישט איז יידישן יישעוו אין דער וועלט, זאָלן האָבן דעם גרעסטן דערפאָלג אין דעם פאַראָרעמטן פּוילן.

אונטער דער אייביקער גרויקייט פון די פאַרויבערטע לאָדזשער הימלען האָט לאָדזש אויסגעוועבט צוזאַמען מיט מיליאָנען מעטערס צייג און געוואָנט פּרעכטיקע כאָוומעס פון מענטשלעכע האָפענונגען און מענטשלעכן ביטאָכן.

עס איז שוין אן איבעראל באַקאַנטע זאך, אז דער קלאָגנדיקער עקאָנאָמישער מצבֿ פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פּוילן איז געווען א רעזולטאט פון דער עקאָנאָמישער פּאָליטיק פון די רעאקציאָנערע רעגירונגס קרייזן. מיט טויזנטער דריידלעך האָט מען געזוכט אוממעגלעך צו מאכן דאָס לעבן פון די יידישע מאסן. טאָג נאָך טאָג איז די לאָגע געווארן ערנסטער, עס איז פאָשעט שוין נישט מעגלעך געווען צו אָטעמען. צוליב אָט די אומשטענדן איז די אָרימקייט געוואָרן א כראָנישע און אומדערטרעגלעכע.

אין דער פּוילישער פּראָווינץ האָבן זיך אָרומגעדרייט טויזנטער און טויזנטער „באַנטשע שווייגם" וועמענס העכסטער כאָלעם איז געווען א בולקע מיט פּוטער. אין פּוילישן מאַנטשעסטער — ווי די פּאָלאַקן האָבן מיט שטאָלץ געפּופן זייער גרעסטן טעקסטיל צענטער לאָדזש — איז די לאָגע געווען די זעלבע, מיט דעם אייניציקן אונטערשייד וואָס דער קאַנטראַסט צווישן אָרעם און רייך איז דאָ געווען א גרעסערע און די „באַנטשע שווייגם" האָבן נישט בלויז געכאָלעמט מיט א בולקע, נאָר זיי האָבן געפּאָדערט עפּעס מער, און דאָס טאָקע נישט ווי „באַנטשע" נאָר מיט הויבע קוילעם!

דער יידישער ארבעטער אין לאָדזש האָט זיך נישט געקענט באַפרידיקן מיטן מינימאַלסטן וועג אין זיינע אויגן האָבן זיך געווארפן די פאַלאַצן פון א קאָן, פון א בידערמאַן אדער פאָזנאַנסקי.

זיי האָבן נישט געקענט שאָלעם מאכן — און טאָקע אויך נישט געוואָלט — זיך באַגנוגענען מיט דער שיל און מיקווע מיט וועלבע די קאָנס און פאָזנאַנסקים האָבן זיי באַאָרגט.

די פאָדערונגען פון די ארבעטער־מאסן זיינען געווען רעאָלע און קאָנקרעטע. קאָנקרעטע אף אזויפיל, אז די וועבערס האָבן זיך נישט אפגעשטעלט פון מאסן באריקאדן אין 1905 און אויך נישט פון רייסן שטיינער פון ברוק און זיי באַנוצן קעגן דער פאָליציי אין די קריזיס יאָרן פון ניינצן הונדערט עטלעכע און דרייסיק.

לאָדזש, וואָס האָט זיך נאָך פון די צארישע צייטן אָן דערוואָרבן א נאָמען פון א רעוואָלוציאָנערע שטאָט האָט זיך אויסגעצייכנט אין איר אויסערליכן אויסזען מיט איר פּלאַנלאָזער קאָנסטרוקציע. עס האָבן זיך די שטאָט־טאָטעס נישט געגעבן די מינדסטע מי צו באַזאָרגן אירע איינווויינער מיט די מינימאַלסטע באַקווועמלעכקייטן. עס איז זיי אויך נישט אָנגענאָנגען איר עסטעטישער אויסזען.

לאָדזש — א שטאָט פון קנאפּע דרייפערטל מיליאָן איינווויינער איז פאקטיש געווען בוימערלאָז. אָן פּאַרקן און אָן א גרעזעלע וועלבע זאָלן רייניקן די פאַרויבערטע לופט פון אירע שעדלעבע כעמישע סובסטאַנצן. דערצו איז נאָך צוגעקומען דאָס פעלן פון קאַנאַליזאַציע.

עס וואָלט אבער נישט געווען איננאַנצן עמעס וועמיר דערמאָנען נישט, אז אין לאָדזש איז דאָך יא געווען א וואָלד. א וואָלד וואָס האָט געמאכט אָן אומפאַרגעסלעכן איינדרוק אף יעדן באַזוכער פון דער שטאָט. דאָס איז געווען א רויך־שפייענדיקער וואָלד. א וואָלד פון קוימענס!

עס איז פאר אונדז אין ארגענטינע פאקטיש שווער זיך פאָרצושטעלן בא וואָס פאַרא שוועכע באַדינגונגען עס איז אויסגעקומען צו לעבן און צו קעמפן פאַרן לעבן דער צווויי מאל הונדערט טויזנט קעפּיקער איידע יידן אין לאָדזש. און וועמען דערדט וועגן יידן אין לאָדזש טראָכט מען אין דער זעלבער צייט וועגן באַלוט — דעם ראָיאָן פון דער יידישער ארעמקייט, דער ראָיאָן פון ארבעט, מי און נויט.

ביי אומגלויבלעך שוועכע באַדינגונגען האָבן געלעבט און געארבעט די באַלוטער וועבער, און ציענדיק דעם צוג פון האַנט־וועב־שטול, האָבן זיי וועבנדיק געציונן א ניגן, א ליד וואָס האָט געוועקט און געמאַנט האָפענונג און יוישער.

עם וואלט אוממעגלעך געווען דאָס לעבן וועט האָפענונג זאָל נישט זיין א טייל פון די שפּיז וואָס האָט ביים לעבן דערהאלטן די אויסגעבלייבטע, דאָרע טרוימער!

נאָך די שווערע ארבעטס־טעג האָט דער ארבעטער פארבראכט זיינע פרייַע מינוטן אין די פאַריינען, קלובן און קולטור־הייַמען שעפּנדיק דאָרט אויסדויער און מוט.

אין דער קאָנסטרוקציע פון זייער געזעלשאפטלעכן און פּאָליטישן לעבן האָבן די לאָדזשער ארבעטער־מאסן זיך נישט פארקוקט אויף דער פלאנלאָזיקייט און וויניק עסטעטישן אויסזען פון זייער היימשטאָט. אין קעגנטייל לאָדזש איז אלע יאָרן געווען א מוסטער פארן גאנצן ראיאָן מיט זייער אָרגאַניזאַציאָנאלע געשיקטקייט ביים דורכפירן פּאָליטישע אקציעס און געזעלשאפטלעכע אונטערנעמונגען. עס זיינען געווען פאלן וועו צענטראלעס פון פארשיידענע פאָלקס־אינסטיטוציעס האָבן פיגורירט אין לאָדזש און נישט אין וואַרשע.

דאָס ברויזנדיקע געזעלשאפטלעכע לעבן פון דעם גרויסן טעקסטיל־צענטער האָט צוגעצויגן הונדערטער און הונדערטער יונגטלעכע פון פראָווינץ, וועלכע זיינען געקומען זיך אויסלעבן און זיך אָנווארעמען מיט כאָווערלעכער וואַרעמקייט פון לאָדזשער פאָלקס מענטש. און האָט א פראָווינצער געמוזט צוליב פארשיידענע סיבעס פארלאָזן לאָדזש האָט ער מיט זיך מיטגענומען אין זיין היים שטעטל א טיפע בענקשאפט נאָך דעם שיינעם און דערהויבענעם לעבן דאָרט.

אף ווי וויט עס האָט דערנרייכט דער קולטור דורשט איז נעוונג צו דערמאָנען דעם פאקט, אז ביי דער גרויסער נויט איז דאָך מעגלעך געווען אין לאָדזש צו האלטן אפן אפיש טעאַטער־פארשטעלונגען מאָנאטן לאַנג בא פארפולטע זאלן. מיט אָפּגעשפּאָרטע פון מויל גראָשנס האָט מען פארפולט סאלאָנען שטילנדיק דעם קולטור דורשט מיט די לויטערע ווערטער פון א הערץ גראָסבארד און מיט די פרעטיקע אויפפירונגען פון א מאָרים שוואַרץ, אַוראָם מאָרעווסקי, זינמונט טורקאָוו אָדער אידא קאָמינסקי.

אויך אפן ליטעראַרישן געביט האָט לאָדזש זיך אויסגעצייכנט. עס זיינען דאָרט אויסגעוואקסן און רייף געוואָרן א גרויסע גרופּע ליטעראטן וואָס האָבן פארנומען און פארנעמען נאָך ביז היינטיקן טאָג אן אנגעזעענעם אָרט אין דער יידישער ליטעראטור. עס פלעגט אָרומגיין א וויץ אין פוילן, אז אף יעדן צוגעקומענעם נייעם טאלאנט אין וואַרשע — אנטדעקט מען שטענדיק צוויי נייע טאלאנטן אין לאָדזש. אין דעם איז געוווען א סאָך עמעס, וויל נאָכן דרייסיקסטן יאָר האָט די לאָדזשער סעקציע פון ליטעראטן פאריין געציילט עטלעכע און אכציק מיטגלידער, צווישן זיי אזעלכע פּראָמינענטע קינסטלער וויי מוישע בראָדערזאָן און יצכאָק קאצענעלסאָן.

אין דעם פרעכטיקן געוועב וואָס די יידישע פּראָזאיקער און פּען קינסטלער האָבן געשאפן אין פוילן האָט לאָדזש אריינגעוועבט טויזנטער רויט־גאלדיקע פעדימלעך וואָס האָבן דער ליטעראטור געגעבן אן עמעסן פאלקס כאראקטער מיט א רויטלעך פראָלעטאַרישן אָפּגלאַנץ.

אין די פינצטערע יאָרן פון דער היטלער וואקאַנאלייע, וועו אין לאָדזשער געטא האָבן געבושעוועט צוזאמען מיטן הונגער, שמוץ און טיפוס די יודענראט־פארעטער, בעראָש מיטן טרויעריק באַרימטן ז'ומקאָווסקי, האָבן די יידן אין געטא קיין איין מאָמענט זיך נישט אידענטיפיצירט מיט די מאכינאציעס און ליאלקע פּאָליטיק פון די מאריאָנעטקעס פון יודענראט.

טאָג נאָך טאָג איז אויסגעקומען דעם דייטשן מעשׂערעס רומקאָווסקי צו לויפן איבער די שאָפּן און זידלען, דראָען און באַשטראָפן די יידישע ארבעטער פארן דורכפירן פּראָטעסטן, שטרייקן און סאבאָטאזש־אקטן קעגן דער דייטשער מילכאָמע־אינדוסטריע. מיט עקל און פאראכטונג האָבן די פארשפּארטע אין געטא זיך אָפּגעטיילט און זיך געשטעלט מיט דער פלייצע צו די יודנראטלער.

נאָכן מאָסאבייזן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא האָבן די דייטשע באַנדיטן זיך גענומען מיט א כיַעשן אימפּעט צו ליקווידירן דעם געטא אין לאָדזש.

טויזנטער און טויזנטער יידן זיַינען טאָג טעגלעך אוועקגעפּירט געוואָרן אין די טויטן לאָגערן פון אָש־ווייַענצים און מאידאַנעק.

טויזנטער מענטשן, אויפגעהאלטענע ביז דער לעצטער שאָ מיט דער האָפענונג וועגן אויסהאלטן און אי־בערלעבן דעם היטלעריסטישן גענעם, זיַינען אין ניט ציילטע שאָען פארוואַנדלט געוואָרן אין בערג אש.

פרעכטיקע יידישע לעבנס זיַינען פארוואַנדלט געוואָרן אין זייף צו וואשן די קרעציקע לייבער פון די דייטשע דעגענעראטן.

אין דער אַיַליסער ליקווידאַציע פון דער צווייטגרעסטער געטא אין פוילן זעט מען בוילעט ארויס דייטשע פאכדאָנעס און שרעק אז אין לאָדזש זאָל זיך נישט איבערכאזערן דער הערשׂער בייישפּיל פון וואר־שע.

אין זייערע לעצטע גסיסע־אנגסטן אונטער די מעכטיקע נעקאָמע־קלעפ פון דער רויטער ארמיי האָבן די דייטשע באַנדיטן געוואָלט זען צוזאמען מיט זייער אומקום, דעם אומקום פון יידישן פאָלק. זיי האָבן געוואָלט אפווישן און פארניכטן יעדן שפור פון יידיש לעבן און יידישן שאפן אין איראָפע, אבער אויך דאָס־מאָל האָט דער יידישער גייסט און די יידישע לעבנס־קראפט מצליעך געווען און איבערגעלעבט די נאצים.

די סאָוויעטישע ארמייען האָבן אין זייער באפרַיונגס מארש איבער פוילן געטראָגן מיט זיך לעבן און זיכערקייט פאר די פארפיניקטע רעשטעלעך פון פוילישן יידנטום. אף די כוועס פון אלטן איז אויפגעשטאנען טכיעס האמייסים א ניי לעבן.

פונקט ווי דער פעניקס־פויגל אין דער אוראלטער גריכישער לעגענדע האָט, פון אש און פייַער, זיך דער־הויבן דער יידישער גייסט צו נייַע הויכקייטן און נייַע פארמעסטן.

צוליב דעם וואָס וואַרשע איז געלעגן אין כורועס האָט די מעטראָפּאָליע פון יידישן ווידערגעבורט זיך איבערגעטראָגן קיין לאָדזש. דאָ האָבן זיך קאָנצענטרירט אלע גייַסטיקע און קולטור קויכעס קעדיי ווייטער צו שפּינען דעם איבערגעריסענעם פאָדים און העמשעך.

דער קלייניקער אָבער דינאָמישער יישעוו אין לאָדזש בויט מוטיק דאָס נייַע לעבן מיט אויפגעפרישטער ענערגיע און מיט דער פולער מיטהילף פון די דע־מאקראָטישע פוילישע פאָלקס קויכעס וועלכע שטייען הַינט ביים רעגירונגס רודער. אדאנק טאקע דעם פאָלי־

„אונדזער לאָדזש"

לעאָן גאָלדבערג

די שטורעם־טעג פון 1905 אין לאָדזש

יעדער יאָר, אין די לעצטע טעג פון אויגוסט אָדער אָנהויב סעפּטעמבער פלעגן פרומע קריסטן אויפֿע־רעגל זײַן קיין טשענסטאכאָוו. און ווער עס האָט נישט געקענט אָדער נישט געוואָלט גיין קיין טשענסטאכאָוו פלעגט גיין קיין לאָגעוויק (א דאָרף הינטער לאָדזש). דאָרט איז אויך געווען א קלויסטער אָדער קלויסטערס אָפּצו־רײַכטן טפֿילעס.

דאָס מאָל איז אין יענעם זונטיק אינדערפרי אויך גע־גאַנגען א הייליקע פּראָצעסיע קיין לאָגעוויק אַזוי ווי אַלע יאָר מיט גאַלאָכים מיט הייליקע בילדער, נאָר דאָס מאָל איז דער אויפֿעם געווען א גרעסערער און אויך א געמישטער. אָפּילע יידן זײַנען געגאַנגען. עס האָט זיך געפּילט אַז עס וועט עפּעס פּאָרקומען. און ווירקלעך, ווי די פּראָצעסיע איז נאָר געקומען אונטער דער שטאָט האָבן זיך באַוויזן רויטע פּאָנען און עס האָבן זיך גע־הערט רעוואָלוציאָנערע לידער. די גאַלאָכים האָבן זיך דערשראָקן און זיי זײַנען נעלעם געוואָרן מיט די הייליקע בילדער. און צוזאַמען מיט זיי דאָס ביסל פרומע קריסטן.

אַזוי איז פאַרוואַנדלט געוואָרן א הייליקע פּראָצעסיע אין א רעוואָלוציאָנערער דעמאָנסטראַציע מיט פּאָליטישע לאָזונגען.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט זײַנען געקומען קאָזאַקן מיט רײַטער־פּאָליציי, און געפּענט א שיסערײַ אף דער מאַסע, די דעמאָנסטראַנטן זײַנען זיך צעלאָפן. אפֿן פּלאַץ זײַנען געבליבן לויט 2 פּוילישע כאָווירים געהאַר־געטע און איין כאָווער א יידישער שווער פאַרוווּנדעט.

די צוויי געהאַרגעטע זײַנען געוואָרן אַהיימגעטראָגן אף לאַגעוויצקער גאַס וווּ זיי האָבן געווינט. און דער שווער פאַרוווּנדערטער איז אָפּגעפירט געוואָרן אין פּאָ־נאַסקים שפּיטאָל. גלײַכצייטיק איז באַשטימט געוואָרן, אַז דינסטיק מיטיק זאָלן אָפּגעשטעלט ווערן אַלע פּאָב־ריקן, ווערקשטאַטן און אַלע כאָווירים, קריסטלעכע און יידישע זאָלן קומען אף לאַגעוויצקי גאַס וווּ די געהאַר־געטע כאָווירים לויגן און זיי אָפּגעבן דעם לעצטן קאָוועד.

דינסטיק נאָכמיטיק. די פאַבריק־סירענעס פײַפן. אַלע פאַבריקן, ווערקשטאַטן ווערן אָפּגעשטעלט, די אַרבעטער שטראָמען צו דער גאַס וווּ די צוויי געהאַרגעטע כאָווי־רים לויגן. ווען די אַרבעטער זײַנען אָנגעקומען אף דער דערמאָנטער גאַס איז שוין דאָרט געווען פּאָליציי. דער גאַנצער קוואַרטאַל איז געווען אַרומגערינגלט פון מיליטער און פון פּאָליציי מיטן פּאָליציי־מײַסטער בערעש.

די מאַסע איז געוואָרן וואָס אמאָל גרעסער. פון באַטיש איבערבייט פון דער אָרדענונג אין פּוילן האָט די באַציונג צו די פאַרבליבענע רעשטלעך פון פאַרפֿיניקטן און מאַרטיריזירטן פּוילישן יידנטום זיך ראַדיקאַל גע־ביטן צום גוטן.

לאָדזש מיט איר אַלטער רעוואָלוציאָנערער טרא־דיציע וועבט שוין הײַנט נישט מער קיין טרוימען, נאָר זי שמידט מוטיק און שטורמיש דאָס לעבן פון מאָרגן.

און דאָס געזאַנג פון די שמידער און בויער דער־טראָגט זיך צו אונדז מיט זיינע שטאָלצע און העלע טע־נער וועקנדיק אין אונדזערע הערצער האָפענונג גלויבן און בענקשאפט.

לוטער פּלאַץ, גאַנץ פראָנטשיסקאַנער, אויך אין די זײַ־טיקע גאַסן ביז שוויענטא יאקאבא איז געווען פול פון ארבעטער. אפן באַלוטער פּלאַץ. פון איין זײַט — מילי־טער מיט פּאָליציי, אף דער צווייטער זײַט — ארבעטער. איינע די צווייטע טשעפּעט נישט, פּאַרקערט: די ארבע־טער ויצלען זיך נאָר מיטן מיליטער, אבער ווי א זאָך מאכט זיך... האָט דער אויפֿעם זיך געגומען צום ברוק אָנגריפֿן שטיינער. פּאַרנאָכט צו איז א דעלעגאציע פון געפּאָדערט מען זאָל פּראָטעסטירן. עס האָט זיך פאַר־מירט א דעמאָנסטראַציע מיט פאָנען און געזאַנג. מאַר־שירנדיק איבער די גאַסן האָט זיך די מאַסע נאָך פאַר־גרעסערט עס זײַנען געגאַנגען אַלט און יונג, גרויס און קליין, ארבעטער און נישט ארבעטער. די דעמאָנסטרא־ציע האָט אַלעמען צוגעצויגן. די קאַמפּס־גרופּן האָבן בא־די ארבעטער צוגעגאַנגען צום פּאָליציי־מײַסטער און גע־בעטן ארויסגעבן די צווויי קערפּערס צום באַגראָבן. דער פּאָליציי־מײַסטער האָט זיך בארעטן מיט זײַנע אונטער־געפּרדנטע און באשטימט ארויסגעבן די צווויי טויטע קערפּערס נאָר מיטן באדינג, אז עס זאָל נישט פּאַרקומען קיין דעמאָנסטראַציע. מען זאָל נישט זינגען קיין רעוואָ־לוציאָנערע לידער, און נישט טראָגן קיין פאָנען. די מא־סע איז געווען זייער א גרויסע און עס האָט זיך פאָר־מירט דער לעוואָיע־צוג.

קריסטן, יידן, מענער, פרויען זײַנען געגאַנגען צו 6 אין א רײ. אַרום דער מאַסע איז געגאַנגען דער „באָיע־וואָי אטריאַד" (קאַמפּס־גרופּן פון די פּארטייען) דער לעוואָיע־צוג האָט זיך געריכטעט צו ברעזשינער גאַס, צום קריסטלעכן צמענטאַוז. קאָזאַקן און מיליטער האָבן בא־גלייט די מאַסע ביז אונטער דער שטאָט און דאָרט שטיין געבליבן. דא האָבן באַוויזן רויטע פאָנען און עס האָבן זיך דערהערט רעוואָלוציאָנערע לידער. נאָכן בא־ערדיקן, און נאָך די פּוילישע און יידישע רעדנערס, איז באַשטימט געוואָרן, אַז מאָרגן מיטוואָך נאָך מיטיק זאָלן אַלע כאָווירים און כאָווערטעס אַזוי ווי הײַנט אָפּשטעלן די ארבעט און זיך פארזאַמלען בא פּאָזנאַנס־קים שפּיטאָל וויַל דער יידישער כאָווער וואָס איז זונ־טיק געפאַלן איז געשטארבן, און מאָרגן מיטוואָך נאָך מיטיק וועט זײַן די לעוואָיע.

אַהיים גייענדיק איז אויך די מאַסע געגאַנגען מיט גע־זאַנג, צוקומענדיק צו דער שטאָט האָט דאָס מילי־טער, וואָס האָט אָפּגעווארט די מאַסע, נישט דורכגעלאָזט קיין געשלאָסענע ריי־ען, נאָר איינצלנע.

מיטוואָך נאָכמיטיק. די פאַבריק־סירענעס פײַפן. די פאַבריקן, ווערקשטאַטן שטעלן זיך אָפּ. ווען די אר־בעטער זײַנען צוגעקומען צו פּאָזנאַנסקים שפּיטאָל איז דער טויטער קערפּער פון דעם געפאַלענעם כאָווער שוין נישט געווען. די פּאָליציי האָט אים באַגראָבן פון שפּי־טאָל ארויסגענומען און באַגראָבן. די מאַסע — אן אויפ־געבראַכטע פון דעם פּאָליציייסקע שטיקל ארבעט, האָט געפאַדערט מען זאָל פּראָטעסטירן. עס האָט זיך פאַרמירט א דעמאָנסטראַציע מיט פּאָנען און געזאַנג. מאַרשירט־דיק איבער די גאַסן האָט זיך די מאַסע נאָך פאַרגרע־סערט. עס זײַנען געגאַנגען אַלט און יונג, גרויס און קליין, ארבעטער און נישט ארבעטער. די דעמאָנסטרא־ציע האָט אַלעמען צוגעצויגן. די קאַמפּס־גרופּן האָבן בא־

וואכט די דעמאָנסטרירנדיקע און אכטונג געגעבן די גע־
וועלבער זאָלן זיין פארמאכט און די טויערן אפן.

אף פיעטרקאָווער גאס בא פושעיאזד און וויטער ארויף־צו האבן זיך ארײַנגעריסן פון די זײַטן־גאסן קא־זאקן און רײַטער־פּאָליציי מיט א שיסערײַ אף דער מא־סע. זיי האבן אויך געארבעט מיט די שווערדן. די קאמפּס־גרופּן האבן צוריקגעשאָסן. עס איז געוואָרן א מהומע, א געלויף אין די טויערן. עס זײַנען געווען גע־הארגעטע און פארווונדעטע פון ביידע זײַטן. עס זײַנען אויך געווען צעטראָטענע פון די פערד אף די גאסן, און צעקוועטשטע אין די טויערן.

דאָנערשטיק אינדערפרי.

די פאבריקן שטייען. די אַרבעטער זײַנען אין גאס, עס האבן זיך פארמירט גרופּן פון די ארבעטער צו 4-5 מאן א גרופּע און געגאנגען אין די ראָגן אויסטון די סטויקאווע, ד. ה. צונעמען בא זיי די רעוואָלווערן מיט די שווערדן. עס זײַנען אויך באפאלן געוואָרן אייני־קע גענווער־סקלאדן פון די זעלבע גרופּן. נאָך מיטיק. די סטויקאווע פון די ראָגן זײַנען אַראָפּגענומען גע־וואָרן. קיין מילִיטער אדער פּאָליציי זעט מען נישט אף וואסכאדניא ביז פאליצייאווא ווערט א געלויף. וואס האט פאסירט? דער נאטשאלניק־זשאנדארמסקי איז אָנגעקו־מען פון פיעטרקאָווער אף פאליצייאווא־גאס אין בא־גלייטונג פון צוויי קריסטלעכע סטודענטן. אייניקע כא־ווירים גייען נאָך דעם נאטשאלניק מיט אָנגעלאָדענע אויסגעשטרעקטע רעוואָלווערן בא זײַן קאָפּ און ווילן אים שיסן. שרײַען אנדערע: ניין, אים נישט! אנדערע שרײַען: יא, שיסן, אזוי גייענדיק איז ער צוגעקומען ביז נומער 20 דארט ווו ער ווווינט, (פאליצייאווא 20 איז אויך געווען דער יידישער לאמבארד). אזוי ווי ער איז ארײַן אין טויער אין דעם זעלבן מאָמענט איז אָנגעקו־מען א יידישער שופטער ארבעטער און שרײַט: שיסט אים, דאס איז דער נאטשאלניק זשאנדארמסקי, און גלײַכצייטיק האט ער אויסגעשאָסן, אבער שוין נישט גע־טראָפן אין ציל.

אלע כאווירים וואס זײַנען דארט געווען האבן גע־האט רעוואָלווערן. אייניקע האבן געהאט שווערדן אויך, און נישט באהאלטן, נאר אָנגעהאנגען אף זיך מיט די לע־דערנע בעטלעלן, וואס פארמיטיק האבן זיי צוגענומען בא די סטויקאווע. עס האט אפילע אויסגעזען מאדנע צו זען ווי א לאנג געקלײדעטער באכער מיט א קליין טוכן היטעלע אפן קאָפּ טראָגט אפן געהאקטן זשופּיצל א רע־וואָלווער מיט א שווערד... די דארט אנווענדע כאווירים האבן זיך באראטן וואס צו טאָן. דער זשאנדארמסקי האט געווים פון זײַן ווווינונג טעלעפאָניש געופן פּא־ליציי. עס איז באשטימט געוואָרן אז מען זאל פארנע־מען די פיר דעכער פון די פיר הייזער פון דעם ראָג וואסכאדניא און פאליצייאווא און אפּוואָרטן אזוי ווי עס וועט אָנקומען פאליציי זאל מען געבן זאלפן פון אלע פיר דעכער.

אָנגעקומען זײַנען קאָזאקן. עס איז געקומען א זאלפ נאָך א זאלפ. 8 קאָזאקן זײַנען אַראָפּגעפאלן פון זייערע פערד. זיי האבן נישט געווסט פון וואָנעט די שיסערײַ איז געקומען, זיי האבן געשאָסן אבער קיינעם נישט גע־טראָפן.

אף איין זײַט ראָג שרעדניא און וואסכאדניא איז פא־ראָן א פאסט אפּטיילונג. אף דער צווייטער זײַט ראָג איז פארן א מאָנאפאל. א גרופּע כאווירים זײַנען ארײַן אין פאסט־לאקאל און דעמאלירט אלץ וואס דארט איז געווען, די מעבל שטיקער ווי שאפעם, טישן, אפּגע־האקט שטיקער און אלץ, די גאנצע אינוריכטונג ארוים־געוואָרפן אפן גאס. די פאסט מארקעם זײַנען צעריסן געוואָרן. א צווייטע גרופּע כאווירים זײַנען ארײַן מאָנאפאל, צעהאקט די פלעשער אלקאהאל. די מעבל־שטיקער ארוים־געוואָרפן אפן גאס, און דעם אלקאהאל וואס האט זיך געגאסן אין רינשטאק פון די צעהאקטע פלעשער אונטערגעצונדן.

א כאוור האט געזאגט אז מען דארף צעברעכן די גאז לאמטערנעם אין די גאסן. מען ברעכט שוין די לאמ־טערנעם, עפעם ווי דורך א קישעף זײַנען בא אלע גאז־לאמטערנעם אין די גאסן געוואָרן אראָפּגעדרייט די קעפּ. לאדזש איז געבליבן פינצטער. אזוי אויך אלע לאדזשער מאָנאפאלן די מעבל שטיקער צבראכן ארוים־געוואָרפן אפן גאס און דעם אלקאהאל אונטערגעצונדן.

אנשטאט די גאז לאמטערנעם האט געברענט דער אונטערגעצונדענער אלקאהאל אין די רינשטאקן. פרײַטיק פרי. א בירזשע אף וואסכאדניא גאס פון פולנאצנא ביז שרעדניא, דער פיש מארק וואס עפּינט זיך אפן ראָג וואסכאדניא־פולנאצנא איז באלעבט אזוי ווי יעדן פרײַ־טיק איבערן קויפן לעקאָווער שאבעס, אין צווייטן ראָג גאס בא שרעדניא שטייט פיעכאטע מיליטער. אפן גאס לויגט נאָך דאס ארויסגעוואָרפענע מעבל פון נעכטן, פון פאסט און מאנאפאל. די סאָלדאטן האבן מוירע צוצוגיין פון דער נאענט, זיי מיינען אז דאס זײַנען געמינעווטע באריקאדן. פון ציַט צו ציַט כאפט זיך א סאלדאט, נעמט די ביקס „נא־שטיך". און גייט צו צו די מיקלוי־מערשטע געמינעווטע באריקאדן. גאר נאענט צוגיין האט ער מוירע, עס קען אויפרײַסן. ער שפּרינגט אפּ. אפן צווייטן טראטואר איז די בירזשע, כאווירים בעטן די פישער זיי זאלן אראָפּגיין פון פּלאץ וויל עס קען פּאָרקומען א שיסערײַ. די פישער ווילן נישט הערן. זיי מוזן פארקויפן די פיש ווײַל די פיש ווילן פארשטונקען ווערן.

עס דויערט נישט לאנג. די בירזשע איז נאָך נישט פארענדיקט. דאס מיליטער שיסט, זיי האבן באקומען א באפעל צו שיסן, שיסן זיי אין די טויערן, אין די פענצ־טער, וווּ זיי זעען נאָר א מענטשן שיסן זיי.

די קאמפּס־גרופּן זײַנען טיילווײַז געווען טעטיק. עס זײַנען געשטעלט געוואָרן באריקאדן. א טייל זײַנען פאר־טיידיקט געוואָרן מיט געווער. אט זענט מען אונטער די טעלעפאָן־סלופּן. לײַדער איז דאס פאלק געווען שוואך קעגן מיליטער. אלע שפּיטעלער אין לאדזש זײַנען געווען איבערפולט מיט פארווונדעטע. אויסער דאקטוירים, קראנקן־באדינער האבן א סאך צייט מענטשן געאר־בעט באס הילף־טיילן די פארווונדעטע. די שיסערײַ האט אָנגעהאלטן ביז אין מיטן נאכט.

שאבעס איז געווען שטיל. קיין מענטשן אין גאס האבן זיך נאָך נישט באווײַזן. זונטיק. האט מען שוין געזעען מענטשן אין גאס, מאנטיק. זײַנען שוין געווען אפן די געוועלבער.

אזוי האבן זיך פארענדיקט די שטורם־טעג אין לאדזש.

וועדטער געשאַפענע אין לאַדזשער געטאָ

ביגלען —

א דייטש וואָרט: פּרעמיע. א גוט אויסגעפּרעסט מאל-בעש. אין געטאָ האָט מען פון צוטייל נישט געקאָנט לעבן. מען האָט געמוזט גאַנווענען. די ענייווע האָט געמוזט ווערן אַזוי גוט געמאַכט, אז עס זאָל קיין קנייטש נישט בלייבן, קיין פּאָדעם. דערפאַר האָט מען די ענייווע נערופן — ביגלען. א ביגלער איז געווען א יאַכסן. א ביגלער האָט געהאט פון קאָלטוווו.

ראַציע —

א צוטייל אף א געוויסער צייט. דאָס איז געווען וויסנשאפטלעך אויסגערעכנט, אז פון אזא ראַציע-דערנערונג מוז מען ווי צום גיכסטן געשווילן ווערן, פאַלן און וואָרטן אפן גויעל — דעם טויט. דעם צוטייל האָט מען געגעבן אף פופצן טעג. אין א נאַרמאַלער צייט פאר א מענטש, וואָס הונגערט נישט, האָט מען מיט אזא צוטייל געקענט אויסקומען דרײַ טעג.

ביראַט —

ביראַט האָט געהייסן דער יודענראַט. די יידישע מע-לוכע-מענער, משטיינס געזאָגט. די לאַדזשער געטאָ איז געווען די ערשטע צייט א קליין יידיש טאַטאל מעלוכע-לע, מיט אינערלעכע מיניסטאָרן, מיט אן אויסערן-מי-ניסטער, אן אייגענע פאָסט, מיט אן אייגענעם פאָסט-אויפזעער, אן אייגענע טפיסע, מיט אן אייגענעם טפי-סע נאַטשאַלניק. אייגענע פאָליציי, מיט אייגענע קא-מיסאַרן, אייגענע פייערלעשער, אייגענע קוימענקערער. אלע באַאמטע אייגענע. ביסלעכווײַז האָט דער דייטש דערפירט דאָס יידישע מעלוכעלע צו א קראַפיר-לאַגער. איבערן פאָלק איז געזעסן דער ביראַט, ביז צו דער לִיקווידאַציע פון געטאָ, און די מענטשן אין ביראַט האָבן געהאט ביז צו דער לעצטער מינוט, פון קאָלטוו.

ביראַט-צוטייל —

דער ביראַט האָט אויסער דער ראַציע באַקומען א ביראַט-צוטייל — די בעסטע און שענסטע ווינונגען, וווּ עס איז געווען עלעקטריע און גאַז-קיכן, און א צו-טייל פון אלעם גוטן. דאָס אלץ האָבן זיי באַקומען פרײַ אן באַצאָלן נעלט. א געוויר פאַרן קריג האָט נישט געהאט אזוי גוט ווי א ביראַטאָוויץ. דאָס אלץ איז געגאַנגען אפן כעזשבן פון פאָלק.

זאַמיאַטקעס —

דאָס שטאַמט פון פוילישן וואָרט „זאַמיאַטאַטש", אויסקערן. זאַמיאַטקעס, דאָס אויסקערעכץ אין די בע-קערײַען פון די דילן. דאָס איז שווערץ, אויסגעטראַטן מיט בלאָטע, שפּײַעכץ. דער דיל איז שטענדיק געווען אויסגעשפּריצט מיט קאַרבאָל צוליב דיזענפעקציע. פון זאַמיאַטקעס האָבן יידן אויסגעארבעט שפּירט פאר די דײַטשן. די דערפינדונג האָט געמאַכט א יידישער אינ-זשעניער פון טשעכאָסלאָוואקיע, וואָס מען האָט ארײַנ-געשיקט אין לאַדזשער געטאָ. פון זאַמיאַטקעס האָט מען געמאַכט קלייסטער צו קלעפן טאפּעטן פאר די דײַטשן. מען האָט די זאַמיאַטקעס אפּגערײניקט און געפּאַשעט די פּי, וואָס האָבן געגעבן מילך פאַרן ביראַט. די, וואָס האָבן בא דעם געארבעט האָבן אײַנגעשטעלט דאָס לעבן און געביגלט די זאַמיאַטקעס, און פון דעם גע-באַקן פּלעצלעך, געמאַכט קליי-זופן. די זופ איז געווען שוואַרצער ווי טינט. פּלעצלעך האָבן אויסגעזען ווי קויל. דאָס זאמד האָט געקנאַקט אונטער די ציין. מען האָט זיך פארסאַמט דעם מאָגן, אבער עס האָט געשטילט דעם הונגער אף א פּאָר שע. פּאר כאַפּן ביגלען אבים זאַמיאַטקעס איז מען געגאַנגען מיט דער נאַענטסטער אויסזידלונג.

קלאַפּסעדרע —

דאָס איז א פּויליש וואָרט — א באַקאַנטמאַכונג ווענן וועמענס טויט. נעקראָלאָג. אז עס האָט ווער באַ-קומען א געזיכט ווי א טויטן שארבן, עס האָט אים געקאפּעט פון דער נאָז, סיי זומער, סיי ווינטער, אין די גרעסטע היצן האָט אים גיווערפן א קעלט (מאכמעס הונגער), ער האָט נישט געהאט קיין בלוט אין זיך. ער האָט זיך קוים געהאַלטן אף זיינע דראָטענע פיס. ער איז געקראָכן אף אלע פיר, ווי א קליין קינד אף דער ערד, אָדער בא די ווענט. דאָס האָט געטראָפן בא מענטשן אין יעדן עלטער, סיי יונגע, סיי פּוליעריקע, סיי מיטלעריקע, סיי עלטערע מענטשן. דאָס איז גע-ווען מאכמעס הונגער. די לייז האָבן געפרעסן זיין לייב, די קלײדער אויפגעפרעסן פון דער בלאָטע, די שיך האָבן שוין נישט געהאט דעם ספּוד, ער איז געגאַנגען אף זיין אייגענעם ספּוד. די מענטשן איז שוין געווען אלץ איינס, זיי האָבן זיך שוין אין גאַנצן געהאט אפּ-געלאָזט. מיט איין וואָרט, דער מאַלעכאַמאָווע האָט אים שוין געהאט אפּגעשטעמפּלט ווי ער וואָלט געזאָגט: ביסט שוין מיינער, דו ווערסט זיך שוין פון מיינע הענט נישט ארויסדרייען. אזא איינעם האָט מען נערופן קלאַפּסעדרע. א קלאַפּסעדרע האָט לאַנג נישט אויסגע-האַלטן. אז ער איז נישט באַלד געשטאַרבן, איז ער ג-נאַנגען מיט דער נאַענטסטער אויסזידלונג. וויפל מען האָט נישט אויסגעזידלט, זיינען אלץ מער קלאַפּסעדרעס צוגעקומען — קלאַפּסעדרע גיי אַווק! אָט גייט א קלאַפּ-סעדרע! א ער ווערט שוין א קלאַפּסעדרע! וואָס טויג דיר נאָך די ראציע, ביסט דאָך שוין סיי ווי א קלאַפּ-סעדרע! א, ער ווערט שוין א קלאַפּסעדרע! וואָס טויג אירגנים: שמורטשיק.

פּליצעם —

„פּליצעם" דאָס הייסט אן אנשפּאָר, דאָס הייסט פּראָטעקציע. אנשטאָט דאָס וואָלט פּראָטעקציע, האָט מען אין געטאָ גזאָגט „פּליצעם". אין דעם וואָרט ליגט אונדזער גרעסטער אומגליק און שאַנד. ווער עס האָט נישט געהאט קיין פּליצעם אין געטאָ, דער האָט נישט באַקומען קיין ארבעט, דער האָט נאָרנישט ג-קענט דערלייזיקן אין אָמט, דער איז געשטאָרבן פון די ערשטע, דער איז געגאַנגען מיט די ערשטע אוים-זידלונגען. די בעסטע פּליצע איז געווען „ער" גופּע, דער „קייזער", דער „משוגענער", דער פּרעזעס רעב מאָרדכע כאַים רומקאָווסקי. „ער" האָט געמוזט קענען יעדן באַאמטן, וואָס „ער" האָט צוגענומען. „ער" האָט נאָר געגעבן א פּאָסטן זיינס א מענטשן, און זיינע מענטשן האָבן צוגענומען נאָר זייערע מענטשן, אזוי אז עס האָט זיך געשאפן אין מישפּאָכע, וואָס האָבן אויפגענפרעסן די גאַנצע געטא-באפּעלקערונג. אן אוים-

דערווייטע קאסטע. מענטשן מיט די בעסטע קוואליפיקאציעס, כאטש מען האט זיך אין זיי געניטיקט, האבן קיין ארבעט נישט באקומען, ווייל זיי האבן נישט געהאט קיין „פלייצע". איך האב געקענט א ביורא'לסטן, וואס איז געווען מיט קוואליפיקאציעס, זי האט באזיצט פערפעקט פיר שפראכן, זי האט געמוזט ווערן א צווייפיסיק פערד, שלעפן א וואגן, ווייל זי האט נישט געהאט קיין „פלייצע". אפן גרינצינג-פלאץ זענען קאליע געוואקסן צענדליקער טויזנטער קילאם קארטאפל און אנדער גרינצייג (כאטש א ביסל גרינצייג איז טאמיד געווען א כאליע אין געטא), ווייל עם זענען זיך מיט דעם נישט אומגענגען קיין פאכלייט. די דייטשן האבן פון דעם געווסט. זיי זענען פון דעם געווען צופרידן. דאס דערפירט נאך טויזנטער יידן צו א שנעלערן הונגער-טויט. מען האט געקענט זיין דער גרעסטער טויגעניכטס, אז מען האט געהאט „פלייצעס", האט מען געהאט פון קאל-טווו. ווער עס האט געהאט „פלייצעס", האט באקומען דעם בעסטן פאסטן, ווער עס האט געהאט „פלייצעס", האט נישט באדארפן שטיין אין דער ריי (די ריי איז געווען די גרעסטע קליאלע). ווער עס האט געהאט „פלייצעס", דער האט נאר פיגורירט אין דער עווידענץ, אז ער ארבעט אין דעם און דעם רעסארט אדער אמט. האט ער באקומען אהיימגעשיקט דעם ארבעטס-לוין, די זופן און טאלאנען און אנדערע פארשיידענע פרעמיעס, וואס עס איז געקומען דעם שוערן ארבעטער.

איך וויל עס דא כאראקטעריזירן מיט די צוויי געמ'א וויצן. עס ליגט א מאמע אין קליניק און זי ווייניט. פרענט זי דער דאקטער — וואס ווייניט איר, מײַן ליבע קימפעטארן? — ענטפערט זי — ווי אזוי זאל איך נישט ווייניען, דער דאקטער, אז איך האב געבוירן א וויסטע קאליקע, אן א קאפ, אן הענט און אן פים צו מײַן גרויס אומגליק? ענטפערט איר דער דאקטער — „פלייצעס" האט דאס קינד? האט איר זיך נישט וואס צו זאגן, וועט עס האבן פון קאל טווו!

די בעסטע „פלייצע" איז געווען א שיין מיידל. פון דעם האט דאס פאלק אויך געשאפן א וויץ: אין קאטפארטיוו האט א קאצעוו געגעבן א שיין מיידל א קניפ אין נעזעס. האט זי אף אים געגעבן א שרייי — וואס קנייפט איר מיך אין דער פלייצע?! האט ער איר גאזאגט — דאס איז דאך נישט די פלייצע! האט זי אים ענטפערט — אנטשולדיקט. דאס איז מײַן פלייצע!

טשארניעצקיעגא —

טשארניעצקיעגא: דער נאמען פון פוילישן געגנראל טשארניעצקי. אף זיין נאמען האט געהייסן א גאס אין לאדזשער געטא — טשארניעצקיעגא. דארט האט זיך געפונען די צענטראל-טפיסע פון געטא, די טפיסע טשארניעצקיעגא. די טפיסע האט זיך געהאלטן אין איין פארגרעסערן, ביז זי האט פארנומען די גאנצע גאס און נאך צוויי געסלעך, וואס האבן זיך אויסגעשניטן פון דער גאס.

פאר יעדער קלענסטער נאריישקייט האט מען ארײַנגעזעצט אין דער טשארניעצקיעגא: פאר אפרײַסן פון א פלויט א פיצל האלץ; אז עס האט ארויסגעשלאגן בא-נאכט פון פענצטער א פאסיקל ליכט; פאר באליידיקן א פאליציאנט. אז מען האט געפאקט א קינד אראפכאפן פון א פור א מערל, א רעטעכל, א קארטאפל, האט מען דאס קינד אף טשארניעצקיעגא געגעבן שמיץ. אויך עלטערע האבן באקומען שמיץ. אף טשארניעצקיעגא האט מען שרעקלעך געשלאגן. מען האט געמוזט טאן די מיסטע ארבעטן בא א נאך גרעסערן הונגער ווי אף דער „פרײַ", אין געטא. מען האט געמוזט אויסשעפן די אפטריטן מיט האנטעמערס און פארן אײַנגעשפאנט אין פאס, איבערן נאנצן געטא. נישט איין יידהאט מען דארט צום טויט געשלאגן אן אונטערשייד פון פרוי אדער מאן. אז מען האט וועמען ארויסגעלאזט, איז ער שוין געווען אזוי פארגערעכט, אז ער איז אין געציילטע שאען אדער טעג געשטארבן. ווער עס האט נאך איבערגעטראטן דאס טויער פון טשארניעצקיעגא, איז געגאנגען מיט דער נאענטסטער אויסזידלונג, און מיט אים די גאנצע פאמיליע. מיט דעם וואלט האט מען געשראקן סײַ עלטערע, סײַ קינדער — געדענק, וועסט קומען אף טשארניעצקיעגא!

דאס וואלט טשארניעצקיעגא האט אנגעווארפן א גרויל. אז עס איז וועלכער יוד אין נײַעם רײַך געכאפט געווארן אויסערן געטא, האט מען אים געבראכט אין דער „הויפט יודענשטאט" אין לאדזשער געטא, אף טשארניעצקיעגא. דארט האט מען אויפגעשטעלט טלײַעם און מען האט געהאנגען. די, וואס האבן זיך באטייליקט באם הענגען, האבן באקומען 25 דעקא ברויט און 10 דעקא פערד-ווורשט. דער הענקער האט באקומען א גאנץ ברויט פון צוויי קילא. טשארניעצקיעגא איז געווארן באדינט פון ספעציעלע יידישע טפיסע-פאליציי אין גרינע בענדער. דער הענקער איז געווען א יוד. דער ערשטער טפיסע-נאטשאלניק איז געווען דער אונטערוועלט-מענטש, דער טרויעריק-באריימטער שאלעם הערצבערג. מיטן נאמען הערצבערג האט מען אזוי געשראקן ווי מיטן וואלט טשארניעצקיעגא. הערצבערגס „פלייצע" איז געווען „ער" גופא, מאלדכע כאים רומקאווסקי. און הערצבערג האט צוגענומען נאר זיינע מענטשן פון דער אונטערוועלט און ער האט זיי אויסגעשולט אונטער זיין האנט (וועגן הערצבערגן האב איך אן אנדער ארבעט). אף טשארניעצקיעגא איז געווען א קארצער, א נעמויערטער קאסטן: 80 צענטימעטער די הייך, 60 צענט. די לענג און 40 צענט. די ברייט. פאר יעדע קלענסטע זינד האט מען דעם ארעסטאנט דארט ארײַנגעוואלפן. טשארניעצקיעגא איז געווען אונטער דער אויפזיכט פון דער געשטאפא. די געשטאפא האט נאר באפוילן און די מעשארסים האבן נאך בעסער אויסגעפירט ווי מען האט באדארפן. באם הענגען זיינען געווען פארשטייער פון דער געשטאפא. טשארניעצקיעגא איז געווען, פון ווינטער 1942 אן, דער זאמלפונקט פון אלע יידן, וואס מען האט געשיקט אין גאז-קאמער.

אז די געשטאפא האט געהאט פארקויפט א טראנספארט קרעפטיקע יידן ארום לאדזש, און די אונטערנערמער האבן שוין פון זיי געהאט אויסגעקוועטשט אלע קרעפטן (די מענטשן האבן באקומען מער געשלאגן ווי עסן) — עס איז פון זיי געוואלן א קלאפסעדרעם — האט מען די קארבאנעס צוריקגעשיקט אין געטא, אף טשארניעצקיעגא. פון דארט האט מען זיי געשיקט אין קרעמאטאריע. טשארניעצקיעגא האט מען געשאפן באלד נאכן שליסן דאס געטא, זומער 1940, און האט עקזיסטירט ביז צו דער לעצטער מינוט. בא דער ליקווידאציע פון געטא האט מען נאך דארטן אײַנגעזאמלט

מ. ל. מאַנדראָוויטש

אַ סרייפע אין אוצרקאָוו

(עפיזאָד)

עס איז שוין אַוועק אַ האַלבער יאָרהונדערט זינט אָט דעם קליינעם עפיזאָד אינעם לעבן פון אוצרקאָוו. אָבער געדענקען געדענקט זיך עס ווי היינט, ווייל יענע יאָרן זענען אוים אזעלכע שטיל, פרידלעכע, די וועלט האָט ניט געלעבט אין אַ פערמאַנענטער קריגס אָט־מאָספער, ניט נאָר ניט געווינסט פון קיין אָטאָמישע באָמבעס, נאָר פון אַ סאַך קלענערע טויט־מאַכשירים ניט געווינסט, און אָט דער עפיזאָד, וואָס איך גיי דאָ דערציילן האָט זיך דעריבער אזוי אַיינגעקריצט אינעם זיקאָרן.

עס איז געווען ערעוו פּייסעך 1904. איך בין אינגאַנצן אַלט געווען 13 יאָר. ערשט נישט לאַנג אַ באַר־מיצווע געווארן. מיר האָבן דאַן געווויינט בא פאָדעמעצקן אין אַ גרוים הויז מיט נאָך אַ צען שכיינים. דאָס הויז האָט געהאַט צוויי שטאָק. יעדער שאָכן האָט געהאַט פינף צי זעקס האַנטשטולן. אין צווייטן הויף איז געווען אַ מיל. אָבער הינטער דער מיל האָט מען אויפגעשטעלט אַ שפּיינערײַ, פונקט אקעגן אונדזער ביורא. אפן בוידעם האָט דער וויבט געהאַט אַ לאַגער פון שטרוי.

עס איז ווי געזאָגט, געווען ערעוו פּייסעך פּאַרטאָג. מיר זײַנען נאָך געשלאָפן. מיטאַמאָל האָט זיך דערהערט אַ געשריי „עס ברענט". אין יענע יאָרן זײַנען סריייפעס מאַמעש געווען דאָס געשפּענסט פון די הונדערטער קלענערע און גרעסערע שטעטלעך סײַ אין פוילן, גאַליציע אָדער ליטע. און עס איז אויך נישט געווען קיין וווּנדער. קליינע הילצערנע שטיבלעך אין גרעסטן טייל מיט שטרוי געדעקטע דעבער. אויסגעטריקנט פון דער זון. איין פונק און שוין האָט געקנטן אַוועק אַ גאַנץ שטעטל מיט זייער אַרעמקייט. דאָס ראַטעווען צו יענער צײַט האָט ריכטיק באַשריבן אונדזער גרויסער קלאַסיקער שאָלעם אַלייכעם. יעדעם יאָר האָבן זיך אַרומגעטריבן הונדערטער שנאָרערס, מעדינע גייער, קאָרבאָנעס פון סריייפעס. אַוואָדע האָבן אויך נישט געפעלט אָפּנאָרערס. אזעלכע עוויינעס, וואָס זיינען געקומען ווי קאָרבאָנעס פון דער אָדער יענער גרויסער סריייפע... מיר באָפן זיך אויף. דער גאַנצער דאַך ברענט, און אין אייניקע מינוטן איז דאָס גאַנצע הויז אַיינגעהילט אין פלאַמען.

לעשער, דאָס צעטומלטע יאָגעניש פון די שכיינים. מיט ניסים האָט מען באַזײַטיקט די סאַקאָנע, אַז די גאַנצע גאַס זאָל ניט אַוועק מיטן פײַער. מיר, די אַלע פאַמיליעס זיינען רויס נאָקעט און בארוועס.

פּאַרשטייט זיך, אַז מיט דער סריייפע אזי אויך מיט אַוועק אין פלאַמען דער גאַנצער הייליק צוגעגרייטער פּייסעך. די פלאַמען האָבן נישט בלויז פּארצערט דאָס כאָמעזיץ נאָר טאָקע אויך דאָס יאָנטעוודיקע אפּילע מײַן נײַעם מאַנטלע, שטיוועלעך און היטל... אַוואָדע האָט בא די ניסראָפּים אין די יאָנטעוו טעג. גאָרנישט געפעלט מען האָט יזך מאַמש געשלאָגן צו פּארבעטן די ניסראָפּים אף יאָנטעוו. עס איז מאַמש געווען אַ מאַנגל אין קאָרבאָנעס. כאָטש שרײַב זיי אויס פון אַנדערע שטעטלעך וווּ עס איז כאָליע נישט געווען קיין מאַנגל אין סריייפעס..

עס האָט אפּילע געדופן די אויפמערקזאַמקייט, וואָס דער זון פון ווירט יוזף פּאדעמעצקע איז געווען נאַטשאַלניק סראזשקענאווא און פונקט דעם טאָג איז ער געווען אין לאָדזש... עס איז אויך געווען קאָשע, וואָס גאַנץ פּארטאָג האָט דער ווירט שוין אַרויסגעפירט אין פעלד אַרײַן זיינע בעהיימעס, די קי און פערד.

עס האָט זיך אפּילע אָנגעהויבן אַן אויספּארשונג. מען האָט באַשולדיקט די שכיינים, אַז זיי האָבן זיך אַליין אונטערגעצונדן. לאַנגאַמאַנאַטן האָט זיך געצויגן די ספּראָווע, מען האָט נישט געפונען קיין באַווײַזן און די ספּראָווע איז אַנולירט געווארן.

איין זאַך האָט די אויספּארשונג נישט געזען, אַז צוליב דער שפּינערײַ איז אָפּגעפאַלן די סעגוראַציע פון דער הילצערנער געבײַדע. אלע מאַנטיק און דאָנערשטיק האָבן נאָך די ניסראָפּים געמוזט לאָזן שטיין זייערע ארבעטן און גאַנצע טעג פּארלירן באַם אויספּארשן. ענדלעך האָט דיקלונג יוסטיץ אויסגעפונען, אַז צוליב מאַנגל אין באַווײַזן ווערט דער גאַנצער אינעין אַנולירט. אַלץ האָבן די קלוגע סענדזשעס געזאָגט, אַז יידן האָבן זיך אַליין אונטערגעצונדן און זיך געמאַכט אומגליקלעך אָרעם... נאָר אַז פאדמעצקי האָט צו דער ריכטיקער צײַט אַרויסגעפירט זײַנע קי און פערד, אַז פונקט איז זײַן זון נאַטשאַלניק פון די פּײַערלעשער, איז אַוועקגעפאָרן נאָך לאָדזש. זיי האָבן אפּילע נישט געזען לאַנגער שטרוי די אָנגעהייצטע שפּינערײַ. נאָר, אַז מען דארף יידן נישט צאָלן קיין פּײַער קאָסע דאָס האָבן די פּוילישע יוסטיץ יאָ געזען...

די קאָרבאָנעס. — טשארניעצקיעגאָ איז דאָס שוידערלעכסטע קאַפּיטל פון לאָדזשער געטאָ.

טויטן־ווינקל אָדער קראַפּיר־לאַגער —

מיט די נעמען האָבן די רײַטשן אָנגערופן דאָס לאָדזשער געטאָ.

די בענדער —

יעדער נעמינע־באַאמטער האָט געטראָגן אַ באַנד אפן לינקן אָרעם. עס זײַנען געווען פּארשיידענע בענדער, גלל־ווײַסע בענדער מיט בלויז אַ שטעמפּל פון אמט. גלעלע בענדער, גלל־ווײַסע בענדער מיט אויפשריפטן. גלל פּארב מיט ווײַסע פּארב האָבן געטראָגן די העכערע באַאמטע. עס זײַנען געווען פאָליציי־בענדער — גלל ווײַסע מיט טונקל־בלויען מאַנדאָוויר. אפן מאַנדאָוויר אַ מעטאַלענער נומער. די פײַערלעשער האָבן געטראָגן גלל־ווײַסע בענדער, אינדערמיט אַ רויטע לאַמוווקע, אַ מעטאַלענעם מאַנדאָוויד מיט אַ פײַערלעשער צייכן. טפיסע־פאָליציי: גלל־ווײַסע בענדער, אינדערמיט אַ גרינע לאַמוווקע — אַ גראַנאַטענעם מאַנדאָוויד מיט אַ מעטאַלענעם נומער. וואָס העכער אַ באַאמטער, אַלץ אַ שענערן באַנד. די בענדער האָבן אַ טייל באַשטעלט באַ נייטאַרנס פון בעסטן זײַד, מיט שיינע אויסגעשטיקטע שריפטן. דאָס פאָלק, די רעסאָרטארבעטער, אָדער די „זשילקאָווצעס" האָבן שרעקלעך געהאסט די „בענדער". מיט אַ באַנד איז מען אומעטום אָנגעקומען אָן אַ רויי און אַלץ דערלויבט. די „בענדער" האָבן גלעלעבט אפן בעזשבן פון פאָלק. די גאַנצע געטא־באַפעלקערונג האָט געהאַט אַ ציל זיך אָפּצורעכענען מיט די „בענדער". דאָס פאָלק האָט גערופן די באַאמטע — „די בענדער".

ג. בלומענטאל

דאָס ליטעראַרישע לעבן אין ליצמאַנשטאַט־געטאָ

גאָר אכזאָריעסדיק האָט זיך דער דײַטש באַנומען אַף דער פּוילישער טעריטאָריע, וואָס איז אַלס „אור־גערמאַנישע" אײַנגעשלאָסן געווארן אין דײַטשישן רײַך — נאָכן באַזיגן פּוילן. פון דאַנען האָט מען יידן געטריבן שוין אין דעצעמבער 1939 (די שטאָט פּויזן) דאָ זײַנען אַנטשטאַנען די ערשטע געטאָס, דאָ האָט געדאַרפט געשאפן ווערן ווי אַמגיכסטן דאָס „יודנפרײַע"־געביט.

צו אָט דער טעריטאָריע האָט געהערט אויך לאָדזש, וואָס איז דורך די דײַטשן אַנגערופן געווארן ליצמאַנשטאָט (לויטן נאָמען פון געגנט), וואָס האָט לאָדזש אײַנגענומען בעשאַס דער . . . ערשטער וועלט־מילכאָמע). שוין דעם 8טן פעברואר 1940 באַווײַזט זיך די פאַראַרדענונג וועגן שאַפן א באַזונדערן יווינבאַצירק פאר יידן, וואָס ווערט טייקף פאַרוואַנדלט אין א פאַרמאַכט געטאָ (זינט דעם 1טן מײַ 1940). מיט אַרומגעצוימטע שטעכל־דראָטן, לעבן וועלכע עס שטייט יעדע פופציק מעטער א דײַטשישער זשאַנדאַר, מיט די העכסטע איבער די באַלעבטסטע גאַסן (זגיערסקא און אַלעקסאַנדראָווער), וואָס זײַנען פלוצעם „אריש" געווארן און נישט צוטריטלעך פאר יידן, בריקן, וואָס זײַנען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַרן לאָדזשער געטאָ. די לאָדזשער בריק איז געווארן ווי אַן עמבלעם פון ליצמאַנשטאָט־געטאָ. מיר זעען זי אין די קינסטלעריש שאַפונגען פון דער צײַט (מאָלערײַ, פֿלאַסטיק), מיר זעען זי אין די אַפּיציעלע דאָקומענטן (פּאַסט־מארקן), א מין סימבאָל, וואָס האָט אַנגעווויזן אַף דער פאַרבונדקייט פון די יידן, וועלכע האָבן געווויזן אַף בוידע זײַטן פון דער בריק, און וואָס האָט פאַקטיש פאַרבונדן צווויי וועלטן: די וועלט מיט „יענער" וועלט. נישט אומזיסט פלעגט מען די בריקן אַנרופן „טויטן בריקן".

וויפל יידן עס זײַנען אַזוי פלוצעם פאַרשלאָסן געווארן אין געטאָ אַף א טעריטאָריע פון 4 קוואַדראַט קילאָמעטער און אַפּגעשניטן געווארן מיטאַמאָל פון גאָר דער וועלט און פון זייערע אייגענע הויזן, איז שווער צו זאָגן: לויט די יידישע מעקוירים איז עס געווען א צאָל פון העכער 162.000, לויט די דײַטשישע — העכער 200.000 — צי אפילו פון 350.000—300.000 (די לעצטע ציפערן זײַנען זיכער גוזמעדיקע).

און די יידן האָבן זיך געזומען אײַנאַרדענען דאָס לעבן אַף דער נײַער טעריטאָריע מיט ברען און מיט גלויבן אין דער צוקונפט. עס אַנטשטייען נײַע פאַרוואַלטונגס־אָרגאַנען, נײַע אַרבעטס־פלענער, שולן, קולטור־אינסטיטוציעס, רעליגיעזע כוורעס אא"ו. עס אַנטשטייט א מין קלויינע, פאַראַקסאַלע מעלוכע מיטן אַבסאָלוטן הערשער מאַרדכע כאים רומקאָווסקי (אין וואַרשעווער געטאָ האָט מען אים אַנגערופן „כאים פיערווישי" — כאים דער ערשטער — און נישט איין יידישער עוויען האָט דערוואַרט פון אים די יעשוע, פונקט ווי די לאָדזשער יידן האָבן געבויט זייערע האָפענונגען... אפן סאַסנאָוויצער מאַשיִעך — מערין) — און בעשאַס די דײַטשישע מאַכט האָט שוין אין סאַף דעצעמבער 1939 אַנגעהויבן קלערן וועגן ליקווידירן די יידישע געמאָטא אין זיך — נאָך איידער זי איז פאַקטיש אַנטשטאַנען — און אַנגענומען אַלץ מער דראַסטישע מיטלען אַף צו באַזײַטיקן די „פּעסטביילע", פאַרפעסטיקט רומקאָווסקי זײַן מעמשאָלע, פירט אײַן אייגן געלט, אייגענע פּאָסט־מארקן, פּראָיעקטירט אַרויסצוגעבן זײַנע פאַרדינסטפולע אונטערטענער ספּעציעלע אָרדנס אא"וו.

אָט די דיספּראָפּאָרץ איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער געשיכטע פון יידן אונטער דער דײַטשישער אָקופּאַציע. פון איין זײַט א קאָלטער גאַזלען מיט א געוויסגעארבעטן פּלאַן אַף צו פאַרניכטן פולשטענדיק די יידן פון גאַנץ איראָפּע — פון דער צווייטער זײַט א גרויסע אומווויסנדיקע מאַסע, וואָס לאָזט זיך פירן פון נישט טאָמיד ערלעכע און פאַראַנטוואָרטלעכע פירער און וואָס ווילן נישט און קאָן נישט בעשום אויפן גלייבן, אַז עס דראָט איר טאַקע אין דער עמעסן אונטערגאַנג. נאָר יעכידים האָבן מער אַרויסגעפילט, ווי קלאָר זיך אָפּגעגעבן א דין־וועכעזשבן פון דעם, וואָס עס דראָט זיי. נאָר אויך זיי האָבן נישט געזען דאָס אומגליק אין זײַן עמעסער גריס. — און וועז דאָס פאַלק האָט זיך שוין געכאַפּט, אז עס דראָט אים טאַקע אונטערגאַנג. און אַנגעהויבן קלערן וועגן פאַרטיידיקונג, איז שוין געווען צו שפּעט. מען האָט שוין געהאַלטן בא גסיסע.

די לאָדזשער געטאָ — וואָס איז די ערשטע אַנטשטאַנען — האָט איבערגעלעבט אַלע איבעריקע — זי איז ליקווידירט געווארן ערשט אין די זומער־כאַדאַשים: אויגוסט — סעפּטעמבער 1944 — העכער א יאָר נאָך דער ליקווידאַציע פון גרעסטן יידישן געטאָ אין פוילן — וואַרשע. כאַראַקטעריסטיש פאַרן לאָדזשער געטאָ איז אויך דאָס, וואָס דאָ זײַנען נישט פאַרגעקומען קיין גרויסע מאַסן־מאָרדן אפן ארט. דאָ האָט געהערשט פאַרהעלטנישמעסיקע רו, די געטאָ איז בעהאַדראָגעדיק ליקווידירט געווארן — אָן ראַש, אָן טומל. קוידעמקאָל די גרויסע נויט — הונגער: דערנאָך פאַרשוידענע עפידעמיעס האָבן שטופנווײַז געפירט די געטאָ צו פאַרניכטונג. אָבער אַף די „נאַטירלעכע" מעטאָדן האָט זיך די דײַטשישע מאַכט נישט געקאָנט פאַרלאָזן; מען האָט געמוזט אַננעמען מער ענערגישע מיטלען און דאָס זײַנען געווען די „אויסזידלונגען", ארויסשיקונגען — „פרײַוויליקע" פאַרשטייט זיך — אַף ארבעט. יעדעס מאָל האָט זיך אַף די גאַסן פון לאָדזשער געטאָ באַווײַזן א מויאָע, — אז מען דאַרף האָבן מענטשן אַף ארבעט מעכוין דעם געטאָ. די לעבנס־באַדינגונגען אין געטאָ זײַנען געווען אזעלכע שרעקלעכע, אז נישט איינער האָט זיך טאַקע פרײַוויליק געמאָלדן. שפּעטער האָט מען זיך שוין נישט פאַרלאָזט אפן אייגענעם גוטן ווילן און צוגעשטעלט די אויסדרוווייטע אויפפאַדערונגען קעגן די ווידערשפּעניקע האָט מען געפונען פאַרשיידענע צוואַנגסמיטלען („בלאָקירט די לעבנסמיטל־קאַרטע" א"א). ווי ווײַט עס איז אָבער דערגאַנגען די צוויעם פון דער דײַטשישער מאַכט, זעט מען דערפון, וואָס פון אייניקע טראַנספּאָרטן, וועלכע זײַנען טאַקע אָפּגעפאָרן אַף אַרבעט, איז א טייל צוריקגעקומען אין ליצמאַנשטאַט־געטאָ.

(אזעלכע פאלן זײנען פאַרגעקומען נאָך אפילע אין יאָר 1942). דאָס האָט נאָך מער אַרויסגערופן צוטרוי צום „אויסזידלונגס"־פראָצעס. נאָך באָם סאָף פון דער לינק־וויאַציע זײנען די יידן געפאָרן לויט זייערע „רעספּאָרטן", אין וועלכע זיי האָבן געארבעט, און מיטגענומען מיט זיך די וואַרשטאַטן אַף צו פירן וויַיטער זייער אַרבעט אַף דעם נײַעם אָרט... און פאַרפאָרן זײנען די לעצטע טראַנספּאָרטן דאָס ראָוו גלַיִך קיין... אָשוויענטשים.

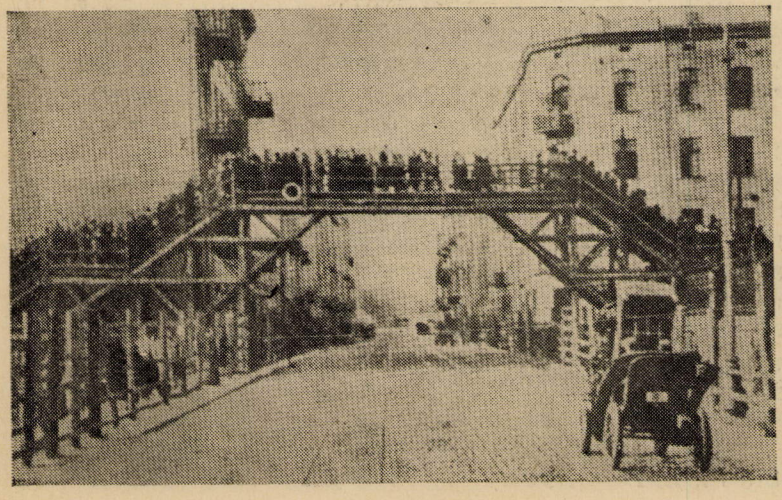
צווישן דעם גרויסן אויפֿעם יידן, וואָס זײנען אַריבער־אין געטאָ, האָבן זיך געפונען אַ ריי געלערנטע, ליטע־ראַטן, קינסטלער, אַרטיסטן און אַנדערע קולטור־טוער, וועלכע האָבן שוין געהאַט זייער באַווּסט און אַנערקענט אָרט אין דער יידישער געזעלשאפט פון פוילן. באַלד ווערט די דאָזיקע מאַכנע פאַרגרעסערט מיט די טראַנס־פּאָרטן, וואָס קומען אָן פון רײַך און פּראָטעקטאָראַט (פּראָג), צווישן די נײַ־אָנגעקומענע געפינען זיך אויך אַ ריי אָנגעזעענע דײַטש־יידישע (וואָס זײנען מיסטאָמע פריער געווען מער דײַטשישע ווי יידישע) קולטור־טוער. עס אנטשטייען נײַע פּראָבלעמען פון אָט די צוויי גרופּן יידן. פּראָבלעמען, וואָס ווערן אָנגערופן אין א ריי אינ־טערעסאַנטע עסייען — דורכן אײַנגעזידלטן אמאָליקן ליטער פון יידישן טעאַטער אין בערלין דר. אָסקאַר זינגער „אָסט און וועסט" — אויך צווישן די שרײַבער, וואָס געהערן צו די צווי בּאַזונדערע גרופּן, קומט נישט צו קיין ענגערער צוזאַמענאַרבעט: די היימישע שרײַבן יידיש, עוועטועל העברעיש, די אָנגעפּאַרענע — דײַטש. און דערמיט זײנען שוין פאַרבונדן וויַיטערדיקע דיפע־רענצן. אָבער איינס האָט פאַרבונדן די ביידע גרופּעס, דער געמיינזאַמער גורל — כאָטש צווישן זיך איז מען נע־ווען טיילמאָל ברויגעזעלעך — דער יידישער אָפּ, און אָט די אַלע קולטור־טוער, וואָס זײנען געווויינט צו זייערע ארבעטס וואַרשטאַטן, זייערע טאָג־ צײַטונגען, זשורנאַלן, טעאַטערן אא"ו — האָבן זיך פלוצים דער־פילט אין אַ קליין שמוציקן העקדעש — אָן אַ פּיצל „באַקוועמלעכקײַט", צו וועלכן מען איז אַ גאָנץ לעבן צוגעוווינט געווען, אָן, נישט איינמאָל, מיטלען אַף דורכ־צולעבן דעם טאָג...

אָבער נישט געקוקט אַף אַלע שווערישקײַטן האָבן די יידישע שרײַבער נישט פאַרלוירן זייערע הענט — און דאָס מוז צו זייער שוואַך געזאָגט ווערן! — נישט אַראָפּ פון זייער ווירדיקן וועג. קעדאי, לעמאָשל, צו דערמאָנען, אַז אין די 18 נומערן פון דער „געטא־צײַטונג" — די אײַנציקע יידישע צײַטונג, וואָס איז דערשינען אונטער דער דײַטשישער אָקופּאַציע אין יאָר 1941 — געפינען מיר נישט קיין אײַן אַפּאָנטן פון א באַקאַנטן יידישן שרײַ־בער. אין באַטראַכט דאַרף מען דאָך נעמען, אַז אין לאָד־זשער געטאָ, ווי אין יעדער אַבסאָלוטער מאַנארכיע — האָט אויך געבליט די „הויף־ליטעראַטור". ווי אַכאָל לואי דעם 14טן, אַזוי האָט מען אויך באַזונגען אין לאָדזשער געטאָ דעם יידישן קעניג (טאַקע אַזוי האָט מען אָנגערופן רומקאָווסקין אין לאָדזשער געטאָ) — עס זײנען אָנט־שטאַנען אָן א שיר לידער, אָדעם אַף אַלע באַנוצטע דאָ שפּראַכן, לידער געשריבענע ניט נאָר דורך פּראָפעסיאָ־נעלע גראַמאַפאָנען, נייערט אויך דורך נאַיוו, ערנסטע מענטשן, וואָס האָבן זייער דאַנקבאַר הארץ אויסגענומען אַפן פּאַפּיר — פאַר דעם כעסעד, וואָס מען האָט מיט זיי דאָ — אין געטאָ — געטאָן. אָבער די דאָזיקע „ליטעראַ־טור" איז א קאַפּיטל פאַר זיך.

נעבן דער דאָזיקער גרופּע־שרײַבער (הויף־דיכטער) — האָבן מיר אַן אַנדערע, וועלכע מען קאָן אָנרופן „גאַס־זינגער", וואָס זײנען זייער פאָפולער געווען אין די צווי גרעסטע געטאָס אין פוילן — וואַרשע און לאָדזש. אָבער זיערע שאָפונגען זײנען ווײַט אַריבער די גרענעצן פון די אָרטיקע געטא־פאַרצוימונגען. אָט די דיכטער־זינגער —ווי די אַמאָליקע שפּילמענער — וואַרטן נישט אַף קיין קאָוועד: זיי צו זייער ארבעט דאַרפן נישט קיין וואַר־שטאַטן, וועלכע זײנען אין געטאָ נישט בעניימצע ווי (צײַטונגען, זשורנאַלן, דרוקערײַען). אָט שטעלט זיך אַוועק אַזא זינגער אינמיטן גאַס אַף א הויל פעסל און הייבט אָן — אָן א דערלויבעניש פון דער געטא־מאַכט— זײַן ליד — און ארום שאָפט זיך באַלד אַן אוידיטאָריע...

וועגן וואָס האָבן די דאָזיקע זינגער געזונגען?! וועגן אַלץ; וועגן אַלץ, וואָס האָט זיי און דעם פאָשעטן ברייטן אויפֿעם וויי געטאָן. אַף זיי איז נישט כאָל געווען די ג־זעצן פון רומקאָווסקים צענזור...

עס איז זיך אפילע פאַרלאָפן א מייסע, אַז א יידישער אַרדנונגס־דינער (מיליציאַנט) האָט געוואָלט פאַרהאַלטן א גאַסן־זינגער פאַר זײַן לידּ, וואָס איז געווען געוועזענדעט קעגן דעם הערשנדיקן רעזשים — האָט אים דער אָנגע־

די הילצערנע בריק, וואָס האָט פאַר־אייניקט ביידע טיילן געטאָ. זי איז געמאַכט געוואָרן קעדיי די יידן זאָלן נישט באַטרעטן די גאַס, וואָס האָט נישט געהערט צום געטאָ.

זאמלטער אויפעם אפגעשלאגן. דער פארשטייער פון דער מאכט האט געמוזט אויקער זיין און דער זינגער האט הונק געענדיקט זיין ליד.

דאם ראוו פון די שאפונגען פון דעם טיפ דיכטער איז צו אונדז נישט דערגאנגען. מען קאן אויך מעסופעק זיין, צי האבן ביכלאל סראוו זייערע ווערק אנגענומען א מאטעריעלן לעווש. זייער ליד איז געגאנגען גלייך פון הארצן און געטראפן צום הארץ פון הערער. עס זיינען געווען סראוו אימפראוויזאציעס — שמועסן פון געניטע גראמען־מאכער. טייל פון זיי ווערן איצט אויפגעכאפט פון מויל פון אן אמאליקן צוהערער. אבער די וויכטיקייט פון אט דער ערזאץ־ליטעראטור, צי פובליציסטיק, מוז אונטערגעשטרייכט ווערן, אפן פאן פון אלגעמיינער פארניכטונג, ייעש — איז דאם א דערפריענדיקע דערשיינונג. ביפראט, אז נישט איין טרעפלעכער נעדאנק איז אין די לידער ארויסגעזאגט געווארן.

האבן די דאזיקע זינגער געהאט פאר זיך אן אוידיטאריע און זיך געקאנט אזוי ארום אף זייער שטייגער אויסלעבן און געפינען זייער באפרידיקונג — איז אבער דער עמעסער שרייבער, וואם איז געווען טאקע ניט מער ווי א שרייבער, אפגעקומען מער ווי אנדערע. אן א מעגלעכקייט צו פארעפנטלעכן, אן א מעגלעכקייט צו פארזיכערן זיין קסאוויאד פון אומקום, אן לעבנס־מעגלעכקייטן אף צו פארדינען, אן דער נויטיקער רו און באדינגונגען פון פאשעטער רוימלעכער אפגעזונדערטקייט — האט ער נעמוזט ליידן שיווע מעדורע געענעם. אט די טראגיק פון שרייבער דארף באזונדערס ארויסגעהויבן ווערן; ווייל א כוץ די געוויינלעכע כעווליידע האט ער נישט פארמאגט די קלענסטע, מאטעריעלע מגלעכקייטן אף א רויקער ארבעט. און בא דעם אלעמען האט ער דאך גאליטן, ווי יעדער אנדערער. און שרייבן האט זיך דאווקע יא געגלוסט! נאך מער ווי טאמיד און געשריבן — אף ווי ווייט מיר קאנען זיך מעשאער זיין — האט מען דאווקע גוט — גאר גוט. — גאר ווו זיינען אהינגעקומען סראוו קוואסיאדן? ווער זיי זיך נאך אמאל אפזוכן? און וויפל געניאלע שאפונגען, קינסטלערישע אויפטוען האבן ביכלאל נישט דערזען זייער ליכטיקן שיין אין שליימעסדיקער פארם?!

דאם, ווען איז צו אונדז דערגאנגען, איז א קליינער ברוכטייל; ער זאגט אבער איידעם, אז די גאלדענע קייט פון יידישן ליטעראריישן שאפן איז אפילע אין די ערגסטע לעבנס־באדינגונגען, אין די שוידערלעכסטע פאר־העלטנישן פון געטא נישט איבערגעריסן געווארן.

און בא דעם אלעמען — הערן נישט אויף די פרוון פון די יידישע שרייבער צו ארגאניזירן זיך. עס שאפט זיך א ליטעראריישער קריזיס אונטער דער אנפירונג פון מיריעם אולינאווער, ווען עקזיסטירט קיימאט ביזו סוף פון לאדזשער געטא — אויגוסט־סעפטעמבער 1944. די מיטגלידער געניסן אפילע פון געוויסע האנאכעם מיצאד דער געטא־מאכט. עם ווערן ארגאניזירט ליטעראריישע אוונטן, רעוויעם, אף וועלכע עם ווערן געזונגען און דעק־לאמירט שאפונגען פון די געטא־שרייבער; דיכטער לייענען זייערע ווערק, פונקט, ווי זיי וואלטן זיך נישט גע־פונען אפן ראנד פון אפגרונט.

צו דעם קריזיס האבן געהערט — אכוץ דער דערמאנטער דיכטערין פון „דער באבעם אויצער" — ש. ראזנ־שטיין, ש. שאיווויטש, האפמאן, י. זעליקאוויטש און להבדיל בין החיים להמתים י. שפיגעל, הינדע לעווי, יאאכימאוויטש א. א.

קעדיי נאכצוקומען דעם דראנג נאך קאנטאקט מיטן לייענער, קריטיקער— לייענען די שרייבער זייערע שאפונגען צווישן זיך: זיי ווערן איבערגעשריבן טיילמאל אף א שרייב־מאשין (געווען אין געטא דרעי שרייבמא־שינען) און אזוי ארום ווערן זיי באקאנט דער גרופע מענטשן, ווען האט זיך מיט ליטעראטור יא אינטערע־סירט, נישט געקוקט אף דער שווערער צייט. — טייל פון די שאפונגען — פאר קינדער, האבן באדארפט ארויסגיין אין לערנביכל פאר קינדער פון דער יידישער שול. אבער אויך דאם ביכל — האגאם שוין אויסגעוצט און טיילווייז אפגעדרוקט — דאם איינציקע אונטער דער דייטשישער אקופאציע — האט זיך אויך נישט אפגע־היט. עם זיינען געפונען געווארן נאר איניקע אפגע־דרוקטע זיינטן מיט דער איקער געטא־שאפונגען. עם זיינען אבער אויך ארומגעגאנגען אין לאדזשער געטא געשריבענע ציטשריפטן אין יידיש און העברעיש, פון וועלכע א טייל נומערן האבן זיך אפגעזוכט.

נאך דער
פארגאזונג
אין אוישוויץ

נ. לאסאטא

צוריק מיט דרייסיק יאר אין לאדזש
דערשאסן געווארן סאמועל ענגעל

אין יאר 1904 איז אין בעלכא-טאוו, א קליין פאבריק־שטעטל לעבן לאדזש, אין א מישפאכע פון אין ארעמען טעקסטיל־פארבער גע־בוירן געווארן סאמועל ענגעל. שפע־טער פארט די מישפאכע ענגעל ארי־בער קיין לאדזש.

מיט דער צייט האט סאמועלס פאטער באקומען באשעפטיקונג אלס פארבער אין בידערמאנס טעקסטיל־פאבריק (הײַנט פאבריק א. נ. פון ש. הארנאס) און אויך א ווינקל ווו צו ווינען אף פראנטשישקאנער גאס.

סאמועלן האט אנגעהויבן צו דערציען די גאס פון דער לאדזשער ארעמקייט.

סאמועלס פאטער ווערט קראנק, אין שטוב געפינען זיך זעקס קינ־דער, עם הייבט זיך אן א שווער הונגעריק לעבן. דער פופצן יאריקער כאמועל הייבט אן ארבעטן, ער ווערט א טרעגער באם וואקזאל. עס ציט אים צום בוך, צום ווייסן, אבער ער האט נישט געהאט קיין צייט צו דעם.

אויפן וואקזאל האט ער זיך אנ־געטראפן אף א גרופע מענטשן, ווי־אם האבן זיך אין דער שטיל גע־רופן „כאווירים". זיי האבן דעם יונגן טרעגער דערציילט, ווי־אם עס איז אזוינס קלאסן־קאמף, ווען ערנסטע און וויכטיקע פראגן, ווען די קויכעם פון פראלעטאריאט, ווען רעוואלוציע.

געווען איז דאס אין יאר 1920. אין אויבערשלעזיע האבן פוילישע קוילנגרעבער בלוטיק געקעמפט פאר דער פוילישקייט פון דער ערד. דער פוילישער ארבעטער איז געשטאנען אין דעם נישט־גלייכן קאמף קעגן דער דייטשישער בורזשואזיע. צום פוילישן פראלעטאריאט איז דער־גאנגען דער רוף: צוהילף דעם אוי־בערשלעזישן אויפשטאנד.

צווישן די, וועלכע זיינען אוועק קעמפן, האט זיך אויך געפונען סא־

מועל. צוויי ווגדן האט ער באקומען בעת דער גרויסער שלאכט ביים בארג א. נ. פון דער הויליקער אננע. דער אויפשטאנד האט געליטן א מאפאלע. סאמועל ענגעל קערט זיך אום קיין לאדזש. פיל האט ער ge־לערנט און פארשטאנען אין אויבער־שלעזיע. ער איז רײַף געווארן פאָ־ליטיש. ער ווערט אן אקטיווער מיטגליד פון יוגנט־פארבאנד. ער אר־גאניזירט א יוגנט־סעקציע באם פרא־פארייז פון די האנדלס־אנגעשטעלטע.

אין לאדזש, אף שרודמיעסקי גאס שפאצירט א יונג, עטוואס אײַנ־געהויקערט באכערל. אין רינשטאק פליסט אן איפעשדיק וואסער. אף די ראנדן פון די טראטוארן זיצן קינדער און אבסערווירן מיט נײַגע־ריקייט דעם גוירל פון די שיפעלעך, וואם זיי האבן געלאזן מיטן לויף פונעם וואסער.

— צי וויכטיק איז, וואם דאס איז א טײַך? — האט ער געפרעגט די שפילנדיקע כוורע.

אפן טראטואר איז געווארן שטיל. די יאטלעך האבן נישט פארשטאנען די פראגע. זיי האבן אויפגעהויבן די פארשמוציקטע פענימלעך און גע־קוקט.

— נו, א טײַך, עס פליסט וואסער, מען קאן זיך באדן, כאפן פיש, שווימען אף א שיפל — זאגט דאס באכערל.

אף די קינדערישע פענימלעך האט מען געקאנט זען בלויז פארוונדע־רונג. דאס יינגל איז געווארן ערנסט. זײַן בליק האט זיך פארהאלטן אף א נרויסן גאסן־זייגער, ווו די ווײַזערס האבן געווייזן זעקס. נאך א פאָר טריט און ער האט זיך געפונען פאר א טויער, וואס איז געווען באצייכנט מיטן נומער 26, דא האט געדארפט פארקומען די פארזאמלונג.

ער איז גיך ארויף מיט די טרעפ אפן צווייטן שטאק. ער האט נישט ליב געהאט צו פארשפעטיקן. אננע־קלאפט אין טיר לויט אן אפגערעדטן צייכן: צוויי קלעפ לאנגע און איין קורצן.

געווען איז עס פארן 1טן מאי 1924. בעיים די צוגרייטונגען צו די דעמאנסטראציעס הייבן זיך אן נרויסע מאסן־ארעסטן. דער סוינע האט זיך ארײַנגעגאנווען אין דער ארגאניזאציע. דער נאמען פון פרא־וואקאטאר איז פעסטגעשטעלט גע־ווארן — לוטשאק. מען דארף אנט־קעגנווירקן.

— לוטשאק איז א פראוואקאטאר — זאגט ענגעל — דארף מען אים ליקווידירן. פון אלע זײַטן ציען זיי צו אונדז די פאסקודסטווע, דאם איז נישט דאס ערשטע מאל וואס מיר ווערן פארשיט דורך פראוואקא־טארן.

דעם 3טן מאי, שפעט אין אוונט, זײַנען אין דעם פארק „זשרודלים־

ר. געדשענזאן

די היינטיקע לאַדזש

לאַדזש איז די גרעסטע פאַבריק-שטאָט אין פוילן, וואָס רעכנט הײַנט צו טאָג אַרום 700 טויזנט נעפאשעס. אַלס צענטער פון פוילישער טעקסטיל-אינדוסטריע איז לאַדזש אויפגעקומען און זיך צעוואַקסן אין אַ זייער שנעלן טעמפּאָ אין פאַרלויף פון 150 יאָר. אַף די פעל-דער און צווישן וועלדער, וואָס זײַנען אויסגעהאַקט גע-וואָרן, קעדיי צו דערבאַרן פרײַ פּלאַץ, זײַנען שנעל אויסגעוואַקסן פאַבריקן, פאַלאַצן און הערלעכע וווילעס. לעבן די פאַלאַצן האָט מען אויפגעשטעלט הײַזער פאר טעכניקער פון פאַבריקן, אָנגעשטעלטע פון רײַכע סאָכ-רים, וואָס זײַנען געווען אַ שטאַרקער קאָנטראַסט צו די שיינע פאַלאַצן פון די פאַבריקאַנטן. די רעשט שטאָט איז באַשטאַנען פון איינשטאָקיקע און נידריקע היל-צערנע הײַזסקעס, וואָס זײַנען באַשטימט געווען פאר די אַרבעטער. לאַדזש האָט זיך נעבויט אין אַ עפּאָכע וועו דער קאַפּיטאַליזם האָט דערגרייכט זײַן העכסטן אויפבלי. די אייגנטימער פון די לאַדזשער פאַבריקן האָבן זיך גענויטיקט אין אַ סאַך אַרבעטס-הענט. זיי פלעגן אַראָפּברענגען מענטשן פון נאָענטע און ווײַטע דערפער און זיי צאָלן אַ נישטיקן געהאַלט. אָט אַ די מענטשן האָט דער פאַבריקאַנט געמוזט פאַרזאָרגן מיט אַ דאַך איבערן קאָפּ. נו, האָט ער פארזאָרגט... ער האָט פאַר זיי געלאָזט בויען פון ערגסטן מאַטעריאַל ווווינונ-גען, וואָס זײַנען באַשטאַנען פון איינצלנע צימערן.

אַזוי אַרום איז אויסגעוואַקסן די אויסטערלישע לאַדזש מיט איר 700 טויזנט קעפּיקער באַפעלקערונג, פון וועלכע 90 פּראָצענט הײַזער האָבן נישט קיין וואַסער-לײַטונג און קיין שום היגיענישע אינריכ-טונגען, פון וועלכער 70 פּראָצענט גאַנסן האָבן נישט געהאַט קיין עלעקטרישע און אפילע קיין גאַז באַלויכ-טונג, פון וועלכער 90 פּראָצענט גאַנסן האָבן נישט פאַרמאָגט קיין קאַנאַליזאַציע און קיין גלײַכע ברוקירונ-גען. וואָס זי האָט פאַרמאָגט איז: קרומע, שפּיציקע גאַנסן, אויסברוקירטע פון פּראָסטן פעלד-שטיין, און שטינקנ-דיקע רינשטאָקן.

אין די ביידע וועלט מילכאָמעס, וואָס זײַנען, ווי אַ שרעקלעכער שטורעם ווינט אַדורך איבערן פוילישן לאַנד, האָט לאַדזש פאַרהעלטנismעסיק וווייניק געליטן. די שטאָט איז וווייניקער, ווי אַנדערע שטעט אין פוילן צעשטערט געוואָרן. האַגאַם די היטלער-אָקופּאַציע איז דאָ אויך געווען אַ בלוטיקע און טויזנטער אַנגנווווינער זײַנען דערמאָרדעט געוואָרן, איז דאָך לאַדזש, אויסער דער טייל שטאָט, וואָס האָט געקראָגן דעם נאָמען געטאָ, קיינמאָל אַרויס אומבאַשעדיקט.

און דאָך וואָלט הײַנט צו טאָג די שטאָט זייער שווער געקענט דערקענען דער יעניקער, ווער עס האָט צום לעצטן מאָל געזען לאַדזש אין יאָר 1939.

פון טאָג צו טאָג בײַט זיך איצט דער אויסזען און דער כאַראַקטער פון דעם גרויסן אינדוסטריעלן צענטער — לאַדזש. אפן אָרט פון דעם אמאליקן אַלט-שטאָט בויט מען איצט, מאָדערנע הײַזער, אויסנערעכנט פאר 100 טויזנט נעפאשעס. הויבע, העל געשטראָבענע הײַזער, וואָס די מערהייט פון זיי באַשטייט פון וווינונ-גען מיט 3 צימערן, וואָקסן הײַנט אויס אפן פּלאַץ פון הונט.

דעם 17טן מאי 1924 ווערט דער 19 יאָריקער סאָציאַל ענגעל דער-שאָסן. פאַרן אויספירן דעם טויט-אורטייל טרעט ער אַרויס מיט אַ מוטיקער רעוואָלוציאָנערער רעדע פאַר די זעלנער פון עקזעקוציע-פּלו-טאָן.

די „טריבונא ראָבאָטניטשא" שרײַבט, אַז אין לאַדזש קורסירן כלאַנגען, אַז דאָס אויספירן דעם טויט-אורטייל אַ טאַך פריער פאַרן טערמין פון 24 שאָ איז פאַרגעקו-מען צוליב דעם, וואָס ענגעל איז געוואָרן אַכזאָריעסדיק און מערדער-לעך צעשלאָגן דורך דער פאָליציי, און דאָס געאייל איז געווען, קעדיי צו פאַרווישן די שפּורן פון זייער פאַרברעכן.

אין דער געשיכטע־אָפּטייל באַם קאָ" געפאַלן צוויי שאָסן. ביידע האָבן געטראָפן אין ציל. דער פּרא וואָקאַטאָר לוטשאק איז דערשאָסן געוואָרן לויט אַן אורטייל פון אַרבע־טער־קלאַס.

סאָציאַל ענגעל האָט רויק ארײַנ־געלייגט דעם רעוואָלווער אין טאַש אַרײַן.

אין דעם מאָמענט זײַנען פון אַ זײַטיקער אַלעע אַרויסגעשפרונגען צוויי פּאָליציאַנטן.

— אין נאָמען פון געזעץ, ביסטו אַרעסטירט!

צוויי וואָכן דויערט די אויספּאָר־שונג. די פינגער צעקוועטשט... נאַכט־אויספּאַרשונגען... הונגער...

סאָציאַל ענגעל האָט קיינעם פון זײַנע כאַווירים נישט אויסגעגעבן. האָט נישט געזאָגט. דאָס אייגציקע וואָרט וואָס מען האָט פון אים געהערט איז געווען: איך האָב דערהאַרגעט אַ

צענטראַל־קאָמיטעט פון דער פּויל־שער פאַרייניקטער אַרבעטער־פּאַרטיי געפינט זיך אַ העפּט. אין דער הייך אַן אויפשריפט: ס א מ ו ע ל ע נ ג ע ל; עטוואָס נידעריקער — ד ע ר י נ ע ר ו נ ג ע ן. בלויז עט־לעכע פאַרשריבענע זײַטלעך פּאַפּיר.

דורך די פענצטער פון געשיכטע־אָפּטייל זעט מען יונגע זמפּאָווצעס גייען פון דער אַרבעט, אין קאָמבינע־זאָנען באַשפּריצטע מיט קאַלך. דאָס זײַנען יונגלעך פון די מעלוכעשע בוי־אונטערנעמונגען.

זיי גייען מיט געלעכטער און פּרייד. דער הימל איז ליכטיק ווי זייערע אויגן. זיי גייען מיט זיכער־קייט צו דער נײַער, פרײַער וועלט, צו דער וועלט, וועגן וועלכער עס האָט נערעדט סאָציאַל ענגעל אין די לעצטע רעגעם פון זײַן לעבן פאַרן עקזעקוציע־פּלוטאָן.

די אלטע, קליינע הײַזקעלעך. עס איז איבעריק צוצוגעבן, אז אין יעדן הויז זײַנען פאַראן וואַסער-רערן און קאַנאַליזאַציע, און יעדע וווינונג האָט זײַנע אייגענע באַד-אינריכטונגען. יאָ נאָך יאָ ווערט איבערגעגעבן די אינווווינער פון לאָדזש איבער 2500 אזעלכע העכסט מאָדערנע צימערן. דער צוגערײַזטער וואָס וואָלט איצט אָנגעקוקט לאָדזש, וואָלט נישט בלויז דערזען די גרויסע ענדערונגען אף באַלוט, (וואָס טראָגט אויך איצט דעם זעלבן נאָמען) ער וואָלט זי אויך דערזען אף די פּריי-ציפּאַלע ווי אויך אין די נעבן-גאַסן פון לאָדזש. נײַע, שיינע, גלײַך ברוקירטע גאַסן, אומעטום עלעקטרישע באַלײַכטונג, קאַנאַליזאַציע. צו די אלטע הײַזער בויט מען צו וואַסער רערן און מען פאַרבינדט זיי צו דער ניי-אויסגעבויטער נעץ פון וואַסער-רערן.

קעדיי אָפּצוציען פון די צענטער גאַסן דעם גערויש פון דער טראָפּיק, קלאַפּט מען דורך קימאַט דורך דער גאַנצער לענג פון לאָדזש א מין ארטעריע-אויסגאַנג — די קאָשטשושקי גאַס, פון 70 מעטער די בריט. אין דער לענג פון דער דאָזיקער גאַס שטעלט מען אויף שיין פּרעזענטירנדיק מוניציפּאַלע הײַזער, וווּ די טראָמווייַ לויפֿעם שלאָגן זיך דורך פלאַץ צווישן בײַמער און גרינס אין מיט פון דער בריטער גאַס. אזוי ארום בילדן זיך צווי וועגן פּאַרן אויטאָ און טראָמווויי-באָווגונג, וועל-כע גייען זיך פאַנאַנדער א דאַנק די בוימער, און דער אינווווינער פון לאָדזש ענגיסט טאָפּלט: אי ער האָט א שנעלערע און באקוועמערע קאָמוניקאַציע, אי ער האָט א רויקערן אָפּרו, אויב ער ווויינט אין צענטער פון שטאָט.

אזוי ווי לאָדזש איז אין אָנפאַנג פון איר אנטשטי-אונג געווען אָן וואַסער-רערן, איז דער פּראָבלעם צו פּאַרבײַטן די נישט-היגיענישע הויף און גאַסן ברוגעמס אף ריין, פּריש לויפֿנדיק וואַסער געווען די גרעסטע זאָרג. אזא גרויסע טעקסטיל אינדוסטריע אין אזא גרו-סע שטאָט, ווי לאָדזש נויטיקט זיך אין א גרויסע צאָל וואַסער. קעדיי דאָס צו דערגרייכן, האָט מען אויסגע-בויט א וואַסער-רער פון 60 קילאָמעטער די לענג, וועל-כע שעפּט דאָס וואַסער פונעם טײַך פּיליצא. דאָס וואַ-סער פלײַסט אַדורך און עס נוצט גלײַכצייטיק פאַר דער אינדוסטריע ווי אויך צו טרינקען.

צו דער זעלבער צײַט ווערן קעסיידער דורכגעפירט רעמאָנטן פון אלטע הײַזער. מען האָט דורך און מען פאַרגרעסערט די פענצטער, ארײַנפרינדיק אזוי ארום מער ליכטיקייט אין די ווויינונגען. מען באַזאָרגט די הײַזער מיט צענטראל-באַהייצונג. איבער 4000 ווויי-צימערן באַקומען יעדעס יאָר אן אלזייטיקן רעמאָנט.

דער אויסזען און דער כאַראַקטער פון יעדער געגנט און ראַיאָן פון דער שטאָט האָט זיך דאָ ראַדיקאַל גע-ביטן. עס איז מער נישט פאַראן איין האַנדלעס-געגנט מיט רײַכע, עלענאַנטע געשעפטן און אנדערע נאָר מיט קליינע געשעפטלעך און געוועלבלעך. יעדער געגנט פאַר-מאָגט געשעפטן, אין וועלכע דו קענסט באַקומען געוני די זעלבע סכוירעס און שפּייז פּראָדוקטן, נישט ווײַט פון דײַן ווויינונג.

אויך די לאָדזשער פאַבריקן האָבן זיך שטאַרק גע-ביטן. די גרעסטע צאָל פֿון זיי זײַנען געוואָרן איבערגע-בויט מיטן געדאַנק צו באַפרידיקן די נויטוועניקייט און דאָס געזונט פון מענטש. די מאָדערנע באַלויכטונג, קלימאַטישע אײַנריכטונגען, דער וואַסער-נעפּל, וואָס צווינגט דעם שוועבנדיקן בײַנווול־אָפּפּאַל צו פאַלן נידע-ריק, אן שאָדן פּאַרן מענטשלעכן געזונט, עס-צימערן, באָד-צימערן אין די פאַבריקן און ביכלאַל, אומעטום, וווּ מען האָט נאָר געקענט, גרינס און בלומען — זײַנען אויפּטוען, וואָס שוויימען ארויס פון דער זאָרג פּאַרן ווויילזײַן פון מענטש.

און א געדיכטע נעץ פון קינדער־אַנשטאַלטן בא דער פאַבריק און שטאָטישע קינדער-גערטנער, 17 מעדיצי-נישע פּראָפּילאַקטישע אנשטאַלטן פּאַרן געזונטן קינד און אזא זעלבע צאָל פּאַרן קראַנקן קינד, 15 פּראָפּילאַק-טישע פרויען-אנשטאַלטן, 109 מעדיצינישע הייל אַנ-שטאַלטן, וואָס געפינען זיך לעבן דעם ארבעטס פּלאַץ, 41 קלענערע הילפס פונקטן, 43 מעדיצינישע קאָבינעטן ספּעציאַליזירטע — דאָס איז א באַווײַז פון זאָרגפעלי-קייט פון דער מעלובע פּאַרן געזונט פונעם לאָדזשער ארבעטער אוזײַן מישפּאָכע. בלויז אין יאָר 1953 איז די צאָל פּלעצער אין די קינדער אנשטאַלטן געוואקסן מיט 8 פּראָצענט און אין די קינדער-גערטנער מיט 20 פּראָצענט בעיים פּאַר דער מילכאָמע איז אין די לאָדזשער קינדער אנשטאַלטן געוואקסן 568 פּעלעצער, איז אין יאָר 1953 געוואקסן איבער די 6.000 פּלעצער. פּאַר דער מיל-כאָמע האָבן קינדער־גערטנער, פּריוואָטע און פון די פאַבריקן, געהאַט 2.128 פּלעצער, קענען איצט קימאַט 21 טויזנט קינדער געניסן פון די קינדער גערטנער, שטאָטישע און אין די פאַבריקן.

גענויטן האָט זיך אויך דאָס קולטור-לעבן פון לאָדזש. די 700 טויזנט קעפּיקע באַפּעלקערונג פון דער שטאָט, האָט פּאַר דער מילכאָמע נישט געהאַט קיין אינע העכערן בילדונגס-אנשטאַלט. הײַנט צו טאָג געפינט זיך דאָרט א אוניווערזיטעט, א פאָליטעכניקום, א מעדיצינישע אקאַדעמיע און א סאַך אנדערע בילדונגס־ספּעציאַלי-טעטן. עס איז אויפּגעקומען א נײַע גרויסע ביבליאָטעק. נישט רעכענדיק די פּוילישע טעאַטערס, פונקציאָנירן פּערמאַנענט 2 ייִדישע טעאַטערן, וואָס ווערן פולשטענ-דיק אויסגעהאַלטן פון דער רעגירונג.

גרויסע ספּאָרט-אנשטאַלטן און שווים באַסיינען. אין ווידזעוו, פּאַר דער מילכאָמע א זייער פּאַרוואָרלאָזטע געגנט, האָט מען אוועקגעשטעלט א גרויסן פּאַרק, מיט זײַנע ספּאָרט און אָפּרו אָפּטיילונגען. גלײַכצייטיק ווערן אונטער דער שטאָט געפּלאַנצט וועלדער. לאָדזש, וואָס איז פאַר דער מילכאָמע געווען איינע פון די אמיינסטן געזונטלאָזע שטעט אין פוילן, ווײַזט זיך הײַנט ארויס, לויט דער סטאַטיסטיק, מיט א גוואַלדיק פאַרקלענערטער צאָל שטערבלעכקייטן, מיט א גאָר פאַרמינערטער אינפעקציאָן קראַנקייטן, ספּעציעל טובערקולאָז.

28 פּראָצענט פון גאַנצן שטאָטישן ביודזשעט זײַנען געצילט פאַרן געזונט און פאַר א קולטורעל לעבן פון די אײַנווויינער. גרויסע אײַנריכטונגען, ווי וואַסער־רערן, באַוואַסערונג, קאַנאַליזאַציע, בויגנג פון א נײַער געגנט, ווערן אויסגעהאַלטן פון ספּעציעלע מעלוכישע סובסי-דיעס. א דאַנק דעם פאַרשווינדט שנעל דאָס אלטע לאָדזש, די שטאָט פון אויסגענוצטן ארבעטער טרעט אף דאָס פּלאַץ דער נײַער לאָדזש, אין וועלכער, ווי אין גאַנצן פּוילישן לאַנד, די זאָרג פאַר יעדן מענטש איז דער הויפּט מאָטאָר פון יעדער אקטיוויטעט.

ייצאָק הערש מאָנדראָוויטש

מאַלבעם האהענשטיין־ערנסטאַל

זײַענדיק אין אוישוויץ... זעט נאָר, די האַנט ציטערט גאָרניט באַם שרײַבן... אַזוי גלײַכגילטיק, צי קען מען נאָר אַפּילע מיטן געדאַנק אַזעלכעם צו דערלאָזן! נו, שרײַב איך וועגן אוישוויץ. און דאָך מײַן איך נישט בלויז אוישוויץ...

און עפּשער איז געווען געראַטן דער געוויסער „דאָקטאָר", וואָס איז אין יאָר 1946 געקומען קיין מינכען און זיך געלאָזט אינטערוויוירן פון די אוישוויץ־קאַנײַבאַלן.

„צי טראָגן די יידן א האַס אַף די דײַטשן?" א, ניין! האָט דער „דאָקטאָר" געזאָגט. די יידן וועלן אינגיכן פֿארגעסן, וואָס די דײַטשן האָבן זיי געטאָן. אַזוי האָט געזאָגט דער דאָקטאָר נאָכעם גאָלדמאַן.

וועג איך בין געווען אין אוישוויץ האָט גערופן מײַן אויפמערקזאַמקייט א יונגערמאַן, וואָס איז געשטאַנען אָנגעשפּאַרט אין דער וואַנט פון א בארַאק. איך האָב נישט געקענט פון אים אָפּריסן דעם בליק.

פון אוישוויץ זײַנען מיר געשיקט געוואָרן קיין דײַטשלאַנד אַף אַרבעט. נאָך 53 שאָ זײַנען מיר אין דער נאַכט פון יאָנקיפּער 1944 אָנגעקומען אין דעם נייעם לאַגער. די שטאָט האָט געהייסן זיגמאַר שעהנאָה.

עס איז באַלד אויסגעקליבן געוואָרן א קיך־פּערסאָנאַל, א יידישער לאַגער־עלטסטער. דער עסעס־קאָמאַנדאַנט, וואָס אַף דײַטש הייסט ער אויבערשאַרפֿירער האָט אונדז געצײַלט, צי איז ווער נישט געבליבן ליגן אָפן וועג.

מיר זײַנען פיר הונדערט יידן. מען פירט אונדז אַרײַן אין די בארַאקן. יעדערער באַקומט צוויי דעקן, א שטרוי־זאַק און א שטרוי זעקעלע פּאַרן צוקאָפּנס. עס איז מאָמעש א גאַנצידן קאָגן אוישוויץ.

עס איז געווען 2 אזייגער באַנאַכט. מען הייסט אונדז זיך לייגן. מיר פאָלגן אויס נערן, וויל מיר זײַנען טויט מיד פון אוישוויץ און פון וועג.

8 אזייגער אינדערפרי. מען מאַכט אַן אַפּעל. מירווערן ווידער געצײַלט. דאָס ציילן איז פּאַר אונדז שטענדיק אַן אָפּקומענש. מיר באַקומען קאַווע מיט צוקער. א שיינע פּאָרציע ברויט. אין צוויי שאָ אַרום באַקומען מיר א רײַז־זופּ, אונדזערע מאָגנס זאָלן זיך צוגעווויינען אפּסנײַ צום עסן. אַזוי האָט מען אונדז געפֿלעגט שאַבעס און זונטיק. מיר האָבן געזען, אז אונדזער לאַגע האָט זיך געענדערט צום גוטן.

זונטיק נאָכמיטיק, ווידער אַן אַפּעל, מען טיילט אויס צוויי שיכטן, איינע אַף באַטאָג, און איינע אַף באַנאַכט.

מאָנטיק, 7 אזייגער ווערט די טאָג־שיכט געפירט, אונטער דער אויפזיכט פון עס־עס־זעלנער צו דער אַרבעט. 5 מינוט פון לאַגער געפינט זיך א פאַבריק. דאָרט ווערן אויסגעארבעט מאַטאַציקלעטן, סאַמאַכארן און אויך טיילן פּאַר עראָפּלאַנען. אונדזערע יידן באַהערשן באַלד די מאַשינען, און די דירעקציע איז פון אונדז צופֿרידן.

אָבער אַז עס איז נישטאָ קיין מאַזל... דעם זעלבן מאָנטיק, 10 מינוט פאַר 12, מיטיקצײַט קומען צופֿליען א 2טויזנט עראָפּלאַנען און באַמבארדירן די פאַבריק, די גאַנצע אומגעגנט און, פֿארשטייט זיך, אויך אונדזערע בארַאקן, וואָס האָבן געזאָלט זײַן אַף אָפּרו נאָך אוישוויץ... די פאַבריק־סירענעס געבן צו וויסן, אַז מען דאַרף זײַן גרייט צו לויפן אין די שוץ־קעלערס. אָבער מיר, יידן, טאָרן זיך נישט רירן פון אָרט. די לאַגער־מענטשן פון אַנדערע פעלקער, ווי אויך די דײַטשן אַליין לויפן זיך באַהאַלטן אין די שוץ־קעלערס. און מיר ווארטן, אַז די באַמבעס זאָלן פאַלן אַף אונדז...

וויזט אויס, אַז די עס־עס־זעלנער האָבן געווארט אַף א באַפעל צו טרײַבן אונדז אין לאַגער ארײַן. מיר קומען אהין. אַלץ ברענט, די בארַאקן זײַנען כורווענס. די נאַכט־שיכט לײגט אין א קעלער, און מיר זענען, אַז אין געציילטע מינוטן וועלן מיר אומקומען, מיר געפינען זיך אין א געפערלעכע פּיַערפֿאַסטקע. פון ארויסקומען א לעבעדיקער פונדאַנען איז קיין רייד נישט. אייניקע יידן נוצן אויס די געשאַפּענע לאַגע און הייבן אָן רא־בעווען דעם לאַגער, די מאַגאַזינען. עס איז א פּאַניק. דער עס־עס־קאָמאַנדאַנט איז פארווונדעט געוואָרן פון א שפּליטער. די זעלנער וויסן נישט וואָס צו טון. איין זעלנער וויל באַהערשן די לאַגע, און שיסט אויס. פאַר־שטייט זיך,אז ווען מען שיסט אין א מאַסע, מוז די קויל עמיצן טרעפן. עס איז ניט פאַר מײַנע קויכעס צו באַשרײַבן אָט די לאַגע, דאָס שיסן אין דער מאַסע. א קויל האָט אומגעבראַכט א לאַדזשער יידן מוישע דאָמב.

די עס־עס, זעענדיק אז זיי קומען אום, האָבן זיי מיט די קאָלבעס פון די ביקסן אויפגעבראָכן די טירן און פֿלויט, און אזוי ארום זײַנען מיר ארויס פונעם ברע־נענדיקן לאַגער. מיר ווערן ארויסגעטריבן אף א פעלד, און ערשט איצט זעען מיר, וואָס די אמעריקאַנער קענען באַווײַזן אין לויף פון 10 מינוט...

שפּעטער ווערן מיר געווויזרע, אז א גרויסע טייל פון די וואָס זײַנען געלאָפן אין שוץ־קעלער פון דער פאַבריק זײַנען שוין דאָרט געבליבן... נאָך א פאַר שאָ לײגן אָפן פעלד ווערן מיר געטריבן א 15 קילאָמעטער אין דער צענטראַלע פון דער פירמע אין שטאָט קעמע־ניץ.

דאָרט זײַנען מיר דרײַ טעג אף א דריטן שטאָק און די שטאָט ווערט מערערע מאָל באָמבארדירט...

שפּעטער ווערן מיר ווידער געפירט קיין זיגמאַר שע־נעה, דאָס הייסט: אין פאַרברענטן לאַגער... מען אָרדנט אונדז אַײַן אין די פאַרברענטע בארַאקן און מיר הייבן ווידער אָן א „נײַ לעבן".

די פאַבריק איז מער נישט טעטיק. און זיי ווילן אונדז נישט שפּײַזן.

עס קומט א באַפעל מיר זאָלן פארשיטן די גריבער וואָס די באַמבעס האָבן פארורזאַכט.

א צוויי מאַנאַטן האָבן מיר דערבײַ געארבעט, און די פירמע האָט געזאָגט, אז די גריבער געהערן דער שטאָט, דאַרף זי אונדז שפּײַזן... איז טאַקע געווען אָך און וויי וואָס מיר האָבן באַקומען: א קאַזאַק ברויט מיט וואַ־סער...

אין דערזעלבער צײַט, ווי מיר האָבן פארשיט די גריבער איז א גרופּע פון אונדזערע מענטשן געשיקט געוואָרן צו בויען פאַר אונדז נײַע בארַאקן, ווײַל די

פירמע האָט אויפגעשטעלט אין א צווייטער שטאָט א פאַבריק, און די נאָך טויגבארע מאשינען אריבערגעפירט אהין.

ווען מיר האָבן געענדיקט פארשיטן די גריבער פלעגט מען אונדז יעדן פרימאָרגן, 3 אזייגער פארטאָג, אויפוועקן און פירן מיט דער באן און דער נייער פאַבריק צו דער ארבעט, וויל די בארָאקן זיינן נאָך דאָרטן נישט געווען פארטיק...

אין דער צייט וואָס מיר האָבן געארבעט בא די גרי־בער איז יענער יונגערמאַן, וועלכער האָט אנומלטן ג־רופן מיין אויפמערקזאמקייט אין אוישוויץ, ארויפגעש־וומען אף דער אויבערפלאַך. ער איז געווארן א גאנ־צער שמעלקע בא די עס־עס און זיין „קאריערע" האָט זיך אנגעהויבן.

ער האָט זיך אינגאַרדנט א קאנצעלאריע, פארשטייט זיך, אז צו קיין ארבעט איז ער נישט געגאנגען. ער האָט זיך ארומגערינגלט מיט שטארקע פון דער אונטערוועלט און אנגעהויבן פראווען זיינע אויסגעשולטע שטיק־לעך, וויל ער האָט דאָך געהאט א גוטן רעבן... מאָרדכע כאַיִם רומקאָווסקי!

ערשט ווען עס זיינען פארטיק געווארן די בארָאקן און מיר זיינען אריבער אין דעם נייעם לאגער, וואָס האָט זיך געפונען אין דער שטאָט סאָהנשטיין־ערנסטאל האָט זיך דער יונגערמאַן באוויזן אין זיין גאנצער פראכט. אן אויסגעקאָכטער מיט דער עס־עס, האָט ער געמומען געווען־לטיקן איבער אונדז. ער קאָפירט נאָך זיין רעבן מיט אלע קלימפערלעך.

אלם לאגער־עלטסטער האָבן מיר געהאט א נעפעש אויך נישט קיין בריליאַנט, א געווייסער הער לאמפעל. אבער דאָך מיט געוויסע סימאַנים, וואָס דערמאָנען אין מענטשלעכקייט. איז ער יענעם יונגערמאַן אונדזערן נישט געפלן, און אין א שיינעם טאָג ווערט דער לא־גער־עלטסטער ארָאפגעזעצט דורכן עס־קאמאנדאנט און עס באווייזט זיך אלם לאגער־עלטסטער דער הער מאקס גארפינקעל — א באקאנטער טיפ פון לאדזשער געטא פון פאָליציי־שף ראזענבלאט, אז ער זאָל אונ־גער פון די גרויזאמסטע אלא קאסטעק־בערנאצקי, וואָס איז געווען קאמאנדאנט איבער קארטוז־בערעזע.

אט דער הער גארפינקעל איז געשיקט געווארן אין געטא פון פאָליציי־שף ראזענבלאט. אז ער זאָל אונ־טערדריקן דעם אקופירטן ווידזשאל גאספאדארטשע, וואָס די דאזארצעס, אין צאָל פון 1600 מאן, האָבן געהאט אקופירט, וואָס איז אנגעפירט געווארן פון די דרייַ פארטייען: דער בונד, די קאמוניסטן און לינקע פויאלע־ציון, און אין וועלכן איך האָב זיך באטיי־ליקט. דער הער גארפינקעל איז געווען א גוטע פאר צו יענעם יונגערמאַן. זיי האָבן ביידע געבאלעבאטעווט. וואָס נאָר דער יונגערמאַן האָט זיך געווונטשן, האָט דער הער גארפינקעל אויסגעפירט. זיי האָבן זיך ארום־גערינגלט מיט שטארקע אלא סטארמיל אין געטא.

דער יונגערמאַן האָט געהאלטן דאָס דיריגיר־שטע־קעלע און זיי, די שטארקע, האָבן געארבעט אזוי ווי ער האָט דיריגירט... און אויב עס איז דערנאָנגען צום עס־עס־קאמאנדאנט קלאגעס קעגן הער גארפינקעל, און ער האָט באשטימט אן אנדערן, זייער א הויך־געביל־דעטן אונגארישן יידן — ווייל דורך דער צייט זיינען צוגעקומען 50 אונגארישע יידן — האָט דעם יונגערמאַן געלונגען, מיט זיין אינפלום בא די עס־עס, אים ארָאפ־זעצן...

עס איז מיר אויסגעקומען צו לינגן 8 טעג אין דער קראנקן־שטוב (אזא מין אמבולאַנס) עס האָבן זיך מיט מיר צוזאמען גענפונען נאָך אייניקע קראנקע. אונדזער קראנקייט איז באשטאנען אין דערשעפטקייט, פון הונ־גער. די קראנקן־שטוב האָט זיך געגרענעצט מיט דער שרייב־שטוב, און ארום דער שרייב־שטוב האָט זיך גע־פונען דער פראָוויאַנט־מאגאזין און אויך די קיך. אין דער צייט האָט מען אונדז צוגענומען די גאנצע פאָרציע ברויט, וואָס די פלעגן פריער באקומען...

דאָ פון יענער זייט וואַנט איז פארָאן פון אלעם בעסטן. נישט בלויז אונדזער קיך איז געשטאנען אין רעשום פון דעם יונגערמאַן, נאָר טיילווייז אויך די עס־עס־קיך... און דאָ, נאָך דער וואַנט, שטארבן מענטשן פון הונגער... מיר וויסן ניט ווער עס האָט בא אונדז צוגענומען די פאָרציעס ברויט, די עס־עס, צי די „שטארקע". עס איז פאר אונדז געבליבן א סאָד... פון זייט צו זייט פלעגן די „שטארקע" זיך ארַיינבאקומען אין מאגאזין און אים אויסלויידיקן...

גאנץ פרי, מיר שטייען אפן אפלע דורכגעפרוירענע און דורכגענעצטע, קומט דער יונגערמאַן אָן, מיט לאנגזאמען טריט, זיכער אין זיך און ארום זיך... און הייבט אָן מיט איידעלע ווערטער: אזוי ווי די נאכט איז אייגער געשטארבן, זאָלן מיר אים באַערן מיט איין מינוט שטילשוויגן... ווער קען אים פארשטיין? נאָר א פראָפעסאָר פון פסיכאָלאגיע, וואָלט געקענט פעסט־שטעלן דעם דיאגנאָז. ער וואָלט זיכער געזאגט: „יונ־גערמאַן, איר זענט געבוירן געווארן צו זיין א מעשא־רעם בא די עס־עס...

איינמאָל ווערט ער געווויירע, אז איך שטיי אין פאר־בינדונג מיט א דייטשישן מיַסטער, וואָס ברענגט מיר פאָליטישע יעדיעס פון אן אויסלענדישער ראדיא. דער יונגערמאַן איז עס געווויר געווארן דורך דעם וואָס איך האָב זיך געטיילט מיט די יעדיעס מיט אייניקע פונעם לאגער.

ער רופט מיך אין שרייב־שטוב ארַיין און לייגט מיר פאָר אט וואָס: אזוי ווי אן א ראדיא איז שווער אויסצוקומען, זאָל איך אים באארגן מיט א ראדיא פון א דייטש".

עס איז אים שווער אויסצוקומען אן א ראדיא, זאָל איך ריזיקירן פאר אים. איך בין קוים אווק פון אים. מען האָט אים גערופן „ענגלענדער", וויל זיין אויפן לעבן און אויפפירונג איז געווען ענלעך אף די ענג־לענדער. ער האָט מוירע געהאט ארַיינצוקומען אין די בארָאקן, ער זאָל ניט באקומען זיין פארדינטע גאב.

זיין קאריערע האָט זיך פארענדיקט דעם 13טן אפ־ריל 1945, ווען מיר האָבן אנגעהויבן דעם טויטנמארש.

דער יונגערמאַן, וואָס ווערט דאָ באשריבן געפינט זיך אין יסראָעל, און איז א יידישער שרייבער.

רעפאָל פֿאָזנער

ייִדישע יאָמים־טויווים אין אַמאָליקן לאָדזש

זיכרונעס

1. — דאָס ערשטע כאַנוקע־ליכטל

א ווייסער שניי איז געפֿאַלן איבערן שטאָט, איבער די לאָזשער, באַלוטער פּינצטערע געסלעך, וואָס האָט זיך געלייגט עדיכט אַף די נידעריקע קרומע דעכער. די פּינצטערניש איז מיט אמאָל באַלויכטן געוואָרן מיט א געדיכטן שניי ווי פּוכקע ווײַסע פעדערן.

פון אַלע הײַזער זײַנען אַראָפּגעהאָנגען שוועָרע אײַזיקלעך ווי געדרייטע האָוודאָלעם און האָבן אויסגעזען ווי קרישטאָלענע אָרנאַמענטן פון קאַנדעלײַאָברעס.

דער פֿראָסט, וואָס האָט זיך מיט אימפּעט אַרײַנגעריסן אין די נישט באַהייצטע הײַזער, האָט אויסגעמאָלן און באַצירט די שויבן מיט פֿאַנטאַסטישע בלומען און געשטאָלטן אונטער די נעגל ווי מיט אָנגענעלטע שפּילקעס.

דעם אָוונט איז מען אין כיידער נישט געגאַנגען, האָבן די יינגלעך אַרויסגעטראָגן אין גאַס רונדיקע און פּירעקיקע לאָמטערנעס, וואָס האָבן זיך צוזאַמענגעלייגט און געפֿאַדעוועט ווי א הארמאָניקע, האָט דאָס נאָך מער פּאַרקישעפט די פּינצטערע געסלעך.

כאַנעקע איז ניט געווען פון די יאַנטוויווים, וואָס מען טוט זיך אָן ביגדיי מאָלכעס, דאָך האָבן די קינדער געוויאַרט מיט גרויס אומגעדולד ביז דער טאָטע וועט קומען פון מינכע־מײַרעוו אָנצינדן ס'ערשטע ליכטל אונטערזינגען „להדליק נר של חנוכה"... און דערציילן וועגן שעשה נסים לאָבותינו...

שפּעטער איז אַרײַנגעקומען קאָפּל דער מאסקל און דערציילט פון נעם באַזם שייני, צוויי טויזנט יאָר גאָלעם, פון מאָלכעם יאָוון, וואָס האָט געוואָלט אומבריינגען די יִדישע טוירע.

קאָפּל האָט דערציילט וועגן יִדן, וואָס האָבן דורך מסירעם צו מאָלכעם יאָוון געהאָלפֿן פֿאַרניכטן די יִדישע עמונע.

מיט אַן אָפּן מויל און אָנגעשפּיצטע אויערן האָב איך זיך צוגעהערט צו די מייסעס וועגן די כאַשמונאָים, וועגן זייערע העלדן־טאַטן און גרויסע ניצכאָנעם איבער די סאָנים פון יִדישן פֿאָלק.

צום ערשטן כאַנעקע ליכטל זײַנען מיר נישט געגאַנגען אין כיידער, דערפֿאַר האָט מיך דער טאָטע געגומען אינדערפרי צום דאַוונען. „אוי", האָט דער טאָטע א קרעכץ געטאָן, „מקימי מעפר דל, מאשפות ידים אביון", און געקוקט אַף מײַנע צעריסענע שיך.

אין כיידער בין איך געווען פון די אַרעמסטע יינגלעך. מײַן מאַמע האָט מיר קיינמאָל נישט מיטגענעבן קיין פּרישע זעמלעך, אָדער גריסקעלעך, ווי אַנדערע מאַמעס. קיין שטיוועלעך האָב איך אויך נישט געטראָגן, נאָר ווען ס'איז אויסגעפאַלן א טיפער שניי און דער שניי איז זיך צעגאַנגען און פון שניי איז געוואָרן א גרויסע בלאָטע, דעמאָלט האָט מיר דער טאָטע געגעבן זײַנע שטיוול צו טראָגן.

דעם מעלאָמעד האָב איך קיינמאָל נישט געטראָגן קיין כאַנעקע געלט, דאָך האָט מיך דער רעבע קיינמאָל ניט געשלאָגן, א כּוּץ איינמאָל, ווען ער האָט מיר געהייסן געבן א פּאָטש עזרע כאַזמס, דעם קאַמאַשנשטעפֿערס יינגל, פֿרײַטיק פֿאַרן אהיים גיין, דערפֿאַר וואָס יענער האָט ניט געקענט די „פּרשה בהעלתך". האָב איך אַראָפּגעלאָזט די אויגן און שטאַרק געקוקט אַפּן טינטער. דעמאָלט האָט מיך דער מעלאָמעד מעכאָבעד געווען מיטן קאַנטשיק.

כ'בין נאָך דעמאָלט געווען א פּיצל, נאָר־וואָס אָנגעהויבן לערנען ראַשי, געווען פֿאַרכאַפּט אין די קליינע אויסעלעך און אין באַהאַלטענע מײַסע־ביכלעך.

פֿלוצלונג איז מיר געווארן א ביזאָלן צו גיין אין כיידער אין מײַטקעס מיט אויסגעשטופּטע קניען און אין א רעקל מיט נאָקעטע עלנבויגנס און אַף די פּיס הילצערנע טרעפּעס, וואָס זײַנען געווען גוט אַף דעם גליטש, אָבער א שאַנדע צו גיין אין כיידער...

א שטיק צײַט פֿאַר כאַנעקע זײַנען געמאָלן יִדן אין פּעלצן, גלאַנציקע פּעטערבורגער קאַלאָשן, הויכע קאַראָקולענע היטלען, שיין פֿאַרקעמטע בריטע בערד.

די פּרויען, וואָס זײַנען מיטגעקומען, האָבן געהאַט פּוכקע ווײַסע העמט. זייערע טײַערע ווינטער קליידער האָבן געשמעקט מיט נאַפטאַלין, מיט געהויבענע קעפּ ווי פּאָיועס, האָבן זיי געשפּאַנט צווישן די קינדער, וואָס האָבן זיך געפּונען אין כיידער, געקניפּט אין די בעקעלעך, געפּאַרשט זייער הויל־עך, יעדן קינד געהייסן אויפּשטיין, א מאָל גענומען אַף הייזלעך, העמדלעך, שיך, און פּאַלטנדלעך פּאַר כאַנעקע־מאַטאָנעס.

וועו עס איז געקומען כאַנעקע־צײַט האָט מען גערופן די מאַמעס און אויפֿסניי אויסגעפּרענט צו זיי האָבן נישט בעקיוון אָנגעטאָן דעם יינגל צעריסענע קליידער קעדיי אָפּצונאַרן די צדאָקע־געבער...

די „גוט הארציקע מענטשן" האָבן אויך גערופן מײַן מאַמען, איר געצאָפּט ס'בלוט פּאַר מײַנע אויגן אַזוי לאַנג ביז זי האָט שטיל און באַשיידן גאָר ניט זאָגנדיק, אָפּגעריקט ס'בענקל אין א זײַט און פֿאַרלאָזט דעם כיידער... וועו זי איז שוין געווען אַף יענער זײַט טיר, האָט זי צוגעטראָגן די פּראַנזן פון קאָפּ־טיכל צו אירע נאַסע אויגן...

שפּעטער, שוין צום אכטן כאַנעקע־ליכטל, זע איך ווי איינער פון די יִדן, וואָס האָבן אַזוי מעווײַעש געווען מײַן מאַמען, קומט אַרײַן אין כיידער מיט אַן אויסנעפּוצטער דאָמע און טייטלט אַף מיר, און די ליפּן באַווענגן זיך...

רעב פֿײַוול דער מעלאָמעד האָט זיך אויפֿגעשטעלט און די געסט אַנטקעגן געטראָגן א „גוטן אָוונט". די יינגלעך האָבן דערווײַל זיך געפּוצט, געמאַכט גרימאַסן און אָפּגעאָטעמט.

אין דרויסן איז געווען שטאָק פינצטער, א שיין שליטנדל איז געשטאַנען געשפּאַנט, א פערדל א ברוינס, מיט א ווײַסן פלעק צווישן די אויגן האָט געריסן די שטיינער מיטן רעכטן פוס, געשמאַק געכראָמטשעט פון א טאָרבע האָבער און אַרויסגעלאָזט זײַלן פֿאַרע פון די נאָז־לעכער.

דער שליטן, וואָס האָט געבראַכט די געסט איז געווען פֿאַלירט מיט א טונקל בלויען קאָליר, באַצירט מיט אָרנאַמענטן און צוויי ווײַסע און רויטע דינע ליניעס האָבן זיך געצויגן אַרום דעם שליטן.

איך האָב זיך אַראָפגעלאָזט פון בענקל, אַרונטער אונטערן טיש. וועלן די צוויי געסט האָבן זיך אָפּגערוקט פון מיר מיט א פּאָר שטיוועלעך פּאָר מיר, האָב איך זיך אַרויסגענלויטשט און כ'בין שנעל אַהיימגעלאָפן.

צומאָרגנס האָט מיך מײַן מאַמע געפּירט אין כייַדער. דער רעבע מיט דער מאַמען האָבן אָפּגעמאַכט אין דער שטיל... זי האָט ווידער געלאָזט א טרער, ס'פּאָנעם אירם איז געווען לויטערער. א דערהויבענע איז די מאַמע אַוועק פון כייַדער.

„יאָ, א ווילער טאָמיד, שטעלט אין געפּאָר די פּאַרנאָסע פון רעבן", רעדט ער אזוי וויי ער וואָלט געמיינט נישט מיך נאָר די וואַנט.

„רעבע, איך וויל נישט קיין שטיוועלעך, זיי האָבן פּאַרשעמט מײַן מאַמע".

רעב פּײַוול קוקט אַף מיר דורך די ברילן אַף זײַן פּליישיקער שפּיץ נאָז, לאָזט אַראָפּ די געדיכטע רויטע ברעמען, איין אויג דאָבט זיך טוט א קלוגן פּינטל, נעמט ארוים ס'טאַבאַק קעסטעלע, שנופט אַרײַן א פּאָר זשאַרקעס, קוקט זיך אַרום אויבערן כייַדער, ווי ער וואָלט געציילט די קינדער און לערנט ווײַטער:

—כה אָמר יהוה שמרו משפט ועשה צדקה...

2. — סימכעסטוירע אפן באלוט

דער יאָנטעוו סוקעם איז בא די קינדער פון אונדזער הויף אַף באלוט געווען גאָר אָנגעלייגט. די אָפּגעריסענע, אָפּגעשלייסענע יינגלעך האָבן געווופט, אז די מאַמעס וועלן שוין אויסגראָבן פון אונטער דר'ערד, קעדיי זיי אָנצוטאָן עפּעס א לײַטיש שטיקל מאַלבעש. איז מען אַוועק צו די „גרינע טישלעך", אַף אַלטשטאָט אײַנגעקויפט אַן אַלט היטל, וואָס האָט געגלאָנצט „קימאַט ווי נײַ" און א פּאָר שיך אָדער שטיוועלעך, וואָס זייערע לאָטעס זײַנען געווען באַרשמירט מיט סמאָלע און דער סויבער האָט זיך געשווירן, אז „דער גרעסטער נאָגיד האָט זיי געמעגט טראָגן, נאָר אזוי ווי דאָס איז דער ערשטער פּאָטשאָטק, זאָלן מיר אַלע אזוי לעבן ווי איך לייג צו".. און אז מען האָט א „מײַן היטל" מיט „נײַע שטיוועלעך", איז מען דאָך שוין באַקליידט פון קאָפּ ביז די פּיס — וועט ניט זײַן וואָס צו שעמען זיך פּאָר לײַטן אין א סוקע.

אין דער סוקע קומען די מאַמעס לייכט בענטשן, טוען זיך צוליב דעם אָן די שענסטע שירצן, שיינע הויבן מיט בקויע, גרינע, רויטע סטענגעס, טראָגן אַרײַן די זילבערנע לײַכטער, וואָס זײַנען געווען פּאַרזעצט א גאַנץ יאָר באָם פּראָצענטניק. שפּעטער ברענגט מען אַרײַן דעם גרויסן טאָפּ און די יוך מיט לאָקשן, אַף און צימעס,—מען דאַרף קנײַפּן די באַקן די פּאַרב זאָל שטיין...

— דעם יאָנטעוו רופן מיר אויך חג־האסיף, — האָט אונדז דער טאַטע דערציילט — ווײַל עס פּאַלט אוים צום סאָף זומער, וועלן מען זאַמלט אײַן די טוועס פון די פעלדער. אמאָל אין ערעץ־יִסראָעל, האָט מען געטאַנצט און געזונגען באָם אַראָפּנעמען פון די פעלדער, — האָט עס דעריבער געהייסן זמן שמחתנו.

אין די כסידים־שטיבלעך האָט מען טאַקע מיט גרויס היסלײַוועס געטאַנצט און געזונגען די גאַנצע וואָך פון סוקעס. די כסידים האָבן געמאַכט די שענסטע סוקעס, באָפּוצט זיי און באַהאָנגען די וועלט מיט פּיירעס.

דער לעצטער טאָג סוקעס איז עפּעס אַלעמאָל געווען כמורנע, דאָס עסן שוין נישט אזוי אײַ־אײַ־אײ. א שיטער, דינינקער רעגן האָט געקאָפּעט דורכן סכך, פון וועלכן לאָבוסעס האָבן שוין ארויסגעשלעפּט שטיקער גרינס, דער ווינט האָט געווײַגט די שוואָבע וועלכע דער סוקע — אָט־אָט צום אײַנפאַלן!...

אָבער אָט איז געקומען דער פּריידיקער טאָג סימכעס־טוירע. איך האָב געקויפט א פּאָן פּאָר דרײַ קאָפּיקעס, איז נישט שייעך צו דערציילן... די פּאָן האָט געהאַט א בילד פון צוויי טירעלעך אינמיטן, ארומגערינגלט מיט פּייגל און הירשן און בלומען. אַלע יינגלעך האָבן מיך מעקאָנע געווען, דערהויפּט דאָס רויטע עפּעלע מיט די גלאַנציקע בעקלעך איבער דער פּאָן. א גאַנצן טאָג האָב איך עס געווישט מיטן אָרבל, עס זאָל גלאַנצן. האָט אָבער בערעלע גאַנעוו מיר נישט פּאַרגונען, ווייל ער האָט געהאַט א פּראָסטערע פּאָן. האָט ער מיר אונטערגעצונדן מײַן פּאָן, נאָך איידער די האַקאָפּעס האָבן זיך אָנגעהויבן. און דערבײַ איז דאָס עפּעלע אין מיטן טומל אויך פּאַרפּאַלן געווארן, ווי אין ויאַסער אַרײַן...

בא מיר האָט זיך געעקט די וועלט. אָבער דאָס שטיבל האָט געזונגען און געטאַנצט. די היטלען אַף די שפּיץ קעפּ האָבן מיטגעטאַנצט, די אָטלעסענע פּאָלעס פון קאָפּאָטעס זײַנען ווי פליגלען געפלויגן און בא מיר האָבן הייסע טרערן באוואשן די באַקן.

א יונד א דאַרער און א הויבער, איז צוגעלאָפן א צעפּלאָמטער, מיך אָנגעכאָפּט פּאַרן קאָלנער פון מאַנטל און צריינגעשלעפּט אין ראָד, ווו דער שוין א ביסל הייזעריקער אוילעם האָט געזונגען:

„הער נאָר, איטשע בע־ער, קום קום נאָר אַ־הע־ר,
כ'וועל דיר עפּעס זאָגן, וועסטו האַנאָע האָבן:
מ'האָט שוין אויסגעהאָרגעט אַלע סטרייקערס,
ס'איז שוין מער נישטאָ קיין סטרייי־קערס"...

הענט האָבן זיך געפּלאָכטן, דאָס שטיבל האָט זיך געדרייט, פּיס האָבן געטופּעט, כּלי געלעבט!

די יינגלעך האָט מען געגעבן ביר, וואָס האָט זיך גענאָסן פון א פעסל. נאָר מיך האָט מען אָפּגעשטופּט. בין איך אַוועק אין א ווינקל, געווישט די אויגן וואָס האָבן זיך נאָך אַלץ נישט אויסגעווויינט צוליב מײַן פּאַרברענטער פּאָן און דעם צוגענאַנוועטן עפּל.

— קום, מײַן קינד, דאָס זײַנען זויפערס און פרעסערס — זאָגט מײַן טאַטע, קעדיי מיך באַרויקן — קום, מ'עט אַהיימגיין קידעש מאַכן.

— גוט יאָנטעוו! — איז דער טאַטע אַרײַן אין שטוב, ווו די פּאָדלאָגע איז געווען אויסגעשיט מיט פרישן ווײַס־געלבלעכן זאמד.

— גוט יאָר! האָט די מאַמע געענטפערט און בעיים־מײַסע זיך געפּאָרעט באָם אויוון. אזוי פרי פון שטיבל? סימכעס־טוירע?

— אז מען האָט געלט, טאַנצט די וועלט! — האָט דער טאַטע א ברום געטאָן א ביסל בייזלעך — לאָדזש, איז ניט ווי אין דער היים, אין שטעטל... דא טאַנצן נעגידים, פּראָצענטניקעס, פּאַבריקאַנטלעך און מיט זיי א פּאָר בעניפּע־יִדן, וואָס האָבן ניט א טאָג איבערצולעבן...

— זאָלן זיי, — האָט די מאַמע געזאָגט — איינמאָל א יאָר איז דאָך סימכעס־טוירע...

באַלד נאָך יאָם טאָוו האָט מען צוריק פּאַרזעצט די לײַכטער, טריבע טעג האָבן זיך אויסגעשפּרייט איבער די באַלוטער גאַסן, דער טאַטע האָט קעסיידער געהוסט און די פּאַרצאַרנטע מאַמע האָט געפּרעגט: „ווז נעמט מען א גלאָז מילך אים צו ראַטעווען?".

דאָס נייע יאָר האָט געבראַכט פרישע זאָרגן אף אונזער הויף אין קעלבאך גאַס.

כאַגאָט

פון לאָדזש קיין ארגענטינע

איך מיש אויף דאָס בלעטל זיכרוינעס וועגן יענע יאָרן, וועו דער וועג פון יידישע שטעט און שטעטלעך האָט גענפירט אין די וויטע לענדער. עס איז נישט בלויז מײַן וועג אזא. נאָר דער וועג פון צענדליקער לאָדזשער און ניט נאָר לאָדזשער.

איך געדענק: לאָדזש אין 1904. די גאַסן ארום אלט-שטאָט מיט ארבעטער, מענער און פרויען. דאָס זײַנען די וועבער פון שיבלערס און פאָזנאנסקים פאבריקן. זיי זײַנען ארוים אין שטרײַק. עס קומט פאָליציי, זעלנער. עס ווערט א טומל און אָט טראָגט מען שוין פארווונדעטע און טויטע.

די יידישע ארבעטער האָבן זייער בירזשע אף וואסכאדניע ביז צום סטאָוו. די טראָטוארן זײַנען שטענדיק געווען פול מיט מענער און פרויען. מען אָגיטירט. דאָרט האָבן די ארבעטער באקומען די ערשטע לעקציע וועגן עקספלואטאציע, סאָציאלע רעוואָלוציע. מען לערנט זיך אויך ווי אומגיין מיט וואָפן. און אז מען האָט ניט קיין געווער איז — ווי אזוי אומצוגיין מיט זאלץ און פעפער, קעדיי אָנצופילן די קאָזאקישע אויגן. איך געדענק אזא אָנגעלויף פון קאָזאקן אף די מאסן. איך געדענק דעם געלויף זיך באהאלטן אין די טויערן. ניט אלע טויערן זײַנען אפן. אָט זע איך ליגן אף די טראָטוארן פארווונדעטע. מען פירט זיי אוועק אין פאָזנאנסקים שפּיטאָל.

און דער קאמף ווערט נישט אָפגעשטעלט. אין די ווײַטערדיקע טעג פארשארפט זיך נאָך מער דער קאמף אף די גאסן. עס ליגן פארווונדעטע, צעקאָליעטשעטע. וואָס ווערן גלײַך אוועקגעפירט פון דער גיכער הילף.

עס ווערן אימפראָוויזירט דרוקערײַען, עס ווערן אָפגעדרוקט פראָקלאַמאציעס וועגן די בלוטיקע געשעענישן. כאָוויירים, ארבעטער און סטודענטן נעמען זיי צו פארטיילן. איניקע קומען שוין נישט צוריק.

אזוי שטורעמדיק זײַנען געווען די יאָרן ביז 1909.

איך האָב דעמאָלט געווויינט אף מלינארסקי באם שמאָלן גאסל. כאָטש איך האָב נאָך געהאט עטלעכע אומלעגאלע וווינונגען, איז מיר שוין אומגלעך געווען צו בלײַבן אין לאָדזש. און אין דעם מאָמענט ווען די פאָליציי איז שוין געווען נאָענט פון מײַן טיר, האָב איך באוויזן אנטרונען צו ווערן דורכן פענצטער, וואָס האָט געפירט אין א גרויסן הויף פון שמאָלן גאסל. עס האָבן מיר ארויסבאגלייט די כאָוויירים איציק אוונער און שמועל בערענשטיין. נאָכן וואָלגערן זיך אין די קלײַנע שטעטלעך ארום לאָדזש פארלאָז איך פוילן אפן וועג קיין בוענאס איירעס, ווּהין איך קום אין מאי 1909.

אן איין סענט אין קעשענע, אן קרויוים, לאָז איך זיך גיין איבער בוענאס איירעסער גאסן. געזאָגט האָט מען מיר וועגן א יידישער ביבליאָטעק וואָס געפינט זיך אף לא פאס. אין די ערשטע טעג פון מײַן קומען האָב איך אהין אָנגעטראָפן.

ערגעץ אין א קאָראָלאָן פון מילך-צעפירער איז געווען די ביבליאָטעק. איך האָב דאָרט געטראָפן לאָדזשער כאָוויירים. זיי האָבן זיך מיט מיר געפרייט. אָבער אן ארט צום שלאָפן איז שווער צו געפינען. איך האָב געמוזט זיך אומקערן אין אימיגראַנטן-הויז.

כאָוויירים פון דער ארגאניזאציע „אוואַנגארד" האָבן מיר געקראָגן ארבעט בא מאלערײַ. דער כאָווער איטשע ווײַנבלום נעמט מיר ארײַן אין זײַן עמפּרעסע.

איך בין טעטיק אין מאלער-סינדיקאט „פּינטאָרעס אונידאָס" אלס דעלעגירטער פון „אוואַנגארד" ארגאניזיר איך קימאט אלע פראָפעסיאָנעלע פאריינען.

מיט מײַן צוריקקומען קיין בוענאָס איירעס, בין איך ווידער געזעלשאפטלעך טעטיק. איך העלף מיטשאפן דעם פּויליש-יידישן אגודאס אכים, ווו איך בין א צײַט ערשטער סעקרעטאר.

און אזוי האָט זיך געצויגן די קייט פון מײַן געזעלשאפטלעכער טעטיקייט ביז צום לאָדזשער לאנדסלייט-פאריין, צו וועלכן איך האָב צוגעטראָגן מיין קרענצל, עס זאָל זיך צווואקסן און בלײַבן, ווי עס פאסט פאר אונדזערע לאָדזשער.

אָט אזא איז מײַן וועג. דער וועג פון צענדליקער, וואָס האָבן פארלאָזט אונדזער היימשטאָט צוליב פּאָליטישע פארפאלגונגען, און האָבן געהאלפן אויפשטעלן, בויען און אויספורעמען די יידישע געזעלשאפטלעכקייט פון אונדזער יישוב.

לאנדסלייט שרייבן

לאָדזש, מײַן היימשטאָט

לאָדזש, מײַן היימשאָט, איך בענק נאָך דיר,
נאָך יענע צײַטן, וואָס איך דערמאָן פון פריער.
אין מאָרדכע גאבעם געסל
וואָס האָט געזאָגט ווי א קעסל,
דאָס יידישע לעבן, ווי שיין ס'איז געווען
באם טיש מיט טאטע-מאמע,
גוטע פרײַנט צוזאמען
האָבן מיר געזונגען אָט דעם ניגן, ווי שיין,
בליצשנעל פארשווינדן, יאָרן זײַנען אוועק
ס'יאָגן אן טרויריקע טעג.
אונדזער לאָדזש שטייט אין פלאמען
מיט מאָרדכע גאבעם געסל צוזאמען.
טויט, פארניכטונג, אונדזער היים איז צעשטערט.
מײַן בענקשאפט וועט ניט אויפהערן,
ניט אויסטריקענען וועלן מײַנע טרערן
אביסל אש געבליבן איז אף דער ערד.
טאָ, זינקט מיט מיר, ס'ליד איז פאר אײַך.
דער זעלבער גוירל, געטראָפן האָט אלע גלײַך.
דאָס יידישע ליד וועט זיך באנײַען,
א פרײַ לאָדזש ווידער אויפבויען,
אין אָנדענק פון די וואָס באפאלן דאָרט,
די זון וועט ווידער אויפשיינען
אין אלע יידישע היימען.
לאָדזש, מײַן היימשטאָט, שטייסט אף דעם זעלבן ארט.

לייזער מיילעך אפטייקער

מ. פלאמבוים (סעקרעטאר)

פון אונדזער פאַריינס־טעטיקייט

באַנאַקל פון בארויכטן

מיט דעם דערשיינען פון אונדזער הײַנטיקן נומער „אונדזער לאָדזש" טרעטן מיר אַרײַן אין צענטן יאָר פון אונדזער עקזיסטענץ.

מיר גלייבן, אז אזא בעקוועדיקע צײַט־אָפּשניט איז א פּאַסענדער מאָמענט אונטערצוציען שלוסן, און סאָכאָקל פון דעם וואָס מיר האָבן דערגרייכט? וועלכע זײַנען געווען אונדזערע ציל און אויפגאבן און וועלכער דאַרף זײַן דער וועג פּאַר דער ווײַטערדיקער טעטיקייט.

ווען מיר נעמען בלעטערן אונדזערע אָקטן־ביכער, אונדזערע אַרכיוון וועלן מיר פון איין זײַט אָנגעפילט מיט טרויער, ווײַל ווידער ווערט אין אונדז וואָך דער גאַנצער צאָר און פּײַן. מיר לעבן ווידער איבער יענע קאָשמאַרע טעג פון דעם גרויסן כורבן. אָבער פון דער צווייטער זײַט ווערן מיר אָנגעפילט מיט נישט ווייניק שטאָלץ, ווײַל ערשט איצט נאָך יאָרן פון אומדערמיד־לעכער אַרבעט, ווען מיר וועלן אונדזערע בליקן אף צוריק ווערן מיר ערשט איבערציגט, אז אין דער ריכטיקער צײַט, אין סאָמע הייסטן מאָמענט פון אומבאַדינגטער נויטיקייט, האָבן מיר געבראַכט אונדזער אינסטיטוציע צום לעבן. מיר זײַנען שטאָלץ, ווײַל אין דער גאַנצער טראַגישקייט, זײַנען מיר נישט געבליבן באַהערשט פון פּאַניק און פאַרצווייפלונג, נאָר ווי באַוואָסטזיניקע איידעם פון דער טראַגישער צײַט. מיר האָבן ריכטיק אויפגעבאָפּט דעם טאָן פון דער צײַט. אָנגעגורט מיטן פעסטן גלויבן, קוויעך און מוט פּאַר אַלע געשאָפענע פּראָבלעמען האָבן מיר אויפגענומען אונדזער געזעלשאפטלעבע שעליכעס.

מיר האָבן נישט געזוכט צו שאפן עפּעס א פאַריינדלעכ מיט א ראַכמאָנעס־קאָמפּײַנדל, א מין גראָשעניק בארוקן אונדזער געוויסן, און באַלד זיך צוריקציען יעדער איינער צו זײַן טועכץ.

דערפּאַר האָבן מיר גלײַכצײַטיק, צוזאַמען מיט אונדזער הילפס־קאָמפּײַן אָנגעהויבן א געזעלשאפטלעבע אויפקלערונגס־ארבעט און געזוכט קלאָר צו מאַכן די סיבעס וואָס האָבן גוירעם געווען דאָס גרויסע שלעכטס און מיט וועלכע מיטלען צו קעמפן, אז דאָס געשעענע זאָל זיך קיינמאָל מער נישט איבערכאָזערן.

אונדזער הילפס־טעטיקייט

מיר האָבן פארשטאַנען, אז אויב עס איז געקומען א פּאָלקס־כורבן, דאַרף די הילף אויך זײַן ווי אן אָפּ־ווער־קאָמף, א געמיינזאַמער פון גאַנצן פּאָלק פּאַרן גאַנצן פּאָלק. מיט דער גאַנצער אַכרײַעס און איבערגעבנקייט האָבן מיר זיך געווידמן, צוזאַמען מיט אַלע אויפריכטיקע פּאָלקס־מענטשן, שאפן אן אייניקייט אַרום די ברענענדיקסטע פּראָבלעמען פון הילף און אויפבוי. און מיט קאָוועד און שטאָלץ קענען מיר פעסטשטעלן אז מיר, די גרויסע לאָדזשער לאַנדסמאַנשאפט־לעכע מישפּאָכע, האָבן געגעבן א גרויסן בײַשטייער צו יענער געשאפענער אייניקייט בא אונדז אין לאַנד. נאָך מער האָט אונדז איבערציגט, אז מיר האָבן געטומען דעם ריכטיקן וועג אין אונדזער ארבעט, וועג עם זיינען צו אונדז דערגאַנגען די ערשטע יעדיעס, וועגן גרויסן מעסירעס נעפעשדיקן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. דאָרט האָבן מיר געזען און געלערנט דעם העכסטן בײַשפּיל פון איניקייט, וועג מיר האָבן געהערט ווי עם האָבן געקעמפט צוזאַמען דער העכאָלוץ מיטן קאָמוניסט, דער בונדאָוויעץ ווי דער מיזראַכי. איין הייליקער און העלדישער קאַמף פאַר פּאָלק און אומע.

באַלד בא די ערשטע טריט פון אונדזער טעטיקייט, האָבן מיר פּאַראַלעל מיט אונדזער הילפס־ארבעט גלײַכצײַטיק אָנגעפאַנגען א ברייטע קולטור־טעטיקייט. מיט גרויס צופרידנקייט דערמאָנען מיר הײַנט, אז מיר, די לאָדזשער זײַנען קימאַט די ערשטע אין לאַנד, וואָס האָבן צוזאַמען מיטן שאפן לעבנס־מיטל און מאַלבושים פאַר אונדזער שעיירעס־האַכורבן, אויך געזומען צוגרייטן ביכער־טראַנספּאָרטן. ווען מיר האָבן שוין געהאט אין אונדזער באַזיץ א גאַנץ היפּשער צאָל ביכער איז צו אונדז דערגאַנגען דער ברידערלעכער רוף, געבאַסמעט דורך דעם דאַמאָלסטדיקן פירער דר. זאַמערשטיין וועג עם האָט זיך געזאָגט — אז אכוץ ברויט און מאַלבושים וואָס זאָלן זעטיקן און ווערמען די גופים זאָל מען שיקן ביכער און ספּרים, אז אונדזערע גערעטעוועטע פון די קאַלך־אויוונס זאָלן אינגאַנצן נישט פאַרגרעבט ווערן.

אונדזער גרויסע ליבע צו דער אַלטער היים, איבערהויפט די צוגעבונדנקייט צו אונדזער היימשטאָט האָט אין יענע טראַגישע טעג אין אונדז אויפגעוואכט א שטאַרק לאָקאַלן פּאַטריאָטיזם. מיר האָבן אויפגעבאַפּט דעם דאָזיקן סענטימענט און זיך פּארבונדן מיט אַלע וועלט ווינקעלעך, וועג עם האָבן זיך נאָר געפונען לאָדזשער. אָדער פון די ארומיקע שטעטלעך. דאָס קען באַשטעטיקט ווערן דורך דער קאָרעספּאָנדענץ, וואָס מיר פירן אָן. טאקע א דאנק דער דאָזיקער ארבעט איז אונדזער פאַריין געווארן א באַקאַנטער אדרעס פאַר דער יידישער וועלט, און עס איז אונדז געלונגען, אין די סאָמע ערשטע טעג נאָכן כורבן, אויפצוזוכן הונדערטער אָפּגעראַטעוועטע לאַנדסלייט און זיי פארבינדן מיט זייערע קרוויוים און באַקאַנטע. שוין די ערשטע מאָנאַטן נאָכן קריג האָבן מיר שוין אָפּגעדרוקט ביולעטינען פון הונדערטער נעמען און אדרעסן, און די דאָזיקע מאַטעריאַלן צעשיקט אף אַלע וועגן, און די רעזולטאַטן זײַנען געווען בײַ גאָר צופרידנשטעלנדיק. אויך אָרום דער קולטור־ארבעט האָבן מיר געהאט אן אייגנארטיקן ספּעציפיש לאָדזשער צוגאַנג וואָלטן מיר געזאָגט. אויסנוצנדיק די גרויסע ליבע פון אונדזערע לאַנדסלייט צו זייער היימשטאָט האָבן מיר אַלע אונדזערע קולטור־אקטן ענג פארבונדן מיט דער אַלטער היים. וועג מיר האָבן אדורכגעפירט רעפעראַטן, יובילעומס, דערמאָנונגס־אקטן וועגן אונדזערע קלאַסיקער האָבן מיר זיי ענג פארבונדן מיט אונדזער לאָדזש. וועג מיר האָבן דורכגעפירט א פערציג־אקאדעמיע אדער שאָלעם אַליכעם־אקט, האָבן מיר אין פּראָגראַם געהאט א ספּע־

די פאַראַלטונג

פון רעכטס: דאָויד נאַפטאַלעוויטש, שיע ווייכמאַן, מרדכי פלאַמבוים, הילעל גאָלדרינג, מענדל לייב מאַן־דראָוויטש, כיל ראָזען, לעמל מרוז, וועלוול זאָגער, הערשל יאַקובאָוויטש, יאַנקעוו זילבערשטיין, הענעך יאַבלאָנסקי

ציעלן טייל מיט זיכרוינעם, דערמאָנונגען אין שייכעם מיט זייער באַזוך אין לאָדזש, צי זייער ווירקונג אויף לאָדזשער לעבן.

עס איז אינטערעסאַנט וויי באַקענען וויי אזוי אונדזער פאַריין האָט געשאַפן די פינאַנצן פאַר די קאַמפּיינען. מיר געפינען אין אונדזערע אקטן־ביכער, אז בא יעדער אקציע זיינען אונדזערע לאָדזשער געווען פון די סאַמע ערשטע איבערצוגעבן גאַנץ באַדייטנדיקע סומעס געלט. אָט לייענען מיר אין אונדזער אַרכיוו פון ציימטונג־נאַטיץ פון יענער צייט: „כאָטש מיר זיינען געווען ערשט נאָך אין אוועקגעשיקטן טראַנספּאָרט דורך די פאַרייניקטע לאַדסמאַנשאַפטן אַרום דעם ראַט (שפּעטערדיקע פעדעראַציע פון לאַנדסמאַנשאַפטן) אָבער וועלן מיר האָבן געפונען די מעגלעכקייט צו פאַרייניקן דאָס גאַנצע פוילישע יידנטום, האָבן מיר זיך אַריינגעווארפן מיט דער גרעסטער מעסירעם נעפעשדיקייט צו שאַפן אָט די דאָזיקע אייניקייט. און וועלן מיר זיינען צוזאַמענגעקומען נאָך דעם פּלענום אין פּאַרבאַנד פון פוילישע יידן צוזאַמען מיט דער פעדעראַציע. זיינען אונדזערע לאָדזשער געווען פון די ערשטע איבערצוגעבן די ערשטע גרויסע סומע פון 20.000 פּעזעם".

און דרײַ מאָנאַטן שפּעטער לייענען מיר:

„ענדלעך איז דאָך געלונגען שאַפן די אייניקייט אַרום דער הילפּס אַרבעט בא אונדז אין לאַנד צוזאַמען מיט גרויסע אינסטיטוציעס פון וועלט מאַסשטאַב ווי דזשאָינט און וועלט קאָנגרעס". און ווײַטער לייענען מיר: „מיט גרויס ליבע און א סאַך באַגײַסטערטע לויבווערטער ווערט דערמאָנט פון דעם פירער פון וועלט־קאָנגרעס דר. העלמאַן וועגן דער פאַרצווײַגטער אַרבעט פון אונדזערע לאָדזשער". און ווײַטער געפינען מיר א קאַבאָלע פון צוואַנציק טויזנט פּעזעם פאַר דער קאַסע פון דער ניי־געשאַפענער קערפּערשאַפט אונטערן נאָמען „אזשודא". מיר געפינען דאָנק בריוו פון דער היסטאַדרישער קאָמיסיע אין פוילן פאַר די דערהאַלטענע טראַנספּאָרטן קליידער און ביכער.

אונדזער קולטור־טעטיקייט

כאַראַקטעריסטיש איז, אז די גרעסטע טייל געלטער איז נישט אַריינגעקומען דורך דירעקטע באַזוכן אונדזערע לאַנדסלייט און קלאַפן אין די קאַמפּיין־פּושקעס, נאָר די גרעסטע סומעס זיינען אַריינגעקומען פון גרעסערע אונטערנעמונגען.

אפן געביט פון קולטור־אַקטן און גרויסע טעאַטער־אונטערנעמונגען האָבן זיכער אונדזערע לאָדזשער פאַר־נומען איינעם פון די ערשטע פּלעצער. מיר געפינען פאַר נויטיק צו דערמאָנען אייניקע עפּיזאָדן וואָס וועלן כאַראַקטעריזירן אונדזער אייגנאַרטיקן אויפן פון אַרבעט: אונדזערע לאָדזשער גרויסע טעאַטער־אונטערנעמונגען זיינען שוין ביזן הײַנטיקן טאָג געווארן א שעם דאָוור. די טעאַטער אונטערנעמער האָבן שוין געווונען, אז יעדע גרעסערע פּרעמיערע איז א כאַאָקע פאַר אונדזער אינסטיטוציע. עס איז געקומען בענאַמי, און זיך נעגריט אויפצופירן „האַמלעט". די טעאַטער־עמפּרעסאַרן האָבן שוין געווונען, אז די פּרעמיערע געהער צו די לאָדזשער, אַף פריַטיק איז געווען באַשטימט די פּרעמיערע. דרײַ טעג פריער זיינען שוין געווען אויספאַרקויפט די בילעטן. יאַנקעוו בענאַמי גרייט זיך צו דער פּרעמיערע ווי דער קויהען גאָלד אַריַנצוקומען אין קאָדשע קעדאָשים. דאָנערשטיק א גאַנצע נאַכט און פריַטיק א גאַנצן טאָג ווארן געמאַכט די לעצטע פּראָבן. עס איז פריַטיק 9 אַזייגער אין אָוונט, די פּאָיע און די גאַס זיינען שוואַרץ פון מענטשן. אונדזערע לאַנדסלייט פון לאַנוס, לינירערס, ווישע לינטש און סאַן־מאַרטין קומען מיט פולמאַן־קאַטשן. מען שטורעמט שוין די טירן פון טעאַטער. מען זאָל אַנפאַנגען אַריַנצולאָזן. עס באַווײַזט זיך בענאַמי א מידער א נישט געוואַשענער און ראַזירטער. ער דער־קלערט אז די פּרעמיערע ווערט אָפּגעלייגט! עס הייבן זיך אויף א שטורעם מיט פּראָטעסטן, און דער קינסטלער שטעלט זיך אַרויף אַף א בענקל און רעדט פאַר דער גרויסער לאָדזשער מאַסע: „טײַערע לאָדזשער יידן! א לעבן לאַנג האָב איך געכאַלעמט צו שפּילן האַמלעט אַף דער יידישער בינע איבערהויפּט נאָך פאַר די טעאַטער ליבהאָבער פון לאָדזש. איך פיל אָבער, אז פאַר אײַך, יידן פון סאַמבערגם און שקאַלא טעאַטערס אין לאָדזש קען איך נאָך נישט די פּאָרשטעלונג געבן. מיר מוזן נאָך מאַכן פּראָבן ביז זונטיק אָוונט. די פּרעמיערע גייט זונטיק פאַר אײַך טײַערע לאָדזשער יידן"...

די זעלבע דערקלערונג איז אויך דערשינען צו־

מאָרגנס שאַבעס אין אַלע צײַטונגען. זונטיק אָוונט האָט בענאַמי געשפּילט פאַר אַן איבערגעפאַקטן סאַלאָן. נאָך דער פאָרשטעלונג, ווען בענאַמי האָט זיך באַוויזן אַף דער בינע האָט ער איבער א האַלבער שאָ געוואַרט און איבערגענעבן זיכרוינעס פון אונדזער אַמאָליקער לאָדזש... אָדער א צוויטער עפּיזאָד: מאָרים שוואַרץ קומט אין זעלבן טעאַטער מיט א גרויסן ספּעקטאַקל, די פּרעמיערע איז באַשטימט פאַר אונדזער פאַריין. מאָרים שוואַרץ קוועלט זיך בעפּיירעש: שוין די פּרעמיערע פאַר א בענעפּיט? אָבער ווען שוואַרץ הערט, אז פאַר די לאָדזשער, בארוּקט ער זיך... די נאַכט פון דער אונטערנעמונג, הונדערטער מענטשן שטורעמען די קאַסע. נישטאָ קיין איין פרײַער פּלאַץ. נאָך דער פאָר־שטעלונג, מאָרים שוואַרץ באַווײַזט זיך פאַרן אויפֿעם. א באַגײַסטערטער דערלאַנגט שוואַרץ א „ספּיטש" אַף זײַן שטייגער און פאַרגעסט זיך אין גאַנצן, אז ער גע־פינט זיך אין ב. איירעס... ער דערמאָנט זיך און אַנט־שולדיקט זיך... ער איז געווען אויערצײַגט, אז ער טרעט אויף אין לאָדזשער גרויסן טעאַטער בא זאמבערגן און רעדט צו די גאַליאַרקע יידן... די גאַנצע צײַט וואָס אונדזער אינסטיטוציע עקזיסטירט, איז נאָך נישט גע־שען, אז איין פּיעסע פון „איפט" זאָלן די לאָדזשער ניט דורכפירן פאַרן פאַריין. אזעלכע ענלעכע עפּיזאָדן זײַנען פאַראַן א סאַך, מיר וועלן זיך אָבער באַגנוגן מיט נאָך איינעם, וואָס וועט זיכער ווײַזן א בײַשפּיל וועגן אונדזער לאַנדסלייט און זייער באַציונג צו קולטור און קונסט.

עס קומט צו אונדז אַלס נאַסט דער שרײַבער און קולטור־מענטש אוראָם ביק, געבראַכט דורכן „איקוף". מיר פאַרצייכענען זיך א דאַטע פאַר א רעפּעראַט. עס קומט דער באַשטימטער טאָג, עס גיסט א רעגן, נישט מעגלעך דעם קאָפּ אַרויסצושטעקן. מיר האָפּן, אז אַף דער נאַכט וועט ווערן אַביסל לײַכטער, אָבער עס פאַר־שטאַרקט זיך נאָך מערער, מאַמעש א מאַבל! אוראָם ביק געפינט זיך אין לאָקאַל פון איקוף, דאָס הייסט אין זעלבן הויז פון אונדזער לאָקאַל, אָבער אַלע זײַנען אי־בערצײַגט, אז דער רעפּעראַט וועט נישט פאַרקומען. עס איז 9 דער זייגער, א פאָרשטייער פון איקוף קומט אַרויף פרעגן צי דער לעקטאָר קאָן פאָרן אין האָטעל אַריַן, ווײַל עס איז דאָ א כאַווער מיט א קאָטש און ווײַל אים צופירן. מיר בעטן אים נאָך צוווארטן א האַלבע שאָ. מיט איין האַלבער שאָ שפּעטער איז דער סאַלאָן געווען געפּאַקט. און עס האָבן נישט געפעלט אונדזערע לאַנדס־לייט פון לאַנוס, לינטש און סאַן מארטין... ווען דער רעפּערענט איז אַרויפגעקומען איז ער געבליבן איבער־ראַשט. ער האָט מיט קויעך געמוזט זיך דורכשלאָגן א וועג צו זײַן באַשטימטן פּלאַץ... צומאָרגנס האָבן מיר געלייענט אין די צײַטונגען, אז צוליבן רעגן האָט נישט געשפּילט קיין טעאַטער און אַלע אָקטן זײַנען געוואָרן אָפּגעלייגט. אזוי האָבן די לאָדזשער פאַרקויפט די גרעס־טע צאָל ביכער בעיים דער איקוף פלעגט דורכפירן דעם יערלעכן ביכער־כוידעש.

אונדזער פרויען קאָמיסיע

עס וואָלט זיכער געווען אַן אַוולע, ווען מיר זאָלן פרוּווען די גאַנצע אַרבעט צושרײַבן נאָר אונדזער פאַר־וואַלטונג. א ווירדיקער שוטאַף איז געווען — און איז נאָך ביזן הײַנטיקן טאָג — אונדזער פרויען קאָמיסיע. אָן דער הילף פון אונדזערע כאַווערטעס וואָלט אונדז אין קיין פאַל נישט מעגלעך געווען צו פאַרצייכענען אזעלכע דערפאָלגן. אונדזער פרויען קאָמיסיע איז נישט בלויז געווען די אויספירערן פון אונדזערע איניציאַטי־

די פרויען־קאָמיסיע

פון רעכטס: מאַניע פלאַמבוים, גיטל שוואַרצבערג, פרײַ־דל גאָלדפאַרב, לאָטע אייזנשלאָס, כייא מרוז, פרוי אייזנבערג, פרוי ווייכמאַן, סאָרע מאַנדראָוויטש און פעלא יאַקובאָוויטש.

וועם, נאָר א סאַך מאַל געקומען מיט אריגינעלע פּלע־נער. אין די מילכאָמע-יאָרן האָבן אונדזערע פרויען גע־האַט אָרגאַניזירט די לאָדזשער קינדער מיט באָנאָם, פון די קינדער פאַר די קינדער. דאָס איז אָן צוויפל אויפן פון די הערלעכסטע בלעטלעך אין דער געשיכטע פון אונדזער טעטיקייט. ווען עס איז געקומען די דעלעגאַציע פון די שעיירעס האָפּלייטע פראָפעסאָר זאק און ריווקע וואיסקאָווסקא האָבן אונדזערע לאָדזשער פרויען אַדורכגעפירט שיינע אָקטן מיט די גרעסטע רעזולטאַטן. אפילע דער לייענקריוז בא אונדזערע לאָדזשער פרוי־ען האָט אין זײַן אַרבעט א סאַך אייגנארט. דער גאַנ־צער אויפן איז אויך א ספּעציפישער לאָדזשער. דער פּראָגראַם, האָגאָם אָן אַלגעמיינער, נעמט אַרײַן לי־טעראַרישע ווי פּאָליטישע מאַמענטן, ספּעציעל לאָדזש־רישע. אַלע לאָדזשער קולטור דאָטעס פון די סאַמע אַלטע צײַטן ווערן אין זייער ציַט ריכטיק דערמאָנט און אָפּ־געשאַטט.

דער העכסטער אויסדרוק פון אונדזער קולטור־אַרבעט, סײַ בא דער פאַרוואַלטונג ווי בא דער פאַריין קאָמיסיע

די פאַרוואַלטונג און פרויען־קאָמיסיע

פון רעכטס (זיצנדיק): לעמל מרוז. מענדל לייב מאָן־דראָוויטש, סאָרע מאַנדראָוויטש, כייא מרוז, לאָטע אייזנשלאָס, פרוי אייזנבערג, נאַטאַליע ווייכמאַן; (שטייענדיק): מוישע פלאַמבוים, א. קאַץ, הילעל גאָלדרינג, פעלא יאַבלאָנסקי, פרוי גאָלדפאַרב, מאַניע פלאַמבוים, פרוי ווייכמאַן, פרוי שוואַרצבערג, כיל ראָזען, פ. סאָפּער; (3טע רײַ): הענעך יאַבלאָנסקי, יאַנקעוו זילבערשטיין דאָוויד נאַפּטאַלעוויטש, שיע ווייכמאַן, הערמאַן יאַקו־באָוויטש, וועלוול זאַנגער.

דער דירעקטאָריום

כיל ראָזען, הילעל גאָלדרינג, הערשל מיכאַלסקי, נאַט אַליאָ ווייכמאַן, מוישע פלאַמבוים, יאָסל קאַרטאָווסקי, שלאָפריק, פ. סאָפער און הערמאַן יאַקובאָוויטש.

איז אָן סאָפּעק די אויסגאַבע „אונדזער לאָדזש". כאָטש מיר האַלטן ערשט באַם נומער 3 נעמט עס שוין אַרום נאָנצע 440 זײַטן אַלבום-פֿאָרמאַט פון עכט ספּעציפישע לאָדזשער מאַטעריאַלן. מיר זײַנען איבער־צײַגט, אַז די דאָזיקע פֿאַרלאַגס-טעטיקייט — איז א גרויסער אויפטו פֿאַר אונדזער לאַנדסמאַנשאַפֿטלעכע מישפּאָכע.

אונדזער קאָאָפּעראַטיווע „על ליבערטאַדאָר"

מיר ווילן נאָך דערמאָנען דעם יינגסטן צווײַג אין אונדזער אַרבעט וואָס האָט אונדז נעבראַכט אזוי פיל אנערקענונג. דאָס איז אונדזער קאָאָפּעראַטיווע „על ליבערטאַדאָר".

דער דאָזיקער פינאַנץ-צווײַג אין אונדזער אַרבעט איז פון אומבאַדינגטער נויטוועндיקייט.

גלייך נאָכן גרויסן כורבן, האָבן אָנגעפֿאַנגען צוקומען אָהער א גרויסע צאָל פון אונדזער שעירעם האָפֿלייטע. כאָטש אונדזער לאַנד נעדינט אין גרעסטן טייל, נישט מער ווי א טראַנזיט-פּלאַץ, אַבער דער גרעסטער טייל איז שוין געבליבן בא אונדזערע ברעגעס. דער גרויסער שטראָם איז נישט געקומען מיט קיין געלט־פּאַנדן. אַלע זײַנען געווען אָן דירעס, אָן מעבל און אָן מעגלעכקייטן צו קאָנען אַרבעטן. פֿאַר אונדזער אינסטיטוציע האָבן זיך אַוועקגעשטעלט שווע־רע פּראָבלעמען. מיר האָבן געטון מערער וויפּל מיר האָבן געקענט און עס איז אַלץ געווען ווייניק... אָט די כיבעס האָבן גוירעם געווען זיך ערנסט צו פֿאַרטראַכטן ווי אַזוי צו שאַפֿן די מיטלען. א דאַנק א צאָל ענערגישע טוער האָבן מיר געשאַפֿן אונדזער קאָאָפּעראַטיווע, וואָס האָט זיך אַזוי בריַיט צעבליט, אַז מיר זײַנען שוין באַם היַינטיקן טאָג בעקויעך אויסצובאָרגן אַדער דעסקאָנ־טירן פֿאַר אונדזערע אָקציאָנערן היפּשע טויזנטער פּע־זעס. און אין אָנפֿאַנג איז אונדזער כאָלעם געווען אַ אויסצובאָרגן קליינע סומעס פֿאַר די ערשטע נויטיקסטע היצטאַכעסן. זײַנען מיר היַינט א פינאַנץ־אינסטיטוציע מיט אַלע יורידישע רעכטן, אַיַינגעשלאָסן אין ארגענטי־נער קאָאָפּעראַטיוויזם, וווּ מיר שפּילן דאָרט א גאַנץ באַדײַטנדיקער ראָל. יעדן מאָנאַט ווערט אַרויסגענבן קרעדיטן אַף א סאָך צענדליקער טויזנטער פּעזעס און די באַדינונג איז א העכסט כאַווערישע, אָן פּראָטעק־ציאָניזם, ווי מיר זײַנען עס געווויינט צו טרעפֿן אין אונדזערע פינאַנץ אינסטיטוציעס מיט פּאָלקסטימלעכע נעמען... אונדזער קאַסע איז נישט בלויז א בענקל פֿאַר קרעדיטן, וואָס מיר האַלטן, אז דאָס אַליין איז אויך א גרויסע און נוצלעכע ארבעט, מיר זײַנען אָבער מיט אונדזער ארבעט דאָפּלט צופֿרידן, וואָס דורך אונדזער קאַסע זײַנען מיר בעקויעך וויַיט און בריַיט אויך צו שטיצן און בויען אונדזער געזעלשאַפֿטלעך קולטורעלע לעבן.

מיר האָבן זיך באַמיט צו מאַכן א בליץ־שפּאַציר אי־בער אונדזערע אָקטן-ביכער און אַרויסכאַפֿן שפּריצן פון אונדזער אָפּגעטוענער ארבעט אין מעשׂה פון די אַלע יאָרן פון עקזיסטענץ. מיר ווילן האָפֿן, אז מיר האָבן ערלעך און אויפריכטיק פֿאַרדינט דעם בעקא־וועדיקן פּלאַץ וואָס מיר פֿאַרנעמען אין אונדזער גע־זעלשאַפֿטלעכן לעבן. מיר וועלן נאָך פֿרוון ברענגען א קורצן באריכט פון אונדזער ארבעט צום לעצטן פֿעריאָד און אָנווארפן רעפלעקסן פֿאַר אונדזער ווייטערדיקער ארבעט.

דער לעצטער פֿעריאָד 1953־1954

דער לעצטער פֿעריאָד האָט זיכער נישט פֿאַרשעמט די פֿריערדיקע יאָרן. נאָר עפּשער פֿאַרקערט, אין פֿאַר־שיידענע פֿראָטים האָבן מיר אָפּילע צו פֿאַרציכענען א גאַנץ קענטיקן אויפשטיג אין אונדזער ארבעט. מיר

וועלן באָם שלום פֿרוון פֿארגלַיכן מיט ציפערן.

די לעצטע אַלגעמיינע מיטגלידער-פֿאַרזאַמלונג האָבן מיר אַדורכגעפֿירט דעם 27טן סעפּטעמבער 1953. צו דער פֿאַרזאַמלונג האָבן זיך אונטערגעשריבן 87 מיטגלידער. מיט 15 פּרעַנט מערער ווי אין פֿאַריקן יאָר. אויך דאָס מאָל איז אונדז לַיידער נישט געלונגען צוצוציען נײַע קויבערס אין דער אָנפֿירערשאַפֿט. עס איז בלויז געקומען, אַזוי צו זאָגן אַן איבערגרופֿירונג. פּרעַנט מאַנדאַטוויטש האָט פון כּוואַר גאָלדרינג — איבערגענומען דעם פֿאַרזיצער אָמט, פֿלאָמבוים — די סעקרעטאַרײַ פון כּוואַר מאָקס ראָשער און הערמאַן יאָקובאָוויטש די קאַסע פון פּרעַנט מארקאָס הערשקאָוויטש. און אַזוי איז אַלץ געבליבן די אַלטע גוואַרדיע, וואָס שטייט בא דער אַרבעט פון ערשטן טאָג אָן פון אונדזער גרינדונג. מיר באַטראַכטן עס זיכער פֿאַר א כּעסֿרן, אָבער לַיידער איז עס ביזן הײַנטיקן טאָג נישט געלונגען, כּוץ אין איינצלנע פֿאַלן, צוצוציען נײַע קויבערס. זעט אויס, אַז דאָס איז שוין א מאָקעס-מעדינע, אָדער די פֿלאָג פון אונדזער צײַט.

אַזוי איז די אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג געווען א פּײַער-לעכע און איז געשטאַנען אַף א געהעריקער הויך. עס האָט נישט געפֿעלט קיין קריטיק. אפֿן ערשטן פֿלאַץ האָבן מיטגלידער פֿראַטעסטירט, און געפֿאָדערט מען זאָל ווי אַמשנילַסטן ווידער באַנײַען אונדזער פֿאַרלאַנגסאַרבעט און ארויסגעבן די ווײַטערדיקע נומערן פון „אונדזער לאָדזש".

דרײַ טעג שפּעטער האָבן מיר אַף א יאָנטעוודיקן אויפֿן, בא א גרויסער צאָל מיטגלידער און פֿאַרבעטענע געסט איבערגענומען די אָמטן. דער נײַער פֿרעזידיום איז גלַיך געקומען מיט א געהעריקן ארבעטס-פּלאַן און פֿאַרשפֿראָכן גלַיך צוצוטרעטן דערמעגלעכן דאָס ארויסגעבן א דריטן נומער „אונדזער לאָדזש".

דעם 16טן אָקטאָבער האָבן מיר דורכגעפֿירט א קולטור אָפּט. עס איז פֿאַרנעקומען א רעפֿעראַט פון פֿאַלִיק קאָטאָווסקי, וועגן אָנהייב פון דער יִידישער אַרבעטער - דיכטונג, און אין קינסטלעריש טייל דער „איפּט". דער דאָזיקער קולטור אָפּט האָט צוגעציונגן א גאַר גרויסן טייל לאָנדסלַיט און ביכלאַל לִיבהאָבער פון דער יִידישער קולטור.

דעם 27טן פון זעלבן מאָנאָט האָבן מיר דורכגעפֿירט א גרויסאַרטיקן באָנקעט געווידמעט דאָס באָקומען יוריידשע רעכט פֿאַר אונדזער לַיי-קאַסע. דאָס הייסט, אַז דער דאָזיקער צוויַג פון אונדזער אַרבעט האָט שוין באָקומען די מענלעכקייט זיך צו שטעלן אַף אייגענע פּים און פּירן די אַרבעט לענאָל ווי אַלע קאָאָפּעראַטיווע. דער דאָזיקער יאָנטעוו האָט צוגעציונגן א ריזיקן אויפֿעם אָבזיץ פֿאַרשטייער פון דער קולטור־וועלט אויך שעלִיכים פון אונדזער פינאַנץ-אינסטיטוציעס. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין אַרַיינפֿיר, אַז אונדזער קאָנצא „על ליבערטאַדאָר" איז שוין באָם הײַנטיקן טאָג בעקויעך אַרויסגעבן קרעדיטן פֿאַר היפֿשע צענדליק טויזנטער פֿעזעס.

דעם 8טן נאָוועמבער האָבן מיר, די גרויסע לאָדזשער מישפּאָכע געפֿראָווען א פּײַנעם יאָנטעוו אין דער קינטע פון אונדזערע כּאַווירים קוטנער אין אַלי-וואָס אין שײַכעם פון געבורטסטאָג פון זייער טעכטערל. דער דאָזיקער פֿריוואָטער יאָנטעוו איז בעעמעס פֿאַרואַנדלט געוואָרן אין א געזעלשאַפֿטלעכן אָקט מיט ביז גאָר גוטע רעזולטאַטן פֿאַר אונדזער אינסטיטוציע און דער גרויסער אויפֿעם האָט פֿאַרבראַכט א גלַענצנדיקן טאָג.

דעם 5טן נאָוועמבער, האָט די גאַנצע פֿאַרוואַלטונג מיט אַלע קאָמיסיעס און אויך א צאָל פֿאַרבעטענע געסט פֿאַרבראַכט א טאָג אין דער פֿרעכטיקער הײַם פון אונדזער פֿאַרזיצער פּרעַנט מאַנדראָוויטש אין איטוזאיננא. בא דעם דאָזיקן פֿרעכטיקן צוזאַמענקום איז געשאַפֿן געוואָרן די קאָמיסיע וואָס זאָל צוגרייטן אונדזער הײַנטיקע אויסגאַבע און עס זײַנען געשאַפֿן געוואָרן די ערשטע בײַשטייערונגען.

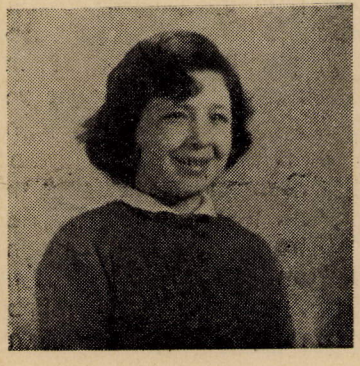
דעם 16טן דעצעמבער האָבן דורכגעפֿירט אונדזער יערלעכן אויספֿלוג אין דער פֿרעכטיקער קינטע „על קאָפּפּאַראיא" אין קילַמעס. עס זײַנען אָפּגענאַנגען אייניקע פּולמאַן-קאָטשן וואָס האָבן אַהינגעבראַכט די גרויסע צאָל פּרעַנט און כּאַווירים. גאַנץ באַזונדער, איז דער דאָזיקער אויספֿלוג געווען א יאָנטעוודיקער, ווײַל אונדזערע כּאַווירים הערמאַן און עסטער יאָקובאָוויטש האָבן אין פֿרייַדן מיט דער גרויסער לאָדזשער מישפּאָכע פֿון געבורטסטאָג פון זייער געפֿראָווען יאָטל. עס איז אַיבעריק צוצוגעבן, אַז אונדזער יאָקובאָוויטש האָבן צוגעגרייט פֿרעכטיק געדעקטע טישן מיט קאָלטוון. עס איז אויך געוואָרן צוגעגרייט א לעבעדיקע צײַטונג מיט דער באַטייליקונג פון די כּאַווירים: כּיל ראָזען, פֿאַליק קאָטאָווסקי, אַבראַשא לעווין, וועלוול זאַנגער, מאַרישא גאָלד און מ. פֿלאָמבוים. די דאָזיקע צײַטונג האָט אַרַיינגעבראַכט א סאָך פֿרייד און שטימונג.

דעם 31טן דעצעמבער האָבן מיר דורכגעפֿירט א פֿרעכטיקן נײַ־יאָר אָפּט. ספּעציעל געווידמעט דאָס גענוס וועלן פון אונדזער פֿאַרוואַלטונגס-מיטגלידשאַפֿט הערמאַן סענדראָוויטש. דער יאָנטעוו ווי אַלע אונדזערע אונטערנעמונגען האָט געהאָט גרויס דערפֿאָלג. אין פֿראָגראַם האָבן אנטייַלגענומען די פרעַנט ראָזל טאָבאָטשניק, אַבראַשא לעווין, פֿאַליק קאָטאָווסקי, מ. פֿלאָמבוים, וועלוול זאַנגער און גאַנץ באַזונדער, דאָס ביז גאָר פֿעזיקע קינד פון אונדזער פֿאַרוואַלטונגס מיטגלידשאַפֿט, געוועזענער סעקרעטאַר לעאָן פּאָגיעל, מאַרטיטא.

אין די הייסע זומער-מאָנאָטן האָבן מיר זיך געזוכט צו פֿאַרבינדן מיט דער בריי־טער יִידישער וועלט, גאַנץ באַזונדער מיט אונדזער היים־שטאָט לאָדזש וועגן מאָטעריאַלן פֿאַר אונדזער אויסגאַבע. אין מאָנאָט מערץ־

* * *

מאַרטיטאַ פּאָגיעל

דאָס טעכטערל פון אונדזער לאָדזשמאַן, וואָס באַשיינט אונדזערע יאָנטעוויוים מיט אירע פֿרעכטיקע און געזאָנגען אין יידיש.

אפריל 1954 האבן מיר דורכגעפירט 4 באזונדערע יאנטוויוים געווידמעט 1) דאם געזונט ווערן, נאך א שווערער אפעראציע פון אונדזער כאוועטע סארע מאנ- דערווויטש, 2) דאם געזונט ווערן פון דער כאוועטע שווארצבערג, 3) דאם ווערן 50 יאר פון דער דינאמי- שער טוערן אין דער פרויען קאמיסיע כאוועטע לאטע אייזנשלאם-שטיינבערג. און א באערונג פאר אונדזער כאוועד וועטעראן כוואן גאלליב, גרינדער פון אונדזער פאריין, אויך אין שייכעם מיט זיין געזונט ווערן נאך א שווערע אפעראציע. די אלע 4 באערונגס-יאנטוויוים, כאטש פון פריוואטן כאראקטער, זיינען פארוואנדלט געוואָרן אין געזעלשאפטלעכע אקטן, מיט גלייכצייטיק געהעריקע רעזולטאטן פאר אונדזער עקזיסטענץ.

אין מאנאט מאי האבן מיר דורכגעפירט א גרויסע טעאטער אונטערנעמונג אין טעאטער זאל „קאנסעביא דע מוכערעס" אין א שאבעם אוונט. די אונטערנעמונג איז סיי אין פראגראם ווי אין ריזיק גרויסן אויפמארש פון לאנדסלייט, ווי ביכלאל ליבהאבער פון טעאטער- קונסט געווען א מאניפעסטאציע פאר אונדזער טעט- קייט. אין פראגראם האבן אנטייל גענומען קוידעם קאל אונדזער היימישער ראול טאבאטשניק און דאם ביז גאר פעיקע קינד מארטיטא פאנגל. עס איז אויפ- געטראטן, די טאכטער פון אונדזער בען-איר, פאני סאלסינסקי, וועלכע האט זיך דעם אוונט געזאנגט מיט די הונדערטער גאסט און לאנדסלייט צו איר אפפארן אף א טור אין אירא־פע און יסראעל. דער שעדעוור פון דעם אוונט איז געווען דער אויפטריט פון איפט מיט א פרעכטיקן איינאקטער. די דאזיקע אונטערנעמונג קענען מיר זיכער פארצייכענען ווי איינע פון די שענ- סטע קולטור-אקטן וואס איז געווען אמאל צו זען.

אין מאנאט יוני האבן מיר דורכגעפירט דריי בא- זונדערע יאנטוויוים. א קולטור אקט אין אונדזערע סא- לאנען. דאם איז געווען א קאסטל אוונט מיט איגענע קויכעם, וווּ עם זיינען געשטעלט געוואָרן פראגן אף אקטו- עלע פראבלעמען און דורך די כ"ק פון דער קולטור- קאמיסיע זיינען זיי פארענטפערט געוואָרן. אויך דער דאזיקער אקט האט צוגעציונגן א סאך מיטגלידער.

מיר האבן אויך אין זעלבן מאנאט דורכגעפירט צוויי גרעסערע צוזאמענקומען, איינער אין הויז פון אונדזער כאוער גאלדרינג און דער צווייטער אין דער פרעכטיקער היים פון אונדזער כאוער ווייכמאן. דאם זיינען געווען אין שייכעם מיטן באקומען מאטעריאלן פון אויסלאנד, איבערהויפט פון אונדזער היים־שטאט לאדוש פאר אונדזער אויסגאבע. די ארבעטן זיינען גע- ווארן פארגעלייענט, דיסקוטירט און באשטעטיקט. אין די אונטערנעמונגען איז אויך געווען א פראגראם פון אונדזערע היימישע קינסטלער: פאלא קוטנער, וועלוול זאנגער, הענעך יאבלאנסקי, זלאטקע קאזלאווסקי און באזונדער דאם פעיקע קינד מארטיטא פאגעל. אין יולי האבן מיר דורכגעפירט א קולטור אקט. דאם מאל א רעפעראט וועגן שאלעם אלייכעם דורך דעם כאוער פאליק קאטאווסקי, אויך מיט א קינסטלערישן פראגראם פון אייגענע קויכעם. אויך דעם לעצטן מאנאט אויגוסט וועלן מיר שליסן אף אונדזער באריכט האבן מיר שוין דורכגעפירט א צוזאמענקונפט אין שייכעם דאם אף- שליסן די מאטעריאלן פאר אונדזער היינטיקן נומער „אונדזער לאדוש" און סיעם האסייפער.

אוו נאך א פאר ציפערן: דעם לעצטן פעריאד האבן מיר דערהאלטן 217 בריוו. דערפון 38 פון יסראעל. דער גרעסטער טייל ענטפערן אף דערהאלטענע פעלקלעך, לעבנסמיטל און זאכן. 12 בריוו פון די פאריניקטע שטאטן. 10 בריוו פון פוילן 8 פון זיי פון אונדזער היים־שטאט לאדוש. 6 בריוו פון קאנאדע. 5 פון בראַ- זיל. 3 פון מאנטעווידעא. 9 בריוו פון פראנקרייך. איין בריוו פון בעלגיע. 2 פון האלאנד. 4 בריוו פון אפריקע. און די רעשט פון שטאט און פראווינץ. פון אונדזערע פאנדן דורך באשטיערונגען און אונטערנעמונגען האבן מיר זיך באטייליקט אין אלע געזעלשאפטלעכע און קול- טורעלע אקציעס. באזונדער שטיצע פאר א ריי אומבא- מיטלטע לאנדסלייט, ניי-איינגעוואנדערטע, אזעלכע וואס האבן זיך געוויטיקט אין שטיצע; מיט א באדיינדע שטיצע פארן יוד. שפיטאל. און גאנץ באזונדער די פאנדן פאר אונדזער אויסגאבע. אין מעשעך פון לעצטן פע- ריאד זיינען אפגעפאלן 7 מיטגלידער און צוגעקומען נייע 16. באם אפשליסן אונדזער באריכט וואס פארענ- דיקט זיך דעם 30טן אויגוסט דריקן מיר אויס א האר- ציקן דאנק די אלע מיטגלידער, לאנדסלייט, אלע קאמיסי- עס, די פארוואלטונג, פרויען קאמיסיע, קאסא „על לי- בערטאדאר" וואס האבן מיטגעהאלפן צו קענען פאר-ווירקלעכן אלע אונדזערע אנגעצייכנטע פלענער.

באמערקטע פעלערן

אין דער דערציילונג פון כיל ראזען „א טאג בא די טיטנמאכערס" איז אריינגעפאלן א פארדריסלעכער פע- לער.

דער נאמען פון איינעם פון די דארטיקע העלדן, וואס הייסט מיוק, האט זיך אין א גרויסער טייל פון דער ארבעט באקומען מונק.

PRIMERA CAJA MERCANTIL
Coop. de Crédito Ltda.
AVDA. CORRIENTES 5101
Esq. ARAOZ
T. E. 54-4775 y 54-9798 - Buenos Aires

Caja Popular Villa Crespo
(EX MUTUALIDAD)
SOCIEDAD COOPERATIVA LTDA.
Autorizada por el Sup. Gob. de la Nación
CANNING 122
T. E. 54 - 8205

אפרופן וועגן צוויטן נומער „אונדזער לאדזש"

שוין דערשינען דער צוויטער נומער „אונדזער לאדזש"

ארויסגעגעבן פון לאנדסלייט־פאריין פון לאדזש און אומגעגנט איז איצט דערשינען דער צווייטער נומער פון זייער יערלעכער אויסגאבע „אונדזער לאדזש".

דער נומער וועלכער איז ארוים אין א גרעסערער צאל זיַטן ווי דער ערשטער, זייער פיַן, מיט געשמאק און פאראנטוואָרט־לעכקייט צוגעגרייט און באזארגט מיט א רייכן גראפישן מאטעריאל, וואס צוזאמען מיטן לייענשטאף איז עס א וויכטיקער בייטראג צו דער ליטעראטור וועמענס ציל עס איז צו פאררייבן די אלטע היימען אין מיזרעך־אייראפע און די געשיכטע פון דעם גרויסן כורבן, וואס האט זיי צעשטערט.

אויסער דער אפטיילונג פון יזקערם און נאטיצן, האט דער צווייטער נומער „אונדזער לאדזש" פאלגענדן אינהאלט:

„אונדזער לאדזש" (לייטארטיקל) — פ. ק.—י; לאנדסלייט (ליד) — ל. מילער; דער לאדזשער שאכער־מאָרק — כיל ראזען; לאדזש אין איר ערשטן אנטוויקלונגס־פעריאד — ש. מילמאן; לאדזש מיט איבער פערציק יאר צוריק — מוישע דאוויד גיסער; ווידערשטאנד אין לאדזשער געטא — אלעקסאנדער קלוגמאן; לאדזשער קוימענס (ליד) — י. א. ראנטש; א שפאציר איבערן באלוט — הילעל גאלדרינג; פערעץ אין לאדזש — י. טרונק; וועבער־ליבע — י. ל. פערעץ; פון מאריס מענדזשיצקים אלבום (צייכענונגען); די קינדער־היים אין באלוט — מ. ל. מאנדראוויטש; די לאנדסמאנשאפט־לעכע באוועגונג אין ארגענטינע — מ. פלאמבוים; פּערעץ־באלאדע 1951 — (ליד) — מארי גאלד; אין די שווערע יאָרן פון רומקאווסקי אין ליצמאנשטאט — א. וואלף יאסני; לאדזשער לינאס האצעדעק — מאקס ראשער; אויפרופן אין לאדזשער געטא; די לאדזשער אומגעגנעט — לעאָן פאגיעל; די פערל פון לינאס האכוילים — מארי גאלד; דאס יידישע לעבן אין נייַעס לאדזש—פ. גאלוב; מיַן אקטיוויטעט אין לאדזש—גינא מעדעם; יזכאק קאצענעלסאָן אין לאדזש — א. וואלף יאסני; קלעפסידרע — לאניא בימקא; די יידישע ליטעראטור קינסטלעריש מישפאכע אין לאדזשער געטא — א. אייזענבאך; באלוט — לאדזש 1905 (2 פראגמענטן) — מוישע דאוויד גיסער; די לעצטע טעג פון הערשעלע (דאנילעוויטש) — ראכל אויערבאך; עפיזאדן פון דער ערשטער וועלט־מילכאמע — מ. פלאמבוים; גיטעלע — לאניא בימקא; געדענק — דר. מארק דווארזשעצקי; ארטור שיק — פ.—ק; דער בלוטיקער דאנערשטיק אין לאדזש — יזכאק הערש מאנדראוויטש; אדאלף ווייכמאן — דער לאדזשער קעמפער און פארטיזאן — א. לאנדסמאן; די לאדזשער כעוורע „נויסיימיטע" — כאזם בער ראשער; אין יענע יאָרן... — מייער הערשקאוויטש; ארכיוו־דאקומענטן פון לאדזשער געטא — וו. ה. איוואן; דער לאדזשער גיבער (לאדזשער פאלקס־ליד); דער זעקסטער טעטיקייט־פעריאד פון אונדזער פאריין — מ. פלאמבוים; די ליַ־קאסע באם לאנדסלייט־פאריין פון לאדזש און אומגעגנעט — ה. מ. יאקובאוויטש; אפרופן וועגן ערשטן נומער „אונדזער לאדזש"; „נועסטרא לאדזש" (קיצער פון לייטארטיקל אין שפאניש).

„היינט" 4טער נאוו. 1951.

לאדזשער דערציילן...

יעדע לאנדסמאנשאפט האט וואס צו דערציילן וועגן און וואס קען מען נישט דערציילן וועגן אזא שטאט ווי לאדזש? די געשיכטע פון לאדזש האט נאך קיינער נישט געשריבן, און לאדזש קען באטראכט ווערן דער ברודער צווילינג פון ביאליסטאק. די ביידע שטעט האבן געשפילט א גרויסע ראלע אינעם אמאליקן יידישן לעבן, דעריבער האט יעדער מאטעריאל וועגן די שטעט א באזונדערן היסטארישן ווערט. די לאדזשער זיַנען נישט אזוי פרוכטיק, ווי די ביאליסטאקער און האלטן ערשט באם צווייטן נומער פון זייער אויסגאבע „אונדזער לאדזש", — אבער א נומער בעעמעס רייך אין אינטערעסאנטן מאטעריאל. און פארואס איז אינעם נומער א מאטעריאל וואס בעט זיך מאמש צו ווערן א טעמע פאר א גרויסן ראמאן. צו אזא מין מאטעריאל געהער כיל ראזענס „דער לאדזשער שאכער־מארק". כיל ראזען גיט איבער נאר זיכרוינעס, אבער געשריבן אימפעטיק, בילדעריש און בעלעטריסטיש־רייך. כיל ראזען דערציילט וועגן די אזוי גערופענע אפפאלן פון דער יידישער געזעלשאפט, אבער זיי האבן צוגעגעבן א קאליר־פולקייט דעם יידישן לעבן אין לאדזש.

דער נומער האלט אריבער 114 זײטן און איז „אנגע־
פּיקעוועט" מיט א פּאַרשידנאַרטיקן מאַטעריאל. דערצו
זעט מען, אז מען האָט זיך באַמיט צו זײַן אויסשעפּדיק
און אַלזײַטיק, אויסמײַדנדיק דאָס אַזוי גערופענע „ענג
פּאַרטיישע". צווישן אַנדערע געפינט מען אינעם זאַמל־
בוך אָדער זשורנאַל זאכן פון א. וואָלף יאַסני און צוזאַ־
מען מיט אן ארטיקל פון גינא מעדעם „מײַן אקטיוויטעט
אין לאָדזש" קומט אן אויסצוג פון דר. מארק דוואָרזשעצ־
קים „געדענק".

די ארטיקלען און די פּארשיידענע מאַטעריאלן לייע־
נען זיך בעפיידעש געשמאק. ש. מילמאן גיט א געשיכט־
לעכן איבערבליק וועגן לאָדזש אין איר ערשטן אַנטוויק־
לונגס פּעריאָד און אל. קלוגמאן דערציילט וועגן דעם
אויפשטאַנד אין לאָדזשער געטא. (אגעוו זײַנען פּאַראַן
זייער ווייניק מאַטעריאלן וועגן דעם לאָדזשער געטא).
מיט גרויס אינטערעס לייענט זיך הילעל גאָלדרינגס „א
שפּאַציר איבערן באַלוט", די בארימטע געגנט אין לאָדזש,
וואָס פּאַרנעמט גאָר א גרויס אָרט אין דער יידישער פּא־
ליטישער און רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג און אויך
לעאָן פּאָגעלס „די לאָדזשער אומגעגענט" איז א לעבע־
דיקע באַשרײַבונג. צו דעם פּאַסן זיך אויך צו דאָוויד
גיסערס זיכרוינעס „לאָדזש מיט איבער פערציק יאָר צו־
ריק", און די צוויי פּראַגמענטן פון זײַן ליד „באַלוט".

סײַ די פּראָזע, סײַ די לידער זײַנען אויסשלײפּעך אף
א לאָדזשער טעמאַטיק. י. ל. מאַנדהאַוויטשעס „די קינדער היים
קוימענס" און מ. ל. מאַנדהאַוויטשעס „די קינדער היים
אין באַלוט"; פּ. גאָלובס „דאָס יידישע לעבן אינעם נײַעם
לאָדזש" און אייזנבאכס „די יידישע ליטעראַריש־קינסט־
לעריש מישפּאָכע אין לאָדזשער געטא" זײַנען אַלץ מא־
טעריאַלן צו געשיכטע. וועגן אייניקלע פּערזאָנען אָנא־
נימע, דערציילט מערי גאָלד אין אירע בעלעטריסטישע
זיכרוינעס „די פּערל פון לינת החולים" און באַזונדערס
דירנדיק איז די שטימונג געשריבן אין א דערציילערי־
שער פּאַרעם פון לאניא בימקאָ „גיטעלע". וועגן פּערזאָ־
נען שרײַבן אויך ראָכל אויערבאַך „די לעצטע טעג פון
הערשעלע דאנילעוויטש"; פּ־ק וועגן אַרטור שיק, א.
וואָלף יאַסני וועגן י. קאַצענעלסאָן אין לאָדזש און א.
לאַנדסמאַן וועגן אדאָלף וווייכמאן, דער לאָדזשער קעמ־
פער און פּאַרטיזאַן.

א טעמע וואָס האָט נישט קיין שייכעס צו די מאַטע־
ריאַלן וועגן לאָדזש איז פּלאַמבוימס „די לאַנדסמאַנ־
שאפּטלעכע באַוועגונג אין ארגענטינע", אָבער דערפּאַר
רעוואַנשירט ער זיך מיט זײַנע „עפּיזאָדן פון דער ער־
שטער וועלט מילכאָמע", א לעבעדיקער כאַראַקטעריסטי־
שער מאַטעריאל, באַזונדערס דער טייל וועגן מוישע ברא־
דערזאָן. און אין דער זעלבער צײַט האָבן די לאָדזשער
אויך ניט פאַרגעסן אין י. ל. פּערעצן און אינעם פּערעץ
יאָר, דערמאָנענדיק די דאָטע מיט י. י. טרונקס „פּערעץ
אין לאָדזש", דירעקט אויך מיטן איבערדרוקן י. ל. פּע־
רעצעס „וועבער ליבע", (פּאַכט טאקע פּאר לאָדזש)
און מיט מערי גאָלדס געלונגענעם און פיינעם ליד „פּע־
רעץ־באַלאדע 1951".

צווישן אַנדערע איז אויך קעדיי צו דערמאָנען די נע־
מען פון מאקס ראשער וואָס איז פּאַרטאָטן מיט אן אינ־
טערעסאַנטער ארבעט „לאָדזשער לינאס האַצעדעט
ומען איז צופּרידן, וואָס דאַווקע דער „לינקער" מאקס
שרײַבט וועגן אזא טעמע), יצכאָק הערש מאַנדראָוויטש,
כאַזם־בער ראשער, מייער הערשקאָוויטש, וו. ה. אייואן
און ה. מ. יאקובאָוויטש, יעדער איינער פון די אַלע האָט
עפּעס צו דערציילן, און די רעדאַקציע־קאָלעגיע ווי דער
רעדאַקטאָר פּ. קאַטאָווסקי, פּאַרדינען א ווירקלעכן יוישער
קויעך פאר דער אָפּגעטוענער ארבעט און האלעוואי זאלן
דערשײַנען אויך וויטערדיקע נומערן „אונדזער לאָדזש"
מיט אן ענלעכן אינטערעסאַנטן מאַטעריאל, ווי עס
ברענגט דער אָקאַרשט־דערשינענער צווייטער נומער.

ד"ר ל. זשיטניצקי

„די פּרעסע", 30טער יאנואר 1952.

נעשטאַרבענע מיטגלידער פון אונדזער פּאַריין

מאַניע קארענבערג
כייע קאַראַ
אַבע קאַץ
שיע יאַנקעוו בירקענוואַלד
כאַים באַום
מענדל קאַשער
סאַרע ראָזענטאַל

אין לעצטן מאָמענט פון שליסן דעם נומער האָבן מיר באַקומען
די טרויעריקע יעדיע וועגן טויט פון אונדזער לאַנדסמאַנקע

בלימע בירקענוואַלד

יאָנטויווים פון לאַנדסלייט
וועלכע האָבן ביינעטראָגן
צו דער פינאַנצירונג
פון אונדזער אויסגאַבע

דעם 14טן נאָוועמבער 1953 :

בא די כאָוויירים **קאָזלאָווסקי**, צום כאָווער **מענדל קאָז־לאָווסקים** 50טן געבוירנטאָג.

דעם 9טן מיי 1954 :

בא די **פאַמיליעס גאָלדרינג** און **יאַקאָב סענדע־ראָוויטש** — צום געבורט פון זייער אייניקל **מוישע־שלוימעלע.**

דעם 5טן יולי 1954 :

בא די כ"כ **מאָנדראָוויטש** צום פייערן 40 יאָר זינט זייער באַסענע.

דעם 7טן אויגוסט 1954 :

באַם כ' **יאַנקעוו זילבערשטיין** צו זיין 60טן געבוירנטאָג.

לאַנדסלייט־פּאָריין פון לאָדש און אומגעגנט

ווירבאַגריסן אונדזערע טוער און לאַנדסלייט די פאַמיליעס

ווייסמאַן

און

מיכאַלסקי

צו דער כאַסענע פון זייערע קינדער

וועלוול און ראָסע

און ווינטשן דער יונגער פּאָר פיל ליבע און גליק.

אידא מאנדראוויטש

סאלאמאן בראנאווסקי

פארלאבט

4טער סעפטעמבער 1954

וויזשא פיאדזשיא, סאן מארטין

מיט א הארציקן מאזלטאוו באגריסן מיר אונדזער ברודער, שוואגער און פעטער

ארן מאנדראוויטש און פרוי

אן טויוויע בראנאווסקי און פרוי

צו די טנאים פון זייערע קינדער

אידא און שלוימע

דער כאסן־קאלע ווינטשן מיר פיל ליבע און גליק.

מענדל לייב מאנדראוויטש און פרוי
פערלא און יאקוב בערגערמאן
אוראם און סוסאנא מאנדראוויטש
ייצכאק הערש מאנדראוויטש און קינדער
(קאנאדע)

איך באַגרים די דינאַמישע טוער פון לאַדזשער לאַנדסלייט פּאַריין פּאַר זייער טעטיקייט און איבערהויפּט פּאַרן ארויסגעבן אַזאַ פּרעכטיקע אויסגאַבע צום אָנדענק פון אונדזער היימשטאָט.
זאָלן געשטאַרקט זיין זייערע הענט!

יודל קורצבאַרד

מיין האַרציקסטן יאַשער קויעך און באַגריסונג מיינע לאַנדסלייט, די לאַדזשער צום ארויסגעבן דעם 3טן נומער

„אונדזער לאָדזש"

ווי אַ זייכער נאָך אונדזערע אייגענע וועלכע זיינען אומגעקומען דורך די נאַצים.
געבענטשט זאָלן זיין אייערע הענט, לאַנדסלייט! איך ווינטש אייך דערפאָלג אין דער וויכטיקער לאַנדסמאַנשאַפט־לעבער טעטיקייט.

מענדל בושטאָווסקי
(סאַן מאַרטין)

איך באַגרים מיינע לאָדזשער לאַנדס־לייט צום ארויסגעבן דעם 3טן נומער

„אונדזער לאָדזש"

און איך ווינטש זיי פיל דערפאָלג.

מענאַבעם גאָלדרינג

איך באַגרים דעם לאָדזשער לאַנדס־לייט פּאַריין צום ארויסגעבן דעם דריטן נומער

„אונדזער לאָדזש"

און איך ווינטש זיי פיל דערפאָלג.

קאַליש

איך באַגרים די איבערגעגעבענע טוער פון לאָדזשער לאַנדסלייט פּאַריין צום ארויסגעבן דעם 3טן נומער

„אונדזער לאָדזש"

איך ווינטש זיי וויטערדיקע דערפאָלגן אפן געביט פון לאַנדסמאַנשאַפטלע־כער טעטיקייט.

באַקאַבאָ נרענער

איך באַגרים די לאָדזשער צום ארויס־געבן דעם דריטן נומער

„אונדזער לאָדזש"

און ווינטש אַ סאַך דערפאָלג.

נרענאַריאָ אידעלסאָן

זייט באַגריסט, איר לאָדזשער אין אַר־גענטינע, צום ארויסגעבן אַזאַ פּרעכ־טיקע אויסגאַבע ווי

„אונדזער לאָדזש"

זאָלן געשטאַרקט זיין אייערע הענט!

גאַבריעל פּריד־עווסקי

איך באַגרים די לאָדזשער צום ארויס־געבן דעם דריטן נומער

„אונדזער לאָדזש"

און ווינטשן אַ סאַך דערפאָלג.

מאַנעם שיינבוים

לאנום

פיל דערפאלג ווינטשן מיר די לאדזשער לאנדסלייט צום ארויסגעבן דעם דריטן נומער

„אונדזער לאדזש"

מיר ווינטשן זיי וויטערדיקע דערגריי-כונגען אפן געביט פון לאנדסמאנ-שאפטלעכער טעטיקייט.

לייזער אפטיקער און פאמ.

אונדזערע באגריסונגען דעם לאנדס-לייט פאריין פון לאדזש צום ארויסגעבן דעם 3טן נומער פון זייער פרעכטיקער אויסגאבע.

מיר ווינטשן זיי א סאך דערפאלג.

אבראם גוטמאן און פרוי

איך באגרים די טוער פון לאדזשער לאנדסלייט פאריין צום ארויסגעבן דעם דריטן נומער

„אונדזער לאדזש"

און איך ווינטש זיי פיל דערפאלג.

סאמועל פאדאסטראיץ

איך באגרים די לאדזשער צום ארויס-געבן

„אונדזער לאדזש"

און איך ווינטש זיי פיל דערפאלג.

אסואלדא האכנעלערנטער

איך באגרים דעם לאנדסלייט פאריין פון לאדזש און אומגעגנט צום ארויס-געבן דעם 3טן בוך

„אונדזער לאדזש"

זאלן די וויטערדיקע נומערן זיין אזוי אינהאלטריך ווי די ערשטע.

יסראעל סענדעראוויטש

מיינע באגריסונגען די לאדזשער אין ארגענטינע צום ארויסגעבן אזא פרעכ-טיקע אויסגאבע

„אונדזער לאדזש"

איך ווינטש זיי דערפאלג.

נאמן זאק

מיר באגריסן אונדזערע לאדזשער ל"ל און איבערהויפט די גרופע איבערגע-געבענע טוער צום ארויסגעבן דעם דריטן נומער

„אונדזער לאדזש"

איך ווינטש א סאך דערפאלג אפן גע-ביט פון לאנדסמאנשאפטלעכער און קולטור-טעטיקייט.

כאקאבא סענדעראוויטש

און פאמיליע

יזכור

צום ליכטיקן אָנדענק פון די לאָדזשער קעדוישים, וועלכע זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך די מערדערישע נאַצים, אין געטאָ, אין די פאַרניכטונגס־קאַמערן, אַף די נאַוועאַדע שטעגן און וועגן פון זייערע וואַנדערונגען, און עס איז אומבאַקאַנט דאָס אָרט ווו זייער געביין איז אַהינגעקומען.

זייער געדעכעניש וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן פון די לעבנסגעבליבענע לאָדזשער.

זאָלן די שרייפטלעכע פאַרצייכענונגען דינען ווי מאַצייוועס, אַף זייערע קוואָרים, וואָס האָבן קיין סימען און קיין מאַצייוועס נישט.

צום אָנדענק פון אונדזער שוועסטער און שוואָגער

ראַצע העכט און מענדל ראָזענבערג

וואָס זיינען אומגעקומען אין לאָדזשער געטאָ

אייביק וועט זייער אָנדענק זיין איינגעקריצט אין אונדזערע הערצער און אייביק וועט נישט פאַרלאָשן ווערן אונדזער האַס צו די נאַצישע מערדער.

מוישע און טויבטשע העכט

צום ליכטיקן אָנדענק פון אונדזער שוואָגער און ברודער

מיער פעלדבערג

וואָס איז אומגעקומען אין פּאַריז דורך די נאַצים

זאָל אייביק הענגען אַ קלאָלע איבער די קעפּ פון די מערדער.

מוישע און טויבטשע העכט

זכור

אינעם צענטן יאָרטאָג פון דער ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ,
איז נאָך פריש אונדזער וויטיק צוליבן אומקום פון אונדזערע
מישפּאָכעם דורך די נאַצישע מערדער.

אייביק וועלן מיר געדענקען אונדזערע ערלעכע האָרעפּאַשנע באַלוטער,
זייער אָנדענק וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן ווערן, פּונקט ווי
עס וועט קיינמאָל נישט געשטילט ווערן אונדזער האַס און
קלאָלע צו זיערע מערדער.

חילעל נאָלדרינג און פאַמיליע

אין הייליקן אָנדענק פון אונדזער פאָטער און שוויגער **ארן פארזשנטשאנסקי**, ברידער און שוואָגערם **רוון** און **אבראם** און זייערע קינדערלעך, שוועסטער און שוועגערנס **הינדע** און **ברוינע**, וואָס זיינען אומגעקומען דורך די נאַצישע מערדער.

אונדזער טאַטע אַרן

שוועסטער הינדע און ברוינע

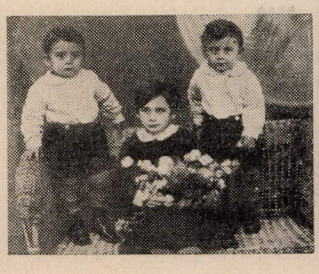

ברודער רוון און קינדער

ברודער אבראם און קינדער

אייביק וועלן מיר זיי געדענקען און אייביק זאָל אונדזער קלאָלע הענגען איבער די קעפּ פון זייערע מערדער.

לעמל און כייע מרוז

צום אַנדענק פון מיין מוטער

בלימע ריזל סענדעראָוויטש

געשטאָרבן דעם 22טן מאַרץ 1942

אייביק וועט איר אַנדענק זיין אין מיין זיקאָרן.

וואָלף סענדעראָוויטש

צום אַנדענק פון אונדזער אומפאַרגעסלעכער מוטער, שוויגער, באָבע און עלטער־באָבע

סאָרע נ. דער ראָזענטאַל

(געשטאָרבן דעם 5טן יולי 1954)

אייביק וועט זי בלייבן איינגעקריצט אין אונדזערע הערצער.

כאָנע און רעפאָעל לערמאַן
אַנבעל און לויסאַ ראָזענטאַל
ראַמאָן און דאָראַ ראָזענטאַל
דאָויד און סעסיליאַ ראָזענטאַל
אייניקלעך און אוריניקלעך

זכור

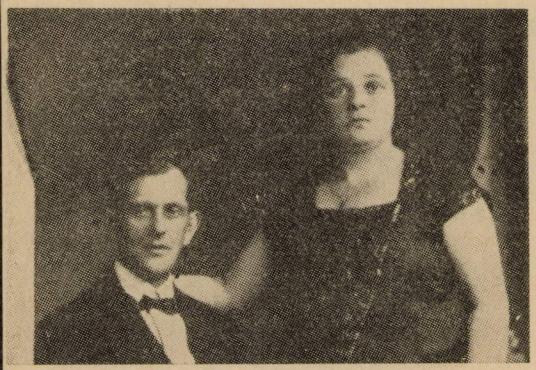
צום חיליקן אַנדענק פון אונדזער
שוועסטער און שוואָגער

שיינדל מאַנדראָוויטש

און

פיסעך פערלמוטער

וואָס זיינען אומגעקומען אין לאָדזשער געטאָ.

זייער אַנדענק וועט אייביק בלייבן אין אונדזער זיקאָרן און מיר וועלן אייביק באַ־ווייַנען דעם גרויסן אומגליק.

מענדל לייב און סאָרע מאַנדראָוויטש
אַרן און מינדל מאַנדראָוויטש

SALIP
Fábrica de Camisetas
— de —
Saúl Lipsyc
Gral. Martín de Gainza 877
T. E. 60 - 7094

Gentileza
L. Sadovsky
Alvarez Thomas 1848

GENTILEZA
CASA DEMKO
M. KOZLOWSKI E HIJOS
VELAZCO 409 Bs. Aires

ADHESION
LENGER & Cía.
CANNING 171 Bs. AIRES

BILY
ARTICULOS DE CALIDAD
- *CARTERAS*
- *GUANTES*
- *VALIJAS*

Sacos y Camperas de Cuero
Artículos de Viaje
LARREA 372 T. E. 48-8167
Buenos Aires

MODAFINA
Confecciones Finas
Para Señoras
PASO 493
T. E. 48-3518 Buenos Aires

Elías Waichman
SASTRE DE ESTILO
ESPERANZA 562, Dto. C
(Altura Corrientes 3700)

Lipa y Goldfeder
Nicasio Oroño 2140

Atención
ABRAHAM MONDROVICZ
Del Valle Iberlucea 4264
LANUS

GROZANTEX S. R. L.
Capital m$n. 200.000.00
FABRICA DE TEJIDOS DE SEDA Y ALGODON
Granek, Rozen y Zanger
FABRICA: Pte. PERON 231
V. PIAGGIO
SAN MARTIN
ESCRITORIO: TUCUMAN 3088
T. E. 86-7060 y 60-7557
CAPITAL

FABRICA DE TEJIDOS DE PUNTO

Rodríguez, Filmus & Cía.

CHIVILCOY 1467 — BUENOS AIRES

CONFECCIONES

ERKI S.R.L.

NIÑOS — NIÑAS

PASO 324 — T. E. 47-3807

Galvanoquímica Argentina

PASO 115

CASA MARCO

MARIN & CONSIGLIO

Fábrica de Cierres para Marroquinería en General

Fabricación de Artículos Metalúrgicos

ARAOZ 765 — **T. E. 55-1042**

CONFECCIONES PARA NIÑOS

"WAY"

Ind. y Com.

Esperanza 562 - C

T. E. 62-6912 — Buenos Aires

"CALZADO ALMAGRO"

—de—

José Kartovsky

CORRIENTES 4057 — T. E. 86 - 3412

CASA BLUMENZON

Confecciones Finas para Señoras y Niñas

—de—

L. I. Blumenzon

VENTAS POR MAYOR

SARMIENTO 3034 — **T. E. 62 - 3160**

GENTILEZA

PIELES WOLF

Empresa de Pintura

"EXPRESS"

— de —

J. y M. SILBERSTEIN

*

OLLEROS 3162 T. E. 73-5153

ADHESION

M. OBARZANSKY

*

J. M. Moreno 654

ROPERIA

SMULEVICH Hnos.

*

VERA 524

Ernesto Simcovich

FORRERIA DE SEDA

CASTELLI 287

"VOLTA"

GALVANOPLASTIA EN GENERAL
ESPECIALIDAD EN DORADO
Y PLATEADO

de Waichman y Jakobovich

CESPEDES 3951

BESERMAN y FRIDMAN

TEJEDURIA DE SEDA

ESPECIALIDAD EN FORROS

—o—

M. ASUNTA 350 VILLA LYNCH

Naftulewicz, Zemseras y Cía.

Fábrica de Tejidos de Seda

—o—

Concepción Arenal 4825 *T. E. 54-4098*

RAIZMAN Hnos.

Fábrica de Tejidos

RODRIGUEZ PEÑA 590

T. E. 755, San Martín 1176

Villa Lynch

Geber & Roser

CASA "GERO"

FABRICA DE ARTICULOS DE

Lencería y Tejidos de Punto

LARREA 341

T. E. 48-0938

Buenos Aires

J. KUTNER

Bordados

E. FRIAS 159

T. E. 55-3526 Buenos Aires

Fábrica de Artículos de Gamuza y Cuero

Wa-Fa

CORRIENTES 2137

T. E. 47, Cuyo 1941

Buenos Aires

GENTILEZA

MASS y FRIDLEWSKY

—o—

PAMPA 4755

Rozenbaum e Hijos

FABRICA DE SEDA

RAULIES 1965-67

Adhesión

M. FLAMBAUM

Adhesión

Arón Mondrovich

JOSE PIAGGIO 172 Villa Lynch

Establecimientos Textiles

RAM-ROS

Soc. de Resp. Ltda. — Capital m$n 420.000

FABRICA DE TEJIDOS DE SEDA Y ELASTICOS

Fábrica:
Avda. CALCHAQUI K. 21
T. E. 203 - 2278
QUILMES - F C.N.G.R.

Administ. y Ventas:
COCHABAMBA 1890
T. E. 26, Garay 5815
BUENOS AIRES

HARTMAN Hnos.

TEJIDOS EN GENERAL

VENTAS POR MAYOR

*

La Haya 4079 **T. E. 51-7483 y 6594**

FAMATEX

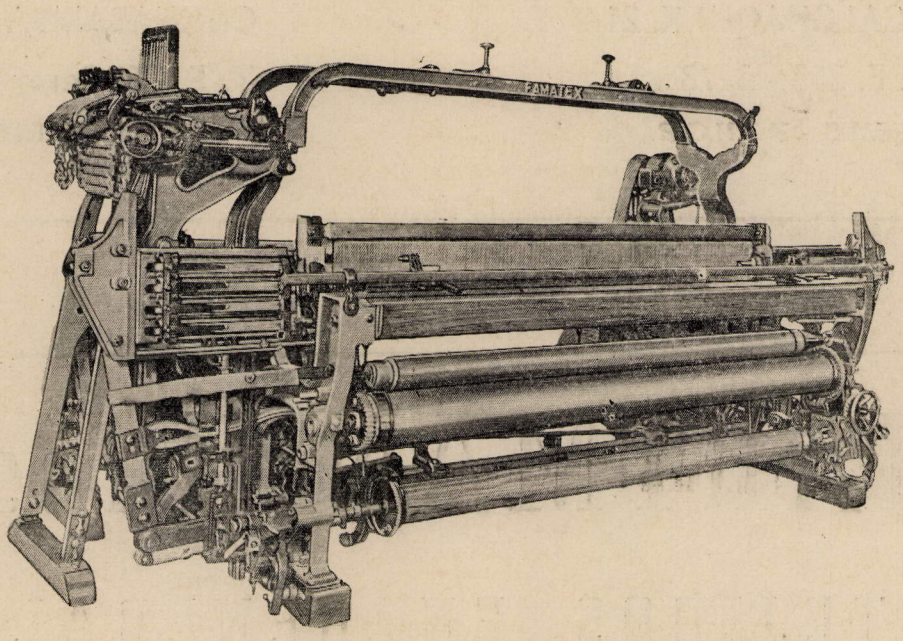
S.R.L.

Capital m$n. 4.500.000

Fábrica de Máquinas Textiles

FRANCIA esq. PILAR
Alt. Av. San Martín 8050

T. E. 755 - 2591 - 2592
SAN MARTIN

FABRICACION DE TELARES AUTOMOTICOS y SEMI-AUTOMATICOS
CAMBIO DE CANILLAS Y LANZADERAS
URDIDORES — CANILLERAS
ENCONADORAS Y BOBINADORAS
PARA HILOS DE COSER - DOMESTICAS E INDUSTRIALES

Miles de Máquinas Sirviendo a la Industria Textil del País

אונדזערע טוער

די פאַרוואַלטונג פון לאַנדסלייט־פאַריין פון לאָדזש און אומגעגנט

פאַרזיצער — — — — — —	**מענדל לייב מאַנדראָוויטש**
1טער וויצע — — — — — —	**הילעל גאָלדרינג**
2טער וויצע — — — — — —	**כאַים גאָטליב**
סעקרעטאַר — — — — — —	**מוישע פלאַמבוים**
פֿראָ־סעקרעטאַר — — — — —	**מאַקס ראַשער**
קאַסיר — — — — — —	**הערמאַן יאַקובאָוויטש**
פֿראָ־קאַסיר — — — — — —	**כיל ראָזען**

ז א ק א ל ן :

ד. נאָפּטאָלעוויטש, שיע וויכמאַן, ה. יאבלאָנסקי, מענדל קאָזלאָווסקי, ראַמל מרוז, וואָלף זאַנגער, גראַנאַריאָ קרופקא

רעכענונגס־איבערזעער :
ערנעסטאָ סענדעראָוויטש און נאָטאָליאָ וויּ כמאַן

פרויען־קאָמיסיע

כאַיע מרוז, לאָטע שטיינבערג, מאַרישע ראָזען, זלאָטע קאָזלאָווסקי, מאַניע פלאַמבוים, ניטל שוואַרצבערג, עסטער יאַקובאָוויטש, פרוי וויכמאַן, יעהודים טאַבאַטשניק

קולטור־קאָמיסיע
מוישע פלאַמבוים, כיל ראָזען און מאַרי גאָלד.

דער דירעקטאָריום פון דער קאַסא „על ליבערטאַראָד"

פּרעזידענט — — — — — —	**הילעל גאָלדרינג**
וויצע־פּרעזידענט — — — — —	**מוישע פלאַמבוים**
סעקרעטאַר — — — — — —	**נאָטאָליאָ וויכמאַן**
פֿראָ־סעקרעטאַר — — — — —	**קאַרלאָס סאָפער**
קאַסיר — — — — — —	**כיל ראָזען**
פֿראָ־קאַסיר — — — — — —	**הערשל מיכאַלסקי**

ז א ק א ל ן :

הערמאַן סענדעראָוויטש, סאָמועל שלאָפּריק, וואָלף זאַנגער, כאָסע סאַבאַצקי, י. מ. יאַקובאָוויטש

רעכענונגס־איבערזעער :

מ. ה. יאַקובאָוויטש, כוען גאָטליב און יאָסעף קאַרטאָווסקי

NUESTRO LODZ

Publicación de la Sociedad de Residentes de Lodz en la Argentina

SEPTIEMBRE DE 1954 - Nº 3 Valentín Gómez 3243 - Buenos Aires

Sociedad Cooperativa de Créditos

"EL LIBERTADOR"

LIMITADA

Autorizada por el Superior Gobierno de la Nación

Inscripta en la Dirección de Cooperativas del Ministerio de Industria y Comercio de la Nación — Matrícula 2532

Valentín Gómez 3243 - T. E. 62-2162 - Buenos Aires

Avisamos a Nuestros Accionistas y al Público en general que esta Cooperativa opera en los siguientes rubros:

CREDITOS - DESCUENTOS

DOCUMENTOS AL COBRO

CAJA DE AHORRO

"OPTIMUS" S.R.L. - V. Gómez 2715-19

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025